

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

9 771810 213003

Індексується
Google Scholar,
Index Copernicus

Розміщений на платформах
НБУ ім. В. Вернадського,
“Наукова періодика
України” мережі УРАН

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2018. — № 3–4 (73–74) Рік видання 19-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

ISSN 2523-4099 (Online), ISSN 1810-2131 (Print)

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінки журналу в Інтернеті:

psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

journals.urau.ua/index.php/1810-2131 (офіційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдіяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 2 від 25 вересня 2018 року)

Співвидавці:

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій В. Фурман**

Заступники головного редактора — **Сергій Болтівець, Оксана Фурман**

Відповідальний за випуск — **Юрій Москаль**

Завідувачка редакцією — **Надія Колісник**

Англомовні редактори — **Ірина Левандовська, Мар'яна Липка**

Редакційна колегія:

Зіновія Карпенко (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Юрій Максименко (Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор Москалець (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Віталій Панок (Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи АПН України),
Олексій Подунін (Київський національний торговельно-економічний університет),
Мирослав Савчин (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Ольга Саннікова (Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віталій Татенко (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України),
Михайло Томчук (Вінницька академія неперервної освіти),
Сергій Шандрук (Тернопільський національний економічний університет),
Наталія Шевченко (Запорізький національний університет),
Тетяна Щербан (Мукачівський державний університет),
Тамара Яценко (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),
Марина Гусельцева (Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),
Ігор Раку (Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Молдова),
Роман Трач (Американська психологічна асоціація, США)

Редакційна рада: **Віль Бакіров, Іван Данилюк** (заступник голови), **Юрій Кузнецов,
Ігор Пасічник, Віктор Рибаченко, Микола Слюсаревський**
(заступник голови), **Олексій Чебикін, Юрій Яковенко**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

**46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179
електронна поштова скринька: a.furman@tneu.edu.ua**

Онлайн версія розміщена у базах URAN (<http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131>),
eTNEUIR (<http://dspace.tneu.edu.ua>), НБУВ (<http://www.nbuv.gov.ua>), THEU (<http://pis.tneu.edu.ua>)

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ — ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ — ВПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТНЕУ” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 10.08.18. Підписано до друку 5.12.18. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 27,2. Обл.-вид. арк. 27,4. Наклад 500 пр. Зам. № P004-18/2.
Ціна за передплатою Укрпошти 138 грн 14 к.

МЕТОДОЛОГІЯ І ПСИХОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ	5	<i>Деніел Деннет</i> Пояснення “магії” свідомості
	13	<i>Анатолій В. Фурман</i> Метатеоретична мозаїка життя свідомості
	51	<i>Марина Гусельцева</i> Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпретація
	67	<i>Олена Савченко</i> Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування
	90	<i>Сергій Болтівець, Олексій Гончар, Людмила Уралова</i> Свідомість новонароджених і немовлят: від задатків до показників розвитку
	103	<i>Наталія Шевченко</i> Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтєва до авторської моделі
	112	<i>Роман Трач</i> “Знайти себе” і “бути вірним собі” як вектори самопізнання
Теоретична психологія	120	<i>Мирослав Савчин</i> Моральне здоров’я особистості як предмет психологічного пізнання
	132	<i>Ірина Ревасевич</i> Особистісна адаптованість як багатопараметричне психодуховне утворення
	146	<i>Андрій Гіряк</i> Деталізація психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії
	154	<i>Mariana Lurka</i> Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept
Диференціальна психологія	163	<i>Оксана Кузнєцова, Оксана Оріщенко, Юрій Черножук</i> Життєвий шлях та основні напрямки наукової діяльності О.П. Саннікової
	166	<i>Ольга Саннікова</i> Континуально-ієрархічна модель особистості
Психодидактика	178	<i>Володимир Роменець</i> Виховання творчих здібностей у студентів
Прикладна психологія	224	<i>Михайло Лучко, Тетяна Надвинична</i> Психологічна допомога сім’ям за складних життєвих обставин
	234	<i>Анатолій А. Фурман, Дар’я Фурман</i> Раціонально-психологічні організованості медіа-проектної діяльності
Ювілеї, спогади та пам’ятні дати	251	<i>Євген Верещак</i> Порадник із Сонма (До 90-річчя від дня народження Ю.З. Гільбуха)
	258	<i>Показчик статей, надрукованих у журналі в 2018 році</i>

METHODOLOGY AND PSYCHO- LOGY OF CON- SCIOUSNESS	5	<i>Daniel C. Dennett</i> Explaining the “magic” of consciousness
	13	<i>Anatoliy V. Furman</i> Metatheoretical mosaic of consciousness life
	51	<i>Marina Guseltseva</i> Consciousness as a problem of psychology: post-nonclassical interpretation
	67	<i>Olena Savchenko</i> Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing
	90	<i>Serhiy Boltivets, Oleksiy Honchar, Lyudmyla Uralova</i> Consciousness of newborns and infants: from instinct to developmental indicators
	103	<i>Nataliya Shevchenko</i> Development of a psychologist’s professional consciousness: from the concept of A.M. Leontiev to the author’s model
	112	<i>Roman Tratch</i> “Find yourself” and “be faithful to yourself” as vectors of self-cognition
Theoretical psychology	120	<i>Myroslav Savchyn</i> Moral health of personality as a subject of psychological cognition
	132	<i>Iryna Revasevych</i> Personal adaptability as a multi-parameter psycho-spiritual formation
	146	<i>Andrii Hirniak</i> Detailing of the psychological-pedagogical content of modular-developmental interaction stages
	154	<i>Mariana Lypka</i> Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept
Differential psychology	163	<i>Oksana Kuznetsova, Oksana Orishchenko, Yuriy Chernozhuk</i> Life path and the main directions of scientific activity of O.P. Sannikova
	166	<i>Olha Sannikova</i> Continuum-hierarchical model of personality
Psychodidactics	178	<i>Volodymyr Romanets</i> Education of students’ creative abilities
Applied psychology	224	<i>Mykhailo Luchko, Tetyana Nadvynychna</i> Psychological help for families in difficult life circumstances
	234	<i>Anatoliy A. Furman, Darya Furman</i> Rational-psychological organizations of media-project activities
Anniversaries, memories and memorable dates	251	<i>Yevhen Vereshchak</i> Advisor from Sonma (To 90th Anniversary of Yu.Z. Hilbukh’s birthday)
	258	<i>Index of articles published in the magazine in 2018</i>

ПОЯСНЕННЯ “МАГІЇ” СВДОМОСТІ*

Деніел ДЕННЕТ

УДК 159.922 : 167.2

Daniel C. Dennett
EXPLAINING THE “MAGIC” OF CONSCIOUSNESS

Реферат. Чи підтримується думка, що свідомість є таємничим явищем і не може піддаватися, навіть з великим зусиллям, вивченню стандартними методами пізнавальної науки? Лекція, використовуючи аналогію практики фокусника, намагається підкреслити сильну, але менше підтриману інтуїтивну здогадку, яка становить один з найпереконливіших аргументів цієї думки. Аналогія може бути упрозороною, як добре ілюструє наступний запис Лі Зігеля про прийоми роботи з магичним: “Я пишу книгу про магичне”, пояснюю його суть, і мене запитують: “Чи справжнє магичне?” Під реальним магичним люди розуміють чудеса, тавматургійні¹ вчинки і надприродні сили. “Ні, – відповідаю я, – це заклик до трюків, а не справжнє магичне”. Вочевидь достеменно магичне стосується магії, що не належить реальності, тоді як реальність магичного, котру дійсно можна досягнути, втрачить справжність. Я припускаю, що багато хто, наприклад Девід Чалмерс (звісно, ненавмисне) здійснив таку ж майстерність концептуальної спритності, оголосивши світові, що виявив “важку проблему” свідомості. Проте, можливо, те, що, здається важкою проблемою, є просто великим набором трюків, які становлять те, що відомий дослідник називає простими проблемами свідомості. Усе це має життєві пояснення, не вимагаючи революцій

у природі, ні негайного оновлення знань. Я не можу довести, що немає важкої проблеми, але й Чалмерс не може довести, що вона є. Він може вдатися до інтуїтивних прозрінь інших, але це не становитиме підґрунтя, на якому можна вибудувати науку про свідомість. “Магічне” (тобто припущена нез’ясованість) свідомості, подібно до магичного дійства, спростовує пояснення лише тоді, коли приймаємо його за номінальну цінність. Як тільки ми зрозуміємо всі непотаємні (себто пояснювані) шляхи, коли мозок спроможний створювати позитивні “користувацькі ілюзії”, то можемо почати уявляти собі, як він породжує свідомість.

Ключові слова: *реальне магичне, важка проблема, індійський трюк з канатом, свідомість, дежавю.*

Багатьом людям здається, що свідомість є таємницею, найбільш чудовим магичним шоу, котре можна уявити як нескінченну серію спецефектів, що заперечують пояснення її природи. Я думаю помилково вважати, що свідомість – це фізичне, біологічне явище, таке як метаболізм, розмноження чи саморегулювання; свідомість – витончено виняткове за своїм удіяльненням, а не чудодійне і навіть не містичне, явище. Частина проблеми пояснення свідомості полягає в тому, що існують потужні впливи, які змушують нас міркувати,

* Відредагована версія інавгураційної лекції в Академії наук Угорщини, Будапешт, червень 2002 року.

¹ Тавматургія – давньогрецьке мистецтво магії та чудес; майстерність магів, “тавматургів” (тобто фокусників) та їх хитрощі і викрутаси на сцені театру чи арені цирку. – Прим. перекл.

що людська свідомість набагато чудовіша, ніж це насправді має місце. Тому вона нагадує магічну фазу в розвитку розуму: сукупність явищ, які експлуатують нашу легковажність і якоюсь мірою наше бажання бути обманутими, обдуреними, просякнуті особистим благоговінням. Завдання пояснити фазу магічного у плинні свідомості в певних відношеннях є невдячним; людина, котра розповідає іншим людям, як досягається ефект усвідомлення, нерідко просто ображена, сприймається такою, хто псує іншим задоволення від життя. Я часто справляю враження людини, намагання якої пояснити свідомість провокують подібну резистентність (тобто опірність). Хіба це не краще, якщо всім нам дозволено побувати у чарівній загадковості всього названого? Або навіть так: якщо тобі насправді вдасться пояснити свідомість, то, кажуть, ти здрибниш нас усіх, перетвориш на простих протейнових роботів.

Таким є переважальний вітер роздумів, куди я налаштований спрямувати свою роботу. Але іноді складність завдання надихає на стратегії, що використовують саме ті образи, які у підсумку бажаю побороти. Порівнювальна аналогія між свідомістю і магічним дійством видається особливо доречною, тим більше, що романтичні та легковажні люди серед нас мають більше поривання прийняти магічний стан, ніж відмовитися від наявного уявлення відносно свідомості. Лі Зігель звертає нашу увагу на фундаментальний поворот у його чудовій книзі “Мережа магії: чудеса та обмани в Індії” (1991): “Я пишу книгу про магію”, я пояснюю її суть, і мене запитують: “Про справжнє магічне?” Під реальним магічним люди розуміють чудеса, тавматургійні вчинки і надприродні сили. “Ні, – відповідаю я, – це заклик до трюків, а не справжнє магічне”. Достеменно магічне сутнісно стосується магії, що не належить реальності, тоді як реальність магічного, котру дійсно можна досягнути, втрачає свою справжність (с. 425). У цьому разі справді втрачається реальність: свідомість пояснюється як феномен, що досягнутий масою звичайних трюків, причому, треба сказати, дешевих трюків. І це саме те, що багато хто висновує про свідомість. Отож давайте перекинемо паралель між плином свідомості і дією магічного та подивимось, як деякі ефекти свідомості можна пояснити.

Більше ніж тисячу років тому індійський трюк з канатом фактично відкинув усі спроби пояснення. Не які-небудь прості трюки, де мотузка кинута в повітря, а потім піднята

спритним чарівником. По-іншому, мовиться про індійський легендарний трюк з канатом як винятково шокуючий епізод магічного. Це фокус, свідками якого, як повідомляється, були тисячі людей. Він сприймається так: індійський факір підкидає в небо канат, який не падає назад на землю. Замість цього канат якимось загадковим чином зависає у повітрі і піднімається все вище і вище, поки не зникає високо в небі, хмарах, темряві, тумані – де завгодно. Для багатьох людей досить одного цього, щоб зацікавитися трюком, але фокус так просто не завершується. Маленький хлопчик починає лізти цим – ні до чого не прикріпленим – канатом, який якимось таємничим чином тримає його доти, поки він не зникає високо в хмарах, темряві, тумані і т. ін. Досить дивно, чи не так? Але і це ще не кінець: фокусник виймає ніж, меч, криву шаблю – будь-який ріжучий предмет – і починає сам лізти вгору, поки теж не зникає високо в небі, хмарах, темряві, тумані. Якби фокус на цьому завершився, це був би чудовий трюк. Але ні, фокус триває: з неба в кошик, що стоїть біля основи каната, починають падати частини людського тіла. Потім фокусник спускається вниз, висипає вміст кошика, накриває одягом ці розкидані рештки, і перед нами чудесним чином знову з'являється хлопчик, у якого всі частини тіла перебувають в належних місцях.

Чи було це коли-небудь показано? Ніхто не знає. Тисячі, можливо мільйони, людей понад сотні років заповзято вважали, що вони самі чи їхні брати, або дядьки, або двоюрідні брати, або друзі були свідками цього великого видовища своїми очима. У 1875 році Лорд Нортбрук запропонував дивовижну винагороду в 10 000 фунтів стерлінгів кожному, хто зміг би це справді зробити. У 1930-х роках “*Times of India*” давала 10000 рупій, і багато інших осіб та організацій пропонували величезні винагороди (Зігель, 1991, с. 199–200). Ці гроші завжди залишалися невтраченими. Тому розсудливими є твердження тих, хто добре поінформований, що індійський трюк з канатом – це своєрідна архетипна міська легенда, себто простий, навмисно створений об'єкт й відтак умовний, а не справжній трюк.

Але зачекайте: багато людей щиро вірять, що трюк був виконаний. Деякі з них, мабуть, щиро увірують, що вони бачили цей трюк. Тоді, що означає ця їхня віра? І що ще є магічним трюком, хоча й створене на основі хибних переконань про те, що окремі люди були свідком однієї чи іншої дивовижної події?

Фокусник не сприймає даму наполовину, він лише змушує вас думати, що ви бачите, як він це з нею робить! Якщо фокусник може так чи інакше змусити вас думати, що ви бачили, як він піднімається мотузкою, зникає, вбиває хлопчика і потім повертає його до життя, то виконує індійський мотузковий трюк, чи не так? Що ще потрібно?

Здається, тут важливим є те, як виникає віра. Якби фокусник зміг гіпнотизувати всю аудиторію, а потім просто *розповів їм* у деталях, що він робив, коли ловив пальцями і примушував аудиторію збурювати глядачів оваціями та вигуками, багато хто з нас відчували б себе обдуреними. Не те, що магічне не завжди ошукує, але це понад межею наших відчуттів. Це, звісно, не враховується. Також не береться до уваги ситуація, коли фокусник просто підкуповує людей, щоб оголосити, що вони бачили цю майстерність – навіть якщо ефект багатьох таких підставних глядачів, що охоче заявляли про своє здивування, зумів придушити в одного чи двох непосвячених членів аудиторії щирість відкриття тієї ж помилкової віри. (Порівняйте знамениті експерименти Соломона Аша із соціальними маніпуляціями конформності.)

Розглянемо інший високотехнологічний напрямок, коли якийсь фокусник з достатньо великими грошима використовує комп'ютерну графіку візуальних ефектів компанії Industrial Light і Magic, щоб створити на відеокasetі ультра-реалістичний комп'ютерний трюк. Такий відеозапис настільки очевидно автентичний, що він може бути надісланий як “живий корм” журналістам із CNN, котрі не зможуть визначити, що це підробка. І це теж буде розглядатися більшістю, якщо не всіма, як не виклик сприйняття трюку. Я сумніваюсь, що ви можете зібрати призові гроші від такого трюку, навіть якщо мільйони людей були б переконані, що бачили справжню подію на “живому” телебаченні. Те, чого не вистачає в обох сценаріях, насправді нелегко визначити: це цілком правильне використання диму і дзеркал, обманне освітлення, підроблені кінцівки і кров. Чи правильно задіювати десятки помічників? Так, якщо вони за кулісами виконують ту чи іншу роботу. Однак, що робити, якщо вони замаскуються як учасники аудиторії

і повинні підстрибувати та заважати глядачам спостерігати на вирішальних етапах маніпулювання? Де саме у переліку причин, які ведуть до віри, знаходиться останнє допустиме місце втручання? “Сила навіювання” є потужним інструментом у роботі фокусника, іноді його слова відіграють набагато важливішу роль, ніж будь-що, що він показує чи робить.

Ці спостереження привертають нашу увагу до натовпу з мовчазною самовпевненістю, який неправильно себе поводить та визначає наше розуміння того, що вважається справжнім магічним трюком. Не варто стверджувати, що наше припущення того, що *враховується*, є у певному відношенні незрозумілим, оскільки, врешті-решт, ми не покладаємо щось дуже потужне на наше мовчазне розуміння. Фокусники можуть намагатися зловживати нашим припущенням магічного, тому всі вони ризикують утратити аудиторію, якщо недооцінюватимуть те, що реально можуть передати як магічне. Зрештою, це не головокрутна наука, це просто розвага.

Проте, коли мовиться про дослідження мозку, то може статися щось подібне. Коли ми розмірковуємо про явища свідомості та дивуємося, як вони уможливаються в мозку, то зовсім незвично повертатися до гіперболічної лексики “магічного”. Розум розіграє над нами трюки. Те, як він продукує свідомість, справді досить магічно. Скажімо, ті, хто налягають на тому, що свідомість є таємничою, хочуть загрузнути у приголомшливій незрозумілості таких відомих нам ефектів, які знані із феноменології свідомості. І коли пояснюється один із цих ефектів, іноді можна спостерігати одне і те ж розчарування, той самий опір: пояснити ефект – це зменшити його вплив на нас.

Для прикладу візьмемо *дежавю*². Хтось вважає, що це явище належить магічному кільцеві спектру. Згідно з ним ми іноді відчуваємо події, які знаємо, що пережили їх раніше, в іншому житті, в іншому астральному плані, в іншому вимірі. І нам цікаво, яке приголомшливе розуміння цього вводить нас у циклічну природу часу, переселення душі, передчуття, ESP³... Красиво захоплююча *матерія!* Але потім розуміємо, що феномен дежавю можна пояснити набагато простішим

² Дежавю (фр. *déjà vu* – вже бачене) – психодуховний стан, коли людина відчуває, що вона колись уже була у такій ситуації. – Прим. перекл.

³ ESP – ECC, EC3 – екстрасенсорне сприйняття, екстрасенсорні здібності. – Прим. перекл.

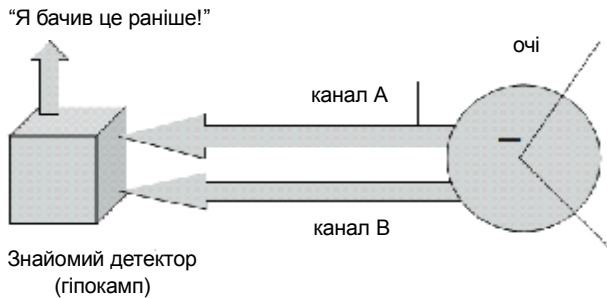

Рис. 1.

Модель для дежавю за Жане

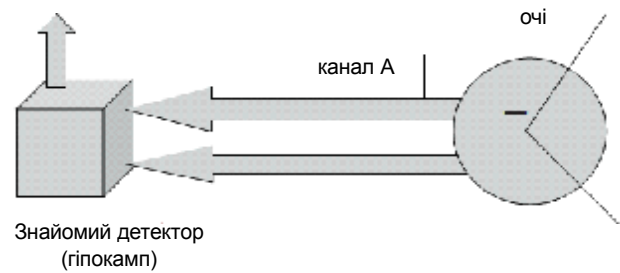

Рис. 2.

Спрощена модель для дежавю

способом. Ви насправді не *пам'ятаєте*, що пережили цю подію колись у минулому; ви просто помилково *вважаєте*, що саме робили. Оскільки П'єр Жане висловив більше півстоліття тому таку гіпотезу: це може бути те, що вона “є результатом перерваного перцептивного процесу, так що він розпадається на минуле, а також на інший сучасний досвід” (1942); *Les Dissolutions de la Memoire*, цитується Tolland в “Disorders of Memory” (“Розлад пам'яті”. – Перекл.), 1968, р. 152.

Ось проста діаграма, запропонована Жане (рис. 1). Припустимо, що зорова (візуальна) система є надлишковою, що містить два потоки А і В, які можуть бути схожі за своїми функціями та повноваженнями, або відрізнитись, як вам подобається. І припустимо далі, що обидва потоки надсилають свої сигнали через турнікет різних видів, у вже знайомий детектор (або, альтернативно, новий детектор), який розрівняє всі вхідні сигнали і ті, що є новими, і ті, які були виявлені раніше. (Є дані про те, що гіпокамп має саме це завдання серед своїх функцій, тому, мовляв, запропонована нами залежність не становить цілком бездоганне припущення – Див.: Джефрі Грей, 1995 та мій коментар “Overworking the Hippocampus” (“Виснаження гіпокампу”. – Перекл.) як у *поведінкових науках, так і в дослідженнях мозку*).

А давайте припустимо також, що передача сигналів через канал В дещо затримується, тому вони надходять до знайомого детектора через кілька мілісекунд після сигналу в каналі А. Коли сигнал каналу А надходить, він реєструє свій новий відбиток у знайомий детектор, і майже відразу цей відбиток у пам'яті виявляється таким, що відповідає сигналу, який зараз надходить у канал В, змушуючи знайомий детектор видати свій позитивний вердикт: “Я вже бачив це!” Не тижні тому, чи місяці тому, чи в іншому житті, а всього кілька мілісекунд тому. Які наслідки спровоковані цією помилковою тривогою залежатимуть від подальших

подробниць психологічного стану суб'єкта, починаючи від незграбного здивування та вигуків про подорож у часі до легенької усмішки: “О, в мене *дежавю*. Я вже бачив *це* раніше!”

Така проста затримка передачі в резервній системі могла б бути достатньою для пояснення явища *дежавю*, але якщо б двоканальна модель, на яку надихнула гіпотеза Жане, зуміла б пояснити це. Тому продемонструємо простішу, одноканальну систему (рис. 2).

У цій простішій моделі окремі ускладнення, чи щось інше – загибель нейрона, неврологічний дисбаланс, утомлення одного виду чи іншого, – могло б хибно викликати помилково позитивний вердикт у знайомому детекторі, а решта послідовностей могли б розробити схему того, у який би спосіб вони підтримувалися, щоб продукувати інші моделі. Головне тут урахувувати, що “внутрішньо”, з погляду першої особи, ці дві моделі не відрізняються між собою. І неможливо помітити, чи *дежавю* відчувається, чи вам тільки здається, що щось підлягає розрізненню між двома моделями. Якщо одна з них (або якась третя чи четверта модель) є правдивою, то це має бути встановлено третьою особою шляхом вивчення дії нейронних механізмів у вашій голові. Нам доведеться привідкрити завісу, щоб пояснити цю особливу частину магічної фази перебігу свідомості.

Ще один вражаючий ефект – “*занурення в*”, який, на нашу думку, ми відкриваємо у своєму власному зоровому (візуальному) досвіді. Вперше я побачив картину Беллото “Вигляд на Дрезден” (див. рис. 3) на стіні, що була подалі від мене в Музеї мистецтв Північної Кароліни у Ролі, спутав її, прийнявши за роботу Каналето, і з нетерпінням підійшов до неї, очікуючи, що вона мені сподобається, сподіваючись побачити вишукану деталь, якою останній щедро зображував на його Венеціанських кораблях і гондолах, триси мачт, пряжки на взутті, плюми в капелюхах. Поділений на групки, натовп людей, які рухаються через

Рис. 3.
Беллото. Вигляд на Дрезден

Дрезденський міст під сонячним промінням, обіцяли свято костюмів і колясок, але, наблизившись до них, деталі, які, присягаюсь, бачив здалеку, випарувалися в мене перед очима. Нічого, крім чітко розміщених простих крапельок фарби, не було видно зблизька.

Ті плями “пропонують” людей з руками, ногами та одягом. І скажу, що мій мозок *приймає пропозицію*. Але що це означає? Що мій мозок власне зробив? Відправив команду мініатюрних мозкових виконавців, щоб описати обличчя, руки та ноги, капелюхи і пальта у відповідних частинах деяких ретинотопних карт? Це емпіричне питання, і це не те, на що я міг би відповісти з мого імовірно довірливого розуміння предмета цього чудового досвіду. То що ж відбулося в моєму мозку? Існує підстава вважати, що він не здійснив подальшого *живописного відтворення*. Загалом, коли мозок *приймає* пропозицію, він формує віру або очікування, а не малює картинку для себе, щоб її подивитися. Це очікування було виявлено, коли воно було порушено, провокуючи в мене подив, я був в очікуванні підтвердження та обдумування деяких небажаних гіпотез про те, що скоро побачу, і це очікування різко порушувалося.

Однак це не була чистої води галюцинація або постгіпнотичне навіювання. Очевидно, що Беллото запропонував кілька крапельок фарби, щоб я це міг побачити, розраховуючи на мою сугестивність про цілісність роботи. Таким чином досягнутий ефект насправді дуже схожий на один з дискредитованих методів виконання індійського трюку з канатом: постгіпнотичне пред’явлення або “взяття хабара кореспондентом” становить не повне удавання, оскільки існує певна візуальна презентація, як і в магічному дійстві існують різні способи досягнення подібних ефектів. Розглянемо “наповнення”, здійсненого мозком, у тлумаченні багаторазових двозначностей цієї фігури Бредлі, Петрі та Дюмея (*рис. 4*).

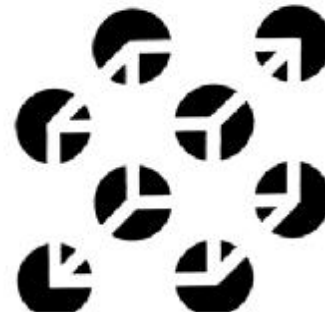

Рис. 4.
Двозначна фігура
(за Бредлі, Петрі та Дюмеєм)

Одним словом мозок, мов магічний кристал, обдурює! Я виявив, що багато людей реагують на цю пропозицію з обуренням і невірою: “Не мій мозок!” Зрозуміла лояльність, хоча й не виправдана та необґрунтована. Це саме те, що ви не знаєте з особистого досвіду. Як каже Зігель: “Магічне показує, як неправильно ми пам’ятаємо те, що бачили, розкриває спосіб, яким пам’ять є плодоносною та годувальною матір’ю ілюзій. Пам’ять – це асистент фокусника, співучасник і підставна людина. Почувши опис трюку, який я зробив, був сам здивований тим, що описано – як пам’ять обдурює глядача набагато сміливіше, аніж я” (1991, с. 438).

Корисно розглянути вказане завдання із пізнавальної нейронауки як зворотне моделювання шоу магічного дійства. З цією метою потрібно пояснити, що глядачі *думають* про те, що відбувається на сцені. Перспектива, яка актуалізує це різноманіття переконань, віри та обману, довірлива і прониклива; інакше кажучи, мовиться про те, що я називаю *гетерофеноменологією* (Dennett 1982, 1991).

Свого часу нами розроблено нейтральний метод для дослідження та опису феноменології. Він передбачає вилучення й очищення текстів від очевидно дискусійних *предметів* і від використання цих текстів для створення фантасмагорій теоретика, *гетерофеноменологічного світу* суб’єкта. Цей вигаданий світ відомий усім багатоманіттям образів, подій, звуків, запахів, здогадів, передчуттів і почуттів, яким особа вочевидь щиро вірить у її існуючому потоці свідомості. Максимально поширеним є нейтральне зображення саме того, на що схожий цей суб’єкт, що ми можемо перевірити за власних життєвих умов та з урахуванням найкращого розтлумачення. Люди, безсумнівно, вірять у те, що в них є розумове відображення, біль, перцептивний досвід і все інше; ці явища – це факти про те, у що вони вірять і що повідомляють, коли висловлюють

свої переконання. Відтак це ті випадки, які слід враховувати, створюючи будь-яку наукову теорію розуму (*Consciousness Explained*, p. 98).

Немає нічого революційного чи оригінального у роздумах про гетерофеноменологію; вона практикується з різним відсотком припущень та заборон протягом майже століття, у різних напрямках експериментальної психології, психофізики, нейрофізіології та сучасної когнітивної нейронауки. Я тільки назвав її та отримав винятково самоусвідомлене свідчення стосовно виявлення і мотивації її можливих версій.

На перший погляд, здається, існує одна вирішальна проблема з гетерофеноменологічним методом: взявши до уваги те, що слово суб'єкта є вагомим, вона, очевидно, залишає незмінним один із найбільш проблемних елементів – глядачів, які спостерігають за магічним шоу. І, як я постійно стверджую, ця уявна вітрина, Декартів театр, де все, що зводиться до свідомості, повинно бути забране. Вся робота, яку виконує уявний гомункулус у цьому театрі, повинна бути розподілена навколо різних менших агентств у мозку. Однак, коли б цей крок не здійснювався, предмет зникає, замінюється безглуздими частинками структури, які механічно виконують свої завдання. Чи може це бути правильним напрямком для обраної теорії свідомості?

Тут думка разюче роз'єднана. З одного боку, є ті, хто приєднується до мене, визнаючи, що *якщо ви залишите предмет у своїй теорії, то ще не почали його вивчати!* Хороша теорія свідомості повинна зробити свідому думку схожою на покинуту фабрику, наповнену гучною технікою, і ніхто не має змоги контролювати її, чи насолоджуватися звуками, або бачити її роботу. Дехто ненавидить цю ідею, скажімо Джеррі Фодор, котрий пише: “Якщо, коротко кажучи, є спільнота комп'ютерів, що живуть у моїй голові, то також краще бути комусь, хто відповідає за це; і, Боже, цим “кимось” краще бути мені самому (Fodor, 1998, p. 207).

Нещодавно, як і раніше, Фодор робить важливий внесок у викриття і схвалення самої ідеї, яка викликає всі проблеми. Він далеко не один у своєму занепокоєнні щодо втрати самопередбаченості, розбираючи декорації декартового театру. Але він стоїть один у своїй здатності чітко і гумористично сформулювати хибний страх. Роберт Райт наголошує на тій самій стурбованості: “Звичайно, проблема тут полягає у твердженні, що свідомість є “ідентичною” до фізичних станів мозку. Чим більше

Деннет та співавтори намагатимуться пояснити мені, що вони мають на увазі під цим, тим більше я переконуюсь, що те, що вони насправді мають на увазі, полягає у тому, що свідомості не існує (Wright 2000, fn. 14, 21).

Згадаймо іронічний коментар Зігеля про “справжнє” магічне. “Я пишу книгу про магічне, – каже він, – пояснюю її суть, і мене запитують: чи справжнє магічне?” Під реальним магічним люди розуміють чудеса, тауматургічні вчинки і надприродні сили. “Ні, – відповідаю я, – це заклик до трюків, а не справжнє магічне”. Справдешнє магічне, інакше кажучи, стосується магії, що не належить реальності, тоді як справжність магічного, котру дійсно можна досягнути, втрачить свою достеменність” (1991, с. 425).

Райт не може не допомогти, проте мислить, що реальна свідомість є чимось іншим, принаймні більш чудовим, ніж фізичні стани мозку. “Стан” свідомості – це така собі свідомість, яка може бути осмислена поза діяльністю мозкової машини; отож це нереальна свідомість. Нагальність того, що свідомість повинна виявитися чимось незбагненим, незвіданим, трансцендентним, іноді піднімається на декілька тональностей, як, наприклад, у баченні Вурхіза, котрий зазначає: “Деніел Деннет – це Диявол... Немає внутрішнього свідка, ніякого центрального розпізнавання сенсу, і нічого іншого, окрім абстрактного “центру опису притомності”, який є не чимось іншим, як зручна фантастика... Для Деннета це не становить випадок імператора без одягу. Швидше, в одязі немає імператора (Voorhees 2000, с. 55–56).

Але саме в цьому й полягає краса! У правильній теорії свідомості імператор не просто зневажений, а виставлений, показаний як хитрий змовник менших агентів, спільна діяльність яких ураховується для його “чудесних” сил. Вигнані разом з імператором становлять те, що слушно було б назвати “імператорськими властивостями”: два найзагадковіші види – це *квалія*, яку влюбував імператор, та імператорські укази свідомої волі.

Для тих, хто вважає цю дорогу до прогресу просто неприйнятною, є зручний переможець змагань альтернативного варіанту: *якщо ви не залишаєте предмет у своїй теорії, то ви ухилиєтеся від головної проблеми!* Ось що Девід Чалмерс (1996) називає “важкою проблемою”. Власне він стверджує, що будь-яка теорія, яка лише пояснює всі функціональні взаємозалежності, всі закулісні механізми, всі дроти та шківви, дим і дзеркала, вирішить

прості проблеми свідомості, проте зробить важку проблему непотрібною. Неможливо відкоректувати ці дві альтернативні позиції ближче одна до одної, тут компромісів немає. Та чи та позиційна сторона у їх відокремленні – це абсолютно неправильне бачення проблеми свідомості. Я намагався показати, що нав'язлива інтуїція може полягати в тому, що ми не повинні розподіляти предметне поле свідомості на багато частин, які її сутнісно не становлять; тому така інтуїція має бути залишена. Спокуслива ідея про те, що існує важка проблема, є просто помилкою. Я не можу це довести. Або ліпше так: навіть якщо я зможу це довести, то мій доказ, безумовно, потрапить до глухих вух, оскільки Чалмерс уже визнав, що аргументи проти його переконань з цього приводу не здатні витіснити його інтуїцію, котра перебуває поза раціональною підтримкою. Тому я не буду робити тактичної помилки, намагаючись виключити із раціонального складника переконання, що знаходиться поза аргументацією. Це, мабуть, буде зайвою витратою часу для всіх. Замість цього я пропоную те, що, сподіваюся, символізує тривожну паралель зі світу магічного картярства: “The Tuned Deck” (налаштована колода карт. – Перекл.).

Протягом багатьох років пан Ральф Халл, відомий фокусник карт з Круксвілу, штат Огайо, повністю дивував не лише широку публіку, а й аматорських прихильників, знавців карт і професійних фокусників серією карткових трюків, які він із задоволенням називав “Налаштована колода”... (John Northern Hilliard, Card Magic). Його трюк має вигляд і може бути описаний приблизно так: “Хлопці, у мене є новий трюк, щоб показати його вам. Він називається “The Tuned Deck”. Ця колода карт чудово налаштовується [Халл підносив колоду до свого вуха і перекручував карти, прислухаючись уважно до їх шуму]. За тонко налаштованих вібрацій я чую і відчую місце розташування будь-якої карти. Виберіть карту, будь-яку карту... [Після цього колода розверталася в'ялом чи іншим чином, щоб бути запропонованою для аудиторії, а одна карта бралася глядачем, зазначалася і поверталася до колоди тим чи іншим чином.] Тепер я слухаю налаштовану колоду, і що вона мені каже? Я чую сигнали вібрації, ...[карти тасувалися біля вуха Халла, а також виконувалися різні маніпуляції та ритуали, після чого з ефектною демонстрацією унаслідок вгадана карта всім глядачам]”.

Отож Халл знову і знову виконуватиме цей трюк на користь обраної аудиторії чужих фокусників, закликаючи їх розібратися в ньому.

Ніхто ніколи не робив такого. Фокусники запропонували купити в нього трюк, але він не продав його. Пізніше у своєму житті він віддав свій запис другові Хілларду, який опублікував схему-розрахунок у своїй власній книзі. Ось що сам Халл сказав про свій трюк: “Протягом багатьох років я виконував цей дивацький ефект і показував це майстрам та аматорам сотні разів і, наскільки мені відомо, ніхто з них ніколи не розібрався в таємниці... хлопці все шукали щось надто складне [мій курсив. – ДД]”.

Як і багато чудового, магічного, трюк закінчувався, перш ніж хтось із глядачів устигав зрозуміти, що він розпочався. Хитрість у всій своїй повноті була названа трюком “Налаштована колода”, а точніше, одним словом – “The”! Як тільки Халл оголошував про свій новий трюк і давав йому назву для своєї нетерпеливої аудиторії, фокус завершувався. Налаштувавши аудиторію у такий простий спосіб, провівши час за явно фальшивою та неправдивою балаканиною про відчуття вібрацій і дзичання, Халл здійснював відносно простий і знайомий трюк презентації карти типу А (на цьому етапі він змальовував традиційну завісу таємниці, тоді як подальші механічні деталі фокусу – *спритний обман, обдурювання, спритність рук, шахрайство* – вочевидь не мали значення). Його аудиторія підкованих фокусників побачила б, що він, можливо, виконує трюк типу А, тобто реалізує гіпотезу, яку вони могли б випробувати, будучи наполегливими та непоступливими глядачами, тими, хто б перешкоджав будь-якій спробі здійснення трюку саме цього типу. Коли потім вони виявили відповідну ретельність для перевірки гіпотези, Халл “повторив” трюк, на цей раз виконуючи його за типом В. Потім глядачі збиралися і порівнювали те, що помітили, сумніваючись, чи може він робити трюк типу В? Вони перевіряли цю гіпотезу, спираючись на своє неприйняття, щоб попередити трюк типу В і, звичайно, він далі виконував трюк, використовуючи вже метод С. Коли вони перевіряли гіпотезу про те, чи виконується трюк типу С, то він переходив на метод D, або, можливо, повертався до методу А чи В, оскільки його аудиторія вже “спростувала” гіпотезу про використання останніх двох методів. Імовірно це продовжувалося б десятки разів, де Халл стояв би на крок попереду своїх гіпотез-тестувальників, експлуатуючи своє усвідомлення того, що він може завжди виконувати трюки чи щось інше з різноманітності трюків, які вони знають, і приховувати той факт, що він робив масу різ-

них трюків простим визначенням чином: *The Tuned Deck* (налаштованою колодою. – Перекл.).

...щоразу, коли це виконується, процедура є такою: одна або декілька ідей у голові глядача щось викриває, і рано чи пізно він неодмінно відмовиться від будь-якої подальшої спроби розкрити таємницю (Халл, цитується у Хілліорді).

Я пропоную тоді, щоб Девід Чалмерс здійснив (звісно, ненавмисно) таку ж майстерність рук, щоб оголосити світові, що виявив “важку проблему”. Чи дійсно це є “важка проблема”? Чи просто здається важкою проблемою, а точніше чи є вона масою трюків, які становлять те, що Чалмерс називає простими проблемами свідомості? Все це має прозаїчне пояснення, не вимагаючи революцій у фізиці, ні нагальних новинок. З великим зусиллям вони піддаються стандартним методам пізнавальної науки. Я не можу довести, що немає важкої проблеми, і Чалмерс не може цього довести. Вочевидь він спроможний звернутися до вашої інтуїції, але це не та основа, на якій можна вибудувати науку про свідомість. Ми бачили в минулому, а я навів кілька простих прикладів, що маємо потужну тенденцію поповнювати наш перелік “відомих ефектів” свідомості. Тому ми повинні бути уважними до можливості того, що можемо постраждати від похибки арифметики, фактично коли ясно бачимо всі прості проблеми і виявили неврахований залишок. Можливо, цей залишок, без нашого усвідомлення, вже розміщується у звичайних явищах, для яких у нас уже є пояснення, або, принаймні, несвідомі шляхи пояснення, які ще потрібно вивчати.

“Магічне” джерело свідомості як етап розвитку магічного спростовує пояснення лише доти, поки ми приймаємо це за номінальну цінність. Коли ж ми зрозуміємо всі неутраємнені спроби, де людський мозок може створювати нешкідливі “ілюзії користувача”, то спроможні почати уявляти, як ним твориться свідомість.

REFERENCES

CHALMERS, D. (1996): *The Consciousness Mind*. New York: Oxford University Press.

DENNETT, D. (1982): How to study consciousness empirically: or nothing comes to mind. *Synthese*, 53, 159–180.

DENNETT, D. (1991): *Consciousness Explained*. Boston–New York: Little, Brown.

DENNETT, D. (1995): Overworking the Hippocampus. *Behavioral and Brain Sciences*, 18, No. 4, 677–678.

FODOR, J. (1998): Review of Steven Pinker’s *How the Mind Works*, and Henry Plotkin’s *Evolution in Mind*. *London Review of Books*, Jan 22, 1998. Reprinted in Fodor, *In Critical Condition*, 1998, Bradford Book/MIT Press.

GRAY, J. (1995): The contents of consciousness: a neuropsychological conjecture. *Behavioral and Brain Sciences*, 18, No. 4, 659–722.

HILLIARD, J.: *Card Magic* (privately printed).

JANET, P. (1942): *Les dissolutions de la memoire*. Quoted by Tolland, *Disorders of Memory*, 1968, 152.

SIEGEL, L. (1991): *Net of Magic: Wonders and Deceptions in India*. Univ. of Chicago Press.

VOORHEES, B. (2000): *Dennett and the deep blue sea*. *J. Consc. Studies*, 7, 53–69.

WRIGHT, R. (2000): *Nonzero: the Logic of Human Destiny*. New York: Pantheon.

ANNOTATION

Daniel C. Dennett.

Explaining the “magic” of consciousness.

Is the view supported that consciousness is a mysterious phenomenon and cannot succumb, even with much effort, to the standard methods of cognitive science? The lecture, using the analogy of the magician’s praxis, attempts to highlight a strong but little supported intuition that is one of the strongest supporters of this view. The analogy can be highly illuminating, as the following account by Lee Siegel on the reception of her work on magic can illustrate it: “I’m writing a book on magic”, I explain, and I’m asked, “Real magic?” By real magic people mean miracles, thaumaturgical acts, and supernatural powers. “No”, I answer: “Conjuring tricks, not real magic”. Real magic, in other words, refers to the magic that is not real, while the magic that is real, that can actually be done, is not real magic. I suggest that many, e.g., David Chalmers has (unintentionally) perpetrated the same feat of conceptual sleight-of-hand in declaring to the world that he has discovered “The Hard Problem” of consciousness. It is, however, possible that what appears to be the Hard Problem is simply the large bag of tricks that constitute what Chalmers calls the Easy Problems of Consciousness. These all have mundane explanations, requiring no revolutions in physics, no emergent novelties. I cannot prove that there is no Hard Problem, and Chalmers cannot prove that there is. He can appeal to your intuitions, but this is not a sound basis on which to found a science of consciousness. The “magic” (i.e., the supposed unexplainability) of consciousness, like stage magic, defies explanation only so long as we take it at face value. Once we appreciate all the non-mysterious (i.e., explainable) ways in which the brain can create benign “user-illusions”, we can begin to imagine how the brain creates consciousness.

Key words: *real magic, Hard Problem, Indian Rope Trick, consciousness, déjà vu.*

**Друкується з дозволу автора за виданням:
Journal of Cultural and Evolutionary Psychology,
1 (2003) 1, 7–19.**

**Переклад з англійської із дозволу автора (12.07.2018)
проф. Анатолія В. ФУРМАНА
і доц. Ірини ЛЕВАНДОВСЬКОЇ.**

**Надійшла до редакції 15.08.2018.
Підписана до друку 17.09.2018.**

Бібліографічний опис для цитування:

Деннет Д. Пояснення “магії” свідомості / Деніел Деннет // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 5–12.

МЕТАТЕОРЕТИЧНА МОЗАІКА ЖИТТЯ СВІДОМОСТІ

Анатолій В. ФУРМАН

УДК 159.966 : 167/168

Anatoliy V. Furman
METATHEORETICAL MOSAIC OF CONSCIOUSNESS LIFE

“...Свідомість є буттєствердна свідомість, властивість, онтологічно вкорінена. І там справді відбуваються події – події життя свідомості. Не свідомості про щось (тобто події не у змісті, а в житті самої свідомості), адже вона дає такі продукти, які неможливо визначити рефлексивно, як у змістовлення нашої ментальності...”

(Мераб Мамардашвілі [64, с. 31–32]).

“Подвійність свідомості як буттєвого явища характеризується перетином у ній внутрішнього і зовнішнього, сутності та існування пізнання, теоретичного і практичного відношення до світу, індивідуального та надіндивідуального (суспільного) полюсів розиткового досвіду; те, що відбувається “із” знанням у [лоні] досвіду, становить передумову виокремлення абстрактних об’єктивних змістів...”

(Анатолій Лой [63, с. 41]).

Постановка наукової проблеми. Сьогодні все більше філософів і науковців зосереджуються на думці, що свідомість – неймовірно складна, субстанційно самобутня та екзистенційно поліфонійна, форма і навіть спосіб буття, котре, будучи безмежним і всеохватним, у своїй вершинній ковітальній організованості – людині – пізнає і творить само себе. Як ідеально упредметнена сфера духовного життєпотону, людська свідомість, проте, не має власника, її не можна приватизувати чи узурпувати (В.С. Соловйов, С.М. Трубецький, Г.Г. Шпет) і, більше того, вона “не являє собою психічний процес у класичному психофізіологічному сенсі слова. Але надважливо, що будь-який психічний процес може бути унааявлений як в об’єктивному плані, так і у форматі свідомості” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський [66, с. 41]). І тому абсолютно справедливо В.П. Зінченко (2010) пише про безглуздість

словосполучення “суб’єкт свідомості”, адже сфера персональної свідомості, характеризується структурою, матеріалом, властивостями, станами, “є суб’єктом та об’єктом одночасно, вона, володіючи різними іманентними її формами активності, не буде занадто сильно чинити опір задіяння до інтеріоризації її життя найрізноманітніших даних, охоплюючи феноменологію та експериментальну психологію” [61, с. 30]. Іншими словами, свідомість, обіймаючи буття як активне джерело і як засвіт його самовідображення і саморозитку, вирізняючись з-поміж інших суб’єктивних форм квазіпредметністю, символічністю і подієвістю, – це субстанція душевно-духовно-тілесна, що наповнена третьочерговими – трансцендентно утаємниченими – “речами”, які відмінні за своєю природою-сутністю як від речей матеріального світу, так і від ідеальних упредметнень, скутих моральними нормами екзистенціалів

духовного. Звідси закономірно постає драматичність ситуації стосовно розсекречення чи то потоку, чи то сфери, чи то самовідного життя свідомості. Річ у тім, що вона, маючи вигляд ідеально чистого акту, котрий, мов прозорість сонячного світла, не містить нічого (звісно, крім самого освітлювального саява), хоча й водночас уміщує все видиме, відоме й актуально думане, тому є значеннево неупрозорювана, смислово непідвладна буттевість, адже її споглядальна явність – усього лише *артефакт*: “правда” емпірики свідомості є ілюзія її очевидності, тому що вона означає наявність перетворених, знаково і значеннево опосередкованих, сенсово плинних форм ідеальної дійсності, про що здебільшого й не підозрює особа як її носій. Більше того, “Свідомість, – пише В.П. Зінченко, коментуючи Бахтіна, – не кажучи вже про рефлексію, сама по собі не є повністю прозорою, і в ній діють неяви, скриті залежності, що не контролюються шляхами самої ж свідомості. Це, однак, не означає, що такі залежності обов’язково ірраціональні” [Там само, с. 92].

Відтак не лише “думка має незалежне буття” (Л.С. Виготський [51, с. 163]), а й свідомість як її спрямовувальна сила, як локалізований дух, що у ритміці добового повсякдення заактуалізовує психосферу особи, уможливаючи ще більшу свідомість, тобто зреалізовує вихід її за власні межі, за освоєні смислосенсові горизонти її як найдосконалішого інструменту буття, котре у формі свідомості пізнає само себе. В.А. Роменець, відштовхуючись від ідеї Рубінштейна “**всередині-буття**”, у зв’язку з цим пише: “Свідомість людини є самосвідомістю світу. Світ усвідомлює себе через людей – інсайт, що вирвався ще за 200 років із духовних надр генія Г. Сковороди. “Одними і тими ж очима, якими людина дивиться на Бога, Бог дивиться на Людину”” [18, с. 960]. Вочевидь у цьому – одухотворено софійному – вимірі розмірковувань **очі** – це потужна *метафора*, що дає змогу зрозуміти і пояснити те, що не під силу поняттям, що перебуває за межею пояснювальних можливостей такого вкрай полісемічного утворення, як *логос*, тобто що існує за значеннево-сенсовим обрієм словомовлення притомного, розумного, раціонального. А це вказує, що зустрічні погляди Бога і Людини – аж ніяк не природне, не фізичне явище, що уреальнюється з допомогою очей як матеріалізованого органу зору. Більше того, це й не біопсихічна оптична система сприйняття світу та поінформування про довкілля того, хто дивиться на цей світ, орієнтується в

ньому і перетворює його своєю діяльністю. У даному разі *очі – інструмент свідомості* як локалізований в індивідуальному, груповому чи масовому масштабах вогонь духу. Причому інструмент справді оптичного гатунку ідеальної буттевості, де своєрідними підсилювальними лінзами є:

а) думка як напружено удіяльнений стан “відчуття себе живими та повними власних сил і потенцій” (М.К. Мамардашвілі [64, с. 376]);

б) поле ясної уваги як ті “єдині двері, через які враження зовнішнього світу... викликають у душі відчуття...” (К.Д. Ушинський [23, с. 241]);

в) пізнавальне відношення до об’єктів і предметів, ситуацій і подій зовнішнього (природного і соціального) світу, що знаходяться поза свідомістю;

г) упізнавання дійсності з допомогою опрацьованої у житті, спілкуванні, навчанні сукупності чи системи об’єктивованих у слові (мові) так чи інакше особисто актуалізованих знань (див. [73, с. 243–245]);

д) усвідомлюваний образ у його багатоваріантних формовиявах – себе, довкілля, світу, Абсолюту тощо;

е) усвідомлення власного Я у модусах особистісного самопізнання, саморозуміння, самовизначення, самотворення і саморефлексування, що розширює горизонт свідомісного життездійснення та виявляє джерела правдешнього буття;

ж) відображення і творення як взаємодоповнені потоки, що задають проблемно-поліфонійний контур мислєдіяльності людини, тому свідомість – “не те, що відбувається в с е р е д и н і, а те, що наявне на м е ж і і своєї і чужої свідомості, на г р а н і...” (М.М. Бахтін [50, Т.5, с. 343]);

з) “специфічний спосіб регулювання поведінки, діяльності, дій людини”, самотутній спосіб її існування (С.Л. Рубінштейн [73, с. 249]);

к) рефлексія як осереддя свідомості, що уможливує пошук як зміслових ніш життя, так і його сонцесайних (вершинних) сенсів;

л) “саморефлексивне налаштування свідомості” (Е. Гусерль) у вимірах її безвідносного, емпіричного, мислєдіяльносного і трансцендентного існування (М.Ю. Савельєва) та з учинковою ритмікою актуалізації феноменального, духовного, буттєвого і рефлексивного пластів її канонічного життєпотоків та ін.

У психології М.С. Гусельцева слушно пов’язує розвиток парадигмально-дослідницьких стратегій свідомості зі зміною ідеалів раціональності (класичний, некласичний, постнекласичний) і появою нових методологічних

підходів до вивчення цього чи не найзагадковішого феномену людського життя саме на постнекласичному етапі, серед яких найперспективнішими є *трансдисциплінарні дослідження* свідомості як самобутньої багатовимірної і гетерогенної реальності та поява на рубежі ХХ–ХХІ століть окремого синтетичного напрямку – *науки про свідомість* (див. [5]). Окрім того, відома дослідниця різнобічно аргументує “недостатність природничо-наукового підходу до проблеми свідомості, властивого когнітивній психології і сучасним нейронаукам” та підкреслює евристичність “розробки методології трансдисциплінарності і використання антропологічної оптики, дослідницького інструментарію, що запозичений із соціогуманітарних наук”, а також указує на виняткову важливість подальшого опрацювання культурно-аналітичного підходу, що уможливує пізнання дійсної природи свідомості в динамічній системі координат щонайменше чотирьох реальностей: “*історія – практика – психіка – культура*”, і головне – віднаходження адекватної цьому надскладному (мереживому, комунікативному, надрефлексивному) упредметненні методологічної позиції для трансдисциплінарної реконструкції названих феноменів, при цьому не вириваючи свідомість із множинних ковітальних контекстів людського повсякдення.

На доповнення до цього перспективним видається поєднання щонайменше двох дослідницьких стратегій методологування у царині сучасної теоретичної психології. Вдалу спробу такого поєднання здійснює О.В. Савченко, котра, вивчаючи онтофеноменальне та понятійно-змістове співвіднесення явищ і концептів “свідомість” і “рефлексія”, використовує дві лінзи методологічної оптики для теоретичного аналізу-зіставлення уявлень про свідомість у діалектично зорієнтованій радянській психології та когнітивному підході, а саме тип наукової раціональності (класична, некласична, постнекласична) і характер центрованості названих уявлень стосовно психіки [20]. У підсумку зреалізування процедур аналізування, фільтрації, типізації і порівняння вона, з одного боку, виокремлює чотири фокуси центрованості пояснень спричинювального перебігу психічних явищ (органоцентровані, енвіроцентровані, соціоцентровані, нонцентровані), з іншого – визначає “*критерії свідомої здатності* як ті маркери, що дозволяють констатувати наявність свідомості за непрямими ознаками”, зазначаючи, що атрибутивними “ознаками свідомої психічної діяльності є її здатність до відокремлення себе від інших

об’єктів реальності, розуміння подій зовнішньої і внутрішньої життєдіяльності, переживання суб’єктної очевидності кожного моменту повсякдення, спроможність означувати власні переживання, думки” [Там само, с. 70, 72]. І хоч перелік розглядуваних концепцій і моделей свідомості бачиться нам неповним, проте ґрунтовно опрацьована дослідницею авторська теоретична система рефлексивної компетентності особистості (див. [19]) уявляється вельми перспективно у висвітленні як неподільного онтологічного вкорінення свідомості і рефлексії, так і їх численних взаємозалежних феноменальних оприявнень, понятійних визначень та інтерпретаційних конотацій.

Приємно констатувати, що серед українських науковців-психологів є ті, хто глибоко рефлексує розмиті онтологічні джерела і надскладну феноменологію свідомості. Одним із найбільш яскравих у цьому культуротворчому відношенні є проф. Віктор Москалець, котрий софійно осягає не лише феноменальне різноманіття змінного потоку станів свідомості, а й трансцендентні глибини засвіту її безкрайої буттєвості. Зокрема він зауважує, що свідомість “не має власної психологічної модальності, тобто притаманного тільки їй змісту, а являє себе перед її суб’єктом у змісті інших феноменів його психіки: мисленневих, чуттєвих (відчуття, сприймання), емоційних, мотиваційних (потреби, бажання, прагнення тощо), вольових та ін. Відтак свідомість постає “без’якісною”, беззмістовною властивістю психіки, немов якийсь таємничий, невловимий “менеджер” у ній як внутрішній організації. І все ж пропонуємо психозмістову характеристику цього “менеджера”: *людина знає, що вона знає про зміст того, що вона знає, в тому числі про себе як суб’єкта і про своє ставлення до цього знаного...*” [14, с. 121].

І хоч В.П. Зінченко пише, що “нині спроби упредметнити, об’єктивувати свідомість, діяти з нею як із моделлю не повинні викликати здивування” [60, с. 20], все ж треба взяти до відома аргументовані висновки філософів (А.М. Лой, М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський, М.Ю. Савельєва та ін.) про те, що свідомість не може становити ні об’єкт дослідження, ані наукову проблему. Ідеальний засвіт життя свідомості є *квазіоб’єктом*, тобто лишень уявляється та мислиться як об’єкт пізнання, що вимагає позиціювання дослідника із рефлексивних вершин “мета-”, “над-” чи “поза-” стосовно виокремлення його можливих упредметнень. А це означає, що така поза- чи над-предметність сфери свідомості вказує на

те, що її істинне розкодування-вивчення можливе лише з допомогою набору *опосередкованих* дослідницьких засобів та інструментів, котрі тільки у певному логічному співвіднесенні утворюють щонайменше *постнекласичну методологічну оптику* пізнання (див. роботи М.С. Гусельцевої [4; 56] і наші розвідки [29; 36]). Тоді шляхом комбінування і конструювання різних дослідницьких стратегій, дискурсних практик і мислевчинкових способів рефлексування імовірно уреальниться змога не тільки домогтися своєчасної зміни фокусів та оптик (філософських, парадигмальних, методологічних, психософських та ін.) теоретизування, а й максимально удіяльнитися на принципах *конфігурування* різнодисциплінарних знань (див. [38; 43; 76]) взаємозбагачувальний вплив множинних полів рефлексивного сканування сферних умов розвиткового функціонування свідомої здатності і, більше того, свідомісно актуалізується *оглядове поле рефлексії* й у такий спосіб процедурно і результативно інтегруються як різноманітні дослідницькі стратегії і світоглядні ракурси пізнання, так і новітні форми, методи та інструменти методологування.

Зазначене методологічне дослідження є продовженням здійсненого рік тому під назвою “Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування”, а тому його *надзавдання* і *методологічна оптика* залишаються незмінно актуальними [35].

Мета публікації: здійснення методологічної реконструкції метатеорії свідомості, що контурно оформилася під завісу ХХ століття зусиллями М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорського і М.Ю. Савельєвої, у двох головних напрямках її холистичного епістемного збагачення: *по-перше*, у форматі поняттєво-категорійного усистемлення й згармонювання термінів, концептів, засновків, процедур та особливостей метатеоретизування, у якому свідомість розкривається як неприродне, надоб’єктне, позапроблемне, квазіпредметне, трансцендентальне утворення і самобутній спосіб людського буття; *по-друге*, у рефлексивному аспекті миследіяльного опрацювання нових форм, методів, засобів та інструментів метаметодологування, що уможливають побудову цілісної онтологічної картини свідомості як метатеорії у її сутнісній парадигмальній відмінності від наукових досліджень об’єктно-предметного спрямування, які результативно організуються у вигляді гуманітарних чи суто психологічних теорій, що охоплюють позитивні знання про свідомість як “природне” явище сумнівної

достовірності і далеко відносною істинності.

Водночас **головне завдання – ціль** – цього методологічного дослідження полягає не у з’ясуванні психологічної природи свідомості в багатоаспектному рефлексуванні її всеможливих формовиявів, функцій, властивостей, структурних версій побудови чи способів розвиткової актуалізації, а у висвітленні ресурсами метатеоретизування і засобами метаметодологування онтологічних джерел, засновків і вимірів життя свідомості самих собою на кшталт того, що її (як і думку) не можна мати, а можна лише через особисті надзусилля знову і знову актуалізувати (мислити), точніше, щоразу знову під’єднуватися до неї чи впадати в неї, адже “не можна помислити те, що є, не помисливши його поіншому” (М.К. Мамардашвілі [64, с. 379]).

Похідними завданнями чинного дослідження, що деталізують його мету і ціль, є такі:

1) висвітлити методологічну оптику пізнання свідомості із метатеоретичних позицій шляхом порівняльної рефлексії різних парадигмальних підходів до її філософсько-наукового осмислення, включаючи аналітичне зіставлення їх понять і концептів, засновків і закономірностей, концепцій і теорій;

2) зреалізувати циклічно-вчинкову методологічну схему розгортання основних процедурних напрямків метатеоретизування (ситуація – “розуміння свідомості”, мотивація – “боротьба зі свідомістю”, дія – “робота зі свідомістю”, післядія – “опанування свідомістю”), що дасть змогу аргументувати буттєствердну сутність свідомості й відтак відшукати основу свідомісного уприсутнення людини у світі;

3) здійснити системне порівняння парадигмальних напрямів або методологом вивчення свідомості у сучасному гуманітарному дискурсі – теоретичного (предметоцентрованого, емпірично психологічного) і метатеоретично (квазіпредметного, філософського), зокрема на прикладі дослідження підсвідомого як психічного і як межі свідомості;

4) обґрунтувати зміст, обсяг і значення восьми базових категорійних понять, що методологічно організовані у бінарний спосіб за принципом кватерності і в контексті дотримання нормативів і засобів циклічно-вчинкового підходу: *ситуація* – “сфера свідомості” і “свідома здатність”, *мотивація* – “стан свідомості” і “текст свідомості”, *діяльний* – “матеріал свідомості” і “форма свідомості”, *післядіяльний* – “структура свідомості” і “свідомий досвід”.

Виклад основного матеріалу дослідження

1. МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА ПІЗНАННЯ СВІДОМОСТІ: ПОНЯТТЯ, КОНЦЕПТИ І ЗАСНОВКИ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ

“...Свідомість дійсно унікальна. Це дещо, що існує тільки в одному примірнику; зрозуміло, свідомість у фундаментальному, онтологічному сенсі, а не в емпірично психологічному...”

(Мераб Мамардашвілі [64, с. 82]).

На гребені нинішнього постмодерністського стилю філософського і суто наукового розмірковувань, як відомо, перебувають дві найбільш впливові на постсучасний (себто із погляду майбутнього) культурний розвиток парадигмальних системи або течії *конструювання теоретичного світу свідомості*, що мають різні епістемологічні джерела модерного штибу й зреалізують відмінні методологеми пізнання-творення того, що являє собою *буття свідомості*. Мовиться, власне, про головні парадигмальні течії у філософії свідомості другої половини ХХ ст. – про граматологію Жака Деррида (1967) і про основи метатеорії свідомості М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорського (1996), деталізовані М.Ю. Савельвою (2002). Не вдаючись до тонкощів порівняльного аналізу, подамо засадничі відмінності філософсько-методологічного формату між цими течіями (*рис. 1*). Зважаючи на мету і завдання нашого дослідження, підкреслимо, що наявні досвідні практики філософування, які актуалізують вітакультурні ресурси (передусім символіку, різні мови і дискурси) для характеристики свідомості як засновку буття і водночас як предмета пізнання та центруються на семіотичних, знакових, епістемологічних нашаруваннях у їх сферній самоорганізації, все ж виявилися або ілюзорними, надуманими, іншими відносно дійсності соціального повсякдення за критеріями онтичної адекватності, або редукованими до певної, сутнісно уявно фіктивної, картини чи навіть схеми *мовної свідомості* та її інваріантних теоретичних побудов (скажімо, “винаходом інших реальностей” або шляхом мисленневої реконструкції “політики мовних ігор” (Ж.-Ф. Ліотар)). У цій напруженій проблемній ситуації гносеологічного протиставлення істинності способів пізнання до кінця непізнаного

й виникає *ідея створення метатеорії свідомості*, котра вимушена сконструювати самобутню – оригінальну та евристичну – *методологічну оптику*.

Вирішальний задум полягав у тому, щоб вивчати свідомість:

по-перше, у її безвідносності до культури і світу, тобто позакультурно, над світом, всеприсутньо; М.Ю. Савельєва пише про це так: “...Дію вчинку можна розмежувати на частини, повторити її, повернути в минуле чи в майбутнє. Свідомий акт-когіто не має ні початку, ані кінця свого стану, тому що часово не визначений фізично. Він є... невідомо скільки. Завжди і миттєво. Всюди й ніде, зібравшись у “відмічено окремих” точці, що випала із контексту людських зв’язків як сув’язі предметів, – у точці, поіменованій “чистим людським Я”” [69, с. 44];

по-друге, як пустий зміст відносно філософії постмодерну, передусім через використання будь-яких філософських і наукових теорій і поліметодологічних підходів до дослідження минулого, де наслідком є формалізм метатеоретичних побудов; загалом *поліметодологія* ґрунтується не на плюралізмі методологем, а на реалізації вимог принципу тотожності методів стосовно формотворчого життя свідомості як трансцендентного буття сущого; інакше кажучи, тільки множинність суперечливих методологічних картин у свідомості дослідника здатна забезпечити сталість, цілісність і самовідповідність об’єкта пізнання-конструювання, на котрий спрямовані його інтенційовані особистісні зусилля; водночас парадигмальна чи дисциплінарна монологічність навіть найпрогресивнішого методологічного підходу обертається окремішністю свідомісних проєкцій-ідеалізацій такого об’єкта та більшим меншим відходом від його самототожності у сутнісному вимірі буття:

по-третє, безособово і безсуб’єктно, де певні структури мови лише можуть бути виконані на ідеальному матеріалі свідомості, та й організованості мовного мислення більше пов’язані із відсутністю свідомості, аніж із її присутністю; тоді як екзистенція мовлення становить ту дійсність свідомості, яка твориться живим миследіянням і на рівні канонічної буттєвості – *мислевчиненням* (див. [35]), що обмежені рамками словесної виразності як формоутворень думаного, так сенсових узмістовлень; і це закономірно, адже відштовхуючись від робочої схеми миследіяльності Г.П. Щедровицького [44], деталізованої нами [27], чисте мислення розгортається в

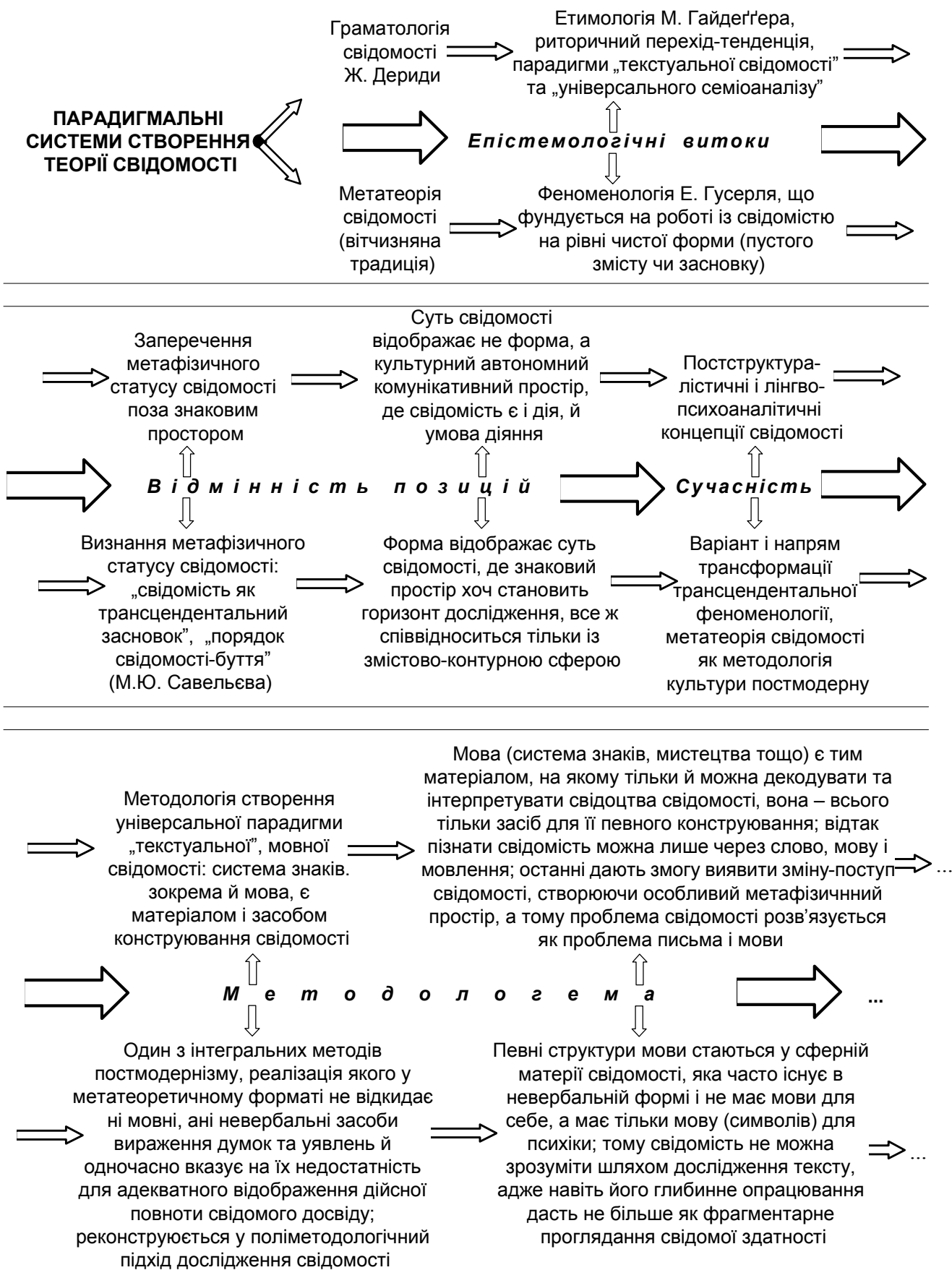

Рис. 1.

Головні парадигмальні течії-системи конструювання теорії свідомості (створена автором 25.08.2018)

невербальних схемах, формулах, графіках, таблицях, картах, діаграмах; тому “с в і д о м і с т ь н е м о ж л и в о з р о з у м і т и з д о п о м о г о ю д о с л і д ж е н н я т е к с т у... Свідомість не може бути породжена ніякими лінгвістичними побудовами перш за все тому, що вона з’являється у тексті не через якісь закономірності мови, тобто із середини тексту, але винятково через певні закономірності самої свідомості (М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський [66, с. 33]);

по-четверте, опосередковано – не через феноменальні прояви перебігу усвідомлення, свідомісні організованості психіки чи даності свідомого досвіду, а у спосіб непрямого опису умов функціонування свідомої здатності; саме неможливість безпосереднього підходу засвідчують уведені у філософсько-науковий обіг Мамардашвілі і П’ятигорським поняття “сфера свідомості”, “стан свідомості”, “текст свідомості”, “структура свідомості”, що “фактично виводять за рамки феноменології” обстоювану тут метатеорію і “вказують на основні її обмеження. Перш за все, – пише М.Ю. Савельєва, – ці поняття фіксують процес чогось здійснюваного, що бачиться лише цим, а не іншим способом; певною мірою це здійснюване саме народжується у полі існування цих понять. І цим реалізує цілком проблему чистого описання” [69, с. 52]; крім того, позиція метатеоретизування передбачає задіяння як дослідницького матеріалу-інструменту інших філософських і наукових парадигм, так і двох прикладних царин вивчення свідомості – психології і логіки; оскільки свідомий акт, охоплюючи буттєво пов’язані ноуменальний і феноменальний світи, завжди виходить (щонайперше у формі апріорних суджень) кудись у буття-бездоння, то в ньому є до “абсолюту не пізнаване” (І. Кант); а це неусувно вимагає тотожності різних методологій при актуалізації понять, концептів і принципів метатеорії свідомості на засадах взаємодоповнення і паритетності розмірковувань;

по-п’яте, шляхом задіяння всеможливого ресурсного потенціалу сучасної *поліметодології* як такого інтегрального напрямку ототожнення і взаємодоповнення методів та методологією пізнання-конструювання-творення буття суцього, що передбачає можливість відношення до буття як до об’єкта та побудову дослідником спектру онтологічних картин дійсності (часто альтернативних, суперечливих), зокрема й такого трансцендентного засновку, як *форма свідомості*. Не надаючи жодному методу чи методологіємі перевагу поліметодо-

логічна оптика метатеоретизування водночас не “грузне в еkleктичній трясовині”, тому що використовує їх формально, тобто поза аналізом взаємного переходу форми і змісту, який загалом неможливо здійснити, як відомо ще від І. Канта, в категоріях раціональних розмірковувань.

Загалом, відштовхуючись від методологічних настановлень М.К. Мамардашвілі та О.М. П’ятигорського і їх конкретизаційних аргументацій, висловлених М.Ю. Савельєвою щодо розробки метатеорії свідомості як способу опосередкованого опису умов свідомої здатності, висновуємо і водночас продовжуємо окреслені нами *лінії філософського методологування*.

А. Свідомість неможливо досліджувати як об’єкт, тому що той, хто займає пізнавальну позицію й вихідно перебуває у стані живої свідомості як її орган чи субстанція, вивчає її у формі *самосвідомості*, точніше постає дослідником, котрий сам вивчає свою свідому здатність. Відтак мовиться не лише ні в який інший спосіб фатально неунікле *метатеоретизування*, а й про його сторону-продовження – про *метаметодологування*. А це означає, що пульсуюча екзистенція свідомого досвіду, головню інтелектуальними каналами рефлексії і саморефлексії, розпросторюється самопізнавальними горизонтами розсекречення засновків свідомісної здатності людини як активної сторони самовідображення та самотворення буття щонайменше у двох вимірах.

З одного боку, низка окремо уявлених (здебільшого відомих, визнаних) у філософії та науці теорій свідомості, будучи так чи інакше актуалізована на ідеальному полотні дослідницької свідомості мислителя як набір вищих, системно і логічно впорядкованих, форм організації розвитково відкритого раціонального знання, трансформується в різноякісний “будівельний” матеріал, що уможливує здійснення подальшої, здебільшого більш продуктивної, мислєдіяльності в напрямку творення новітніх – системно складніших й архітектонічно досконаліших – *метатеоретичних конструкцій*, у яких знаходить віддзеркалення одна із двох траєкторій більш панорамного пізнання формосутнісної мозаїки свідомості: або у *квазіоб’єктному* задзеркаллі (від лат. *quasi* – ніби, наче), коли свідомість оманливо уявляється як об’єкт, насправді не будучи ним, або у *метаоб’єктному* зображенні певної множини інших дзеркал (від гр. *meta* – за, після, через), коли свідомість навмисне – життєвими зусиллями думки і духу –

перетворюється на об'єкт, знову ж таки не будучи ним у реальності земного буття. У будь-якому разі наявний теоретичний ландшафт Philosophy of Mind задає мислепростір передумов, понятійних визначень і смислових орієнтирів, на фундаменті яких тільки й можлива побудова метатеорії свідомості, що охоплюватиме багатоваріантні особливості логіко-формальних і структурно-змістових побудов, зумовлених чотирма основними факторами: тиском багатопроblemного контексту наявної (глобалізованої) соціокультурної ситуації розвитку людства, потребою дослідника слідувати особисто прийнятним чи самостійно виробленим парадигмальним пріоритетам, диктатом відрефлексованих програмно-дослідницьких мети, цілей, завдань, на решті ідеалами, нормами і конкретними вимогами класичної, некласичної чи постнекласичної методологічної оптики.

З іншого боку, так центроване метатеоретизування, здійснюване в багатоконтурному мереживі вказаних умов і спричинень, завжди раніше чи пізніше приречене на перетворення: аналогічно тому, як теорія, звісно, у разі її свідомого використання як засобу пізнання-конструювання, обертається на метод, так само метатеорія із часом має змогу набути нової якості – трансформуватися у складнодієвий механізм методологічної рефлексії (фактично методології методологій), що становить окремий тип знання – усвідомленого усвідомлення дослідником форм, методів, засобів та інструментів власних мислєдіяльності і рефлексивного методологування. Інакше кажучи, знання про логіку інструментально забезпеченої рефлексії у піднебесі метатеоретизування організується як *методологічна оптика* постнекласичного типу (див. [4; 29; 56]), коли окремішні численні рефлексивні позиції підлягають вторинному (оглядовому) рефлексуванню як підсумок метаметодологування. Це підтверджує, аналізуючи основні ознаки методологічної роботи, Г.П. Щедровицький, котрий зазначає, що чимало схожих “тверджень розгортаються не в дійсності методології, а в дійсності метаметодології: замість того, аби здійснювати будь-яку розумову чи діяльнісну процедуру і демонструвати її, [потрібно] *описувати* або її саму, або здійснюване нею перетворення, його можливі продукти та результати. Саме з допомогою цього й з'явилася відмінність між *дійсністю методології та дійсністю методологічної рефлексії (метаметодології)*” [36, с. 39].

Б. Рефлексивне позиціонування того, хто усвідомлює, відштовхуючись від “внутріш-

нього” стосовно свідомості, що не дає змоги розглядати її як проблему (до прикладу, всупереч славнозвісним концепціям “важкої” і “простих” проблем свідомості Д. Чалмерса [2, с. 297–336; 75]), а лише описувати, *інтерпретувати* її як щось, що може бути осягнене як *с в і д о м и й д о с в і д*. Феноменально цей досвід – певний зріз буття, котре через людину пізнає і творить (!) само себе; й хоча сукупність психологічних і логічних процесів, часто відіграючи роль ґрунту чи матеріалу, сутнісно не становлять свідомості, все ж як структури вони можуть задіюватися і виявлятися у свідомому досвіді, а тому спроможні редукуватися метатеоретичними засобами для чистого опису. Тоді інтерпретація, будучи обтяжена безмежною предметністю світу, прагне відтворити історію свідомості й відтак сама створює паралельний ілюзорний простір, що охоплює багатоманіття текстів, бодай потенційно вимагаючи від людини постійного здійснення, на жаль завжди більшою чи меншою мірою оманливого, досвіду глибинного витлумачення кожного тексту. В *метаплані теоретичного аналізу інтерпретація* як визначення-роз'яснення у логіко-процедурному аспекті має *багатовекторне свідомісне уреальнення*:

- це й виявлення значення понятійних вербальних (зокрема й текстових) структур у мові та мовленні, тобто інтерпретація як *означення* (Ж. Деррида [59]);

- й наповнення висловлювань тим чи іншим буттєвим смислом чи /і життєвим сенсом, або інакше, інтерпретація як *осмислення й осенсовування* (див. А.А. Фурман [24]);

- і “відгадування сенсу знаків, що мають достатньо невизначене значення” (У. Еко [77]), інакше кажучи, інтерпретація як *згадування чи розпізнавання*;

- і практико зорієнтована когнітивна діяльність, спрямована на встановлення змісту понять, себто інтерпретація як *узмістовлення*;

- і свідомо обстоюваний прийом-метод взаємопрониклого, синтетичного (“Свідомий досвід як чиста спонтанність не розрізняє для себе знання і розуміння” [69, с. 94]) розвитку процедур розуміння та інтерпретації, іншими словами, інтерпретація як *саморозуміння і порозуміння*;

- і самоусвідомлення себе як суб'єкта життєдіяльності, особистості соціальних стосунків та індивідуальності вчинення, тобто інтерпретація як *рефлексування і саморефлексування* та ін.

Однак треба зважати й на те, що будь-яка теорія – це завжди ідеальна картинка певного

фрагмента дійсності, відображення не наявного, а належного. У цьому сенсі метатеорія – суто мисленнева конструкція того, що має бути в ідеалі за повної відсутності суб'єкта як умови свого існування. І хоч суб'єкт тут залишається за кадром, насправді зв'язок з ним не зникає із досвідного полотна свідомо здійснюваного. Й загалом, як слушно зауважує М.Ю. Савельєва, “перенесення сфери дій усередину свідомого досвіду не означає, що зовні все завмерло” [69, с. 22].

В. Метатеорія свідомості не може бути подана тільки з допомогою використання апріорних (незалежних від попереднього досвіду) синтетичних суджень, тому що її базове поняття має апостеріорну (грунтовану на даних досвіду) синтетичну природу: а) містить у собі дещо більше, ніж значення, що йому приписується на словах як термінах, тобто виходить за рамки фіксації смислів буття і сенсів життя за умов їх поєднання з нормами (процедурою унормування) і набування ціннісної вагомості (поцінування); а це означає, що свідомість, формуючи зв'язність буттєвої мозаїки олюдненого світу, з одного боку, просякає у найпотаємніші щілини і закутки буття, з іншого – піднімається до найбільш всеохватних, довершених, нескінченних духовних першооснов світу, що з різною повнотою прориваються у феноменальний простір соціального життя; б) воно як феномен є більше, аніж факт, тому що поіменовує та фіксує ту дійсну подієвість, котра охоплює як досвідно (чуттєво) перевірені, апостеріорні знання, так і властиві свідомості відпочатково, доемпірично, як проявлене, суто феноменальне, так і непроявлене, ноуменальне; тому дійсність (сфера) свідомості, будучи непізнаваною до кінця у своїх ноуменальних (одвічних) глибинах, незвідано ширше її реальних емпіричних оприявнень, за якими не можна висновувати про її сутність, істинну буттєвість; для прискіпливого теоретика свідомість – це не річ, що підлягає опису, а *квасіп'редмет* для докладавання дослідницьких зусиль, не стільки факт, скільки недосяжний пошук ідеалу, не тільки трансцендентний засновок, а й ковітальна і тому внутрішня діалогічна подія, канонічною формою якої є *свідомий цикл мислевчинення*, себто *свідомий Я-учинок*.

У зв'язку із сказаним є підстави погодитися із М.Ю. Савельєвою, що, “навіть усвідомивши буття свідомої здатності як трансцендентну умову мислення і психіки (у нашому випадку ще й як рамкову умову пізнання і методологування. – А.Ф.), неможливо уявити собі її

як [щось] непередметне, беззмістовне” [69, с. 22]. І тут існує принаймні два шляхи метатеоретичного узмістовлення: у проєкціях на діяльнісну, тілесну чи вчинкову сутність людини, або через оптику метафізичного розгляду його ідеально сконструйованого предметного існування як ноумена, коли, як свого часу стосовно конкретного змісту Бога, світу, душі зауважував Г.В.Ф. Гегель, “повинна бути осягнута їх думка, ідея” [53, с. 425].

Г. Свідомий світ відноситься до такої сфери речей, що виявляються лише через певні уявлення про самі себе, у яких, проте, знищуються умови їх буття; тому мова інтерпретації свідомої здатності як *метамова* не становить нове знання; або, інакше кажучи, не є знання про нову мову як про дублікат свідомості, а являє собою унаявлення умов присутності свідомості в мові і найближчої їх експлікації (наукового пояснення) в культурі. Відтак інтерпретація свідомого досвіду – це завжди інше витлумачення предметної мови, або іще інтерпретація свідомості як чогось Іншого у його відношенні до окремої речі. Так, власне, виникає світ смислів (усуб'єктнених цінностей і значень) і сенсів (персонально прийнятих до життєздійснення смислів), що відривається від природного світу й локалізується та усамітнюється у своєму розвитковому *ідеюванні* стосовно предметної дійсності буття, самоорганізуючись у вигляді такої форми, як “усвідомлювана свідомість”, як “факт рефлексії” (І. Кант), себто як спроможність до смислосенсового відтворення ідеальних засвітів життя свідомості. М.Ю. Савельєва у зв'язку з цим зазначає таке: “Свідомість існує тільки на власному ґрунті, у співвимірі із собою, – тобто має місце скрізь, де вона може бути (М.К. Мамардашвілі) і становить самостійну від культури сферу, “сферу Іншого”, але не “іншу реальність”. Ніякі “соціальні середовища” не в змозі прояснити її походження: аж надто непереконаливими видаються істинні зв'язки свідомості та об'єктивної реальності” [69, с. 39].

Воднораз життєва екзистенція відеальної актуальності свідомості вказує на її феноменальне уможливлення тоді, коли вона діє спонтанно-миттєво як співпадання форми і змісту до пізнання, опису, мислевчинення. У метатеоретичному вимірі дослідження свідомості, будучи трансцендентним принципом, постає засновком усього наступного предметно-практичного мислення, сама при цьому виключаючись із цього процесу, хоча й зберігаючи за собою опосередкований, упорядковувальний

вплив на перебіг теоретизування та методологування як їх живильного джерела, рамкової умови (див. [35]). Свідченням цього є виштовхані на поверхню емпірії різноманітні мовленнєві акти та інтерпретаційні висловлювання як маркери постійно відновлювального зусилля присутності самої свідомості. Звідси й походить розрізнення двох взаємозалежних нашарувань свідомості – як чистої здатності і як її емпіричного узмістовлення у буттєвих сегментах психіки і логіки. І хоча свідомість не може бути об'єктом теоретизації самої себе, усе ж метатеоретичний підхід поєднує внутрішню позицію споглядача свідомості із зовнішнім позиціонуванням у її сприйнятті у спосіб стороннього спостерігача себе, що й знаходить оприявлення у свідомому досвіді. Саме у цьому досвіді й виявляють себе психологічні і логічні структури та організованості, проте їх процесне різноманіття аж ніяк не становить сутність свідомості.

Д. Будь-який логічний чи психологічний процес може бути поданий не лише як пояснення чи структура, а точніше, як *функціонал свідомості*, але й як *можливість її інтерпретації*, тобто як безпосереднє задіяння цього процесу у формопобудову сфери свідомості; це здійснено тоді, коли ці структуровані функціонали взяті як перетворений за формою *material* (див. підрозділ 4), як події-факти на рівні їх відтворення, тобто поза відношенням до своїх логічних чи суто предметних характеристик, або по-іншому, взяті зовнішньо, проте як “внутрішність” свідомої здатності. У будь-якому разі метатеоретичне позиціонування, передбачаючи якісно інше витлумачення наявної предметної мови, спричиняє нескінченний шерех інтерпретацій у відношенні між свідомістю і мовою. Причому мова тут є не тільки формою вираження або засобом оприявлення результатів свідомості чи змісту речей, вона становить ще й “процес реалізації свідомості у речовому світі”, а тому має певне “методичне” навантаження – постає способом “інтерпретації свідомої здатності, тому що *“смысл її повністю відновлюється лише у єдності із свідомістю та реальністю”*. Тим більше, як зауважував свого часу Е. Гусерль, “Між смыслом і реальністю воістину глибочіє провалля сенсу. Будь-яка реальність набуває для нас вакуальності через “наділення сенсу”, а будь-які реальні створіння – це “єдності сенсів”, котрі передбачають існування свідомості, увиразнюваної сенсом” [57, с. 11]. М.Ю. Савельєва пише про прагматичний “перекосяк” у співвідношенні свідомості

і мови, зумовлений тим, що не лише мова нічого “не знає” про свідомість, але й свідомість нічого “не знає” про мову. Тому вони обидві здійснюються як умови, але не як предмети знання. Ось чому не можна вийти за межі слів, вони – мов темниця, крізь решітчастість букв якої не просякає світло свідомості, а ті форми, котрими життя супроводжує мислення, подібні до платонівських “тіней на стінах печери”. А свідомість також у полоні власного світла, не в силах відшукати шляхи реалізації у світі адекватними засобами і тому змушена звертатися за допомогою до мови...”. Однак за цих обставин проблематичність обставин непомірно ускладнює явно виражена тенденція надлишковості словесного змісту і водночас недостатку сутності, що зумовлює “непередаване відчуття внутрішньої трусанини, здавлювання “Я” опором свідомого зусилля словесній експансії. “Я” не може здолати нескінченності, застрягає у часі, й тоді слова – це все... Словесна логіка приглушує чисту свідомість настільки, що вона перестає пам'ятати себе і вже не чинить супротив самознеперечуленню у структурах здорового глузду...” [69, с. 76, 76, 87, 91, 92].

Отже, проведення системного рефлексивного порівняння двох головних парадигмальних течій філософсько-наукового конструювання теорії свідомості – граматологічної (Ж. Деррида, Р. Барт, Ж. Дельоз, М. Гайдегер, М. Фуко, Ж. Бодріяр, У. Еко та ін.) і метатеоретичної (Е. Гусерль, М.К. Мамардашвілі, О.М. П'ятигорський, М.Ю. Савельєва) дослідницьких стратегій – засвідчило їх істотну відмінність як у гносеологічному відношенні (передусім у запереченні або обстоюванні метафізичного статусу свідомості поза знаковим простором й відповідно у відкиданні або прийнятті форми і навіть “чистої форми”, тобто пустого змісту чи засновку, за сутність свідомості), так і в методологічному аспекті (розробки і задіяння автономних поняттєво-категорійних тезаурусів, опрацювання самобутніх наборів методів, засобів та інструментів філософського і прикладного методологування). Іншими словами, названі парадигмальні течії багато в чому альтернативні в епістемологічних витоках, світоглядному позиціонуванні, сучасних теоретичних напрацюваннях і зреалізовуваних методологемах як тієї чи іншої збалансованої єдності принципів, підходів, парадигм, типів раціональності і термінологічного сплетіння. Є підстави висновувати, що методологічна оптика метатеоретизування вимагає вивчати свідомість (а) безвід-

носно до культури, світу, (б) як пустий зміст, себто із формальних позицій, (в) безособово і безсуб'єктно, (г) опосередковано, у непрямий спосіб, (д) із задіянням ресурсів метаметодології як сув'язі методів і методологом відносно трансцендентального засновку – *форми свідомості*. Найголовніше те, що розробка метатеорії свідомості – це важкодоступний обхідний шлях фіксації та опису умов розвиткового функціонування свідомої здатності людини того, як бути їй усвідомлено присутньою у світі, так і уприсутнення останнього у сферному засвіті трансцендентного життєпотoku свідомості.

2. ОСНОВНІ ПРОЦЕДУРНІ НАПРЯМКИ МЕТАТЕОРЕТИЗУВАННЯ У З'ЯСУВАННІ БУТТЄВОЇ СУТНОСТІ СВІДОМОСТІ

“Боротьба зі свідомістю відбувається від прагнення людини до того, щоби свідомість перестала бути чимось спонтанним і самодіяльним...”

(*Мераб Мамардашвілі, Олександр П'ятигорський [66, с. 29]*).

Окреслені контури вельми складної для розуміння *мозаїки метатеорії свідомості* закономірно вимагали від її авторів уведення у філософсько-науковий дискурс якісно іншого, принаймні істотно оновленого, тезаурусу, з допомогою якого можна було б реалізувати радикальну ідею-інтуїцію: *вивчати й описувати свідомість неможливо безпосередньо, а тільки опосередковано, у непрямий спосіб*. І цей важливий крок М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський здійснюють послідовно й аргументовано, пропонуючи поняття “сфера свідомості”, “стан свідомості”, “текст свідомості”, “структура свідомості”, “свідома здатність”. Згідно із прийнятою логікою метатеоретизування ці поняття:

а) не тільки долають обмеження феноменології (Е. Гусерль, Е. Штайн та ін.), а й виводять свідомість за її рамки у досі незвідані горизонти філософсько-методологічного дискурсу;

б) фіксують процес самодостатнього вакуальнення свідомої здатності, за яким проглядається не даність чи видимість (емпірика) перебігу свідомості, а її дійсне (приховане, утаємничене) життя як усвідомлене зусилля;

в) задають спосіб як осягнути те, що насправді відбувається у сфері свідомості, так і певною мірою висвітлюють генезу подієвої присутності свідомості у полі існування названих понять, досягаючи канонів чистого описання;

г) мають, як не парадоксально, прагматичний ценз у тому розумінні, що, з одного боку, поняття сфери свідомості дає змогу констатувати її дійсне існування поза просторовою і часовою невизначеністю (себто не відповідаючи на запитання “де?” і “коли?”), з другого – інші поняття, відіграючи допоміжну роль “описання роботи із свідомістю всередині свідомості”, деталізують архітекtonіку останньої із позиції структури, функцій, властивостей, станів, особливостей зв'язку із мовою і мовленням, тобто наділяють її хроно-типичними і псевдотипологічними характеристиками;

д) нарешті вони розширюють поняттєвий арсенал засобів як важливої передумови ґрунтового вивчення індивідуальної свідомості, котра, будучи облаштована як свідоме життя особистості, за вчинками і справами співмірна тому, що роблять інші; та й “свідомість людини, зауважував М.М. Бахтін, пробуджується, будучи обгорнутою чужою свідомістю” [50, т. 6, с. 397].

М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський підкреслюють, що розуміння ними свідомості стосується не теорії, а *метатеорії свідомості*, яка конструюється у роботі зі свідомістю, у постійній боротьбі з нею. Як певна внутрішня негативна здатність ця “боротьба із свідомістю відбувається від прагнення людини до того, щоби свідомість перестала бути чимось спонтанним і самодіяльним. Свідомість стає пізнанням (тобто охоплює своїм самобутнім життєздійсненням те, що само по собі їй не належить. – А.Ф.) і на цей період... перестає бути свідомістю, і немов би стає *метасвідомістю*, – і тоді терміни й твердження цього останнього ми умовно називаємо метатеорією. І те, що нас незворотно штовхає до метатеорії свідомості, є потреба боротьби зі свідомістю. Завдання [полягає] у тому, щоб, по-перше, визначити умови, за яких виникає ця боротьба і, по-друге, розкрити цю боротьбу зі свідомістю як таку, що сама собою становить джерело пізнання. [Відтак] боротьба зі свідомістю впливає із самого способу існування окремої людини як свідомої істоти і є виявом цього способу; в цьому сенсі це прагматична проблема, тому що особа наштовхується на неї, якою б діяльністю вона не займалася. Вона вирішує дану проблему як проблему свого способу існування” [67, с. 28].

І справді, до розсекречення природи свідомості можна підходити як несвідомо, так і свідомо, рефлексивно. У першому випадку свідомість фігурує як пізнавальний процес, де

з нею, попри формоінваріантного розвитку-перебігу цього процесу, все ж нічого не відбувається, тоді як у другому – робота зі свідомістю (скажімо, коли ми займаємося розумінням її як певної межі людської буттєвості, а не аналізуємо свідомість як предмет наукового пізнання) перетворюється на майже безупинну боротьбу з нею задля її раціональної та вольової самоорганізації, бодай щонайменшого обмеження спонтанності. Не даремно, ще П'єр Жане (1859–1947) вказував на певну слабкість свідомості, що неспроможна втримувати всі психічні процеси. Та й емоції і почуття, навіть своїми елементарними спалахами, часто порушують раціональний лад упорядкованого життя свідомості (див. [45, с. 354–357]). У цій ситуації перед авторами метатеорії свідомості й постало *надзавдання* – увести терміни, поняття, які б відносилися не до свідомості як предмета роботи, а до самої цієї роботи, котра тепер сутнісно набуває ознак *методологічної роботи*, що виокремлені Г.П. Щедровицьким [41] і збагачені нами мислесхемами і пояснювальними функціями [27, с. 60–61]. Врешті-решт такий метатеоретичний крок й уможливив фіксацію та описання ознак-властивостей роботи зі свідомістю. Більше того, у такій конструктивній роботі, центральну ланку якої становить внутрішня боротьба чи то за “приручення” свідомості, чи то за “опанування” нею, звісно, раціопрагматичними засобами, були освоєні найважливіші **процедурні напрямки метатеоретизування**, котрі є доцільність реконструювати із позицій обстоюваного нами (див. [3; 26; 34]) циклічно-вчинкового підходу (*рис. 2*).

Отже, світ свідомості у певних онтичних вимірах разуче протистоїть внутрішнім прагненням людини, суперечить не до кінця зрозумілій, однак дуже важливій, пограничній лінії життя – перебувати завдяки зусиллю і практичному вмінню на межі свого свідомого існування, “на нескінченному полі культури”, як сказав би М.К. Мамардашвілі, що й визначає метатеоретичну значущість словосполучень “розуміння свідомості”, “робота зі свідомістю”, “боротьба зі свідомістю”. А раз свідомість не може бути пережита безпосередньо (хоча, до слова, й здатна утримувати у своєму плані і відношення, й переживання, і когніції лише у зміненому, просякнутому її силовим полем, вигляді), то не становить природний феномен й відтак не може бути об'єктом позитивного знання. Тому працювати зі свідомістю – це аж ніяк не описувати її як

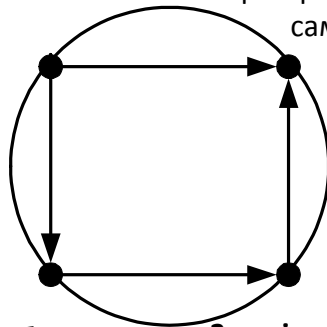
органічне явище повсякдення, а опрацьовувати задля її розуміння, обґрунтування властивостей чи ознак самої цієї роботи, врешті-решт для визначення умов функціонування свідомої здатності. У цьому разі М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський вдаються до аналогій, щоб пояснити необхідність створення метатеорії свідомості й аргументувати нездійсненність її теорії. Так, скажімо, за ознакою неможливості бути об'єктом безпосереднього знання доречно зіставити свідомість як унікальний онтичний засвіт зі *смертю як явищем свідомості*. У цьому аналітичному розрізі смерть не може бути описана через ті банальні обставини, що для її відтворення людині щонайперше треба бути живою. Але, будучи живою, адекватно змальовувати власну смерть неможливо. І так буде завжди в аналогічних ситуаціях, коли сам спосіб опису знищує умови, у яких мислиться предмет, що підлягає характеристиці. Зрозуміло, що поняття смерті може бути конкретизоване як смерть клінічна, біологічна, психологічна, соціальна, політична, духовна та ін. Однак смерть як явище, отримуючи своє окремішне упредметнення, все ж залишається неописаною, і тому справді безглуздо вести мову про теорію смерті, між тим як з погляду свідомості цілком допустимо говорити про *метатеорію смерті*, тобто (а) описувати умови, у яких про смерть говориться та думається і (б) змальовувати властивості цього проговорювання і продумовування, а не вивчати сам цей предмет.

Слідуючи вчинково-канонічній логіці розмірковування, нами введено поняття “опанування умовами життя свідомості” як рефлексивний підсумок і водночас як започаткування наступного чотирикрокового циклу функціонування свідомої здатності особи. Вихід свідомого досвіду на рефлексивний рівень самоактивності характеризує не лише досягнення нею актуального переходу у сферу безпосереднього буття, а й певне опанування умовами життя свідомості у сенсі їх відносного збалансування, що спричиняє тимчасове утвердження розвою чистої свідомої здатності до продукування мислення, психіки, екзистенціалів буттєвості. Зокрема на цьому етапі роботи зі свідомістю для людини упрозорюються умови, за яких її думка стається чи впадає у стан живої свідомості, котрий супроводжується повнотою *вособистіснення* всього того соціокультурного матеріалу, що потрапив під промені інтенційної дії свідомості та її спонтанного відеальнення. Сутнісно мовиться

1 – с и т у а ц і я – р о з у м і н н я
свідомості: це не концепція,
а базова, рамкова умова
всієї подальшої роботи зі
свідомістю, котра є
винятково окремішне
джерело пізнання, із якого
шляхом конструювання-
творення й постає
метасвідомість як
самобутня пізнавальна
сфера, що охоплює
різноманітний суб'єктивний
психодуховний матеріал,
котрий сам по собі
свідомості не належить

4 – п і с л я д і я – о п а н у в а н н я
свідомості: своєрідний
зріз-підсумок відносного й
нетривкого збалансування
умов життя свідомості, що
впорядковує мислення й
мовлення, поведінку і вчинки
людини кожного моменту,
потребуючи постійного
відновлення через докладання
зусиль бути і володіти живим
буттям; як особливий вимір
останнього, свідомість діє
подібно певній інтегральній
силі, що охоплює та описує
символічними і семантичними
засобами перенесені у її
ідеальну матерію об'єкти і
події, де ті самодостатньо
існують, конкретизуються,
обмежуються чи по-новому
реконструюються; отож
свідомість – властивість
онтологічно вкорінена,
точніше, той буттєвий рівень
або особливий подієвий ритм
життя, на якому синтезуються
всі суб'єктивні, психодуховні
процеси, котрі втрачають свою
об'єктність, перестають бути
самими собою у свідомісній
дійсності буття

2 – м о т и в а ц і я – б о р о т ь б а
зі свідомістю: інтенціювання до
життя деякої внутрішньої
негативної здатності людини
вести боротьбу із власною
свідомістю через її нестримну
спонтанність і невідконтрольну
самодіяльність (передусім потік
думок, уявлень, мрій,
переживань); у цій боротьбі
свідомість щораз обертається на
пізнання, втрачаючи свою
самобутність, маскується за
нашаруваннями психічних
процесів, станів, властивостей,
тенденцій; і все ж утверджується
як метасвідомість, що й отримує
умовну назву „метатеорія”

3 – д і я – р о б о т а з і
свідомістю: удіяльна жага-
поривання людини внутрішньо
здолати непрояснену до кінця
спонтанність і мало підконтрольну
самодіяльність власної
свідомості, причому боротьба
із життєвою нужденністю,
із-за тиску практичної потреби
повсякдення; тут важливо
визначити умови, за яких на
особистісному рівні виникає
проблема такої боротьби та
обґрунтувати її як джерело
пізнання і збагачення усвідомленої
здатності бути, де „життя в
цілому і є життя свідомості”
(М.К. Мамардашвілі); вочевидь
боротьба зі свідомістю виникає
із самого способу існування
окремої людини як свідомої
істоти і є виявом цього способу
як прагматичної проблеми
вижити, коли вона наштовхується
на неї якою б діяльністю-справою
не займалася, тоді й виникає
намагання окремої особи дійти
до межі, причому не в чистому
умогляді чи абстрактних
розмірковуваннях, а в пошуках
фундаменту свого свідомого
життя

Рис. 2.

Циклічно-вчинкова методологічна схема розгортання основних процедурних напрямків метатеоретизування у з'ясуванні буттєствердної сутності свідомості й відтак у пошуку основи свідомого існування людини (створена автором 15.11.2018)

про найглибше самісне прийняття (інтродекцію) значень і цінностей, що у численних суб'єктивних опосередкуваннях трансформуються у смисли, які існують у суб'єктивній дійсності буття, та сенси, котрі актуалізуються в особистісному світі життя людини як індивідуальності (див. [24; 25]). Проте, як не парадоксально, особа не є повноправним власником ні цих смислів і сенсів, які часто актуалізуються мимовільно, дрейфуючи незвіданими маршрутами океану свідомості, й вимагають постійно відновлювального надзусилля для їх персонального відбору і впорядкування, ані самого цього свідомого стану-зусилля. В.П. Зінченко про це пише так: “В.С. Соловйов, С.М. Трубецької, Г.Г. Шпет, відкидаючи постулат про існування власника свідомості, заклали цим самим засновки неklasичної психології... Положення про нічийність свідомості примітно тим, що з нього випливає вельми оптимістичний із соціального погляду висновок. Свідомість за всього її нічийного статусу неможливо приватизувати. Хоча число приватизаторів і маніпуляторів нею, серед яких бувають і майстри своєї справи, не йде на спад. Але поки що ще нікому не вдалося надовго подати себе (або іншого) володарем свідомості, еталоном людства...” [61, с. 27]. Ба більше, керувати появою чи зникненням думки як осередком живої свідомості неможливо. На переконання М. Гайдеггера, думка не належить суб'єкту, швидше, навпаки, вона опановує суб'єктом. До прикладу, Г.П. Щедровицький, характеризуючи мислення як квінтесенцію уможливлення системомислительної методології (див. [44; 76]), обстоює його субстанційність, ексклюзивність, неприродність для людини. Чисте мислення, яке уявлюється лише в невербальних формах (схемах, графіках, таблицях тощо), і то, як певний результативний підсумок своєї промайнулої присутності, “вирощується” тільки в особливих штучних (здебільшого імітаційно-ігрових) умовах методологічних семінарів і сесій та організаційно-діяльнісних ігор (див. [33; 37; 42 та ін.]), сідає на особу як на носія думки-комунікації і мислительності, опановує нею й у такий спосіб реалізується як активна сторона самоконструювання буття в людині і через людину.

Зазначене повною мірою стосується життя свідомості, у формотворчому перебігу якої існує нетривкий період, коли переображення її форми досягає кульмінаційного моменту – формальні визначення абсолютно зливаються з означуванням, тому “визначення свідомості”

тотожні за формою досвіду чи стану свідомості. І коли субстанційне поле світу свідомості просякає психофізичну конституцію людини, то там знаходить сенситивні органічні ділянки (черепний мозок, серце, спинний мозок та ін.), у яких акумулюється ця прозора енергетика свідомої здатності, що підкоряє своєму способу життя функціонування логічних і психічних процесів, станів, тенденцій. Субстанційно осідаючи в зонах живої тілесності, не стільки особа стає носієм свідомості, організуючи та скеровуючи її перебіг (це, звісно, має місце на рівні суто природних відношень), скільки сама особистість перетворюється на засіб і навіть інструмент свідомої мислительності, свідомого досвіду. Тому термін “опанування” у наведеному нами словосполученні беремо в лапки більше як метафору, ніж як наукове поняття, адже насправді свідомість як здатність вищого буттєвого гатунку, котра синтезує й сутнісно переображує всі конкретні психодуховні процеси-події, знімаючи їх органічну змістовність, опановує людиною.

Отже, у первинній версії метатеорії свідомості проблемне поле інтелектуальних зусиль її авторів було спрямоване на утвердження самостійного прагматичного погляду на свідомість, що вимагало, *по-перше*, відмежування її буттєво вкоріненого життєпотоків від дослідницьких проблем психології, епістемології, логіки та лінгвістики, які справді мають переважно теоретичний характер; *по-друге*, реалізації надзвичайного відношення до самого факту, “що в мене є якась свідомість” і здійснення окремого виду роботи із цим відношенням-уявленням на базисі винятково важливого розуміння її як умови продуктивності самої цієї роботи; *по-третьє*, виокремлення чогось такого, що до свідомості стосунку безпосереднього немає, але викристалізовує метасвідомість як пізнавальну сферу, у якій врешті-решт і розгортається вказана робота, що відноситься до компетенції метатеорії; *по-четверте*, не з'ясування “роботи свідомості” в актах так чи інакше упредметненого теоретизування, а здійснення “роботи зі свідомістю” на рівні злагодженої сув'язі процедур метатеоретизування, де особливу роль відіграє деяка внутрішня від'ємна здатність – своєрідна “боротьба зі свідомістю”, суть якої полягає у прагненні людини обмежити чи принаймні спрямувати спонтанність і самодіяльність потоку свідомості.

Воднораз виконана нами творча реконструкція вказаного прагматичного переходу від

теорії до метатеорії свідомості виявила, з одного боку, певні незаповнені лакуни або прогалини у створенні цілісної мозаїки процедурного поля метатеоретизування, з іншого – нечіткість прийнятої авторами (М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським) організаційної форми чи *оргсхеми метаметодологування*, котра унааявлювала довільний опис трьох фокусів дослідницької уваги, тобто того, як треба поводитися зі свідомістю, а саме – розуміти її, здійснювати роботу та боротися з нею. Закономірно, що здійснені нововведення стосуються двох відповідальних моментів. Перший – уведення в науковий обіг терміна “опанування свідомістю”, значеннево-смисловий формат якого фіксує той процедурно важливий аспект роботи зі свідомістю, коли вона знаходить чи виходить на режим упорядкування всього наявного у її “розпорядженні” суб’єктно-об’єктного, у тому числі й психодуховного, матеріалу, що традиційно обґрунтовується науковцями (від С.Л. Рубінштейна до М.Й. Боришевського і В.П. Зінченка) як регуляційна або регуляційно-оцінкова функція свідомості. Зокрема Сергій Леонідович пише: “Свідомість, як і психічне загалом, слугує для “регуляції” поведінки, для приведення її у відповідність із потребами людей та об’єктивними умовами, у яких вона здійснюється... Свідомість як специфічний спосіб відображення буття... – це одночасно і специфічний спосіб регулювання поведінки, діяльності, дій людей... *Виникнення свідомості – це виникнення свідомих дій, свідомої поведінки...*” [73, с. 249]. Більше того, евристичність цього терміна подвійна: він, утілюючи післядіяльний етап здійснення будь-якого свідомого вчинення, фіксує чи не найголовніше у канонічному оформленні свідомої здатності людини як еволюційно вершинного способу її власне людського існування і водночас ставить проблему *самоопанування* свідомістю власним життєвим ритмом. Квінтесенцію проблемної невідповідності відображає така теза: свідомий досвід як постійний вихід в актах трансцендування й відтак як безупинне випробування особою власної, неприродної й зовні не даної, першооснови спричиняє не тільки відносно й нетривке “опанування свідомістю” як багатовимірною збалансування модальностей і параметрів її неосяжної буттєвості, а й є свідомством-доказом того, що свідомість субстанційно, як невидима енергетична сила, сама “опановує людиною”, акумулюючись та

утверджуючись у ній та її органах як властивість онтологічно вкорінена. Іншими словами, мовиться про той буттєвий рівень або особливий – *учинково-канонічний* – подієвий ритм життя свідомості, на якому покриваються, синтезуються і перетворюються всі суб’єктивні, психодуховні процеси, котрі втрачають свою об’єктивність і первинну предметність, перестають бути самими собою у свідомісній дійсності буття.

Другий важливий новаційний момент стосується спочатку обґрунтування чотирьох охарактеризованих аспектів миследіяльного опрацювання дослідником свідомості (себто її розуміння, роботи і боротьби з нею та опанування нею) як процедурних напрямків або окремих методологічних процедур метатеоретизування, потім застосування циклічно-вчинкової (логіко-канонічної) оргсхеми розгортання-здійснення цих основних процедурних напрямків у з’ясуванні буттєвої сутності свідомості й відтак у пошуку основи свідомого існування людини як способу самотворення буття. Аргументовано, що с и т у а ц і й н и й е т а п (компонент) учинку пізнавальної творчості передбачає досягнення дослідником такого розуміння свідомості, коли не лише забезпечується зміслове осягнення її суті як рамкової умови всієї подальшої роботи з нею, а й уможливується її конструювання як самотутньої пізнавальної сфери – *мета-свідомості*; м о т и в а ц і й н и й – обіймає пульсуюче змінний, просякнений менталами і пристрастями, часто внутрішньо драматичний світ боротьби особи зі своєю свідомістю, де остання спрямована проти відкритої розгнужаної спонтанності і невідконтрольної самоактивності свідомості, у прозору енергетичну оптику якої потрапляє не тільки благодатний матеріал (світлі ідеї, думки, переживання, високі почуття, святості або екзистенціали та ін.), а й злякисний (аморальні наміри й агресивна вчинкова активність, образи асоціальної і патологічної поведінки, деструктивний вплив психотравмувальних ситуацій, невротичні розлади тощо); д і я л ь н и й – охоплює різнобічну метатеоретичну роботу зі свідомістю – від виникнення інтенції на розширення життєвих обріїв унікальної здатності людини вести постійну боротьбу із власною свідомістю через її необмежену спонтанність і невідконтрольність до перетворення цієї інтенційності на стійкий внутрішній мотив виявити мужність, тобто, як сказав би Мераб Мамарда-

швілі, “прагнути пізнати те, що принципово пізнати неможливо”; п і с л я д і я л ь н и й – містить ситуативний зріз-підсумок відносного й нетривкого збалансування умов функціонування свідомої здатності, котра екзистенціою в трансцендентному (надприродному, ідеальному) вимірі буттєвості як абсолютна у своїй відмінності від предметного світу, котрий, проте, наповнює світлом мрій, думок, почуттів, когніцій, смислів, сенсів, екзистенціалів, потребуючи від людини постійного надзусилля для відновлення власної буттєвості, освоєної ритміки життя. І справді, щоб залишатися стало живодайною сферою чи вузловою організованістю свідомість має тривати, змінюватися, виходити за власні межі ідеювання. Реінтерпретуючи відому метафору А. Бергсона *поток*, є підстави стверджувати, що свідомість як неприродне квазіпредметне метатворення завжди перебуває у безперервній формозміні, у стані самоплинності, де захоплені нею актуалії думок, образів, значень, асоціацій, переживань безперервно змінюють одна одну, “взаєморозчиняються” без чітких меж та оприявнень. Скажімо, кожному новому хвилюванню, осяяному променями самоусвідомлення, навіть за умови наявності одного й того ж інтенційного об’єкта, властива своя неповторна аура думок і почуттів, власні афективно-сміслові конотації. “Акцент на змістовій відмінності контекстів переживання однієї і тієї ж (вочевидь) думки у свідомості, – пише Н.М. Смирнова, – означає, що здається на вигляд “*тим самим*”, будучи пережитим заново, – *завжди інше*. У потік свідомості не можна увійти двічі: навіть “нав’язливі” думки і застарілі переживання щораз – унікальні, адже постають у новому облямуванні (нім. *fringes*, рос. *окаймленість*, тобто обрамовувати. – А.Ф.) думок і почуттів” [71, с. 39].

Завершуючи цей підрозділ, зазначимо, що нам не вдалося досягнути бажаної повноти висвітлення теми в окремому сегменті метатеоретизування. Щонайбільше маємо ескіз того, які конструктивні впливи і мисленнєві маніпуляції потрібно здійснити зі свідомістю як онтологічно вкоріненою трансцендентною дійсністю. Очевидно й те, що тут в нагоді стануть фундаментальні напрацювання видатного українського філософа, історика і психолога В.А. Роменця (див. [17; 18]), відомого сучасного українського дослідника П.А. М’ясоїда [15], а також провідних українських і російських науковців, виконані в напрямку історії всесвітньої психології, психології вчинку і канонічної психології [1; 16].

3. МЕТОДОЛОГЕМИ ВИВЧЕННЯ СВІДОМОСТІ В ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ: ПІДСВІДОМЕ ЯК ПСИХІЧНЕ І ЯК МЕЖА СВІДОМОСТІ

“Свідомість – це не психічний процес у класичному психофізіологічному сенсі слова. Але дуже важливо мати на увазі, що будь-який психічний процес може бути поданий як в об’єктивному плані, так і в форматі свідомості...”

(*Мераб Мамардашвілі, Олександр П’ятигорський [66, с. 44]*).

Із всього попередньо сказаного логічно випливає наявність двох найвпливовіших у гуманітарному вимірі розвитку людської думки, парадигмально різних напрямів або *методологем* вивчення свідомості. *Перший – емпірично психологічний* (теоретичний), коли свідомість досліджується як природний процес у класичному (головно психофізіологічному), некласичному (психосоціокультурному) чи постнекласичному (психодуховному) форматах раціонального теоретизування й постає як набір психологічних моделей, концепцій і теорій свідомості. Інакше кажучи, у психології свідомість розглядається в лоні психіки людини, перебігу психічних процесів й пошуку конкретного предметного змісту психічного та його феноменальних проявів. У цьому методологічному аспекті-вимірі, що поєднує щонайменше чотири складники (методологічні підходи, тип наукової раціональності, дослідницькі парадигми, поняттєво-категорійний лад [21; 22; 30]), існує два яскравих приклади із психології першої половини ХХ ст. – теоретичні системи З. Фрейда і К.Г. Юнга. Перша, як відомо, постала не тільки у ролі нового оригінального наукового напрямку, а й у культурній формі окремого світогляду. “Так, констатує академік Юрій Кузнецов, Фрейд перший накреслив топіку психічного світу, показав, що цей світ такий же незглибимий, як і космос. Він до того ж визначив координати, за якими можна рухатися у його пізнанні, горизонти, які відкривають нові уявлення про людину. І це, звичайно, світоглядні речі, які входять у проблематику філософії...” [11, с. 12]. Крім того, він як мислитель прагнув чітко розмежувати свідомість і психіку. Одним із способів вирішення цього складного завдання стало обґрунтування ним уявлення про нові виміри чи інстанції психічного, а відтак і про рівні функціонування свідомості та зосеред-

женні уяви на несвідомому і його різноякісному упредметненні, що доволіно чи невласно-вільно спричинило як проблематизацію дослідницького поля психологічного пізнання свідомості і самосвідомості, так і фундаменталізацію взаємозв'язку і метасистемної цілісності свідомого і несвідомого як буттєвих вимірів психічного.

Академік Тамара Яценко, реконструюючи відоме основоположення квантової фізики Н. Бора, називає це *принципом додатковості*, який вимагає розгляду свідомого та несвідомого у їх неподільності, буттєвій органічності та підходу до їх пізнання “з позиції іншого”, що й знаходить графічне відображення в авторській теоретичній моделі внутрішньої динаміки психіки (див. [46; 47 та ін.]). Небезпідставно стверджується, що суть бінарної (двоїстої) самобутності психіки полягає у її метасистемній цілісності, де і свідоме, і несвідоме як сферні організованості, маючи самодостатнє логіко-змістове наповнення, все ж не можуть функціонувати нарізно, а лишень в органічному взаємопроникненні і взаємодоповненні, здійснюючи різний внесок в у змістовлення спонтанної дії суб'єкта як живого носія психіки, причому не шляхом знівелювання суперечностей між цими сферами, а через саму їх енергоактивність у протиборній сутнісній діалектиці [48, с. 109–110]. Цей зв'язок у психодинамічній парадигмі відомою дослідницею пов'язується із поняттям-уявленням *імпліцитного порядку*, що:

- має відношення до межі (невидимого горизонту) взаємовпливів свідомого і несвідомого;
- феноменально є позадосвідним “утворенням”, що породжене базальними захистами і виявляється в суперечливих тенденціях психіки (або “до сили”, або “до слабкості”);
- зумовлює внутрішнє спонукання (латентний мотив) до активності суб'єкта слідувати чомусь у поведінкових актах раціонального чи ірраціонального спрямування;
- віддзеркалює основоположний внутрішній конфлікт “життя – смерть” на особистому рівні людського існування, що безпосередньо не уявляється у свідомості, котра приймає лише конфлікт самозбереження;
- формується спонтанно (поза впливом чи контролем свідомості) та має здатність узагальнено відображати індивідуальну неповторність психіки, органічно виявляючись в енергетичній потенційності спонтанної активності суб'єкта;
- не підлягає об'єктивуванню у “чистому вигляді” як даність, тобто цей порядок не

можна інтерпретувати як автономне утворення, тобто незалежно від емпірики перебігу взаємодії у системі “психолог – респондент” (див. детально [48]).

У цих засадничих положеннях спостерігається відхід від натуралістичного визначення як несвідомого, так і свідомості, що переважало свого часу у психоаналітичній теорії З. Фрейда. Упродовж XX століття зусиллями прибічників цього підходу несвідоме, проте, онтологізувалося і витлумачувалося як самобутній суб'єктивний простір, “вестибюль свідомості”, “свідоме-перевертень” (С. Леклер), “анти-свідомість” (А. Шерозія), а також як джерело, засіб та осереддя спалахів думки, актуалізації мотивів та установок, передумов прийняття рішень і відкриттів. Поруч із цим відбулася операціоналізація взаємоспричиненого функціонування несвідомого і свідомого, розроблялися численні техніки найкращого здійснення психокорекційного і психотерапевтичного процесів, що базувалися на закономірностях глибинного пізнання психіки, себто неусвідомленого, але ресурсним потенціалом свідомості, щонайперше відчужених ним самим оприявнень чи свідоцтв несвідомого – символічних образів. “Свідоме, завдячуючи образам-символам” (мрії, мистецтво, релігія, сновидіння, “сни наяву”), допускає вихід назовні втаємничених бажань за умов маскування (приховування) їхніх смислів, які оберігаються опорами, що чинять спротив будь-якому проникненню в латентні змісти психіки...” [48, с. 111].

Тут треба надати належне величі фундатора психоаналізу З. Фрейда, котрий розумів та описував несвідоме як позачасове й мета-психічне утворення-засвіт, якому у вимірі логіко-функціонального наповнення й опонує світ свідомості. В аналітичній психології К.Г. Юнга це протиставлення досягає певного апогею: несвідоме, хоча й оголошується “матір'ю свідомості”, все ж обґрунтовується не лише його філо- та онтогенетична первинність (що з позиції позитивного раціонального знання цілком слушно), а й його енергетична домінантність стосовно свідомості; тим більше, що несвідоме аж ніяк не “хаотичне скупчення інстинктів та образів”, воно по-своєму доладне як “сума децентрованих психічних процесів”, як плетиво тих “змістів, що цілком відрізняються від змістів свідомості й насправді чужі їй настільки, що їх ніхто не може збагнути – ні сам пацієнт, ані його лікар”; це – ніщо, та все ж воно є *дійсністю in potential*: думка, яку ми промислимо, вчинок, який ми здійс-

нимо, навіть і доля, на яку ми завтра нарікатимемо, несвідомо лежать уже в сьогодні...” [45, с. 356–360]. На переконання Юнга, “наша свідомість розвинулась – як історично, так і індивідуально – із темряви і сутінок первісної несвідомості. Психічні функції існували задовго до того, як з’явилася Я-свідомість. Здатність “мати думки” існувала ще до того, як людина промовила: “Я усвідомлюю, що мислю”.” [Там само, с. 359]. Отож, уводячи в інтелектуальний дискурс термін “Я-свідомість”, відомий психолог, з одного боку, перетворює його на об’єкт позитивного наукового пізнання, з іншого – ставить свідомість в один ряд із іншими психічними процесами, узмістовлюючи і феноменально уконкретнюючи її. При цьому він описує несталість діалектичних взаємопереходів змістів-властивостей між несвідомим і свідомим. Зокрема стверджується, що “все, що перебуває в безпосередньому зв’язку з Я, – свідоме. Свідомість навіть можна прирівняти до зв’язків між Я та психічними змістами... Ми маємо чимало доказів того, що свідомість охоплює далеко не всю психіку. Багато речей відбувається напівсвідомо, і стільки ж – навіть зовсім несвідомо...”. Причому Я, будучи центром свідомості, “мусить неодмінно включати як свідомість, так і неохопну сферу несвідомих подій...” [Там само, с. 352–353]. У співактивності несвідомого і свідомості, яка зазвичай проходить без затримок і перешкод, так що непомітним є існування позасвідомого, К.Г. Юнг відводить саме несвідомому визначальну, фактично домінуючу, роль у єдиному життєпотопці особи, на що вказують такі узагальнення: “...свідомість надто легко улягає несвідомим впливам, а вони доволі часто ближчі до істини і розумніші за свідоме мислення. А часто несвідомі мотиви (краще, спонуки. – А.Ф.) здобувають гору над свідомими рішеннями: саме там, де йдеться про головні питання життя. Індивідуальна доля, і то переважно, залежить од несвідомих факторів...”. До того ж уваги заслуговує “гіпотеза про самостійну діяльність несвідомого”. І загалом “участь несвідомого є розумною і доцільною, навіть якщо його настанова антагоністична щодо свідомості, то все ж його прояви залишаються раціонально компенсаторними: так немов воно намагається відновити втрачену рівновагу” [Там само, с. 360–361].

Завершуючи контурний методологічний аналіз психологічного напрямку дослідження свідомості, підкреслимо головне: у психології свідомість розглядається в лоні психіки, пси-

хічних процесів і предметного змісту, у її єдності і взаємному зумовленні із несвідомим, тобто натуралістично, феноменологічно, емпірично, що належить до компетенції теоретичних побудов різного рівня абстрактності та епістемної цілісності. В.П. Зінченко у зв’язку з цим слушно зауважує: “Але свідомість – це не видимий і тим більше не речовий світ. І тут можливі два способи звернення до неї. Можна або відсторонитися від неї, або ж спробувати її упредметнити. У першому випадку є небезпека втрати свідомості як об’єкта спостереження і вивчення, у другому – небезпека неадекватного упредметнення...” [61, с. 38]. На жаль, теоретична психологія, як слідує із вищеподаного змісту, в особі її найдостойніших представників із поки що недалекого нам ХХ ст. не уникла останньої небезпеки: з одного боку, до матерії свідомості науковці відносять майже всі більш-менш відрефлексовані системні утворення психіки – переживання як подію внутрішнього життя суб’єкта та особистісні знання у їх неподільній єдності, відношення до зовнішнього світу (об’єктів, ситуацій, подій) і ставлення до власного індивідуального Я людини, усвідомлене буття як єдність суб’єктивного та об’єктивного, діяльне відображення і перетворення дійсності, символічне наповнення і смислову побудову, предметне значення і семантичне (мовномовленнєве) узмістовлення і т. ін., що позбавляє свідомість не тільки чіткого упредметнення, а й атрибутивних розрізняювальних ознак як самобутнього психодуховного явища (див., до прикладу, роботи С.Л. Рубінштейна [73; 74] і Л.С. Виготського [51]), з іншого – в органічній єдності свідомості і несвідомого психологічні інтерпретації відводять першій хоча й почесне, проте насправді допоміжне місце, породжуючи у такий спосіб утопічність позитивного предметного знання щодо сутності свідомості, що посилює безсилля гуманітарного пізнання, яке закономірно компенсується постійним поповненням значеннєво вихолощеного психологічного змісту. Але не треба забувати, що “будь-яке упослідження сили свідомості розширює сферу дії не-свідомого” (М.Ю. Савельєва [69, с. 292]).

А несвідоме, як висновує відомий італійський історик і богослов, проф. Мондін Баттіста, це “така печера, де може бути все і ніщо, а те, що поодинокі дослідники намагаються там знайти, належить до того теоретичного вантажу (гіпотези, постулати, упередження, “пересуди”), який вони, щоб дослідити її, самі туди

заносять. Цілком імовірно, що у глибинах підсвідомого може віднайтися якась правда про наше життя, але надто ефемерна, щоб її можна було там осягнути, адже темрява підсвідомого утруднює цю дію. З цього приводу я вважаю абсолютно безплідною будь-яку спробу вирішити проблему людини, вдаючись виключно до підсвідомого, а отже, нехтуючи надаванням правдивої ваги властивому духовному виміру, який є визначальним аспектом, щоб сформулювати адекватний проект людської природи” [13, с. 208].

Окремо зауважимо, що навіть цілком резонні узагальнення відомої української дослідниці Т.С. Яценко стосовно виняткової значущості свідомості у її діалектичному зв’язку з несвідомим, що заслуговують текстового відтворення, все ж не змінюють у цілому ситуацію предметно центрованого пізнання, що реалізується з допомогою класичної мови психологічної науки й безсумнівно збагачує уявлення про свідомість як про епіфеномен, котрий хоч і не повністю редукується до несвідомого, але обслуговує його функціонально. “Свідомість суб’єкта, – пише Тамара Семенівна, – заслуговує аналітичного схвалення за невтручання у процеси витіснень, формування передсвідомого (несвідомого), що обумовлює об’єктивність глибинних параметрів психіки; за співдружність (антиномію) взаємозв’язків підструктур психіки (а не лише антагонізм Супер-Его та Ід); за можливості психіки у збереженні інформаційних еквівалентів під час трансформації ідеальної (психічної) реальності в упредметнену (доступну для сприйняття та тлумачення дослідником) завдяки активності мови архетипів образно-символічних презентантів; за функціональну співпричетність сфер свідомого і несвідомого до невидимої межі (горизонту) дотичності океану психіки і за збереження їхньої автономії, функціональної асиметричності, що синтезується в імпліцитному порядку, який перебуває поза дисциплінарними вимогами будь-якої логіки та має вияв як у раціональності, так і в ірраціональності актів поведінки суб’єкта” [48, с. 117].

Не вдаючись у змістові подробиці наведеного тексту із царини глибинно-психологічного пізнання, вкажемо на важливий методологічний момент: тут свідомість розглядається із локальних позицій органіки психічного життя людини як суб’єкта повсякдення, а не з погляду її онтологічного статусу, унікального місця у природному і соціальному бутті й

відтак не з точки зору повноти його присутності у сфері свідомості. У пізнавальному аспекті позбавлення свідомості буттєвості закономірно відновлює і навіть розширює палітру її епіфеноменологічних трактувань. Окрім того, як справедливо висновує М.Ю. Савельєва, свідомість – це “єдина справжня сила, тому що вона – сила теперішнього. Справа навіть не в тому, сама вона нічому не навчає, а в тому, що в кожний теперішній момент вона динамічна, вона дає змогу позбуватися сторонньої залежності, долаючи просторово-часову предметність своєю свободою” [69, с. 292]. Понадусім, завдяки рефлексії як окремому буттєвому функціоналу свідомої здатності уможливується напружений пошук людиною сенсу життя, діяльності, вчинків: вона знаходить і втрачає, здобуває і помиляється, знову шукає істини і правди та творить нові смисли буття і сенси життя, врешті-решт переживає прожите, рефлексує сьогоденне й усвідомлено моделює майбутнє, враховуючи як власні здібності, ресурси, сили, так і розумово осягнуті манівці, помилки, поразки. Із зерням метафоричності В.П. Зінченко із цього приводу зазначає таке: “Мудра свідомість знає, що головною причиною провалів є її свобода відносно буття, але відмовитись від свободи означає те ж, що відмовитись від самої себе. Тому свідомість, обираючи свободу, завжди ризикує, передусім собою. І це нормально. Трагедія розпочинається тоді, коли свідомість надихається думкою власної абсолютної свободи від натуральної і культурної історії, коли вона перестає відчувати себе частиною природи і суспільства, звільняється від відповідальності і совісті та претендує на роль Деміурга. Останнє можливо за різкого зниження здібностей індивіда до критики і за деформованої самооцінки, аж до втрати усвідомлення себе людиною або визнання себе надлюдиною, що сутнісно одне і те ж...” [61, с. 37]. На жаль, епістемна прозорливість цих слів певною мірою темніє, зважаючи на усуб’єктнення свідомості, котра, немов від свого імені щось “знає”, від чогось “відмовляється”, “надихається думкою”, “перестає відчувати”, “претендує” на певну роль тощо. Насправді вона не може бути суб’єктом принаймні тому, що це не відповідає дійсному стану речей: думка, свідомість, дух не належать суб’єкту, швидше навпаки, він є їх органом, котрий уможливує їх функціонування як різноформних здатностей; скажімо, сфера свідомості являє собою суб’єкт та об’єкт одночасно, що

охоплює різні, іманентні її буттєвості, форми активності, хоча й поза рамками чітких предметних, просторових і часових визначень.

На перший погляд, це – ідеалізм, причому крайній. І на підтвердження цього “факту” можна було б багато що згадати, апелюючи до теорії абсолютного духу і, зокрема, феноменології духу Г.В.Ф. Гегеля [52]. Але для мене, як скажімо свого часу для М.О. Бердяєва, О.Ф. Лосєва, К. Поппера та інших мислителів, розмежування всесвіту філософського пізнання на “ідеалізм” і “матеріалізм” – це не більше, аніж надумані примітивізовані схематизми мудрування, змістовно вихолощені ідеологічними, а часто й суто політичними, інтересами і цілями, які до реальної дійсності мають далеке відношення, адже непомірно спрощують те, що насправді є незвідано надскладним. У цій ситуації мислєдїяннї на думку спадають відомі слова Г.П. Щєдровицького: “Для складних проблем не існує простих розв’язків. Спроба простого вирішення складних проблем – це і є те, що ми називаємо фашизмом...”. А М.К. Мамардашвілі під завісу ХХ століття, обстоюючи й нарощуючи переваги метатеоретизування в гуманітарному пізнанні, хоча й менш категоричний, але досить зрозумілий у своєму узагальненні: “Сьогодні класичні модальності і дихотомії в теоретичній діяльності втратили свій колишній пояснювальний потенціал”. І нарешті у прийнятому контексті філософування процитуємо максимум Лева Ітельсона, що відома з радянської доби (1974): “...всесвіт, у якому ми живемо, – це творіння нашого духу, продукт нашої психічної діяльності. Не буття визначає свідомість, а навпаки, свідомість створює буття!” [62, с. 171].

Загалом, зважаючи на метафізичну сутність свідомості і все до цього сказане про її онтологію, жалюгідний вигляд мають концепції свідомості, що розробляються в лоні найновіших досягнень нейробіології і сучасної фізики. Яскравим прикладом тут є книжка-бестселер відомого американського науковця Мічіо Кайку “Майбутнє розуму” (2014), у якій презентована авторська “просторово-часова теорія свідомості”. Квінтесенцію цієї теорії становлять кілька засновків: *по-перше*, свідомість визначається як “процес створення зв’язку за різними параметрами (наприклад, за температурою, за місцем у просторі, часі, а також стосовно інших) задля досягнення якоїсь мети (пошуку партнера, їжі, сховку тощо)” [7, с. 66], що вказує на об’єктивність позитивного

наукового витлумачення автором пізнавальної здатності і на явне звуження функціонального поля життєпотуку свідомості, що фактично обмежується фіксацією функцій породження і цілепокладання; *по-друге*, розглядається не свідомість як така, тобто не як онтично вкорінена атрибутивна властивість життя, а як континуум (безперервність) свідомості, що охоплює її чотири рівні різних біологічних видів: 0 – рослина – температура, сонячне світло – мозку немає; I – рептилії – простір – стовбур мозку; II – ссавці – соціальні стосунки – лімбічна система; III – люди – час (особливо майбутнє) – префронтальна кора [Там само, с. 73], що редукує свідомість до плетива нейробіологічних та енергоінформаційних процесів і водночас опосередковано конкретизує відому аристотелівську схему різновидів душі (рослинна, тваринна, людська); *по-третє*, безальтернативно стверджується, що “свідомість зліплена з багатьох компонентів мозку, кожний з яких конкурує з іншими за створення моделі світу...” [Там само, с. 83], а це означає, що, крім редукції свідомості до нейробіологічної активності мозку, який, мовляв, самочинно моделює майбутнє, свідомість є епіфеномен (тобто супровідне, другорядне явище), що розглядається як побічний наслідок навіть не вищої та нижчих нервових систем, а як біопотенціал – як електрична напруга, що виникає в органах, тканинах і клітинах тваринних і рослинних організмів у процесі їхньої життєактивності; *по-четверте*, людська свідомість охарактеризовується як “особлива форма свідомості, що створює модель світу, а тоді прогнозує її розвиток у часі, оцінюючи минуле, щоб змоделювати майбутнє, що вимагає взаємоузгодження й оцінки багатьох петель зворотного зв’язку, щоб прийняти рішення й досягнути якоїсь мети” [Там само, с. 69], інакше кажучи, свідомість знаходить варіативне упредметнення у межах теорії та емпірики нейробіологічного дослідження, коли “за допомогою електромагнетизму науковці сьогодні можуть досліджувати думки людини, надсилати телепатичне повідомлення, телекінетично керувати домашніми об’єктами, записувати спогади і, можливо, навіть підвищувати наш інтелект” [Там само, с. 84].

Відтак основна хиба нейробіологічного напряму пізнання свідомості полягає у міфічності, ілюзійності, оманливості того, що свідомість можна досліджувати безпосередньо, та ще й матеріальними експериментальними приладами, прямо фіксувати як звичайне

природне явище, хоча й одне з найскладніших у Всесвіті. Виявляється, що все, здавалося б, дуже просто. Але розплатою за таку примітивну доступність є відхід від раціональної істини: теорія набуває властивостей псевдо-теорії, експериментальні факти штучно підтасовуються під теоретичні положення, конструкції, узагальнення, насправді не маючи до них закономірного зв'язку. Та це й неминуче, адже навіть не ставляться питання про умови функціонування свідомої здатності, про світ усередині свідомості та її культурні свідоцтва, про подієвий плин свідомості та її формоутворення, про самобутній життєвий шлях свідомого досвіду людини.

Другий парадигмальний напрям вивчення свідомості – **онтологічний** або **метатеоретичний** – визначає метафізичний статус свідомості поза знаковим простором, тобто як не-річ, котра, проте, є насправді – потенційно й актуально; обстоє форму її сутність, досліджує її безвідносно до культури та об'єктно-предметної рубрикації дійсності, тобто надкультурно, символічно, метаоб'єктно, квазіпредметно, псевдопросторово, внутрішньоподієво, а головне – *опосередковано* – через опис умов функціонування свідомої здатності у форматі досягнення нею чистоти практикування як спонтанності і свободи саморозвитку, що синонімічне *свідомому досвіду* як такому; тут має місце виняткова значущість символічності світу свідомості, адже символ – це “та дивна Річ, яка одним своїм кінцем виступає в океані речей”, а другим – “утопає у дійсності свідомості” [66, с. 27], тому символи є особливі образи-інтерпретації життя свідомості. Фактично мовиться про розуміння свідомості, боротьбу і роботу з нею і “покриття” її прозорою енергетикою й опанування нею людиною у форматі нової надскладної якості – *метасвідомості* як пізнавальної сфери, до епістемного мережива якої долучається все те (поняття, концепти, категорії, мислєсхеми, смислоформи тощо), що до самої свідомості не входить, проте уможливорює зрозуміти її “магію” (див. статтю Д. Деннета [6], перекладену українською для цього номера журналу, а також його монографію [78]). Як доречно зауважують М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський, у нашому житті існують непоодинокі моменти, коли ми чітко відчуваємо існування життя, позбавленого свідомості, причому вона може набувати певної повноти, коли свідомість призупиняється, і не лише для того, щоб бути

усвідомленою, а й тому, щоб її не було. Звідси постає *проблема прагматизму свідомості* у метатеоретичному сенсі, визначеному І. Кантом: “практичним є все те, що можливо через свободу” [8]. На цьому етапі розмірковувань доречно знову звернутися до *методологемі психоаналізу* З. Фрейда, але витлумаченої тепер із позиції метатеорії свідомості.

З. Фрейд, будучи психіатром і дослідником глибинних інстанцій психіки із природничо зорієнтованим науковим мисленням, був переконаний, що вивчає саме підсвідоме, що закономірно вимагало виокремлення прагматичного аспекту проблеми, тобто створення досвідно доступних методик і технік реального здійснення психоаналітичної процедури. Однак це потребувало якимось чином об'єктивувати щось у свідомості клієнта, що для нього не було смислово упрозореним, а перебувало за межею його розуміння. Інакше кажучи, треба було відшукати об'єктивні маркери підсвідомого життя людини чи, можливо, самого себе (звідси вочевидь й джерелить його напричуд стала потреба щоденно вранці записувати свої сновидіння, що, як відомо, задовольнялася упродовж шести десятиліть). Проте, як мислитель, котрий цілком був просякнутий духом ХІХ ст., він цю об'єктивацію розумів тільки в аспекті віднаходження позитивної наукової істини. У такий спосіб, себто з допомогою зазначеної об'єктивації, він лікував неврози, але інтелектуально не осягав того, що виокремлення проблеми підсвідомого має винятково важливе життєве значення, і не лише як боротьба з тим, що ще не пізнане, але і як протиборство із невідомим явищем природи, котре стало на заваді руху дослідницької думки вперед фактом свого існування. І якщо генетично “несвідоме є матір'ю свідомості” (К.Г. Юнг), то метафізично підсвідоме становить певну плинну межу свідомості. М.К. Мамардашвілі це положення артикулює так: “На мій погляд, несвідомого не існує. Власне кажучи, наше походження – у другому (свідомому – А.Ф.) народженні – повністю стерте, місце походження пусте, і єдиною пам'яттю про походження, або останнім слідом способу і місця нашого другого народження, є свідомість. Тому про свідомість і можливий міф згадування, скажімо платонівський, та інший міф – протилежний – міф несвідомого у Фрейда, який становить просто вказівку на рану спроби буття, рану на нашому органічному облаштуванні, на нашому психізмі, і

пам'ять про цю рану. Несвідоме – це найчастіше якась межа точка самої свідомості, й мовиться не про те, щоб зліквідувати її. До прикладу, теоретичним дослідженням віднайти у глибині душі якість явище, котре буде названо несвідомим. Ось, як в археології, ми знімаємо пласти й нарешті знаходимо несвідоме, котре, як якийсь предмет, лежить у недоступних глибинах нашої душі, але глибинах, що піддаються аналізу.

Насправді мовиться про те, що психоаналіз – ця австрійська чума, за висловлюванням самого Фрейда, потім занесена у США – був теоретичною роботою, котра є індукцією умов нового свідомого досвіду. Тобто такою роботою, у результаті якої в душі пацієнта (чи твоєї власній) може статися новий та відмінний від попереднього свідомий досвід, що руйнує дотеперішнє щеплення, розмиває їх. Але тоді від предмета, про який мала би бути теорія, вже нічого не залишається – бездумно шукати такий предмет, тому що в даному випадку призначенням мислительної теоретичної роботи було саме створення умов, які індукують виникнення нового свідомого досвіду. Ось це і було радикальною новизною в усьому стилі теоретичного мислення ХХ століття” [64, с. 401].

Отож із метатеоретичних позицій, дещо перефразовуючи Н. Бора, проблема підсвідомого – це не складне питання розпізнання людиною глибин своєї підсвідомості, а *нелегка справа створення умов для нового свідомого досвіду* і навіть актуалізація самого цього досвіду. Психоаналітична техніка терапевтичної роботи З. Фрейда з пацієнтом справді виявила певні природні явища його психічного світу, або те, що слушно розглядати як біологічно вкорінені властивості людської природи, але не тільки як природні явища, скільки як *якісні формування свідомості*. Загалом для цього всесвітньо відомого дослідника, як свідчить реконструкція його творчого шляху, спочатку виникло завдання перетворити несвідомість у свідомість і далі, завдяки такому перетворенню, перевести особу клієнта у стан нового свідомого досвіду, збагативши тим самим ресурс його актуальної свідомої здатності. У підсумку вирішення цих двох засадничих дослідницьких завдань стало зрозумілим, що несвідоме – це те, що “було” – актуально чи потенційно – свідомістю, і тільки в цьому, доволі обмеженому змістовленні можливо порівняння або розрізнення несвідомого і свідомого. Несвідоме має сенс у зіставленні зі

свідомістю тільки тоді, коли воно має відношення до останньої і, на противагу тому, що “свідомість походить від несвідомої психіки, яка давніша за неї й надалі функціонує разом із свідомістю чи незважаючи на неї” (К.Г. Юнг [45, с. 360]), несвідоме становить особливий елемент свідомості – минулого, теперішнього чи майбутнього. Дещо реінтерпретуючи думку фундаторів метатеорії свідомості, зазначимо, що *основний парадокс психоаналізу*, як, імовірно, і парадокс феноменології та екзистенціалізму, полягає в тому, що термін “свідомість” є двозначним, певною мірою смислово вихолощеним, зважаючи на його майже безмірний обсяг і розпливчастий зміст. Проблемою стало не несвідоме, а свідоме, котре залишилося незрозумілим й розумово не досягнутим. Фрейд і Юнг відкрили цивілізованому світу несвідоме, у впорядкованому режимі аналітичного процесу якого унаслідок виявляється можливість його відмежування від свідомого, причому для того, щоб домогтися більш змістовного психоаналітичного розуміння свідомості. А насправді таке розуміння виявило свою повну беззмістовність саме внаслідок уведення в науковий обіг концепту несвідомого. Тому проблемою стало досягнення відповідного раціонального осягнення суті свідомості (див. [66, с. 49–50]). І тут найвагомим є таке узагальнення М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорського: “...будь-які виводжувані явища психіки можуть у нас умовно фігурувати як явища свідомості, але не внаслідок того, що вони стали об'єктом усвідомлення, а винятково через те, що самі розглядаються як природні “відробки” свідомості або навіть як сама свідомість”; по-іншому, свідомість – це “не психічний процес у класичному психофізіологічному сенсі слова. Але вкрай важливо мати на увазі, що будь-який психічний процес може бути поданий як в об'єктивному плані, так і в плані свідомості” [Там само, с. 31, 44]. Ради справедливості зауважимо, що ця *подвійність* чи *бінарність* гуманітарного пізнання, маючи давнє еволюційне коріння, атрибутивно властива онтології, логіці та психології. Є всі підстави солідаризуватися із В.П. Зінченком у тому, що психологія упродовж століть розвивалася у першому – об'єктно-предметному – вимірі гуманітарного пізнання, натомість другий – свідомісний (тобто метаоб'єктний, квазіпредметний) – залишався і залишається для неї *terra incognita*, хоча він видається одним з найевристичніших і багатообіцяючих на нові відкриття.

4. ОНТОЛОГІЧНА КАРТИНА СВІДОМОСТІ: КАТЕГОРІЙНІ ПОНЯТТЯ МЕТАТЕОРІЇ, ЇХ ЗМІСТ, ОБСЯГ, ЗНАЧЕННЯ

“...В метатеорії свідомості треба прагнути до термінів, що зберігають своє прозоре значення побутового вжитку, ту свою здатність викликати багатство асоціацій, котра б компенсувала труднощі аналітичного опису свідомості”

(*Мераб Мамардашвілі, Олександр П'ятигорський [66, с. 38].*)

Вочевидь картинна мозаїка метатеорії свідомості буде незавершеною, якщо оминути увагою *термінологічний апарат* як базовий інструментарій якісного уможливлення метатеоретичного дискурсу у зазначеній царині міждисциплінарних досліджень. І це важливе завдання добре розуміли і методологічно грамотно вирішили автори названої метатеорії, увівши для непрямого підходу до свідомості поняття “сфера свідомості”, “стан свідомості”, “текст свідомості” і “структура свідомості” (див. М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський [66, с. 45–85]). У своїх пошуках вони щонайменше виходили із *шести засновків*:

а) терміни, поняття мають стосуватися не свідомості як предмета дослідницьких зусиль, а повинні фіксувати властивості самої роботи зі свідомістю;

б) змальовуючи ці властивості, треба створити таку пізнавальну сферу, в якій відсутні терміни “об’єкт” і “суб’єкт” як терміни свідомості у її предметному форматі вивчення, але у якій вони будуть присутні як терміни метамови описування свідомої здатності особи;

в) інтерпретуючи життя свідомості, крім, власне, її метамови як вторинного продукту метатеоретизування, потрібно чітко відрізнити “первинну” метамову, або так звані “прагмати” як елементи самої свідомості, а не теорії чи науки в цілому, котрі існують завдяки прагматичному зв’язку людини із ситуацією мислєдіяльності та виникають як об’єкти, що обслуговують її;

г) запропоновані терміни, крім того, мають зберігати своє прозоре значення побутового вжитку (першопочатково без термінологічного статусу) й відтак бути спроможними викликати багатство асоціацій, що б компенсувало труднощі аналітичного опису свідомості;

д) водночас задіяних термінів має бути якнайменше, тому що головною є інтерпретація розуміння “для нас” (себто авторів);

при цьому краще залишити наявні слова і щораз знову і знову розбиратися в них, аніж вводити терміни, котрі в подальшому можуть бути необмежено інтерпретовані;

е) врешті-решт, фіксуючи процес чогось такого, що реально відбувається в житті свідомості у чітко визначений спосіб, у полі значеннєво-сміслової дії обстоюваних понять бодай якоюсь мірою має відбуватися народження цієї подієвості, тому вживані поняття покликані виводити дослідника за рамки феноменології і вказувати на її основні обмеження.

Критичний аналіз метамови свідомості та її незначна методологічна реконструкція дають підстави аргументувати *вісім основних категорійних понять* збагачено презентованої тут метатеорії (*рис. 3*). На відміну від описового тексту її авторів нами здійснена процедура співвіднесення цих понять між собою, для чого у ролі інструмента мислєдіяльності використаний *принцип бінарної кватерності*, що й раніше уможлиблював метатеоретизування у різних царинах гуманітарного пізнання і досягнення у їх форматі поняттєво-категорійного ладу з позиції їх мінімального набору (див. [27, с. 136–138, 160–169, 180–181, 205–206, 317–322]). У підсумку отримуємо чотири базові метапоняття (“сфера свідомості”, “стан свідомості”, “матеріал свідомості”, “структура свідомості”) і чотири їх відповідники – прагмати як згустки первинної метамови (“свідома здатність”, “текст свідомості”, “форма свідомості”, “свідомий досвід”), що прагматично уконкретнюють та деталізують метатеоретичні концентри, із яких і складається довершена *онтологічна картина свідомості*. Зауважимо, що в цьому термінологічному доладді нами використано всього одне додаткове поняття – “матеріал свідомості” (*див. далі*).

Метапоняття “сфера свідомості” вводиться М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським як базове, синтетичне, з допомогою якого є можливість відсторонитися, а точніше – оминути, проблему об’єктивності чи суб’єктивності свідомості, що, безумовно, спричинено надзвичайною складністю дослідницького поля – *свідомості як метаоб’єкта* з його квазі-предметністю, квазіпросторовістю, позачасовістю. Це – “сфера забутого буття”, що до кінця не пізнавана (І. Кант). За задумом авторів, указане поняття введено для підтвердження гіпотези про те, що “свідомість може бути описана поза її пристосуванням до певного психічного суб’єкта, індивіда”, тобто онтологічно несуб’єктно; причому ця сфера вивчається як “метасфера відносно до інших

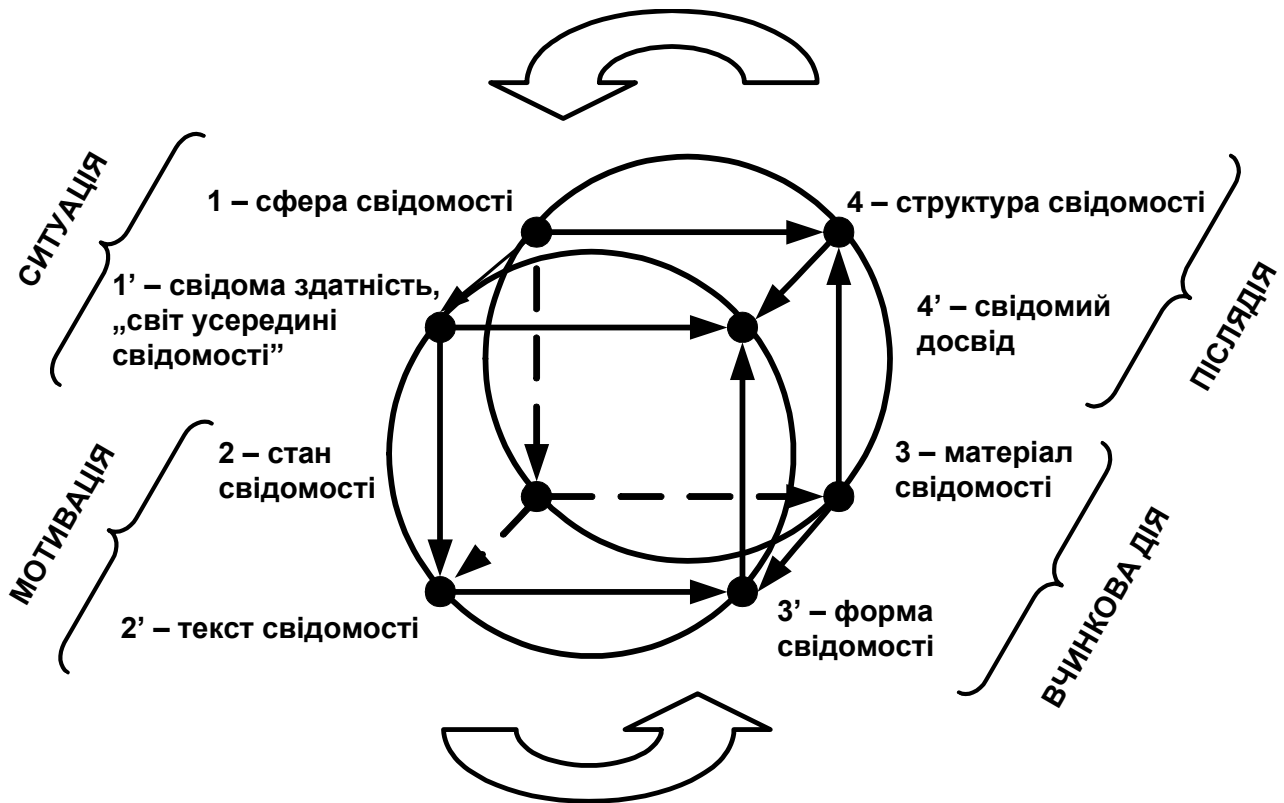

Рис. 3.

Основні категорійні поняття метатеорії свідомості, що організовані за принципом бінарної кватерності і за логіко-канонічною структурою вчинку метатеоретизування (створено автором 13.10.2018)

можливих сфер наукового, філософського й умоглядного розгляду” [66, с. 45–46]. Фактично поняття сфери свідомості заміщує “картезіанську людину” чи суб’єкта як деякого універсального спостерігача, котрий розмірковує про свідомість з допомогою рефлексивних процедур. І тут автори констатують той відомий факт, що багато сучасних науковців із різних парадигмальних таборів, хоча й повторюють, що суб’єкт та об’єкт єдині і що існує сфера, у якій суб’єкт невіддільний від об’єкта, але лише тією мірою, якою за точку відліку беруться даності свідомості, все ж у цьому разі виникає щонайменше *два парадокси*: перший – часто свідомість називають щось очевидно несвідоме, себто свідомості приписують ознаки та властивості чогось такого, що явно до неї відношення не має; другий – дуже древній парадокс, що був відомий стародавнім грекам та індійським мислителям, філософам Нової доби і що формулюється так: “сам факт думки містить у собі неможливість визначення себе як завершеного акту думки”; його варіативність підтверджена яскравими прикладами

філософського позиціонування: для того щоб дізнатися про щось, я маю знати те, що саме я хочу знати (Сократ); фактично для того щоб знати, чому мені потрібно це знати, я повинен уже знати *як* я буду дізнаватися і *навіщо* мені це треба знати, а для того щоб знати, для чого мені це потрібно, я маю знати, *що саме я хочу знати*, і так до безкінця (Спіноза); якщо я щось фіксую як факт моєї свідомості, то я вже не в цьому стані свідомості, і я, отже, вже не “я”, і так далі до безміру (Атман*). Саме для здолання такого роду ситуацій й уведено назване поняття як точка відліку в розумінні свідомості, що, проте, не становить предметну даність (див. [Там само, с. 50–51]), а, відштовхуючись від класичного відношення “свідомість – світ”, його сторони бере *метатеоретично*, тобто як умову сприйняття та інтерпретації будь-якого упредметнення. У цьому сенсі “світ” – це все те, що не належно до системи просторово-часових характеристик (себто безвідносно до запитань “де?” і “коли?”), до об’єктивної чи суб’єктивної реальностей і, тим більше, не окремо взяті

*Атман – душа, особистість або власне “Я” в індуїзмі та буддизмі. – Прим. авт.

психічні, соціальні чи логічні стани, це “*світ усередині свідомості*” – події, факти, матеріал, структури, смисловий та сенсовий вектори життєпотoku свідомості.

Евристичність понятійного поля застосування терміна “сфера свідомості” полягає в тому, що, реалізуючи ідеї суб’єктно-об’єктної неподільності, квазіпредметності і принципової неприналежності цього сферного утворення до функціонування індивідуального психічного механізму, воно дає змогу розмірковувати про сутність свідомості, про її матеріал, структуру, властивості, стани немов би із чистого аркуша, не апелюючи до суб’єкта життєактивності і до всеможливих узмістовлень його свідомої здатності. Крім того, сама ця сфера володіє численними іманентними їй формами активності, захоплюючи своїм життєпотком різноманітні феноменальні та емпіричні ознаки, дані, параметри. Поняття “сфера свідомості” є “*символом*”, тому що у її висвітленні “не існує ні позначуваного, ні того, що позначається, ані того, хто позначає”. Водночас під час інтерпретації цієї сфери треба оперувати феноменами, що стали символами, котрі утворюються на реально існуючому перетині особистісного мислення-мовлення-знання і життя свідомості та є синтетичним символом певної події знання і свідомості. До цього слід додати, що наше свідоме життя первинно виникає завдяки родинному довікллю, наскрізно просякнуте та збагачене участю в ньому інших – рідних, співробітників, знайомих, публічних осіб. “...Як тіло попервах формується в материнському лоні (тілі), – писав М.М. Бахтін, – так і свідомість людини пробуджується, будучи обгорнутою чужою свідомістю” [50, т. 6, с. 397]. Тому те, що наше свідоме буття в турбулентному діалогічному річищі соціального повсякдення вміщує вчинки і справи, які ми здійснюємо на межі своїх сутнісних сил і духовних спроможностей, то у скоєному чи створеному обов’язково виявиться, що те ж саме робили інші. Вказану сталу залежність М.К. Мамардашвілі називає “*законом нашого свідомого життя*”, або говорить про ті сплески його внутрішньої фундаментальної організації, які можливі лише тоді, коли ми стали на шлях власного життєтворення, коли добре і чесно працюємо (див. [65, с. 28 і далі]).

Для обстоюваної нами метаметодологічної позиції, в осередді якої перебувають *мислєдїяльнісні ресурси циклічно-вчинкового підходу*, важливо, що сфера свідомості характеризує ситуаційно-прагматичний або

першопочатковий етап метатеоретизування, адже з допомогою цього поняття, описує та операціоналізує висхідну ідеалізовану прагматичну ситуацію, де свідомість справді присутня, з другого – до межі упрактичнеє спосіб узагальненого опису певного кола ситуацій (умов, обставин) адекватного розуміння свідомості. Відтак *метатермін* “сфера свідомості” містить у своєму поняттєво-категорійному арсеналі деяку граничну, не змістову, а суто ситуаційну абстракцію, що володіє властивостями, за якими можна сутнісно ідентифікувати місце буттєвої присутності свідомості. Одночасно він деякою мірою виконує процедурну функцію узагальнення ситуацій докладання особою свідомісного зусилля, де “місце універсального спостерігача зміщується всередину” свідомості, в десуб’єктне сприйняття, а інші із вищеназваних понять виконують допоміжне призначення – змальовують роботу зі свідомістю в матерії самої свідомості, висвітлюючи її буттєвий або онтологічний пласт.

Категорійне поняття “**стан свідомості**” – це спроба авторів метатеорії “розкрити неможливість повного оприявлення її буттєвої мозаїки з допомогою наявних поняттєвих засобів, але абсолютне її виявлення у правилах “логічного переживання”. При цьому відсутність предметної однаковості вказує на наявність усеосяжної однозначності, що незалежена від будь-якого змісту. Так метатеорія стає інтерпретацією “логіки Абсолюту” або логіки Іншого” [69, с. 54]. У будь-якому разі зазначений стан, скажімо, виникає під час роботи над свідомістю, що суголосний нашому певному психодуховному стану. Відтак тепер, на відміну від ситуації зі сферою свідомості, здійснюється другий важливий крок – до уваги береться принципова прив’язаність свідомості до *суб’єкта мислєдїяльності*, залишаючи поки що відкритим питання про об’єкт. Іншими словами, мовиться про унаявлення такого стану внутрішньої дії психофізіологічного механізму, коли він полишає свої органічні умови перебігу і співвідноситься зі свідомістю, переміщується усередину її життєпотoku. Поза такого прагматичного співвіднесення він природно залишається суто психічним станом.

Автори метатеорії, здійснюючи критичну рефлексію своїх понятійних нововведень, підкреслюють, що термін “стан свідомості” демонструє не стільки їхню хитромудрість, скільки безсилля розв’язати проблему свідомості змістовним чином [66, с. 61]. А це означає, що цей стан переважно незмістовний, звісно, на противагу психічним процесам, котрі

є об'єктом науки психології, постають як умовні дублікати свідомості і здебільшого змістовні і предметоцентровані. З іншого боку, і свідомість – це своєрідний *універсальний дублікат* психічних об'єктів, феноменів і процесів. Отож “стан свідомості” – суто формальне поняття, що не містить протиставлення форми змісту, а вказує на незалежність будь-якого мислимого змісту. Водночас в ідеальну дійсність цього стану можуть потрапляти будь-які явища, події чи обставини, які індукували, спонукали задіяння індивідуальної психіки у зняту “узмістовленість” свідомості. Але оскільки таке задіяння вже відбулося, то спонукальний його чинник втрачає свій зміст, який “розчиняється” у стані свідомості. Тому отримуємо повну невизначеність і довільність змістового наповнення цього чинника стосовно свідомості, але аж ніяк відносно психіки. І тут важливого значення набуває термін “**текст свідомості**”, що у смисловій зв'язці із поняттям “стан свідомості” виконує мотиваційно-інтенційні завдання метатеоретизування як учинення.

Термін “текст” у контексті неоднорідних спостереження та розкриття життєстійкості свідомої здатності людини бути дає змогу пояснити спосіб постійно відновлювальної й відтак нетотожної собі свідомості. Для цього, власне, і вводиться у філософський дискурс інтерпретаційна схема стану як “тексту”. Читання тексту в певному відношенні і є актуалізований стан свідомості. Або по-іншому: вказаний стан – це таке читання тексту свідомості, точніше, читання такого тексту свідомості, котрий виникає в акті самого читання. Тут стан суголосний певній тривалості змісту, зорієнтований на окремішній стан свідомості, себто така властивість тексту, яка виникає та існує не до чи незалежно від цього стану, а в процесі безпосереднього читання зазначеного тексту. Ці терміни, як підмічає М.Ю. Савельєва, немов накладаються та співіснують один в одному. Тому актуальним є питання здатності особи до самопродукування власної свідомості, причому позалогічним, сутнісно метафізичним, способом, тобто як засновком актуальної присутності людини у світі. М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорський категорично висновують, що “ніякий зміст не комунікує як свідомість. Свідомість постійно повинна виникати. Комунікації підлягає дещо інше. А якщо щось комунікується, то воно – не свідомість...” [66, с. 68]. Вочевидь у буттєствердній ритміці тримання свідомості як стану виняткова роль належить *інтенції* та

інтенційності. Іntenція, котра характеризує повноту притомної присутності людини “тут і тепер”, становить квінтесенцію мотиваційного етапу вчинення (В.А. Роменець, П.А. М'ясоїд, див. [1; 15; 16]), адже уможливорює вольову спрямованість її свідомості, за якої й відбувається перехід від чужого слова-висловлювання до свого, відтепер персонально інтеріоризованого, сенсово вособистісного. Іntenційність як атрибутивна властивість стану свідомості в метатеоретичному аспекті означає актуалізацію внутрішніх умов усвідомлення предметно-досвідного матеріалу, що потрапляє у самотнє поле цього стану, де він організується як структура, або як стійке розташування “місця свідомості”, що виявляється у єдності зі станом свідомості та з позиції її сфери, не редукується до фізичних, психічних чи логічних зв'язків й обов'язково передбачає зовнішню відмежованість і внутрішню розмежованість.

Категорійне поняття “**матеріал свідомості**”, що відсутнє у базовій версії метатеорії, на наше переконання, є надважливим термінологічним нововведенням, що знімає багато питань у надскладному (власне метаметодологічному) переході від понять “сфера свідомості” і “стан свідомості” до основної, синтетичної категорії “**структура свідомості**”. Річ у тім, що за всієї предметної беззмістовності свідомості її функціональна побудова має якесь, поки що не зовсім для нас зрозуміле підґрунтя й відтак своє, бодай неприродне, наповнення. За М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським структура свідомості може бути названа або його змістом, або його формою, причому існування тривалості цього змісту-матеріалу вказана структура (як упорядкувальна тенденція) накладає певні рамкові обмеження на прорив свідомісної трансцендентальності у суб'єктно-об'єкту тканину людського буття. Тоді змістовний факт структурованої свідомості становить деяке просторове розташування матеріалу свідомістю відносно самої себе. У цьому розрізі метарозмірковувань структура свідомості – це завжди певна “робота” самої інтенційно спраглої свідомості у внутрішньому світі її сфери у функціональному режимі стану як продукту чи інтерпретації свідомою здатністю індивідуальних психічних процесів. Феноменально це явище свідомості слушно трактувати як факт поповнення нашого знання про психіку.

У рамках обстоюваного нами метатеоретичного бачення важливо підкреслити інтерпретаційну причетність понять “матеріал свідомості” і “**форма свідомості**” до *діяльного компонен-*

та вчинку самоусвідомлення, що передбачає докладання особою зусиль задля досягнення далеко не завжди контрольованих, а частіше спонтанних змін як названого матеріалу, так і вказаної форми. Звісно, мовиться не про зовнішній матеріал, що нав'язується нашій свідомості для переробки вихованням, середовищем, професійним довіллям та ін. Це не той матеріал, над яким на рубежі XIX–XX століть, скажімо, працювала думка російської інтелігенції, – громадянськість, для якої найбільше був характерний відрив свідомості від особистості (див. статтю М.О. Гершензона у знаменитій збірці “Із глибини” [54]). Мовиться про матеріал психодуховного, суб’єктивного, особистісного, універсумального планів людського буття, котрий уможливує життєздійснення акту свідомості як зусилля актуально тримати умови свідомісної здатності Я бути щоразу новим, не тотожним собі попередньому. Тоді *свідомість як феномен феноменів є більше, ніж факт, вона – вчинок і подія самотворення людиною самої себе.*

Отож, не стільки в наявності “матерії свідомості” (улюблений термін М.К. Мамардашвілі і В.П. Зінченка), скільки в роботі свідомості із власним матеріалом уможливується її структурування як сфери і стану, в результаті чого структура свідомості постає як позаособистісна, квазіпредметна екзистенція життєвості, як певне “залатування пустот буття”, “щілин”, що залишені причино-наслідковими агрегатами. Саме у цій квазіпредметно структурованій тріщині й животіють цілісні структури свідомості. У єдності з актуалізованим свідомим досвідом вони становлять *післядіяльний* (фрагментарний) *підсумок*, де владарює *рекуренція*, тобто така свідомісна структура, що характеризує повернення індивідуальної свідомості як континууму станів до сфери свідомості, що рефлексивно фіксується над фактами (свідоцтвами) усвідомлення й оприявнюється як реалія-випадок самої свідомості всередині подієвого ходу рефлексії.

Очевидно, що зазначена “структура” опосередковує життя свідомості, спричиняє визначення, обмеження і збагачення свідомого досвіду людини. Ситуація метатеоретизування ускладнюється тим, що “зовсім поруч” “структурованими є психічні і логічні змістовлення свідомості, що дають їй змогу здійснюватися в ролі реальних станів у реальному світі. З іншого боку, – пише М.Ю. Савельєва, – “просторово-часові параметри цих змістів не діють як зовнішні до форми свідомості: свідомий досвід існує не “у” просторі, а завдяки

актуалізації всередині сфери свідомості певного психодуховного та логічного матеріалу (вставка курсивом. – А.Ф.), сама ж свідомість як структура є одночасно просторове розташування свідомості відносно самої себе” [69, с. 56]. Водночас указані змісти, підлягаючи інтерпретаційній фільтрації в актах свідомісного зусилля, перетворюють певні структури, як от суб’єктно-об’єктну чи просторово-часову, у вимірах функціональної дії **свідомого досвіду** на *квазіструктури* (див. попереду). До того ж свідомий досвід належить до прагматики трансцендування, вимагаючи постійного спонтанного виходу за свої межі, безперервного вибудовування свого власного – неприродного, неданого – засновку чи фундаменту. Він, як нитка Аріадни життєпотіку свідомості, спроможний вивести людину на нові горизонти не лише свободи, любові, творчості, а й способу буття в цілому.

ВИСНОВКИ

“...методолог, на відміну від науковця, – це людина, котра працює над власною діяльністю і мисленням, змінюючи, трансформуючи їх, створюючи нові форми, спочатку в думці, а потім у реалізації...”

(Георгій Щедровицький [ММК: развитие идей и подходов. – М, 2004. – С. 76])

1. У XX столітті ідейно виокремилися, набули епістемологічного усистемлення та культурної значущості дві головні парадигмальні течії філософсько-наукового конструювання теорії свідомості – *граматологічна* і *метатеоретична*, що сутнісно різняться своїми засновками і настановленнями, поняттями і моделями, мереживом концептуальних і теоретичних побудов, а головне – відмінною *методологічною оптикою* як обґрунтованим набором форм, методів і засобів дослідницької мислєдіяльності. У гносеологічній площині висвітлення зазначеного проблемно-дискурсного поля теоретизування альтернативність названих течій стосується заперечення (із позицій граматології і семіотики) або обстоювання (із точки зору виразників метатеорії) метафізичного статусу свідомості поза знаковим простором (традиція філософування, що започаткована І. Кантом), відкиданні або прийнятті форми чи так званої “чистої форми” (пустого змісту) за сутність свідомості й відповідно в нівелюванні або рефлексивному

опрацюванні свідомості як трансцендентного засновку і водночас як онтологічно вкоріненій подієвої властивості-дійсності – як сфери не-реального позалогічного буття: щоб бути фактуальним свідомий акт-досвід має постійно розпросторюватися назовні, за межі реальності, себто перебувати у стані безупинного цілісного трансцендування.

2. В методологічному аспекті відмінність вказаних течій підтверджують різноавтономні *поняттєво-категорійні тезауруси*, дослідницькі стратегії і мислекомунікаційні дискурси, самодостатні набори методів, процедур, засобів та інструментів філософського і прикладного методологування. Загалом полярність світоглядних картин і способів розуміння сутності та феноменальних оприявнень свідомості відображають (1) різні епістемологічні витоки, першопочаток яких закладено відповідно М. Гайдеггером та Е. Гусерлем, (2) альтернативні парадигмальні позиції у визначенні філософського статусу свідомості, її сутнісного відповідника у соціальному повсякденні і культурі, (3) сучасні теоретичні прориви моно- і полідисциплінарних досліджень, здійснюваних у контекстному форматі розгортання метамодерністських тенденцій розвитку психології і гуманітарних наук у цілому (див. роботи М.С. Гусельцевої [55], Р. ван ден Аккера [79] та ін.), (4) методологеми як більш-менш збалансовані системні єдності принципів, підходів, парадигмально-дослідницьких карт (див. [30], типів наукової раціональності [56; 72] і термінологічного ладу. Різнобічно аргументована панорама своєрідності прийнятого до реконструкції *метатеоретизування*, що знаходить уконкретнення в складносконструйованій методологічній оптиці, яка уможливорює вивчення свідомості безвідносно до культури, зовнішнього світу; беззмістовно, із формальних позицій, безособово і безсуб'єктно, опосередковано, в непрямий спосіб, із широким задіянням новітніх ресурсів метаметодології як набору методів і методологем відносно трансцендентного засновку – *форми як сутності свідомості*. У будь-якому разі очевидно, що розробка метатеорії свідомості на істотно інших методологічних засадах становить важкодоступний обхідний шлях фіксації, опису і доконструювання умов розвиткового функціонування свідомої здатності людини бути усвідомлено присутньою у світі й оприявнення останнього у сферному засвіті трансцендентного життєпотуку свідомості.

3. Фундаментальною особливістю метатеорії свідомості у її первинній версії є *прагма-*

тичний погляд на свідомість як на окремих, власне людський у найвищому сенсі слова, спосіб існування людини як свідомого створіння. Так, незалежно від того, *де, чим, і задля чого* не займалася б особа – професійно, аматорськи чи у своє задоволення, вона майже безперервно веде своєрідну боротьбу із власною свідомістю, прагматика якої полягає в тому, що персональний світ свідомості завжди у чомусь надважливому протистоїть її внутрішнім пориванням, тією чи іншою мірою суперечить якійсь оптимальній лінії життєвого шляху. А це означає, що вислів “боротьба зі свідомістю” отримує конкретний буденний сенс: на догоду певним мотивуванням і цілям, які перебувають за межами чіткого усвідомлення, перебіг свідомості у такі моменти потрібно або “припинити”, або істотно “трансформувати”, або й зовсім “виключити”. Прагматичність внутрішньої проблемної ситуації особистості ускладнюється ще й тим, що вона зусиллями інтелекту, волі та духовних переживань прагне упокорити, обмежити чи принаймні раціонально спрямувати спонтанність і самодіяльність стрімкого потоку недремної свідомості. Досягнення вказаної прагматичної мети передбачало здійснення низки методологічних заходів: а) розгляду сфери свідомості як квазіпредметної, псевдопросторової, позачасової, б) відмежування онтологічно вкоріненого життя свідомості від дослідницьких проблем психології, епістемології, логіки та лінгвістики, які вирішуються за допомогою побудови відповідних предметних теорій, в) конструювання метавідношення до факту наявності свідомості і можливість її опосередкованого пізнання шляхом такої роботи з нею, коли досягнуте глибоке розуміння її онтологічного статусу, г) виокремлення шерегу формоутворень та змістовлень у буттєвій мозаїці свідомості, які до неї не мають безпосереднього відношення (наприклад, психічних процесів чи логічних процедур), але які конституують *метасвідомість як самобутню пізнавальну сферу*, в лоні котрої й розгортається вказана робота, причому на рівні метатеоретизування, д) використання близьких до повсякденного мовлення термінів і понять не стосовно свідомості як предмета докладання дослідницьких зусиль, а розгляду їх як властивостей самої роботи зі свідомістю та оперування ними у форматі *метамови* її пояснення та опису.

4. Поява оновленої версії *метатеорії свідомості* в пропонованому авторському виконанні спричинена як виявленими лакунами чи

прогалинами у створенні цілісної мозаїки процедурного поля метатеоретизування, так і розмитістю прийнятої М.К. Мамардашвілі та О.М. П'ятигорським організаційної схеми метаметодологування, що містила довільний опис трьох фокусів дослідницької уваги: як розуміти свідомість?, яку здійснювати роботу над нею? та як саме вести боротьбу з нею? Зреалізовані нововведення стосуються двох методологічних моментів – уведення в науковий обіг терміна “опанування свідомістю”, зміст та обсяг якого фіксує той процедурно важливий аспект роботи зі свідомістю, коли вона знаходить чи виходить на більш-менш оптимальний режим згармонування всього наявного у її формотвірному “розпорядженні” суб’єктно-об’єктного, психодуховного матеріалу, що певною мірою аналогічна регуляційно-оцінковій функції свідомості; обґрунтування чотирьох аспектів рефлексивної мислєдїяльності зі свідомістю (тобто її розуміння, боротьби і роботи з нею та опанування нею) як *процедурних напрямків* метатеоретизування й наступне застосування циклічно-вчинкової оргсхеми уможливлення цих напрямків задля з’ясування буттєвої сутності свідомості й відтак пошуку основи чи фундаменту свідомого існування людини у світі. Цим дослідженням аргументована евристичність обох названих новаційних моментів. Зокрема термін “опанування свідомістю”, незважаючи на його буденне походження, дає змогу охарактеризувати післядїяльний етап здійснення будь-якого свідомого вчинення у його підсумковому канонічному виконанні й водночас становить проблему *самоопанування* свідомістю власним функціональним ритмом. А це відкриває поки що неосвоєні дослідницьким мисленням горизонти для інтерпретації свідомого досвіду людини не тільки як беззупинного виходу в актах трансцендування на рівень випробування нею власної, не-природної і не-даної, першооснови, що й постає у формі відносного та ситуативно нетривкого опанування свідомістю, а й як свідоцтва-доказу того, що свідомість субстанційно, як прозора енергетична сила, сама “опановує людиною”, акумулюючись та утримуючись у її тілесно-психодуховному апараті як онтологічно вкорінена фундаментальна властивість. Запропонована вчинково-канонічна оргсхема розгортання основних процедурних напрямів метатеоретизування диференціює різновиди встановлених методологічних процедур і згармоновує еволюційні взаємопереходи у загальному річищі мислєвчинення, утверджуючи, що на с и т у а ц і й-

н о м у етапі досягається *розуміння свідомості* як рамкової умови всієї подальшої роботи як із метасвідомістю; на м о т и в а ц і й н о м у – вакуальнюється поле *боротьби зі свідомістю*, осереддя якої становить самопротистояння: буденна практика життєвої нужденності вимагає не тільки розумного виживання, а й мудрого зреалізування кожним власної справи у багатопроблемному суспільному повсякденні, натомість свідомість нав’язує необмежену спонтанність і мало підконтрольну самодїяльність, що внутрішньо драматизує плин людського життя; на д і я л ь н о м у – здійснюється різноаспектна *робота зі свідомістю*, спрямована на виявлення умов функціонування свідомої здатності, на вивчення “обставин” актуалізації свідомого досвіду як зусилля постійного виходу особи за межі наявної реальності і за рубежі себе як “світу всередині свідомості”; на п і с л я д і я л ь н о м у – відбувається відносно опанування особою свідомістю як ситуаційне досягнення нетривкого збалансування умов її онтологічно вкоріненого життя і водночас як опанування свідомістю життєвим шляхом самої особистості.

5. У гуманітарному вимірі розвитку людської думки в ХХ столітті виокремилися і набули парадигмального статусу два головних напрями або дві методологеми вивчення свідомості – *емпірично психологічний*, за якого вона досліджується як природний (натуральний, не штучний) процес у різних форматах раціонального теоретизування і результативно оформляється у вигляді набору психологічних моделей, концепцій, теорій і теоретичних систем свідомості, *та онтологічний*, коли на метатеоретичному рівні філософування приймається метафізичне значення свідомості поза знаковим простором, але в атрибутивному контексті наявного символічного світу, обстоюється форма як її сутність безвідносно до культури та об’єктно-предметної рубрикації дійсності, тобто надкультурно, символічно, метаоб’єктно, квазіпредметно, псевдопросторово, внутрішньо подієво і, щонайважливіше, *опосередковано* – через опис умов функціонування свідомої здатності в межах досягнення нею чистоти практикування як спонтанності і свободи саморозвитку, що синонімічне свідомому досвіду як такому. Інакше кажучи, у психології, незважаючи на все концептуальне різноманіття поглядів, свідомість незмінно розглядається у дійсності психіки, психічних процесів і предметного змісту, у її єдності і взаємному зумовленні із несвідомим, себто натуралістично, феноменологічно, емпірично, що належить до

компетенції теоретичних побудов різного рівня абстрактності та епістемної цілісності. Здебільшого вона досліджується із локальних позицій атомізованої органіки психічного життя людини як суб'єкта повсякдення, а не з погляду її онтологічного статусу, унікального місця у природному і соціальному бутті й відтак не з точки зору повноти його присутності у реально неосяжній розумом сфері свідомості. Істотною вадою штучної “натуралізації” останньої є майже безальтернативне усуб'єктнення свідомої здатності, надумане позбавлення свідомості буттєвості у взаємному проникненні її ноуменальних і феноменальних формоузмистовлень, що непомірно розширює спектр її епіфеноменологічних трактувань. Вражаючим фактом природно центрованої позиції тут є сучасна нейробиологія, котра фактично здійснює міфологічне, ілюзійне пізнання свідомості експериментальними приладами, що вимірюють інфоенергетичні імпульси різних ділянок мозку (шляхом локалізації відомого явища електромагнетизму) безпосередньо, інтерпретуючи їх як наявність свідомості певного функціонального рівня. Натомість фундатори метатеорії свідомості, даючи повний самозвіт про зосередження і Фройда і Юнга на віднаходженні позитивної наукової істини в рамках обмеженого уможливлення об'єктивації підсвідомого, слушно стверджують, що *психоаналіз* – це передусім теоретична робота, котра є індукцією умов нового свідомого досвіду, а несвідоме – найчастіше якась межова точка самої свідомості, її особливий складник, своєрідне якісне утворення. Тому для обох представників Віденської школи психології проблемою стало не несвідоме, а свідоме, яке залишилося незрозумілим й інтелектуально не досягнутим.

6. У психології – теоретичній, прикладній, експериментальній – свідомість майже безальтернативно розглядається у лоні психосфери людини, її феноменального багатоманіття та безміру створених теоретичних конструктів, які не стільки пояснюють ознаки, властивості й особливості психодуховних явищ, скільки поіменовують і розмежовують їх штучно, формально, конвенційно. Яскравим підтвердженням цього є дві відомі, парадигмально близькі, теоретичні системи – *психоаналіз* З. Фройда та *аналітична психологія* К.Г. Юнга. Будучи не тільки впливовими напрямками розвитку психології як гуманітарної науки упродовж останніх ста років, а й маючи важливе світоглядне та культурне значення в цивілізаційному масштабі, ці системи розглядають несвідоме як “депозит усього людського

досвіду” (від сучасного аж до первісного); стверджується, що цей нічим не обмежений репертуар для збереження вказаного досвіду є “жива і відкрита система, готова до реагування, яка невидимими шляхами, а тому найдієвішими, регулює індивідуальне життя”. І якщо колективне несвідоме тим самим Юнгом визначається як “могутня маса духовного спадку людського розвитку, що відроджується у всякій свідомій індивідуальній структурі”, то свідомість інтерпретується всього-на-всього як ефемерний (від гр. *ephemeros* – одноденний, швидкоплинний, нереальний) феномен, який “служить для адаптації і принагідної орієнтації” (цит. за [13, с. 207]). Відтак першопочатково натуралізація психічного не дозволила фундаторам найвпливовіших психологічних шкіл ХХ століття уникнути найбільш характерної для цього типу мислення небезпеки – підміни предмета дослідження: замість того, щоб досліджувати життя свідомості у незвіданій безодні трансцендентальної буттєвості і створеної органікою об'єктивованого повсякдення феноменальної багатоманітності, їм треба було індукувати (від емпіричних фактів до узагальнень) *умови набуття нового свідомого досвіду* клієнта, котрий був задіяний до психоаналітичного процесу, тобто у певний методичний спосіб допомогти йому об'єктивувати й осягнути те, що ще непізнане ним і стоїть на заваді психічного одужання актом свого існування як рана його органічного облаштування в особистому житті, як психічна травма (невроз). Однак, піддавши аналізу несвідоме як якийсь предмет, виокремлений із глибини душі своєї чи клієнта та умовно названий “несвідомим”, його не можна зліквідувати. Тому насправді у випадку із практикою психоаналізу мовиться про таку спільну, сутнісно теоретичну, роботу психоаналітика з клієнтом, котра є індукцією умов отримання кожним на своєму рівні актуалізації свідомісної здатності нового, відмінного від попереднього, свідомого досвіду життя або по-іншому – певне розширення буттєвого горизонту-потoku їх власної свідомості. У цьому онтологічному сенсі несвідомого не існує, “це науковий міф” (М.К. Мамардашвілі), воно найчастіше певна плинна межова точка самої свідомої спроможності щось зрозуміти донині невідоме.

7. Свідомість – це єдина справжня сила – енергія теперішнього як здатність духу в ідеальній площині екзистенціювання вибудувати порядок із дисипативного (від лат. *dissipatus* – розсіяний) хаосу буття. Перевагою цієї спроможності духу є спонтанність і свобода,

життя не тільки виникає на якісно іншому рівні самоконструювання, а й творить себе в образі людини розумної, діяльної, креативної. Завдяки рефлексії як окремому функціоналу свідомої здатності уможливорюється безперервний напружений пошук нею сенсу роботи, вчинків, життя в цілому, вона самозвітує про здобутки й поразки минулого, про феноменологію і справжню (приховану) дійсність теперішнього, усвідомлено моделює майбутнє за присутності чи відсутності себе у ньому та участі інших персоналій, груп, народів. Як не парадоксально, *але усуб'єктнення свідомості становить форму її виродження, а саме перетворення її у той чи інший психічний процес, котрий позбавлений постійно відновлювального трансцендування (себто виходу за формат натурального розвитку самого себе), замкнений у своєму функціонуванні на своєму упредметненні. Основний парадокс психоаналізу* полягає в тому, що термін “свідомість” є двозначним, певною мірою смислово вихолощеним, зважаючи на його майже безмірний обсяг та аморфний зміст як категорійного поняття. А це означає, що проблемою для цієї психологічної течії було і залишається не несвідоме, а свідоме як сфера малозрозуміла і сутнісно не пізнана. З. Фройд і К.Г. Юнг, відкривши на початку ХХ століття несвідоме (до прикладу, за цією схемою, скажімо, так само Д. Чалмерс вигадав “важку і легкі проблеми свідомості” [75]), впорядкували техніку психоаналітичного процесу не тільки і навіть не стільки, щоб розмежувати свідоме і несвідоме в суто об'єктивному плані. Вочевидь головним для них було домогтися більш глибокого і повноформатного аналітичного розуміння свідомості, причому насамперед власної. А насправді таке розуміння виявило цілковиту беззмістовність саме внаслідок уведення в науковий обіг *концепту несвідомого поза планом свідомості*. Перефразуючи відомі слова І. Канта, що “практичним є все те, що можливе завдяки свободі” можемо сказати: “підсвідомим є все те, що можливе завдяки свідомості”. І це – *фундаментальний закон* людського буття, згідно з яким навіть найпримітивніше притомне уявлення про несвідоме – індивідуальне, колективне – уможливорюється через єдине духовне світло всередині нас, людей живих, розумних й актуально присутніх у світі, – через свідомість.

8. Метатеорію свідомості вигідно відрізняє від інших теоретичних систем указанного спрямування *самобутній термінологічний апарат*, що створений її авторами на фундаменті шести

засновків: поняття мають фіксувати не ознаки-якості свідомості, а властивості роботи з нею; змальовуючи останні, пізнавальна сфера повинна обходитися без термінів “об'єкт” і “суб'єкт” у їх предметному визначенні відносно свідомості, але вона використовує їх як терміни метамови опису свідомої здатності; крім метамови вторинного плану, потрібно чітко виокремлювати “прагмеми” як елементи самої свідомості, котрі існують завдяки конкретному зв'язку людини із ситуаціями мислєдіяльності, де й виникають як первинні об'єкти, що обслуговують її; пропонувані терміни мають зберігати своє прозоре значення побутового вжитку й викликати багатство асоціацій та інтерпретацій; одночасно задіяних термінів має бути якнайменше і вони мають бути відомі та зручні для того, щоб знову і знову розбиратися в них; у полі значеннєво-смислової дії обстоюваних понять повинно вакуальноватися народження життєвої події-свідомості, що б уможливило вихід дослідника за межі феноменології і вказувало на її обмеження. В дослідженні на основі методологічної рефлексії метамови свідомості аргументована оптимальна наявність восьми категорійних понять пропонованої нами оновленої версії вказаної метатеорії, що співвіднесені між собою як “загальне”, “особливе”, “одиночне”, “конкретне” та організовані за *принципом бінарної кватерності*. У результаті здійснення такої методологічної роботи отримано та охарактеризовано за обсягом, змістом і значенням чотири базові метапоняття або вторинні терміни метамови – “сфера свідомості”, “стан свідомості”, “матеріал свідомості”, “структура свідомості”, і чотири їх відповідники, так звані *прагмеми* як згустки первинної метамови: “свідома здатність”, “текст свідомості”, “форма свідомості”, “свідомий досвід”. Перша четвертинність термінів із названих груп дає змогу пояснити та описати буттєву ритміку напівоприявленого життя свідомості як “сферу забутого буття”, що до кінця не пізнана (І. Кант), відкрита одним своїм сутнісним боком у безодню одвічно неосягненого, зате другим боком – екзистенційно і феноменально виявленим, хоча, звісно, вельми опосередковано і навіть перетворено за формою, структурою чи образом, усе ж може бути досліджена і розсекречена, але не із точки зору предметних теоретичних поглядів, а з метатеоретичних позицій. Друга четвертинність термінів, відображаючи первинні ресурси метамови, уконкретнює й деталізує центри метатеоретизування, і в результую-

чому синтезі із ресурсами вторинних метатермінів дозволяє створити довершену онтологічну картину свідомості.

Перспективи подальших методологічних досліджень. Оскільки “будь-який психічний процес може бути поданий як в об’єктивному плані, так і в форматі свідомості” (М.К. Мамардашвілі, О.М. П’ятигорський), то цікавою й новаційною буде критична рефлексія теоретично сконструйованих і/або емпірично виявлених у психології пластів, вимірів, складників сферного розвитку свідомості як трансцендентної метадійності, у якій знаходять взаємопроникнення її: а) буттєво-діяльне і рефлексивно-споглядалне нашарування; б) здатностей як відображати довкілля, світ, так і породжувати ідеї, думки, переживання, образи, інсайти; в) події-свідоства, котрі, характеризуючи змістове покриття свідомості, існують відносно миследіяльній сутності людини, і ті, що актуалізуються безвідносно до практики життя, передують досвіду; г) екзистенційні виміри із різними спрямувальними світами, де значення унааявлюють світ культури, слово – світ мови, сенс – внутрішній світ особи, чуттєва тканина – світ людського тіла в образі свідомості (Ф.Ю. Василюк); д) поясів свідомісного мислевчинення (практичної миследіяльності, концепт-інтенціювання, думки-комунікації і чистого мислення) [32]. Інакше кажучи, мовиться про евристичність інтерпретації параметричних характеристик і феноменальних оприявнень свідомості через оптику самої дослідницької свідомості, тобто не в натуралізованому упредметненні психічних процесів, станів і властивостей, а у їх надсинтетичному – змістово знятому, проте неприродно (трансцендентно) оформленому – функціонуванні всередині сфери свідомості.

В окресленому аналітичному аспекті багатобіччюю, на наш погляд, є *ідея розкриття функціоналів свідомості*. Мовиться про те, що важливо не тільки описати оптимальний набір реальних функцій свідомості у їх взаємопереходах, модальностях і кластерних зорганізованостях, а й украй значуще обґрунтувати принцип чи, можливо, навіть закон, за яким кожній функції свідомості відповідає певне джерело її буттєвої спонтанності або онтологічного вкорінення, що визначально впливає на вимір, ступінь, масштабність і формозмінність її життєпотоків на особистісному, груповому і масовому рівнях соціального буття. Скажімо, у форматі узаasadнення *аксіологічної психології особистості* З.С. Карпенко як новітньої царини персонологічних студій (див.

[9; 10]) продуктивно вивчити саме ціннісно-смысловий функціонал свідомості, котрий, маючи динамічно відкриту структурну організацію, охоплює щонайменше чотири системи координат її ноуменально-феноменальної плинності: порівневе мереживо інтегральної суб’єктності, різноякісні мотиваційно-смыслові утворення, інваріантний набір диспозицій і “трансформацію особистісних смислів у ціннісні орієнтації, що становлять найвищий рівень диспозиційної саморегуляції поведінки”. Вочевидь лише повноцінне самозадіяння особистістю цього функціоналу дасть їй змогу вирватися із царства необхідності (“треба”, “мушу”, “буду”) у благодатний світ “абсолютної духовної свободи, де індивід сягає повноти переживання своєї єдності з Космосом і внутрішньої гармонії, позначений супердиспозицією “приймаю” і полягає в одкровенні істинної мети життя” [9, с. 182].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М’ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
2. Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку [зб. наук. праць; пер. з англ. / за наук. ред. А.С. Синиці]. – Львів: Літопис, 2014. – 374 с.
3. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / наук. конс.-ред. А.В. Фурман. – 2005–2018. – Модулі 1–20.
4. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 39–55.
5. Гусельцева М.С. Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпретація / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2018. – №3-4. – С. ....
6. Деннет Д. Пояснення “магії” свідомості / Деніел Деннет // Психологія і суспільство. – 2018. – №3-4. – С. 5–12.
7. Кайку М. Майбутнє розуму / Мічіо Кайку; пер. з англ. Анжела Кам’янець. – Львів: Літопис, 2017. – 408 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму / Іммануїл Кант; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
9. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості: [монографія] / Зіновія Степанівна Карпенко. – 2-ге вид., перероб., доповн. – Івано-Франківськ, 2018. – 720 с.
10. Карпенко З.С. Предмет і метод аксіопсихології особистості / Зіновія Карпенко // Психологія і суспільство. – 2008. – №1. – С. 35–62.
11. Кузнецов Ю.Б. Зигмунд Фрейд: народження нової філософії / Юрій Кузнецов // Психологія і суспільство. – 2016. – №4. – С. 6–16.
12. Мамардашвілі М. Проблема свідомості і філософське покликання / Мераб Мамардашвілі // Психологія і суспільство. – 2015. – №4. – С. 19–27.
13. Мондін Баттіста. Онтологія і метафізика: підруч. систем. філософії: пер. з італ. Б. Завідняка. – Жовква: Місіонер, 2010. – 284 с.
14. Москалець В.П. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних да-

ностей / Віктор Москалець // Психологія і суспільство. – 2014. – №4. – С. 114–131.

15. М'ясоїд П.А. Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / Петро Андрійович М'ясоїд. – К.: Либідь, 2016. – 560 с.

16. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

17. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів / Володимир Роменець // Психологія і суспільство. – 2018. – №3-4. – С. 150–... .

18. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 2016. – 1056 с.

19. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості: [монографія] / Олена Вячеславівна Савченко. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2016. – 596 с.

20. Савченко О. Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування / Олена Савченко // Психологія і суспільство. – 2018. – №3-4. – С. 56–79.

21. Савчин М.В. Методологеми психології: [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – К.: Академ-видав, 2013. – 224 с.

22. Система сучасних методологій: [хрестоматія у 4-х томах] / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – Т. 1. – 314 с. Т. 2 – 344 с. Т. 3 – 400 с.

23. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т.; пер. з рос.; редкол.: В.М. Столетов (голова) та ін. – К.: Рад. школа, 1983.

Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки / склав і підгот. до друку Е.Д. Днепров; за ред. О.І. Піскунова (відп. ред.) та ін. – 488 с.

24. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.

25. Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша) / Анатолій А. Фурман, Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1-2. – С. 5–26.

26. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 18–36.

27. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.

28. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2016. – №1. – С. 16–42.

29. Фурман А.В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонального знання / Анатолій В. Фурман // Вітакультурний млин. – 2017. – Модуль 19. – С. 4–15.

30. Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Інститут політичної і соціальної психології; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

31. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 40–69.

32. Фурман А.В. Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №1. – С. 34–49.

33. Фурман А.В. Організаційно-діяльнісні ігри у вищій школі: [монографія] / Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 272 с.

34. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №3. – С. 72–85.

35. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 16–38.

36. Фурман А.В. Світ методології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №2. – С. 47–60.

37. Фурман А.В. Сутність гри як учинення: [монографія] / Анатолій В. Фурман, Сергій Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 120 с.

38. Фурман (Гуменюк) О.Є. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 47–81.

39. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1-2. – С. 38–67.

40. Штайн Е. Вступ до філософії / Едіт Штайн; пер. з нім. Ілони Терзової. – Жовква: Місіонер, 2012. – 248 с.

41. Щедровицький Г.П. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 30–49.

42. Щедровицький Г. Організаційно-діяльнісна гра як нова форма організації та метод розвитку колективної мислєдїяльності / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2006. – №3. – С. 58–69.

43. Щедровицький Г. Синтез знань: проблеми і методи / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2015. – №2. – С. 61–83.

44. Щедровицький Г. Схема мислєдїяльності – системно-структурна будова, значення і зміст / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 29–39.

45. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Карл Густав Юнг; пер. з нім. Катерини Костюк; наук. ред. укр. вид. Олег Фешовець. 2-ге вид. – Львів: Вид. “Астролябія”, 2018. – 608 с.

46. Яценко Т.С. Глибинне пізнання самодепривації психіки майбутнього психолога / Т.С. Яценко, В.І. Бондар. – К.: НДУ ім. Михайла Драгоманова, 2016. – 383 с.

47. Яценко Т.С. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: підготовка психолога-практика / Т.С. Яценко, Б.Б. Іваненко, С.М. Аврамченко та ін. – К.: Вища шк., 2008. – 342 с.

48. Яценко Т.С. Феномен імпліцитного порядку у глибинному пізнанні психіки / Тамара Яценко // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 109–126.

49. Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук / Михаил Бахтин // Эстетика словесного творчества. – Изд. 2-е. – М.: Искусство, 1986. – С. 381–393, 429–432.

50. Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 7 т. / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Русские словари, Языки славянских культур, 1996 – 2003.

51. Выготский Л.С. Психика, сознание, бессознательное. Проблема сознания / Лев Выготский // Собрание сочинений: В 6-ти т. – Т.1. Вопросы теории и истории психологии / под. ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – С. 132–148, 156–167.

52. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедии философских наук. Т. 3. Философия духа / отв. ред. Е.П. Ситковский. Ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

53. Гегель Г.В.Ф. Философия религии: В 2-х т. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; пер. с нем. – М.: Мысль, 1977. – Т.2. – 573 с.

54. Гершензон М.О. Творческое самосознание // Вехи. Из глубины: сб. ст. – М.: Изд-во “Правда”, 1991. – С. 73–96.
55. Гусельцева М.С. Метамоде́рнизм в психологии: новые методологические стратегии и изменения субъективности / Марина Гусельцева // Вестник СПбГУ. Психология. – 2018. – Т. 8, вып. 4. – С. 327–340.
56. Гусельцева М.С. Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование): [монография] / Марина Сергеевна Гусельцева. – М.: Акрополь, 2013. – 366 с.
57. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Эдмон Гуссерль; пер. с нем. – М.: Академический Проект, 2009. – 489 с.
58. Деррида Ж. О грамати́логии / Жак Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000. – 512 с.
59. Деррида Ж. Письмо и различие / Жак Деррида; пер. с фр. Д.Ю. Кралечкина. – М.: Акад. Проект, 2007. – 495 с.
60. Зинченко В.П. Миры и структура сознания / Владимир Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – №2. – С. 15–36.
61. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / Владимир Петрович Зинченко. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
62. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии: [уч. пос.] / Лев Борисович Ительсон. – М.: Изд-во “Ин-тут психологии РАН”, 2005. – 448 с.
63. Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания: [монография] / Анатолий Николаевич Лой. – К.: Наукова думка, 1988. – 248 с.
64. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / Мераб Константинович Мамардашвили. – [2-е изд., измен. и доп.] / сост. и общ. ред. Ю.П. Сенокосова. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Культура”, 1992. – 416 с.
65. Мамардашвили М.К. Лекции о Прусте. Психологическая топология пути / Мераб Константинович Мамардашвили. – М.: Ad Marginem, 1995. – 1072 с.
66. Мамардашвили М.К. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке / М.К. Мамардашвили, А.М. Пятигорский. – [2-е изд.]. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 213 с.
67. Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. (Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке). – М.: Прогресс-Традиция, Фонд М. Мамардашвили, 2011. – 320 с.
68. Мамардашвили М.К. Сознание и цивилизация / М.К. Мамардашвили. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 288 с.
69. Савельева М.Ю. Введение в метатеорию сознания / Марина Юрьевна Савельева. – К.: Видавец ПАРА-ПАН, 2002. – 334 с.
70. Сергиенко Е.А. Психология сознания в координатах эволюции / Елена Сергиенко // Mobilis in mobile: личность в эпоху перемен / под общ. ред. Александра Асмолова. – М.: Изд. Дом ЯСК, 2018. – С. 119–136.
71. Смирнова Н.М. Смысл и творчество / Наталия Михайловна Смирнова. – М.: Изд. “Канон+РООИ” Реабилитация, 2017. – 304 с.
72. Стёпин В.С. Теоретическое знание: структура, историческая эволюция: [монография] / Вячеслав Семёнович Стёпин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
73. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
74. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 712 с. – (Серия “Мастера психологии”).
75. Чалмерс Д. Сознательный ум: В поисках фундамен- тальной теории / Девид Чалмерс. – М.: URSS, 2013. – 512 с.
76. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; [ред.-сост. А.А. Пископфель, Л.П. Щедровицкий]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.
77. Эко У. Отсутствующая структура: Введение в семиологию / Умберто Эко. – СПб.: Симпозиум, 2006. – 544 с.
78. Dennett D. Intuition Pumps And Other Tools for Thinking / Daniel Dennett. – New York: W.W. Norton & Company, 2013. – 512 p.
79. Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism / ed R. van den Akker, A. Gibbons, T. Vermeulen. – London: Rowman & littlefield International, 2017. – 304 p.

REFERENCES

1. Akademik Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. L.O. Shatyko. – K.: Lybid, 2016. – 272 s.
2. Antolohiia suchasnoi analitychnoi filosofii, abo zhuk zalyshaie korobku [zb. nauk. prats; per. z anhl. / za nauk. red. A.S. Synytsi]. – Lviv: Litopys, 2014. – 374 s.
3. Vitakulturnyi mlyn: Metodolohichnyi almanakh / nauk. kons.-red. A.V. Furman. – 2005–2018. – Moduli 1–20.
4. Huseltseva M.S. Metodolohichna optyka yak instrument piznannia / Maryna Huseltseva // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 39–55.
5. Huseltseva M.S. Svidomist yak problema psykholohii: postneklasychna interpretatsiia / Maryna Huseltseva // Psykholohiia i suspilstvo. – 2018. – №3-4. – S. ....
6. Dennet D. Poiasnennia “mahii” svidomosti / Deniel Dennet // Psykholohiia i suspilstvo. – 2018. – №3-4. – S. 5–12.
7. Kaiku M. Maibutnie rozumu / Michio Kaiku; per. z anhl. Anzhela Kamianets. – Lviv: Litypys, 2017. – 408 s.
8. Kant I. Krytyka chystoho rozumu / Immanuel Kant. – K.: Yunivers, 2000. – 560 s.
9. Karpennko Z.S. Aksiolohichna psykholohiia osobystosti: [monohrafiia] / Zinoviia Stepanivna Karpenko. – 2-he vyd., pererob., dopovn. – Ivano-Frankivsk, 2018. – 720 s.
10. Karpenko Z.S. Predmet i metod aksiopsykholohii osobystosti / Zinoviia Karpenko // Psykholohiia i suspilstvo. – 2008. – №1. – S. 35–62.
11. Kuznetsov Yu.B. Zyhmund Froid: narodzhennia novoi filosofii / Yurii Kuznetsov // Psykholohiia i suspilstvo. – 2016. – №4. – S. 6–16.
12. Mamardashvili M. Problema svidomosti i filosofske poklykannia / Merab Mamardashvili // Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – №4. – S. 19–27.
13. Mondin Battista. Ontolohiia i metafizyka: pidruch. system. filosofii: per. z ital. B. Zavidniaka. – Zhovkva: Misioner, 2010. – 284 s.
14. Moskalets V.P. Sutnist intelektu, myslennia, movlennia, svidomosti yak psykhofunktionalnykh danostei / Viktor Moskalets // Psykholohiia i suspilstvo. – 2014. – №4. – S. 114–131.
15. Miasoid P.A. Psykholohichne piznannia: istoriia, lohika, psykholohiia / Petro Andriiovych Miasoid. – K.: Lybid, 2016. – 560 s.
16. Psykholohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romenetsia: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. A.V. Furman. – K.: Lybid, 2012. – 296 s.
17. Romenets V.A. Vykhovannia tvorchykh zdibnostei u studentiv / Volodymyr Romenets // Psykholohiia i suspilstvo. – 2018. – №3-4. – S. 150–... .
18. Romenets V.A. Istoriia psykholohii KhKh stolittia:

- navch. posib. / V.A. Romenets, I.P. Manokha. – K.: Lybid, 2016. – 1056 s.
19. Savchenko O.V. Refleksyivna kompetentnist osobystosti: [monohrafiia] / Olena Viacheslavivna Savchenko. – Kherson: PP Vyshemyrskyi V.S., 2016. – 596 s.
20. Savchenko O. Svidomist i refleksii u bazysi psykhologichnoho teoretyzuvannia / Olena Savchenko // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2018. – №3-4. – S. 56–79.
21. Savchyn M.V. Metodolohemy psykhologii: [monohrafiia] / Myroslav Vasylovych Savchyn. – K.: Akademvydav, 2013. – 224 s.
22. Systema suchasnykh metodolohii: [khrestomatiia u 4-kh tomakh] / uporiad., vidp. red., perekl. A.V. Furman. – Ternopil: TNEU, 2015. – T. 1. – 314 s. T. 2 – 344 s. T. 3 – 400 s.
23. Ushynskyi K.D. Vybrani pedahohichni tvory: V 2-kh t.; per. z ros.; redkol.: V.M. Stolietov (holova) ta in. – K.: Rad. shkola, 1983.
- T.1. Teoretychni problem y pedahohiky / sklav i pidhot. do druku E.D. Dnieprov; za red. O.I. Piskunova (vidp. red.) ta in. – 488 s.
24. Furman A.A. Psykhologhiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.
25. Furman A.A., Furman A.V. Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii (chastyna persha) / Anatolii A. Furman, Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2018. – №1-2. – S. 5–26.
26. Furman A.V. Geneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2013. – №4. – S. 18–36.
27. Furman A.V. Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2016. – 378 s.
28. Furman A.V. Metodoloh – profesiia maibutnoho / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2016. – №1. – S. 16–42.
29. Furman A.V. Metodolohichna optyka tsyklichno-vchynkovoii orhanizatsii teorii yak systemy ratsionalnoho znannia / Anatolii V. Furman // Vitakulturnyi mlyn. – 2017. – Modul 19. – S. 4–15.
30. Furman A.V. Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzen u sotsialnii psykhologii: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – K.: Instytut politychnoi i sotsialnoi psykhologii; Ternopil: Ekonomichna dumka, 2013. – 100 s.
31. Furman A.V. Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2005. – №4. – S. 40–69.
32. Furman A.V. Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2017. – №1. – S. 34–49.
33. Furman A.V. Ohanizatsiino-diialnisni ihry u vyshchii shkoli: [monohrafiia] / Anatolii V. Furman, Serhii Shandruk. – Ternopil: TNEU, 2014. – 272 s.
34. Furman A.V. Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2013. – №3. – S. 72–85.
35. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 16–38.
36. Furman A.V. Svit metodolohii / Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2015. – №2. – S. 47–60.
37. Furman A.V. Sutnist hry yak uchynennia: [monohrafiia] / Anatolii V. Furman, Serhii Shandruk. – Ternopil: TNEU, 2014. – 120 s.
38. Furman (Humeniuk) O.Ie. Metodolohiia piznannia osvithnoho vchynku v konteksti innovatsiino-psykhologichnoho klimatu / Oksana Furman (Humeniuk) // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2012. – №1. – S. 47–81.
39. Furman O.Ie. Ya-kontseptsiia yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannia / Oksana Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2018. – №1-2. – S. 38–67.
40. Shtain E. Vstup do filosofii / Edit Shtain; per. z nim. Ilony Terzovoi. – Zhovkva: Misioner, 2012. – 248 s.
41. Shchedrovytskyi H.P. Metodolohichna orhanizatsiia systemno-strukturnykh doslidzen i rozrobok / Heorhii Shchedrovytskyi // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2004. – №2. – S. 30–49.
42. Shchedrovytskyi H. Orhanizatsiino-diialnisna hra yak nova forma orhanizatsii ta metod rozvytku kolektyvnoi myslediialnosti / Heorhii Shchedrovytskyi // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2006. – №3. – S. 58–69.
43. Shchedrovytskyi H. Syntez znan: problemy i metody / Heorhii Shchedrovytskyi // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2015. – №2. – S. 61–83.
44. Shchedrovytskyi H. Skhema myslediialnosti – systemno-strukturna budova, zachennia i zmist / Heorhii Shchedrovytskyi // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2005. – №4. – S. 29–39.
45. Iunh K.H. Arkhetypy i kolektyvne nesvidome / Karl Hustav Yunh; per. z nim. Kateryny Kostyuk; nauk. red. ukr. vyd. Oleh Feshovets. 2-he vyd. – Lviv: Vyd. “Astroliabiia”, 2018. – 608 s.
46. Iatsenko T.S. Hlybynne piznannia samodepryvatyii psykhiky maibutnoho psykhologa / T.S. Yatsenko, V.I. Bondar. – K.: NDU im. Mykhaila Drahomanova, 2016. – 383 s.
47. Iatsenko T.S. Kontseptualni zasady i metodyka hlybynnoi psykhokorektsii: pidhotovka psykhologa-praktyka / T.S. Yatsenko, B.B. Ivanenko, S.M. Avramchenko ta in. – K.: Vyshcha shk., 2008. – 342 s.
48. Iatsenko T.S. Fenomen implitsynoho poriadku v hlybynnomu piznanni psykhiky / Tamara Yatsenko // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 109–126.
49. Bahtin M.M. K mjetodologii gumanitarnykh nauk / Mihail Bahtin // Esthetika slovesnoho tvorchestva. – Izd. 2-je. – M.: Iskustvo, 1986. – S. 381–393, 429–432.
50. Bahtin M.M. Sobranije sochinjenij: V 7 t. / Mihail Mihajlovich Bahtin. – M.: Russkije slovari, Jazyki slavjanskih kul'tur, 1996 – 2003.
51. Vygotskij L.S. Psihika, soznaniye, bjessoznatjel'noje. Probljema soznaniya / Ljev Vygotskij // Sobranije sochinjenij: V 6-ti t. – T.1. Voprosy tjeorii i istorii psihologii / pod. rjed. A.R. Lurija, M.G. Jaroshjevskogo. – M.: Pjedagogika, 1982. – S. 132–148, 156–167.
52. Gjegjel' G.V.F. Enciklopedii filosofskih nauk. T. 3. Filosofija duha; otv. rjed. B.P. Sitkovskij. Rjed. kollegija: B.M. Kjedrov i dr. – M.: Mysl', 1977. – 471 s. (AN SSSR. In-t filosofii. Filos. nasledije).
53. Gjegjel' G.V.F. Filosofija rjeligii: V 2-h t. / Gjeorg Vil'gjel'm Fridrih Gjegjel'; pjer. s njem. – M.: Mysl', 1977. – T.2. – 573 s.
54. Gjershenzon M.O. Tvorchjeskoje samosoznaniye / Vjehi. Iz glubiny: sb. st. – M.: Izd-vo “Pravda”, 1991. – S. 73–96.
55. Gusjel'cjeva M.S. Mjetamodjernizm v psihologii: novyje mjetodologichjeskije stratjegii i izmjnenjeniya sub"jektivnosti / Marina Gusjel'cjeva // Vjestnik SPbGU. Psihologija. – 2018. – T.8, vyp. 4. – S. 327–340.
56. Gusjel'cjeva M.S. Evoljucija psihologichjeskogo znaniya v smjenje tipov racional'nosti (istoriko-mjetodologichjeskoje issljedovaniye): [monografija] / Marina Sjergjejevna Gusjel'cjeva. – M.: Akropol', 2013. – 366 s.
57. Gussjerl' E. Idjei k chistoj fjenomjenologii i fjenomjenologichjeskoj filosofii / Edmon Gussjerl'; pjer. s njem. – M.: Akadjemichjeskij Projekt, 2009. – 489 s.

58. Djerrida Zh. O gramatologii / Zhak Djerrida. – M. Ad Marginem, 2000. – 512 s.

59. Djerrida Zh. Pis'mo i razlichije / Zhak Djerrida; pjer. s fr. D.Ju. Kraljehkina. – M.: Akad. Projekt, 2007. – 495 s.

60. Zinchjenko V.P. Miry i struktura soznaniya / Vladimir Zinchjenko // Voprosy psihologii. – 1991. – #2. – S. 15–36.

61. Zinchjenko V.P. Soznaniye i tvorcheskij akt / Vladimir Pjetrovich Zinchjenko. – M.: Jazyki slavjanskih kul'tur, 2010. – 592 s.

62. Itjel'son L.B. Ljekcii po obschjej psihologii: [uch. pos.] / Ljev Borisovich Itjel'son. – M.: Izd-vo "In-tut psihologii RAN", 2005. – 448 s.

63. Loj A.N. Soznaniye kak prjedmjet tjeorii poznaniya: [monografija] / Anatolij Nikolajevich Loj. – K.: Naukova dumka, 1988. – 248 s.

64. Mamardashvili M.K. Kak ja ponimaju filosofiju / Mjerab Konstantinovich Mamardashvili. – [2-je uzd., izmjn. i dop.] / sost. i obsch. rjed. Ju.P. Sjenokosova. – M.: Izd. gruppy "Progrjess", "Kul'tura", 1992. – 416 s.

65. Mamardashvili M.K. Ljekcii o Prustje. Psihologicheskaja topologija puti / Mjerab Konstantinovich Mamardashvili. – M.: Ad Marginem, 1995. – 1072 s.

66. Mamardashvili M.K. Simvol i soznaniye. Mjetafizicheskije rassuzhdjenija o soznanii, simvolikje i jazykje / M.K. Mamardashvili, A.M. Pjatigorskij. – [2-je izd.]. – M.: Jazyki ruskoj kul'tury, 1997. – 213 s.

67. Mamardashvili M.K., Pjatigorskij A.M. Simvol i soznaniye. (Mjetafizicheskije rassuzhdjenija o soznanii, simvolikje i jazykje). – M.: Progrjess-Tradicija, Fond M. Mamardashvili, 2011. – 320 s.

68. Mamardashvili M.K. Soznaniye i civilizacija / M.K. Mamardashvili. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2011. – 288 s.

69. Savjel'jeva M.Ju. Vvjedjenje v mjetatjeoriju soznaniya / Marina Jur'jevna Savjel'jeva. – K.: Vidavjec' PARAPAN, 2002. – 334 s.

70. Sjergijenko ?A. Psihologija soznaniya v koordinatah evolucii / ?ljena Sjergijenko // Mobilis in mobile: lichnost' v epohu pjeremjen / pod obsch. rjed. Aljexandra Asmolova. – M.: Izd. Dom JaSK, 2018. – S. 119–136.

71. Smirnova N.M. Smysl i tvorchestvo / Natalija Mihajlovna Smirnova. – M.: Izd. "Kanon+ROOI" Rjeabilitacija, 2017. – 304 s.

72. Stjopin V.S. Tjeorjetichjeskoje znanije: struktura, istoricheskaja evolucija: [monografija] / Vjachjeslav Sjemjonovich Stjopin. – M.: Progrjess-Tradicija, 2000. – 744 s.

73. Rubinshtejn S.L. Bytije i soznaniye. Chjelovjek i mir. – SPb.: Pitjer, 2003. – 512 s. – (Sjerija "Mastjera psihologii").

74. Rubinshtejn S.L. Osnovy obschjej psihologii. – SPb.: Izd-vo "Pitjer", 2000. – 712 s. – (Sjerija "Mastjera psihologii").

75. Chalmjers D. Soznajuschij um: V poiskah fundamjental'noj tjeorii / Devid Chalmjers. – M.: URSS, 2013. – 512 s.

76. Schjedrovickij G. P. Izbrannyje trudy / Gjeorgij Pjetrovich Schjedrovickij; [rjed.-sost. A.A. Piskoppjel', L.P. Schjedrovickij]. – M.: Shk. kul't. politiki, 1995. – 760 s.

77. Eko U. Otsustvujuschaja struktura: Vvjedjenje v sjemiologiju / Umbjerto Eko. – SPb.: Simpozium, 2006. – 544 s.

77. Dennett D. Intuition Pumps And Other Tools for Thinking / Daniel Dennett. – New York: W.W. Norton & Company, 2013. – 512 p.

78. Metamodernism: Historicity, Affect, and Depth after Postmodernism / end R. van den Akker, A. Gibbons, T. Vermeulen. – London: Rowman & littlefield International, 2017. – 304 p.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович.

Метатеоретична мозаїка життя свідомості.

Пропоноване методологічне дослідження присвячене створенню оновленої версії метатеорії свідомості інтелектуальними засобами реконструювання її первинної версії (М.К. Мамардашвілі, О.М. П'ятигорський, М.Ю. Савельєва) у форматі поєднання філософського і науково-гуманітарного вимірів метатеоретизування з допомогою задіяння свідомісних і суто рефлексивних інструментальних ресурсів професійного методологування загалом і циклічно-вчинкового підходу зокрема. Логіка побудови вказаної версії, що втілена цим дослідженням, здійснена у чотири тематично центрованих й концептуально оформлених етапи або вчинкові такти мислення. На першому проаналізовані дві, найбільш системно довершені та культурно значущі, парадигмальні течії філософсько-наукового конструювання теорії свідомості – граматологічна (семіотична) і метатеоретична (метафізична), що кардинально відмінні своїми засновками і настановленнями, поняттями і моделями, мереживом концептуальних і теоретичних побудов, а головне – обстоюваною ними різною методологічною оптикою пізнання того, що визначально являє собою свідомість як буттєво вкорінена дійсність людського життя. Доведено, що альтернативність названих течій відповідно стосується або заперечення, або підтримки та розвитку метафізичного статусу свідомості поза знаковими простором, відкиданні або прийнятті форми чи так званої "чистої форми" (пустого змісту) за сутність свідомості й відтак у нівелюванні або рефлексивному опрацюванні свідомості як трансцендентного засновку та атрибутивної події-властивості позалогічного буття; тому фактуальності свідомого акту-досвіду – це його постійне розпросторення назовні, за межі реальності, тобто перебування у стані безупинного цілісного трансцендування. Крім того, аргументована альтернативність вказаних течій за поняттєво-категорійним тезаурусом, дослідницькими стратегіями і мислекомунікаційними дискурсами, самодостатніми наборами методів, процедур, засобів та інструментів методологування, а також за конкретикою складноструктурованих методологічних оптик. У ситуації з метатеорією остання дає змогу вивчати й описувати свідомість опосередковано як встановлення умов функціонування свідомої здатності людини, причому безвідносно до культури і зовнішнього світу, беззмістовно, із формальних позицій, безособово і безсуб'єктивно, у непрямий спосіб та із задіянням новітніх ресурсів метаметодології відносно трансцендентного засновку – форми як сутності свідомості. На другому етапі метатеоретизування зrealізована циклічно-вчинкова мислєсхема розгоргання його основних процедурних напрямків, що аргументує буттєствердну сутність свідомості й уможливорює відшукання основи свідомісного, власне прагматичного, уприсутнення людини у світі, у центрі якого перебуває майже безперервна її боротьба із власною свідомістю, що спрямована на упокорення, обмеження чи принаймні на раціональне унапрямлювання її надмірних самодостатності і самоактивності. Це спричинило здійснення низки методологічних заходів, серед яких обов'язковим стало прийняття сфери свідомості як квазіпредметної, псевдопросторової, позачасової, розуміння її онтологічного вкорінення (статусу) й відтак розгляду метасвідомості як самобутньої пізнавальної сфери поверх психічних процесів і логічних процедур,

а також використання близьких до повсякденного мовлення термінів і понять стосовно їх уживання як властивостей роботи зі свідомістю та оперування ними у форматі метамови як каналу її пояснення та опису. Воднораз на цьому етапі вперше уведено в науковий обіг термін “опанування свідомістю”, зміст та обсяг якого фіксує відносно оптимальний режим згартування просякненого енергетикою свідомої здатності матеріалу і ставить проблему самоопанування свідомістю власним подієвим ритмом. Аргументовано, що на ситуаційному етапі метатеоретизування як учинення досягається розуміння свідомості як рамкової умови всієї подальшої роботи саме як із метасвідомістю, на мотиваційному – вакуальності та інтенційності поле боротьби зі свідомістю, коли спонукального піку досягає прагнення особи внутрішньо здолати її необмежену спонтанність і самодіяльну плінність, котрі протистоять раціонально-вольовому обрамленню психічного життя, на діяльній – здійснюється різноаспектна робота зі свідомістю, спрямована на виявлення умов перебігу свідомого вчинення, на вивчення внутрішньої картини актуалізації свідомого досвіду як зусилля виходу людини за межі наявної реальності й одночасно за рубежі себе як “світу всередині свідомості”, на післядіяльній – відбувається відносно нетривке опанування особистістю свідомістю як ситуаційне збалансування її онтологічно вкоріненого життя-трансцендування і воднораз досягається володіння свідомістю життєвим шляхом самої особистості. На *третьому етапі* метатеоретизування здійснено системне рефлексивне поєднання двох парадигмальних напрямів або методологем вивчення свідомості – теоретичного (предметоцентрованого, емпірично психологічного) і метатеоретичного (онтологічного, квазіпредметного, метафізичного). Обґрунтовано, що у психології свідомість незмінно розглядається у дійсності психіки і психічних процесів і предметного змісту, у її єдності і взаємному зумовленні із несвідомим, тобто у напрямку виявлення її феноменального і суто емпіричного багатоманіття та безміру створених теоретичних конструктів, що в кращому разі поіменовують і конвенційно розмежують ознаки, властивості та особливості розвитку психодуховних явищ. Яскравим прикладом тут є добре відомі, парадигмально близькі, теоретичні системи – психоаналіз З. Фрейда та аналітична психологія К.Г. Юнга, а також популярні на сьогодні нейробіологічні теорії свідомості, що ґрунтуються на штучній “натуралізації”, матеріалізації (шляхом вимірювання інфоенергетичних імпульсів різних ділянок мозку) цієї “сфери забутого буття”, що ніколи до кінця не пізнавана (І. Кант). Виокремивши несвідоме і надавши йому повні міфологічного наукового статусу (як “депозиту всього людського досвіду”, як тієї “готової до реагування, живої і відкритої системи, котра невидимими шляхами, а тому найдієвішими, регулює індивідуальне життя” тощо), лідери Віденської школи психології здійснили підміну предмета дослідження: реально вивчаючи індукцію умов набуття нового свідомого досвіду кожним з учасників психоаналітичного процесу, вони піддали аналізу мисленнево сконструйоване несвідоме (відповідно індивідуальне та колективне) як якийсь бездонний предмет, котрий не можна зліквідувати, а лише завдяки здійсненню певної теоретичної роботи з ним розвинути та употужнити свідому здатність, розширити буттєвий горизонт їх власної свідомості. Саме у цьому – онтологічному – сенсі “несвідомого не існує” (М.К. Мамардашвілі),

воно найчастіше становить певну плінну межову точку свідомості – зрозуміти невідоме, являє собою її своєрідний рубікон освітлення шілін та закутків буття. Тому висновується, що свідомість – це єдина справжня сила – енергія теперішнього як здатність духу в ідеальній площині екзистенціювання вибудовувати порядок із хаосу, добувати й примножувати мудрість свідомісними ресурсами дослідження і самопізнання, мислевчинення і самотворення. Субстанційною перевагою свідомості є спонтанність і свобода екзистенції її прозорої духовної енергетики, яка й уможливило життя на якісно вищому рівні самоконструювання і самотворення буття – в особі людини розумної, діяльної, креативної. На *четвертому етапі*, відштовхуючись від шести базових засновків побудови самобутнього термінологічного апарату метатеорії свідомості, доказана оптимальна наявність восьми категорійних понять, що співвіднесені між собою за принципами циклічно-вчинкового підходу та в бінарний спосіб. У результаті отримані й охарактеризовані за обсягом, змістом і значенням такі бінарні щеплення вторинних і первинних термінів метамови: *ситуація*: “сфера свідомості” і “свідома здатність”, *мотивація*: “стан свідомості” і “текст свідомості”, *дія*: “матеріал свідомості” і “форма свідомості”, *післядія*: “структура свідомості” і “свідомий досвід”. Обидві четвертинних організованості термінів у синтезі та різноякісних взаємозв'язках первинних (так званих *прагем*) і вторинних (базових метапонять) згустків метамови дають змогу із метатеоретичних позицій створити довшену картину свідомості як онтологічно вкоріненої, напівприв'язаної у реаліях людського повсякдення, властивості.

Ключові слова: свідомість, буття, людина, життя, метатеорія, парадигма, методологема, методологічна оптика, циклічно-вчинковий підхід, філософське методологування, методологічна рефлексія, метасвідомість, несвідоме, підсвідоме, новий свідомий досвід, принцип бінарної кватерності, метамова, метапоняття, онтологічна картина свідомості.

ANNOTATION

Anatoliy V. Furman.

Metatheoretical mosaic of consciousness life.

The proposed methodological research is devoted to the creation of an updated version of the consciousness metatheory by intellectual means of its original version reconstruction (M. K. Mamardashvili, O. M. Pyatygorskiy, M. Yu. Savelyeva) in the format of the philosophical and scientific-humanitarian dimensions combination of metatheorizing with the help of the involvement of conscious and purely reflexive instrumental resources of professional methodologization in general and the cyclically-deed approach in particular. The logic of constructing a given version, embodied by this study, is carried out in four thematically centered and conceptually designed stages or deed tact of mind activity. At the first stage two the most systematically perfected and culturally significant paradigmatic streams of the philosophical-scientific construction of the consciousness theory are analyzed – gramatological (semiotic) and metatheoretical (metaphysical), which fundamentally differ by their foundations and guidelines, concepts and models, lace of conceptual and theoretical constructs, and the main thing – by advocated by them different methodological optics of knowing what determinately represents consciousness as the existentially rooted reality of human life. It is proved that the alternativeness of named streams accordingly relates either to negation or to the support and development of the metaphysical status of conscious-

ness beyond the symbolic space, to the rejection or acceptance of the form or the so-called “pure form” (empty content) for the essence of consciousness and, therefore, in leveling or reflexive elaboration of consciousness as transcendental foundation and attributive event-property of out-of-logical being; that is why actualization of a conscious act-experience is its constant propagation outside, beyond the limits of reality, that is, staying in a state of continuous holistic transcendence. In addition, it is reasoned alternativeness of named streams according to conceptual-categorical thesaurus, research strategies and mind-communicative discourses, self-sufficient sets of methods, procedures, means and tools of methodologization, as well as to the specifics of complex structured methodological optics. In the situation with the metatheory, it enables to study and describe the consciousness indirectly as the establishment of conditions for the functioning of the conscious person’s capacity, and without regard to culture and the outside world, meaningless, from formal positions, impersonal and insubstantial, indirectly and with the use of the latest resources of meta-methodology in relation to transcendental foundation – form as the essence of consciousness. At the second stage of metatheorizing, a cyclically-deed mind-scheme of deployment of its main procedural directions is implemented, which justifies the life-affirming essence of consciousness and makes it possible to find the basis of a conscious, actually pragmatic, human presence in the world, in the center of which there is almost an ongoing struggle with its own consciousness aimed at restraint, restriction or, at least, rational regulation of its excessive self-sufficiency and self-activity. This led to the implementation of a number of methodological measures, among which became obligatory the adoption of the sphere of consciousness as a quasi-subject, pseudo-spatial, timeless, understanding of its ontological rooting (status) and, consequently, consideration of metaconsciousness as a distinct cognitive sphere over mental processes and logical procedures, as well as the use of close to the daily speech of terms and concepts regarding their use as properties of work with consciousness and their operation in the format of a metalanguage of its explanation and description. At the same time, at the “mastery of consciousness”, the content and scope of which captures a relatively optimal mode of harmonizing soaked with energy of conscious capacity of the material, raises the problem of self-mastering by consciousness with its own rhythm. It is argued that at the situational stage of metatheorizing as a committing, an understanding of consciousness as a framework condition of all subsequent work is achieved precisely as with metaconsciousness. At a motivational stage – the field of struggle with consciousness is actualized and intended, when the stimulus peak reaches the person’s aspiration to internally overcome its unlimited spontaneity and self-active fluidity, which confront the rational-volitional frame of mental life. At the action stage – a multi-dimensional work with consciousness is carried out, aimed at revealing the conditions of conscious committing, the study of the internal picture of the actualization of conscious experience as an effort to exit human beyond the existing reality and at the same time beyond oneself as a “world within consciousness”. At the after-action stage – there is a relative mastering the consciousness by life path of the person himself. At the third stage of metatheorizing a system reflexive combination of two paradigmatic trends or methodologems of consciousness studying is carried out – theoretical (subject-centered, empirically-psychological) and metatheoretical (ontological, quasi-subject, metaphysical). It is substantiated that in psychology the consciousness is invariably considered in the reality of the psyche, the mental processes and the substantive content, in

its unity and mutual predetermination with the unconscious, that is, in the direction of revealing its phenomenal and purely empirical diversity and immensely created theoretical constructs, which at best name and conventionally distinguish signs, properties and features of the development of psychospiritual phenomena. A striking example of this is the well-known, paradigmly close, theoretical systems – S. Freud’s psychoanalysis and C. G. Jung’s analytical psychology, as well as today’s popular neurobiological theories of consciousness that are based on artificial “naturalization”, materialization (by measuring the information-energetic pulses of different parts of the brain) of this “sphere of forgotten being,” which is never fully known (I. Kant). Having singled out unconscious and giving it the complete mythological scientific status (as “the deposit of all human experience” as the “ready-to-react, living and open system, which by invisible ways, and therefore the most effective, regulates individual life”, etc.), was made a substitution of the research subject: really studying the induction of the conditions for acquiring a new conscious experience by each of the participants in the psychoanalytic process, the leaders of the Vienna School of Psychology subjected to the analysis a mentally constructed unconscious (respectively, individual and collective) as a bottomless subject, which can not be liquidated, but only through the implementation of a certain theoretical work with it to develop and to power up conscious ability to expand the existential horizon of their own consciousness. Namely in this – ontological – meaning of “the unconscious does not exist” (M. K. Mamardashvili), it is often a certain fluid boundary point of consciousness to understand the unknown, its kind of rubicon of illumination of the cracks and the corners of life. That’s why it is concluded that consciousness is the only true power – the energy of present as the ability of the spirit in the ideal plane of existence to build order from chaos, to extract and multiply wisdom by the conscious resources of research and self-cognition, mind committing and self-creation. A substantial advantage of consciousness is the spontaneity and freedom of the existence of its transparent spiritual energy, which enables life on a qualitatively high-level level of self-design and self-creation of being – in the embodiment of a reasonable, active, and creative person. At the fourth stage, based on six basic foundations of the construction of the original, terminological apparatus of a metatheory of consciousness, the optimal presence of eight categorical concepts that are correlated with each other according to the principles of the cyclically-deed approach and in a binary manner has been proved. As a result, the following binary inoculations of the secondary and primary terms of the metalanguage were obtained and characterized by the scope, content and significance: the situation: “sphere of consciousness” and “conscious ability”, motivation: “state of consciousness” and “text of consciousness”, action: “material of consciousness” and “form of consciousness”, the after-action: “the structure of consciousness” and “conscious experience”. Both quaternary organizations of terms in the synthesis and different-quality interconnections of the primary (so-called pragmeme) and secondary (basic metaconcepts) metalanguage clots allow from the metatheoretical positions to create the perfect picture of consciousness as ontologically rooted, half-drawn in the realities of human everyday life property.

Key words: *consciousness, being, human, life, metatheory, paradigm, methodologem, methodological optics, cyclically-deed approach, philosophical methodologization, methodological reflection, metaconsciousness, unconscious, subconscious, new conscious experience, the principle of binary quaternarity, metalanguage, metaconcept, an ontological picture of consciousness.*

Надійшла до редакції 28.11.2018.

Підписано до друку 04.12.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Метатеоретична мозаїка життя свідомості / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 13–50.

СВІДОМІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ: ПОСТНЕКЛАСИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

УДК 159.922 : 165/168

Marina Guseltseva
**CONSCIOUSNESS AS A PROBLEM OF PSYCHOLOGY:
POST-NONCLASSICAL INTERPRETATION**

Постановка проблеми. Зміст парадигми свідомості у психології змінювався разом зі зміною ідеалів раціональності. В класичній психології свідомість розглядалася тотожною психіці, її вивчали як відособлену реальність засобами зорієнтованої на природознавство методології. Некласична парадигма у психології була сфокусована переважно на поведінці, діяльності, спілкуванні, соціальній ситуації розвитку особистості. Проблема свідомості як така відійшла тут на другий план. Поворот до феномену свідомості знов виникає на постнекласичному етапі розвитку психології під впливом глобальних соціокультурних трансформацій сучасності, а також під тиском досягнень когнітивістики і нейронауки. Саме постнекласичний ідеал раціональності сприяв виявленню плинної, лабільної, процесної, надскладної і багатовимірної природи свідомості, стимулюючи пошук нових дослідницьких стратегій. Тут наново дала про себе знати проблема вивчення свідомості як суб'єктивної реальності, яка не могла бути вирішена у рамках когнітивних підходів і нейронауки й вимагала задіяння в лоно психології *соціогуманітарної методології*. Одним з важливих методологічних ресурсів постнекласичного ідеалу раціональності стали трансдисциплінарні дослідження феномену свідомості.

Актуальність дослідження. Вивчення свідомості на постнекласичному етапі розвитку психології ґрунтовані досягненнями як безпосередньо психологічної науки, так і суміжних

галузей знання. Важливість розробки проблеми свідомості у психології на новому етапі її розвитку як гуманітарної науки викликана, по-перше, можливістю осягнення її природи з допомогою вдосконалених дослідницьких методів, по-друге, суто методологічними проривами, що еволюціонують безпосередньо в ході такого дослідження. Результатом розвитку постнекласичної методології стала поява *науки про свідомість* як проблемно зорієнтованого напрямку в комунікативному полі трансдисциплінарних досліджень.

Метою даної статті є розгляд постнекласичної методології стосовно проблеми свідомості на сучасному етапі розвитку психології. Аргументується продуктивна роль комунікативних методологічних стратегій і трансдисциплінарного підходу, що дають змогу осмислювати психологічні феномени виняткової складності, феноменальної плинності та надзвичайної багатовимірності. Вказується на недостатність природничо-наукового підходу до проблеми свідомості, властивого когнітивній психології і сучасним нейронаукам. Культурно-аналітичний підхід до проблеми свідомості поданий як інтегратор соціогуманітарної методології в актуальному полі психологічних досліджень, сприяючи розкриттю гуманітарних аспектів вивчення свідомості, зокрема її культурно-історичної мінливості і суб'єктивності.

Засадничі положення. Суб'єктивність і контекстуальна мінливість свідомості – важливі грані постнекласичної інтерпретації пси-

хічного, які вислизують з поля зору когнітивістськи зорієнтованих підходів. Новітні дослідження свідомості у рамках когнітивного підходу і нейронауки в епістемологічному напрямку продовжують слідувати ідеалам класичної і неklasичної раціональності. Вивчення свідомості як суб'єктивного досвіду містить усе ті ж методологічні труднощі, що відомі ще з епохи розквіту класичної психології і зумовлені ситуаційною екзистенційністю, інтровертованістю, неформальністю та експериментальною невідтворюваністю завжди унікального суб'єктивного досвіду.

Загалом проблема суб'єктивності людського досвіду виходить в сучасній психології на передній план. Її продуктивному вирішенню сприяють розробка методології трансдисциплінарності і використання антропологічної оптики, дослідницького інструментарію, що запозичений із соціогуманітарних наук.

Аналіз епістемологічних досліджень (див. [8; 9; 10]). З позиції обстоюваного нами культурно-аналітичного підходу доведено, що складність рефлексії, комунікативна раціональність і трансдисциплінарні дослідницькі стратегії є особливістю постнекласичного стану науки. У його контексті *прозорість феномену свідомості*, що всамоочевидне видимий світ для суб'єкта, а нерідко й ілюзорний, ставиться як методологічна проблема, а в його оптиці виявляється еволюційне значення свідомості як механізму спотворення і суб'єктивізації дійсності. Не дивлячись на той факт, що проблема свідомості вельми інтенсивно вивчається сьогодні з позицій когнітивістики і нейронауки, принципово істотний ракурс вона набуває в інтелектуальному просторі соціогуманітарних наук. Саме тут має місце пріоритетна роль названого підходу як епістемологічного транслятора філософської і загальногуманітарної методології у практику психологічних досліджень [9].

Постнекласична інтерпретація проблеми свідомості в контексті сучасної психології спирається на праці провідних дослідників даної царини науки [1; 2; 3; 20; 21; 24; 30; 32; 33].

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок ХХ сторіччя у психологічній науці був ознаменований сходженням зі сцени її першої – *класичної* – парадигми свідомості і пошуками нових дослідницьких підходів. Саме в горнілі цієї епохальної методологічної кризи народжувався новий – *некласичний* – ідеал раціональності [14].

Аналізуючи кризу класичної парадигми свідомості, історики психології виділяють як мі-

німум сім передумов у її формуванні: (1) *відмежування психіки від інших явищ дійсності* (свідомість вивчалася у внутрішній ізоляції й абстрагуванні від повсякденної життєвої реальності; у подальшому різні відповіді на цей виклик дали бігевіоризм, філософія життя, соціокультурно зорієнтовані психологічні підходи); (2) *тотожність психіки і свідомості* (відповіддю на цей виклик стала розробка категорії *несвідомого* школами глибинної психології); (3) *інтровертова свідомість вимагала методу інтроспекції*, яким, своєю чергою, можна було вивчати лише інтроспективну свідомість (так званий “парадокс В. Вундта” був подоланий більшістю психологічних шкіл початку ХХ ст.); (4) *методологічний принцип елементаризму* (розподіл психіки на елементи) і витікаючі з нього механіцизм та атомізм (відповідь на цей виклик запропонувала гештальтпсихологія, що висунула холічний принцип); (5) *теоретичний принцип сенсуалізму* (елементи, що становлять основу психіки, сенсорні за своєю природою); (6) *індивідуалізм*, що припускає вивчення безпосередньо даних явищ свідомості (це дослідницьке настановлення здолали діяльнісний і культурно-історичний підходи, що шукали суть психічного за його межами, насамперед у сфері соціальності); (7) *асоціанізм* як універсальний пояснювальний принцип роботи психіки (механізм перетворення простих психічних явищ у складні) [20; 27; 28].

Воднораз теоретичне *протиставлення свідомості решти* явищ дійсності створювало у психології психофізичну проблему (дилему ідеального і матеріального), психофізіологічну проблему (розрив психічного і фізіологічного) і психогностичну проблему (вимога пізнання суб'єктивної реальності об'єктивними методами). Отож завданнями *некласичного ідеалу* раціональності у психології було, з одного боку, подолання різновидів вищезокресленого методологічного дуалізму, а з іншого – контроль за неминучою суб'єктивністю дослідника, яка призводить до когнітивних спотворень.

Якщо класична інтерпретація свідомості виходила із постулатів тотожності реальності та її відображення, буття і мислення (і цей принцип класичної раціональності: *порядок і зв'язок ідей такий самий, як порядок і зв'язок речей*, – сформулював Б. Спіноза), то некласична інтерпретація проблеми свідомості почалася з розгляду предмета психології як взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх асоціацій (Г. Спенсер); осягнення плинності і процесної

безупинності психіки (від метафори “поток свідомості” В. Джеймса – до вивчення психічного як процесу в інтерпретації послідовника С.Л. Рубінштейна А.В. Брушлінського [6; 21]); осмислення неусвідомлюваних явищ (і тим самим визначення власних меж свідомості в колі психіки); проблематизації відношень свідомості і поведінки, свідомості і діяльності, свідомості і мозку, свідомості і зовнішнього світу. Іншими словами, якщо класична парадигма свідомості вивчала її як закриту систему психічного, то неklasична знаходила обхідні шляхи до свідомості через вивчення поведінки, діяльності, несвідомого, продуктів творчості, аналізу особистості, культури і т. ін. Недивно, що в ході розширення дослідницького поля психології на неklasичному етапі її розвитку проблема свідомості поступово відійшла на другий план, у зони латентного розвитку психологічного знання. Цьому сприяли й цілком певні історичні обставини у розвитку психології: наприклад, припинення діяльності Вюрцбургської школи, вимушена еміграція в 1930-і роки гештальт-психологів з Німеччини у США.

На неklasичному етапі розвитку психологія активно освоювала нові сфери реальності та розширювала власні дослідницькі поля, вивчаючи структуру діяльності, світи несвідомої психіки, феноменологію творчості, процеси соціалізації особи і дію на психіку навколишнього соціокультурного середовища. Водночас велика увага тут надавалася психотерапевтичній практиці і прикладним психологічним галузям. В методологічному плані свідомість стала прозорою, а тому непомітною. Механізм цієї невидимості досить вдало описаний Л. Анолі: “Ми, як риби у воді, не схильні “бачити” культуру, тому що це середовище, у якому ми живемо. Це *невидиме середовище*, в яке ... занурений кожний з нас. ...Це *прозора реальність*, оскільки ми дивимося на світ і на все те, що відбувається крізь неї... Ми не віддаємо собі звіту в тому, що... дивимося на світ, приймаючи певну позицію і *специфічну точку зору*, якою і є наша культура” [4, с. 19–20]. Аналогічним чином проблема свідомості виявилася прозорою реальністю і була “розчинена” в неklasичній психології (сфокусованій переважно на поведінці, діяльності і розвитку особистості) аж до останньої третини ХХ століття.

Нова хвиля інтересу до феномену свідомості піднялася в 1980–90-х роках, що багато в чому було викликане до життя досягненнями суміжних наук і появою таких проблемно-ін-

тегрованих сфер знання, як когнітивістика, нейронаука, дослідження ментальності. У 1988 були опубліковані такі відомі праці, як “Когнітивна теорія свідомості” (A cognitive Theory Consciousness) Б.Дж. Баарса та антологія “Свідомість в сучасній науці” (Consciousness in Contemporary Science). В 1991-92 у сфері філософії свідомості з’явилася ціла серія книг із вельми характерними назвами: “Пояснена свідомість” (Consciousness Explained) Д. Деннета; “Проблема свідомості” (Problem Consciousness) К. Макгіна; “Переосмислена свідомість” (Consciousness Reconsidered) О. Фланагана; “Нове відкриття свідомості” (Rediscover Mind) Дж. Серла [20]. Парадоксом усіх вище названих робіт став той факт, що, звертаючись до когнітивної інтерпретації свідомості, автори невимушено або невласновільно демонстрували, що сам по собі когнітивний підхід, як і нові досягнення нейронауки, не вирішують проблему свідомості.

На постнеklasичному етапі розвитку науки дослідження свідомості спочатку здійснювалися в трансдисциплінарному просторі знання. Діалог філософів свідомості, когнітивних психологів і представників нейронаук вилився в організацію щорічних конференцій, що проводилися з 1994 року в місті Тусоне (штат Арізона): якщо перша конференція проводилася під девізом “Назустріч науці про свідомість” (Toward a Science Consciousness), то з 2016 вже виник і був інституціалізований новий дослідницький напрям – “Наука про свідомість” (Science Consciousness). Так, в університеті Арізони відкрився Центр досліджень свідомості, інший Центр науки про свідомість був створений при університеті Мічигану [20].

З одного боку, відновлення інтересу до проблеми свідомості відбулося в той момент, коли вже був накопичений певний методологічний досвід, досягли зрілого розвитку прикладні галузі психології, з другого – на новому – *постнеklasичному* – етапі свідомість постала дослідницькою проблемою, що вимагала розробки трансдисциплінарних підходів. Саме в цьому контексті і формувалася наука про свідомість – Science Consciousness [2; 32]. В 1997 році в академічному місті Клермонте (штат Каліфорнія) пройшла перша зустріч асоціації вчених, котрі вивчають свідомість (Association for Scientific Study Consciousness – ASSC). Важливу роль в інституціалізації науки про свідомість зіграла поява низки нових академічних журналів, таких як “Свідомість і пізнання” (Consciousness and Cog-

nitition) і “Журнал досліджень свідомості” (Journal Consciousness Studies), видання яких почалося відповідно в 1992 і в 1994 роках [20].

У сучасній постнекласичній інтерпретації свідомість (як і психіка в цілому) постає як складна система, а також суб’єктивна, динамічна і багатовимірна реальність, що постійно самоорганізується. Вивчення ж складних самоорганізаційних систем, динамічних і багатовимірних реальностей вимагало перегляду методологічного підходу. Нові підходи на рубежі ХХ–ХХІ ст. виникали під впливом загальнонаукових парадигм, відомих як синергетика, постмодернізм, уявлень про інформаційне суспільство і про постнекласичну науку в цілому. Провідні постнекласичні концепції свідомості з’явилися у рамках інтеграційної психології К. Вілбера [25; 26; 33], смислової теорії свідомості [1], психології [3], теорії самоорганізації психіки і транспективного підходу [13], вивчення феномену свідомості як надскладної реальності та екзистенційно-буттєвого перебігу смислової дійсності [24] та ін.

Таким чином, постнекласичне трактування свідомості припускало *трансдисциплінарність* (що дозволяла об’єднати природничо-наукові і соціогуманітарні підходи до феномену свідомості), *процесність* і *багатовимірність*, *антропологічний* принцип (що вимагав вивчати свідомості безвідривно від людини в цілому), *контекстуальність* (відстеження змін свідомості в культурно-історичних і соціокультурних контекстах) і *суб’єктивність*. “У постнекласичній науці психіка і свідомість людини починають висвічуватися в дещо іншому світлі – як загальносистемна властивість, релевантна цілісній людині, а не як парціальна властивість мозку, особистості, суб’єкта або індивіда” [13, с. 27]. Поруч із цим В.Е. Ключко відзначав, що саме на постнекласичному етапі вперше був сформульований підхід до свідомості як до емерджентного явища [13].

Важливими рисами постнекласичного ідеалу раціональності є *надрефлексивність* [9; 10], тобто зростання складності рефлексії, необхідної для досягнення багатовимірності і контекстуальної мінливості феномену, що вивчається (в даному випадку – феномену свідомості); *саморефлексія науки* – осмислення психології в контексті змінної реальності і провідних тенденцій її розвитку [13]; *інтерсуб’єктивність* [29]; *прозорість* і *відкритість* власне феномену свідомості до самопізнання. (Про останнє зауважимо, що соціолог М.М. Соколов радикально, але досить точно сформу-

лював проблему саморефлексії науки таким чином: *як вивчати галюцинацію, перебуваючи в ній?* [22]).

На сучасному етапі розвитку психології зустрілися дві визначальні тенденції в дослідженні свідомості і світу людини загалом – пошуки методологічних стратегій для конкретно-наукової інтеграції психологічного знання (1) і комунікації психології із суміжними науками (2). Саме ці процеси еволюції наукового знання стимулювали розробку трансдисциплінарних підходів як до феномену свідомості, так і до інших актуальних проблем психології на сучасному етапі.

ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: СВІДОМІСТЬ ЯК БАГАТОВИМІРНИЙ ФЕНОМЕН

Інтеграційний підхід у психології пов’язаний перш за все з ім’ям К. Вілбера. Кен Вілбер (р. 1949) – американський філософ і психолог, біохімік і біофізик, представник так званої трансперсональної психології. В 1977 році у праці “Спектр свідомості” він продуктивно застосував інтеграційний підхід для вивчення свідомості із трансдисциплінарних позицій, продемонструвавши тим самим взаємну доповнюваність філософських, антропологічних, психотерапевтичних, етнологічних та інших концепцій у трактуванні цього багатовимірного феномену [33]. Дана робота, не використовуючи такого роду термінології, все ж неявно просувала постнекласичний ідеал раціональності, що втілюється в трансдисциплінарних і проблемно зорієнтованих дослідженнях. В іншій фундаментальній праці, що побачила світ під назвою “Інтегральна психологія”, К. Вілбер розробив модель інтеграції психологічного знання навколо конкретно поставленої проблеми, продемонструвавши власний досвід трансдисциплінарної комунікації різних наук [25].

Свідомість у постнекласичній інтерпретації є суб’єктивною, багатовимірною і гетерогенною реальністю. Це означає, що окремі психологічні підходи висвічують лише певні грані цієї реальності, але принципово не здатні обійняти неосяжне, охопити феномен свідомості цілком і повністю. Проте саме методологічна оптика постнекласичної раціональності дозволяє виявити, що кожний із пропонуєваних підходів оприявнює проєкцію якоїсь складнішої реальності у ситуативний та обмежений дослідницький контекст. Так, культурне, соці-

альне, психологічне і фізіологічне можуть бути розглянуті як окремі проекції багатовимірної реальності психічного (свідомості) в будь-якому із позначених контекстів залежно від поставленого дослідницького завдання.

Якщо за аналогією з відомим поняттям Дж. Келлі “когнітивна складність” [12] увести уявлення про рефлексивну та екзистенційну складність досліджуваного феномену (і далі – про гносеологічну та онтологічну складність життєвого світу) [9], то це дозволить сформулювати такі питання: *чи можливо на підґрунті просякнутих ознак багатовимірного феномену в менш рефлексивно та екзистенційно складному вимірюванні без смислових втрат реконструювати більш онтологічно і гносеологічно складну реальність? Які методологічні засоби дозволили б справитися з подібним завданням?* Такі засоби аналізу формуються саме в дослідницькому полі постнекласичного ідеалу раціональності, хоча і не всі підходи, що розробляють дані засоби аналізу, осмислювали себе саме в парадигмі постнекласичної науки.

Згідно з уявленням сучасного природознавства, глобальний розвиток свідомості, світу і людини рухається у бік зростання онтологічної і гносеологічної складності [23; 24; 33]. В теперішній науці наявні різні моделі такого розвитку, але їх зближує трактування еволюції як зростання складності систем та організмів. У дискурсі “загального знання” (common knowledge) комунікації різних наук К. Вілбер увів у науковий обіг термінологічний конструкт “зорієнтовувальні узагальнення”, вважаючи, що побудова взаємно узгодженої інтерпретації реальності – що розпросторується від фізики і біології до психології і соціології – і є універсальна модель інтеграції наук. Так, спостережувана в еволюції глобальна тенденція самоподолання – прагнення вийти за межі не тільки певних кордонів і бар’єрів, але і себе самого, – у психології, скажімо, обговорювалася в рамках концепції про надситуативну активність [19]. Проте феномен надситуативної активності, виокремлений В.А. Петровським в аналізі діяльності, становить окремий випадок загальноеволюційної тенденції самоподолання. Зі свого боку, в методології трансдисциплінарних досліджень позначений феномен виявляється як тенденція подолання дисциплінарних меж, що було від-рефлексовано як у психології [31], так і в методології постнекласичної науки [23].

Часто моделі інтеграції психологічного знання стихійно розроблялися у підходах, де

дослідники не ставили перед собою подібного типу методологічні завдання. Одним з прикладів тут є нарративна медіація Дж. Монка і Дж. Вінсліда [17]. В кінці ХХ століття у розвитку прикладної психології виділилася особлива професійна сфера – “медіації або посередництва у ситуації конфлікту [17, с. 106]. Так, клієнти, між якими розгортається конфлікт, інтерпретують реальність, пропонуючи різні бачення ситуації, різні історії, і за кожною історією стоїть своя правда (що є досить поширеним явищем як у повсякденному житті, так і в теоретичних дискусіях). Нарративна медіація втілюється тут як практика, котра шукає шляхи взаємоузгодження різних історій і допомагає віднайти позицію більш складної “мірності”, що дає змогу всі ці історії пов’язати в єдине ціле, виділити “узагальнювальні припущення” або “зорієнтовувальні узагальнення” (в термінах К. Вілбера). Розглядаючи цей практичний приклад через оптику постнекласичної методології, слід інтерпретувати нарративну медіацію як один зі способів інтеграції психологічного знання, де “нова” історія, що володіє більшою складністю рефлексії, вбирає у себе і перетлумачує у власному контексті шерех “старих” історій. Отож, у методологічному плані маємо процес переосмислення і виявлення щоразу більш гносеологічно й онтологічно складнішої реальності, більш “вимірної” (тобто такої, що перевершує вимірюваннями) системи координат, а також пошуку позиції спостерігача, з якої досі розрізнені фрагменти знання постають як цілісна картина і де стає доступною перспектива досягнення їх несуперечливої організації. Замість характерної для класичної і некласичної типів раціональності боротьби і домінування методологічних нарративів тут виникає певний діалог історій, прагнучий завершитися узагальнювальною розповіддю. В цілому подана модель ефективно працює як при вивченні феномену свідомості, так і під час вирішення інших складних психологічних проблем.

Постнекласична інтерпретація свідомості ставить під сумнів відомий логічний закон виключення третього. Конфліктуючі бачення реальності К. Вілбер обговорює в поняттях *формально-операційної свідомості* та *візуальної логіки*. Формально-операційна свідомість, намагаючись синтезувати й об’єднувати події, слідує дихотомійному принципу “або-або”, що апелює ще до аристотелівської двозначної логіки, тоді як інтегральні зусилля візуальної логіки дозволяють при складанні частин у ціле

одночасно тримати у полі уваги і загальну мережу їх взаємодій. “Візуальна логіка об’єднує всі можливі перспективи, і тому автоматично вона не дає ніякого підґрунтя запанувати над іншими” [26, с. 282].

Схожим чином принцип мислення за допомогою антиномій, характеризуючи методологічні стратегії підвищеної рефлексивної складності, примушує одночасно утримувати у свідомості полярні позиції, наприклад, локальну і глобальну перспективи: власну зв’язуючу точку зору, обумовлену контекстом вирішуваного дослідницького завдання, і загальну картину, що потенційно містить безліч можливих перспектив. Як ілюстрацію приведемо епіграф з книги Р. Мартіна, який розвивав уявлення про інтеграційну свідомість, що дозволяє утримувати в конструктивному напруженні конфліктуючі ідеї. Він цитує Ф.С. Фіцджеральда: “Якнайкращою перевіркою видатного розуму є здатність одночасно тримати в думці дві протилежні ідеї і зберігати при цьому спроможність до функціонування” [15, с. 12]. Якщо ж ми звернемося до концепції поліфонії свідомості і методології гуманітарного знання М.М. Бахтіна, то виявимо, що, не дивлячись на використання іншого наукового дискурсу, йдеться про ті ж проблеми: “Творче розуміння не відмовляється від себе, від свого місця у часі, від своєї культури і нічого не забуває. Велика справа для розуміння – це познаходження розуміючого – відносно того, що він хоче творчо зрозуміти” [5, с. 334]. Відтак, виклик багатовимірності і складності осмислюваного феномену спричиняє перебудову власне дослідницької свідомості – унеобхідне культивування в ньому постнекласичного бачення.

З позиції інтеграційної психології К. Вілбера простір загальнопсихологічного знання володіє, як мінімум, чотирма провідними координатами: зовнішнє і внутрішнє, колективне та індивідуальне. Залежно від позиції спостерігача людина в цьому просторі може бути розглянута як *об’єкт спостереження* (1), як *суб’єкт спілкування* (2), як *частина суспільства* (3), як *ціле у своїй унікальності і суб’єктивності* (4). Таким чином, кожний з існуючих і можливих підходів до вивчення психіки і свідомості спрямовує фокус уваги на певну реальність і природним чином абстрагується від усього іншого. Проте динамічна і процесна картина цієї складної і багатовимірної реальності складається з мозаїки різних підходів і поєднання різних перспектив. Ідеал постнекласичної раціональності до вив-

чення як свідомості, так і інших психологічних феноменів, також утримує в загальному інтелектуальному полі аспекти плинності, складності, багатовимірності, суб’єктивності та контекстуальної мінливості.

В ідеалі постнекласичної раціональності змінюється (стає більш лабільною) і *позиція спостерігача*: дослідник усвідомлює себе не тільки включеним у систему певної концепції або підходу, тобто перебуваючи як би всередині, але і зовні, у “позазнаходженні” (вдаючись до терміна М.М. Бахтіна), що дозволяє подолати межі окремого підходу, комбінувати різні концепції, вирішуючи практичні завдання і проводячи мисленнєві експерименти. Саме звільнення від єдиної інтелектуальної позиції відкриває можливості поєднувати і комбінувати при аналізі багатовимірної і багатогранної проблеми свідомості різні дослідницькі стратегії, принципи і підходи.

Оригінальною у психології є розроблена В.Є. Ключко методологічна стратегія транспективного аналізу (потенційної множинності перспектив), котрий звертає увагу на те, що *свідомість як така і свідомість у структурі цілісно осягненої людини*, становлять два абсолютно різних феномени. “В контексті цілісної людини, яку ми розуміємо як найскладнішу просторово-часову організацію, відкриту у світ і до самої себе саморозвивальну систему з властивими їй темпоральними проявами, свідомість являє собою функціонуючий орган не в дискретному складі, а в його континуальності, безперервності та далекодіяльності. Темпоральність (тимчасова суть явищ, породжена динамікою їх саморуху) вводить кардинально інше уявлення про черговість часових інтервалів у саморозвиткових “людиновимірних” системах: майбутнє у своїй нерозгорненій формі уявлено в теперішньому, а минуле у своєму перетвореному вигляді долучено до майбутнього і підпорядковане йому” [13, с. 27]. Постнекласичний ідеал раціональності прагне враховувати множинні вимірювання феномену і його дослідницькі перспективи у своїй одночасності. “В багатовимірній логіці свідомість відкривається як загальносистемна, інтеграційна якість людини, якість емерджентна, тобто така, що зникає відразу і цілком при будь-якому “розтині” системи на початкові елементи, на які б правила повноти дослідження не посилювалися при цьому аналітики, котрі вважають операціоналізм першоосновою наукового пізнання” [Там само].

Водночас на неоднорідність власне свідомості як психологічного феномену вказує

Д. Чалмерс, стверджуючи, що за терміном “свідомість” приховано безліч різнорівневих феноменів відмінної природи: наприклад, “qualia” (суб’єктивний досвід), “awareness” (обізнаність), “conscious experience” (усвідомлені стани, свідомий досвід) і “consciousness” (свідомість як така) [30].

Пошуки інтеграційних підходів відповідають на виклики складності й багатовимірності феномену свідомості та пов’язані насамперед із розробкою моделі поєднання розрізнених перспектив аналізу. Схожі завдання вирішує й *культурно-аналітичний підхід* [9]. У його методологічній оптиці досліджувана реальність (психіка, свідомість, людина) спроектована у різні дисциплінарні сфери – фізіологію, культурологію, антропологію, психологію, соціологію і т. ін. Проте проблемна інтеграція знання здійснюється не в умовно двовірній площині пошуку кореляцій між різними науками, а в тривимірному просторі мережних взаємозв’язків і в чотиривимірному визначенні *уявлення* (конструювання) феномену в цілому. Погляд на свідомість, локалізований лише в одному із вказаних дисциплінарних полів, є неминуче обмеженим і через це спотвореним. Так, неможливо зрозуміти феномен свідомості, виходячи виключно із фізіології чи біології, соціальної взаємодії чи культури, з інтроспективного самозвіту, але *здійснюючи культурно-психологічний аналіз і синтез*: враховуючи процесну плинність, надскладність і багатовимірність будь-якого психодуховного феномену, прагнучи побудувати його голографічну картину й одночасно намагаючись відстежити, яким чином зміна в одній із досліджуваних сфер впливає на його динаміку в інших полях знання. Так, до прикладу, відомо, що депресія пов’язана із зменшенням вироблення організмом серотоніну, із зниженням якості соціальних інтеракцій, що призводить як до вибіркового сприйняття культурних значень, так і до спотвореної інтерпретації особистої ідентичності. Боротьба з депресією ведеться різними шляхами: підбором фармакологічних засобів, дружньою участю, психотерапевтичною роботою, аутогенним тренуванням, пошуком мобілізаційних філософських сенсів у просторі культури та ін. – в даному разі “всі дороги ведуть до Риму”. В повсякденній (або психотерапевтичній) реальності людину з депресії виводить, як правило, той чи інший підхід. Проте як повнота теоретичної картини має голографічний характер, так і на практиці більш

ефективним є взаємозалежний комплекс заходів, де, образно висловлюючись, килим піднімають за чотири кути, а не тягнуть за єдиний.

Принцип доповнюваності у психології є надихаюча метафора: як свого часу показала О.Ю. Завершнева, він не може бути напряду запозичений із теоретичної фізики [11]. Проте доповнюваність у психологічному пізнанні цілком реалізується як феномен поліфонії свідомості в концепції М.М. Бахтіна [5]. Прикладом такої доповнюваності є, скажімо, той факт, коли за психологічним настроєм ми висновуємо про гормональний фон, а за індикаторами останнього – про психологічний стан людини. І ці істини різних зрізів аналізу доповнюють, уточнюють, посилюють одна одну. У такий спосіб можна виміряти гормональний рівень й одночасно проінтерпретувати психологічний стан, причому в обох випадках дослідник дійде одного результату. Інший факт. В одному дослідницькому контексті, до прикладу, з позиції біохімії названа феноменологічна реальність буде проінтерпретована як комбінація гормонів – окситоцину і тестостерону, а в інтерпретації К.Г. Юнга ця реальність постане як – “анима” та “анимус”. Якщо ми займемо “позицію позаприсутності” спостерігача, яка дозволяє нам проникати за межі використовуваних у тих чи інших підходах термінів, то побачимо, що часто одну й ту ж багатовимірну культурно-психологічну реальність можливо описати на мові “мотивації” (мотиваційного аналізу), “діяльності” (діяльнісного аналізу), “особистісних конструктів”, “знаків” (семіотичного аналізу) і т.п. При цьому якщо психологи дотримуються лише культурно-діяльнісної парадигми, то вони “охоче пишуть про смисли як про твірні свідоцтва свідомості, залишаючи в тіні інший функціональний аспект смислів, а саме те, що своєю динамікою вони визначають динамічну змістовну організацію життєвого світу людини” [13, с. 25]. У природному житті свідомості ми утримуємо в мисленневому плані одночасно декілька різних позицій, переміщаємо фокус свідомості з однією на іншу, граємо ними, і ці різні позиції ведуть між собою діалог, а то й полілог. Звідси очевидно, що концепція поліфонії свідомості і гуманітарна методологія М.М. Бахтіна в цьому аналітичному форматі знаходять друге дихання в епоху постнекласичної раціональності і трансдисциплінарних досліджень.

Постнекласичний ідеал раціональності при розв’язанні проблеми багатовимірності і про-

цесної плинності свідомості створює породжувальний інтелектуальний простір для трансдисциплінарних досліджень, де проблемно зорієнтовані підходи дозволяють більш продуктивно і вичерпно вивчати феномени підвищеної когнітивної та екзистенційної складності. Водночас безпосередньо до проблематики суб'єктивності і контекстуальної мінливості свідомості у її постнекласичній інтерпретації звертається культурно-аналітичний підхід.

КУЛЬТУРНО-АНАЛІТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ФЕНОМЕНУ СВІДОМОСТІ: ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТИВНОСТІ І КОНТЕКСТУАЛЬНОЇ МІНЛИВОСТІ

Соціокультурна та антропологічна інтерпретації свідомості розглядають її з позиції феномена цілісної людини, котрий безупинно розвивається в культурі, де свідомість, з одного боку, не існує окремо від конкретного індивіда, а з іншого – змінюється разом із побіжними трансформаціями культури.

Якщо в класичній і некласичній психології свідомість поставала перш за все в аспектах відображення реальності, то у постнекласичній інтерпретації на передній план виходять уже питання *спотворення і перетворення (конструювання) дійсності* завдяки роботі свідомості. В контексті нейронауки і когнітивної психології ця проблематика обговорюється з позиції когнітивних спотворень. Однак культурно-аналітичний підхід переводить цю проблему в антропологічний вимір, де в перспективі соціогуманітарних наук ведуться дискусії про те, як, скажімо, окремій людині або цілим співтовариствам вдається підтримувати ілюзорні картини світу, настійно наслідувати забобони і чому в контексті певної культури чи історичної епохи деякі групи людей готові жити у “самопідтримувальній колективній галюцинації” [22], тоді як інші, навпаки, прагнуть розвінчувати ці ілюзії? Таким чином, прозорість свідомості, котра всамоочевидне видимий світ, виходить наверх теоретизування як *методологічна проблема*. Відзначимо також (хоча ця тема вимушена залишитися за рамками нашої статті), що класична традиція виявлення “ідолів” і забобонів людського розуму знову знаходить друге дихання у постнекласичній інтерпретації.

Засадничою методологічною проблемою сучасного вивчення свідомості в антропологічній перспективі стають її суб'єктивність і

соціокультурна лабільність. Зокрема, А. Ревонсуо відзначає, що в “усвідомлювального суб'єкта є внутрішня психологічна реальність, ментальне життя, що складається із суб'єктивних переживань, усередині якої тече потік свідомості. Внутрішній потік суб'єктивних переживань, що безпосередньо присутній у нас і що постійно виявляє себе нам, і є свідомість” [20, с. 14]. Названий автор також підкреслює, що дотепер підтримуючі традиції психологічної науки, а саме бігевіоризму, когнітивістики і когнітивної нейробіології або принципово ігнорують проблему свідомості, або не ризикують зробити суб'єктивний досвід основним об'єктом уваги власних дослідницьких програм. “Ці розділи науки більше цікавляться такими речами, як поведінка, репрезентація, обробка інформації, нейронна активність та іншими, повною мірою об'єктивними, феноменами, які кардинально відрізняються від суб'єктивного ментального життя” [Там само, с. 25]. Змальоване положення справ свідчить швидше про те, що в сучасній науці про свідомість усе ще домінує некласична парадигма, що виражається, наприклад, у тому, що з позиції когнітивного підходу “ми всього лише зомбі, які оброблюють інформацію” [Там само]. А. Ревонсуо висновує й таке: “в тому, що стосується опису і пояснення свідомості, когнітивна наука лише небагато чим краще бігевіоризму” [Там само, с. 83]. В цю – класичну – парадигму вписується і підхід Д. Чалмерса, який, хоча й формулює завдання науки про свідомість як досягнення систематичної інтеграції даних про суб'єктивний досвід і даних про процеси в мозку та поведінці [30], але сутнісно відтворює на новому етапі пізнання ідею Г. Спенсера про доповнюваність суб'єктивної (тієї, що вивчає стан душі) та об'єктивної (що вивчає будову мозку) психологій. Отож виникає парадокс, де новітні дослідження свідомості у рамках когнітивного підходу в методологічному плані продовжують слідувати ідеалам класичної і некласичної раціональності.

Проблема суб'єктивності свідомості і людського досвіду в цілому досить витончено була поставлена ще у 1974 році у статті філософа Т. Нагеля (в іншій транскрипції – Т. Нейджела) “Як-то бути кажаном?” [16], який довів, що основна проблема вивчення свідомості – це саме проблема опису і пояснення його суб'єктивності: *як-то бути обізнаним суб'єктом або біологічним організмом, що сприймає реальною з унікальної і до того ж не підвладну зовнішньому аналізу суб'єктивну точку*

зору? Т. Нагель доходить песимістичного висновку про неможливість повноцінно розумового осягнення саме такого досвіду. З ним погоджується А. Ревонсуо: “Навіть досконала когнітивна нейробіологія не зможе відповісти нам на питання, як-то бути кажаном і як з нейронної активності народжується свідомий досвід” [20, с. 65]. Іншими словами, вивчення свідомості як суб’єктивного досвіду містить усе ті ж труднощі, знайомі ще класичній психології й обумовлені його особистою інтимністю, інтровертованістю, неформальністю та експериментальною невідтворюваністю потоків унікального внутрішнього змісту.

Як представник філософії свідомості Д. Чалмерс сподівається розв’язати окреслені проблеми, звертаючись до методологічних пошуків феноменології, психології і східних традицій медитації, а також вдаючись до поєднання досвіду філософії свідомості, когнітивної психології і нейронауки. А. Ревонсуо йде трохи далі, намагаючись “презентувати науку про свідомість як мультидисциплінарну, себто як таку, що увібрала в себе досягнення філософії, психології і нейробіології” [20, с. 20]. Проте, на наш погляд, суб’єктивність і контекстуальна мінливість феномену свідомості набагато продуктивніше розкриває звернення до традиції соціогуманітарної методології, сфокусованої стосовно проблем психології у рамках культурно-аналітичного підходу [9].

Отже, суб’єктивність і контекстуальна мінливість свідомості – це ті важливі грані постнекласичної інтерпретації психічного, які з тих чи інших причин упускаються з поля зору когнітивістськи зорієнтованих підходів. Культурно-аналітичний підхід у даному випадку не становить панацею, оскільки також не дає вичерпної відповіді на питання: “як-то бути кажаном?”. Однак він, що безсумнівно, дозволяє наблизитися до вирішення цієї проблеми, реконструюючи суб’єктивну реальність умовного кажана засобами методології соціогуманітарних наук. Наприклад, за допомогою апроксимації або досягнення голографічної точності “насиченого опису” (К. Гірц). Там, де нейронауки визнають свою поразку, на сцену виходить, як варіант, етнографічний метод, який на постнекласичному етапі розвитку соціогуманітарних наук здійснив крок за межі антропології і набув статусу загальнонаукового [9].

У будь-якому разі проблема суб’єктивності людського досвіду виходить в сучасній психології на передній план, одночасно її здоланню сприяє розробка методології трансдисциплі-

нарності й використання антропологічної оптики, арсеналу дослідницького інструментарію, що прийшов зі сфери соціогуманітарних наук. Потрібно також підкреслити, що власне виявлення значущості суб’єктивного виміру в освоєнні проблеми свідомості уможлиблюється в оптиці ідеалу постнекласичної раціональності.

Упродовж некласичного етапу розвитку психології суб’єктивність свідомості виступала латентною лінією, якщо принципово не пригнічуваною, то принаймні такою, що перебувала на периферії психологічних досліджень. Постнекласична методологічна оптика (зокрема, сфокусована у рамках культурно-аналітичного підходу) виявляє латентні методологічні ідеї, продуктивно переосмислюючи їх у контексті сучасних проблем. На відміну від політичної історії, що не терпить умовного нахилу, для історії ідей нерідко потрібна лише зміна парадигми, щоб раніше непомічені ходи думки увійшли в режим видимості й реалізували в новому контексті свій досі прихований потенціал.

За ілюстративним прикладом звернемося до невеликої статті Б.Л. Пастернака “Про предмет і метод психології” [18], що була заліковою роботою по спецкурсу Г.І. Челпанова і становила трактування феномену свідомості, психології творчості і взаємозв’язку психіки і мистецтва, виконану з допомогою методологічного інструментарію Марбургської школи неокантіанства.

Б.Л. Пастернак наголошує на початковій біологічній спрямованості психології: починаючи з Аристотеля, психологія розвиває генетичний, еволюційний метод, *при цьому ігноруючи у вивченні психічного аналіз його свідомості і суб’єктивності*. “За своєю методикою ця психологія – природничо-наукова. ... Душа як принцип органічного і лише, – ось її інтерес; і вищі пізнавальні функції тлумачаться нею однорідно з низькими, несвідомими функціями життя, – це явища однієї площини у цьому біологічному перетині” [18, с. 303]. Проте подібного спрямування психологія не бере до уваги чи не головне у проблемах психіки, свідомості і людини – *ідею своєрідності*.

Далі в розвитку античної науки Сократ і Платон не надають значення *своєрідності усвідомлюваного як суб’єктивності*. “Стародавні пройшли мимо психологічної свідомості, мимо її своєрідності *sui generis*. Вона ще не одержала для них характеру чуда, повного суперечностей; вони занадто заставляли її за роботою, за науковою справою; вони знали її об’єктивною, і суб’єктивність самого переживання залишилася прихованою від них” [18,

с. 304]. Потім Новий час приніс у трактування психіки ідеї механічного детермінізму, використавши методологічні лекала природознавства в цілому. Проте саме проблема вивчення своєрідності зближує психологію з гуманітарним пізнанням. Перед психологією, як і перед мистецтвом, тут виявляється загальне завдання – “витягнути з буденної свідомості суб’єктивність у всій її живій неможливості” [Там само, с. 643].

У неокантіанському трактуванні (в даному етюді на прикладі вчення П. Наторпа) підкреслюється саме своєрідність феномену свідомості: “те основне відношення між змістами і “я”, яке безпосередньо дається в самому феноменальному характері свідомості й становить його корінну самобутню своєрідність” [18, с. 304–305]. П. Наторп привласнює цій своєрідності особливий термін – “притомність” (Bewusstheit, сознательность), який підкреслює в аналізі феноменальної свідомості власне момент *відношення*. Свідомісність неможливо вивчати абстрактно – в подібному ракурсі вона стає “і неприступна, і беззмістовна”. У житті ця своєрідна якість свідомості дається нам у своїй безпосередній конкретності. “Бажаючи здобути психології відособлений і достатньо різноманітний матеріал, ми знов і знов потрапляємо поза окреслене коло свідомості або свідомості як діяльності” [Там само, с. 308].

Б.Л. Пастернак підкреслює специфіку психологічної детермінації: психологічний зв’язок змісту свідомості є “зв’язність даного”, і тут може не бути так званого об’єктивного, причинно-наслідкового, логічного зв’язку. “Психологічний зв’язок даний і немов збуває себе” [18, с. 310], це може бути “всуціль феноменальний зв’язок поза всякого відношення до об’єкта” [Там само, с. 311]. Якщо “наукове пояснення психічних явищ не може означати нічого іншого, ніж об’єктивування їх як процесів природи”, то “воно можливе лише за методом природознавства. Але тоді це не психологія вже... Ми полишаємо своєрідні шукання психології, переходячи до неясно сформульованих запитів недорозвиненої фізіології” [Там само, с. 315].

Зазначимо, що в російській психології XIX–XX ст. переважав природничо-науковий напрям вивчення психіки. Так, соціальна рецепція спадщини І.М. Сеченова йшла успішніше за освоєння ідей К.Д. Кавеліна, а історико-генетичний підхід Л.С. Виготського сприймався охочіше, ніж методологія О.О. Потєбні і Р.Р. Шпета. Однак саме неокантіанська

філософська традиція слугувала важливою передумовою для аналізу не біологічних та еволюційних, а соціокультурних і культурно-історичних аспектів вивчення свідомості [8; 9].

Саме з цих позицій могло бути поставлене питання: *як у такому разі (і чи можливо це взагалі) об’єктивувати “безпосередньо дане буття психічного”?* Психіка є суб’єктивна реальність, тобто реальність, яка неминуче постає перед нами у якій-небудь інтерпретації. Її доля, зауважує Б.Л. Пастернак, бути “невизначеним предметом”, або “мотивом можливих визначень” [18, с. 316]. Оскільки всякий опис конструє свій предмет, неминучість методу психології полягає в тому, щоб побічно відтворювати, реконструювати суб’єктивні реальності. “Метод реконструкції суб’єктивного з об’єктивно значущих побудов – ось той прийом, на який вона може домагатися. І це не обмеження. Іншого прийому їй і не потрібно, зважаючи на її завдання. ...Свідомість підтверджує свою природу в творенні об’єктивності. Задатися метою зрозуміти її життя можна тільки відштовхуючись від його ж живих здійснень” [Там само]. Якщо ж ми підходимо до аналізу психічного з боку логіки, то його результатом буде вивчення логічних форм мислення. Іншими словами, те, що ми бачимо в досліджуваному предметі, задається, з одного боку, нашим науковим завданням, а з іншого – самобутньою методологічною оптикою. “Психологія, пізнаючи суб’єктивність у її неспотвореному вигляді, здійснить парадоксальну мету... Суб’єктивність служитиме осягненню об’єктивного у тій його своєрідності, у якій воно може стати проблемою. Тоді як у межах самої психології суб’єктивність буде метою, переслідуваною її реконструкціями” [Там само, с. 317].

Знаходячи цю лаку в еволюції російського психологічного знання, культурно-аналітичний підхід уже в наші дні розробляє методологію розкриття своєрідності, переробляючи при цьому як творчу спадщину латентних інтелектуальних рухів у психології, так і суміжних наук, звертаючись (як у нашому конкретному випадку) до невеликого, але повного значущих ідей етюду Б.Л. Пастернака, а також до праць М. Вебера, завданням методології ідеальних типів якого було відтворити і “довести до свідомості не родові ознаки, а *своєрідність* явищ культури” [7, с. 402].

Предметом вивчення в культурно-аналітичному підході виступає широкий клас взаємопов’язаних феноменів і реальностей, що розгортаються у системі координат: *історія*

– практика – психіка – культура. Цей підхід не тільки відрізняється підвищеною методологічною рефлексією власне процесу, умов, засобів та інструментів пізнання, але і прагне, поєднуючи мікро- і макроаналітичні стратегії, здійснювати вивчення феноменів, не втрачаючи їх унікальності і своєрідності, себто не вириваючи їх із повсякденних, життєвих та історичних контекстів. Таким чином, не дивлячись на те, що в наші дні проблема свідомості досить активно освоюється з методологічно жорстких позицій когнітивістики і нейронауки, особливого і не менше значущого ракурсу ці питання набувають в мисленнєвому полі досліджень культури, де першорядну роль відіграє соціогуманітарна методологія. При цьому важливою інтелектуальною традицією, відтворюваною в рамках культурно-аналітичного підходу, є неокантіанство [9].

Інший вектор шерегу епістемологічних зсувів уперед на цьому шляху пов'язаний із переходом до мережної організації знання і комунікативної раціональності. Так, значущим методологічним досягненням неокласичної парадигми був системний підхід, що уможливив досить ефективно досліджувати феномени свідомості як функцію мозку і як проекцію діяльності. Однак, згідно з концепцією К. Вілбера, “у системному підході розкол між суб'єктом та об'єктом “усувається” шляхом зведення всього суб'єктивного світу до об'єктів у “холодній” системі. Інакше кажучи, відбувається редукція (зведення складного до простого) всіх суб'єктивних та інтерсуб'єктивних феноменів до інтероб'єктивної, чи функціональної, чи то монологічної відповідності” [26, с. 177]. А це означає, що системний підхід, системний аналіз і теорія систем, будучи важливими досягненнями неокласичної раціональності, усе ж не справилися з онтологічним і гносеологічним вимірами складності постнеокласичних феноменів. “У теорії систем ви не знайдете нічого про етичні стандарти, інтерсуб'єктивні цінності, моральні переваги, взаємне розуміння, правдивість, щирість, глибинні [речі], цілісність, естетику, інтерпретації, герменевтику, красу, мистецтво, величчє” [Там само, с. 176]. Як демонструє К. Вілбер, долаючи грубий редукціонізм, системний підхід, своєю чергою, впадає у “тонкий редукціонізм”: він досягав істини, коректної лише в обмеженому діапазоні. Системний підхід не працює там, де потрібно проникнути у явище зсередини, ужитися, проінтерпретувати його; він сильний в універсальному прогнозуванні, але не в осягненні унікальності

та своєрідності світу. Іншими словами, системний підхід, як і когнітивні підходи, мало чим може допомогти, коли мовиться про проблеми суб'єктивності і контекстуальної мінливості феноменів свідомості. Якщо в неокласичній раціональності він виступав для психології як панацея від багатьох проблем, то у світлі ідеалу постнеокласичної раціональності рефлексуються його обмеження і межі, “діапазонні рамки застосовності”.

Один із способів вирішення цієї методологічної проблеми при переході від неокласичного ідеалу раціональності до постнеокласичного був знайдений на шляху розвитку концепції комунікативної раціональності [29]. В роботі “Філософський дискурс про модерне” Ю. Хабермас відстежив парадигмальний перехід від сучасності до постсучасності, трансформацію пізнавальних настановлень і супутніх їй методологічних криз. Комунікативна раціональність як нова дослідницька парадигма прийшла на зміну ідеї інструментального розуму (і пов'язаної з ім'ям К. Маркса *парадигми виробництва*), будучи сформованою під впливом розвитку герменевтики і теорій мови. З цих позицій дослідження феномену свідомості полягає щонайперше в аналізі процесів комунікації. Парадокс, відкритий Ю. Хабермасом, може бути сформульований так: *чим повніше свідомість задіяна в комунікативний процес, тим яскравіше розкриваються її суб'єктивність та індивідуальність* [Там само]. Тому розвитково змінна свідомість усе більш індивідуалізується завдяки соціалізації, що розпросторується в контексті певної історичної обстановки. Відповідно до теоретизувань Ю. Хабермаса, розум як такий спочатку комунікативний та інтерсуб'єктивний, а всіляка соціальна взаємодія припускає мовне взаєморозуміння. Практика, пізнання і комунікація у процесі життя створюють динамічну єдність, яку і в дослідницькому плані не слід розривати.

Здійснюючи філософську рефлексію *парадигми практики і парадигми свідомості*, Ю. Хабермас виявив як у Г. Гегеля і К. Маркса, з одного боку, так і в М. Гайдеггера і Ж. Деррида – з іншого, початкові витоки ідеї комунікативності у розв'язанні новопосталої для них свого часу методологічної проблеми [29]. Далі у власній оригінальній концепції цей відомий філософ реалізував епістемологічний перехід від суб'єкт-центрованого розуму до дослідження інтерсуб'єктивних зв'язків і розглянув комунікативний розум як спосіб подолання горезвісної проблеми – непізнаності суб'єктивного світу об'єктивними мето-

дами. Її головною ідеєю полягало в тому, що властива системному підходу “парадигма пізнання предметів повинна змінитися парадигмою порозуміння між суб’єктами”, які розмірковують і діють. Властиві класичній і не-класичній раціональності шляхи боротьби із суб’єктивністю, як і рішення рівнятися на об’єктивізм, Ю. Хабермас розцінював однаково як тупикові. Він зафіксував вичерпаність *парадигми свідомості*, і як вихід з уявленої методологічної кризи запропонував перехід до *парадигми взаєморозуміння*.

Отже, саме комунікативна раціональність дозволяла віднайти бажаний баланс між орієнтацією як на власні внутрішні інтуїції, так і на цінності зовнішнього світу, оскільки інтерактивні дії людей спочатку спрямовані на взаємне розуміння. Дихотомія трансцендентального та емпіричного “Я”, об’єктивного і суб’єктивного долалася шляхом задіяння свідомості у сферу міжособистісних інтерактивних стосунків. Первинна *інтуїція* самосвідомості контролювалася тут цілком свідомою вторинною *реконструкцією*. “Самосвідомість повертається у формі усталеної рефлексивної культури, самовизначення – у формі генералізаційних цінностей і нормативів, само-реалізація – у формі прогресуючої індивідуалізації усупільнених суб’єктів. Проте наявне у ході диференціації структурних засад життєвого світу нарощування рефлексії, універсальності та індивідуалізації тепер уже не підходить під опис зростання у форматі відношення суб’єкта до самого себе” [29, с. 355]. При цьому, залежно від фокусування своєї свідомості і дослідницької перспективи, ми здатні сприймати іншу людину або як *особу*, або як *предмет*. Отож проблема дихотомії внутрішньої і зовнішньої реальностей знайшла вирішення в конструкті *методологічної оптики* (не поіменованому автором, але логічно слідуваному з учення Ю. Хабермаса) – співвідношенні і виявленні балансу між внутрішньою та інтерсуб’єктивною точками зору.

Варто також окремо вказати й на таке: якщо феноменологія намагалася реконструювати повсякденний світ людини на фундаменті аналізу структур її індивідуальної свідомості, то Ю. Хабермас розглядав розум і раціональність передусім як динамічні процеси. У цьому, власне, полягало принципова новизна розуміння ним раціональності в аспекті комунікативності.

Якщо філософія практики і парадигма виробництва вирішували проблеми завдяки революціям, то комунікативна концепція Ю. Ха-

бермаса знаходила їх здолання в децентралізації, в новому мережному підході. Комунікативний принцип проявлявся в “децентрованому світобаченні”, де завдяки інтеракціям та інтерсуб’єктивним зв’язкам учасники дискурсу здатні коректувати власні суб’єктивні бачення, здобуваючи взаємодоповнювану згоду. Звідси зрозуміло, що в сучасному децентралізованому суспільстві синтетичною силою стає прагнення до взаєморозуміння, хоча нова проблема виявляється вже у розриві між суспільною самосвідомістю і колективними діями. “Самі громадяни беруть участь у формуванні колективної свідомості, однак не можуть скоювати колективні дії” [29, с. 369]. “Підтримуюче себе самозбереження системи замінює розум, визначений відносно буття, мислення чи висловлювання” [Там само, с. 379].

Основний засновок Ю. Хабермаса сформулюємо так: *від (некласичної) парадигми предметності світу до (постнекласичної) парадигми взаєморозуміння*. Якщо некласична раціональність вирішувала проблеми через канал виявлення конфлікту *інтерпретацій* (що врешті-решт приводить до наукової революції), то комунікативна раціональність у своєму прагненні до злагоди рухалася від системного принципу до мережної організації знання, що в епістемологічному форматі на постнекласичному етапі розвитку науки надалі реалізувалося в контексті практики трансдисциплінарності.

Саме трансдисциплінарний потенціал культурно-аналітичного підходу дозволяє узгодити у вивченні феномену свідомості, здавалося б, несумісні позиції. Подібна стратегія здійснюється за допомогою таких принципових методологічних ресурсів постнекласичної раціональності, як *комунікативність* (позиція вихідної онтологічної складності), *надрефлексивність* (позиція підвищеної гносеологічної складності), а також через задіяння дослідницького інструментарію із загальнонаукового багажу соціогуманітарних наук.

В контексті розвитку культурно-аналітичного підходу *культурно-психологічний аналіз* являє собою методологічний засіб трансдисциплінарної комунікації психології із суміжними сферами знання (історією, етнографією, літературознавством, антропологією, філологією тощо), тим самим дозволяючи об’єднати строкати і різнорівневі дослідження, загальним знаменником для яких в даному випадку виступає аналіз феноменології свідомості, що змінюється в розмаїтті дослідницьких контекстів. Указаний аналіз (включаючи філософський, семіотичний, історичний,

структурний, функціональний, системний та інші види аналізу психіки) фіксує головне – феномен проектування багатовимірної і гетерогенної реальності психічного у ситуативні і постійно змінні пізнавально-пошукові контексти. З одного боку, ми маємо справу з аналізом свідомості (психіки), здійснюваним в найрізноманітніших сегментах культури (що одночасно приводить до його подальшої культурно-психологічної диференціації), з іншого – такого рівня досконалості аналіз постає як *аналітика*, тобто як відстеження поточних взаємозв'язків, взаємоперетворень і взаємовідношень між досліджуваними феноменами.

Сутнісно кажучи, культурно-психологічний аналіз розглядає взаємоперетворення трьох реальностей – *практики, психіки* (в даному зосередженні – свідомості) і *культури*, осмислюючи повноту динаміки між цими реальностями. Водночас цей підхід у цілому дозволяє віднайти шукану методологічну позицію для трансдисциплінарної реконструкції досліджуваних феноменів, при цьому не вириваючи свідомість із контекстів повсякденного людського життя.

ВИСНОВКИ

1. В дослідженні психічного життя людини зафіксована низка феноменів, із вивченням яких класична і некласична психологія не справлялися саме через редукування багатовимірної і гетерогенної реальності психічних явищ до простих вимірювань, що стосується і суб'єктивності, креативності та спонтанності свідомості.

2. У світлі ідеалу постнекласичної раціональності свідомість постає багатовимірною і гетерогенною реальністю. Її дослідження, характеризуючись надмірними вимірами онтологічної і гносеологічної складності, вимагає особливих методологічних стратегій. І справді, вказана раціональність є стимуляційним і підтримувальним контекстом для розквіту методології трансдисциплінарних досліджень, в еволюційному поступі над бар'єрами дисциплін, до комунікації і діалогу між науками. У цьому самому контексті системна логіка перетворюється на мережний аналіз (як феномен зростаючої гносеологічної та онтологічної складності, оскільки мережа за певних умов може бути організована у систему, тому системний принцип може бути побачений і проінтерпретований у мережному підході як окремий випадок, тоді як мережна логіка у системну без втрат не поміщається, виявляючись для неї надмірною). У постнекласичній раціональ-

ності позитивізм (позитивістська парадигма) впливається в герменевтику (герменевтичну парадигму) і, зі свого боку, може бути в ній продуктивно витлумачений, тоді як герменевтика, будучи певним ідеалом раціональності, залишається для позитивізму непроникливою і як би “неправильною”.

3. Нарешті, у форматі ідеалу постнекласичної раціональності в концептуальній рамці культурно-аналітичного підходу розвивається методологічна стратегія для роботи з онтологічно і гносеологічно складними феноменами, використовуючи комунікативний потенціал психології у сфері суміжних наук, – це *культурно-психологічний аналіз*, що дозволяє в даному конкретному випадку досліджувати феномен свідомості в динамічній системі координат: *практика – психіка – культура*.

4. Ідеал постнекласичної раціональності на рубежі ХХ–ХХІ ст. долає уявну суперечність між науками про природу і науками про дух, тому вибір єдиного і незмінного методологічного орієнтиру в поточній і постійно змінній реальності стає неактуальним. Цей ідеал перетворює розкіш надмірної енциклопедичності дослідника (широту його “культурних горизонтів”) практично в імператив. За його посередності психологія усвідомлює власну багатовимірність, процесну плінність: осмислюється як безперервно змінна мережна наука у багатопроблемному і глобалізованому світі (пов'язаному мережним принципом).

5. Мережний принцип організації знання – одна з атрибутивних ознак постнекласичної науки. Він означає, що сьогодні на перший план виходить аналіз комунікацій і відносин між елементами в мережі (або в системі, якщо мережа організована як система); немає фундаментальних структур, немає центру управління, а інтеграція здійснюється шляхом самоорганізації (синергії, взаємодії, комунікації, діалогу, взаємовпливу, самонастроювання та ін.). В мережній парадигмі досліджувана реальність (свідомість, психіка, культура) становить павутину взаємодій і злагоджених взаємозв'язків, а в плані адаптації мережні організованості виступають як більш гнучкі і відкриті структури, парадоксальним чином живучі й одночасно нестабільні, легко регенеровані, динамічні й водночас стійкі (втілені антиномії); вони подібні до голограм, їх відрізняє швидкість реагування на події і повнота аналізу. Мережний принцип організації знання, своєю чергою, є методологічною передумовою уможливлення трансдисциплінарного дискурсу.

6. У підсумку основним епістемологічним ресурсом інтеграції досліджень свідомості сьогодні є трансдисциплінарний підхід. Саме останній дозволяє вивчати свідомість не тільки як багатовимірну реальність і відкриту систему, а й у її динаміці, процесній плинності, суб'єктивності, мінливості в локальних контекстах повсякденного та історичного життя, а також з допомогою засобів антропологічної оптики і в живій взаємодії з практикою і культурою. Зрозуміло й те, що безпосередня реалізація трансдисциплінарних проектів вивчення феномену свідомості вимагає цілком конкретних, практично зорієнтованих, проблемно сфокусованих досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агафонов А.Ю. Основы смысловой теории сознания [Текст] / А.Ю. Агафонов. – М.: Речь, 2003. – 296 с.
2. Акопов Г.В. Психология сознания: Вопросы методологии, теории и прикладных исследований [Текст] / Г.В. Акопов. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2010. – 272 с.
3. Аллахвердов В.М. Сознание как парадокс. (Экспериментальная психология, т. 1). [Текст] / В.М. Аллахвердов. – СПб.: Издательство ДНК, 2000. – 528 с.
4. Анолли Л. Психология культуры [Текст] / Л. Анолли. – Харьков: Гуманитарный центр, 2016. – 480 с.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
6. Брушлинский А.В. Избранные психологические труды [Текст] / А.В. Брушлинский. – М.: ИП РАН, 2006. – 623 с.
7. Вебер М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
8. Гусельцева М.С. Культурная психология: методология, история, перспективы [Текст] / М.С. Гусельцева. – М.: Прометей, 2007. – 292 с.
9. Гусельцева М.С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания: дисс. ... докт. психол. наук [Текст] / М. С. Гусельцева. – М., 2015. – 459 с.
10. Гусельцева М.С. Методологические кризисы и типы научной рациональности [Текст] / М.С. Гусельцева // Вопр. психол. – 2006. – № 1. – С. 3–15.
11. Завершнева Е.Ю. Принципы неопределенности и дополнительности в квантовой механике и психологии: проблема методологических заимствований [Текст] / Е.Ю. Завершнева // Вестник Московского университета. Серия 14 “Психология”. – 2001. – № 4. – С. 67–77; 2002. – № 1. – С. 75–80.
12. Келли Дж. Теория личности. Психология личных конструктов [Текст] / Дж. Келли. – СПб.: Речь, 2000. – 249 с.
13. Ключко В.Е. Проблема сознания в психологии: постнеклассический ракурс [Текст] / В.Е. Ключко // Вестник Московского университета. Серия 14 “Психология”. – 2013 – № 4. – С. 20–35.
14. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности [Текст] / М.К. Мамардашвили. – М.: Логос, 2004. – 238 с.
15. Мартин Р. Мышление в стиле “И”. Как мыслят успешные лидеры [Текст] / Р. Мартин. – М.: Юрайт, 2016. – 228 с.
16. Нагель Т. Каково быть летучей мышью? [Электронный ресурс] / Т. Нагель. – URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/nag_kak.php (дата обращения: 27.04.2018).
17. Нарративная медиация. Обзор работ Дж. Монка и Дж. Уинслэйда. [Текст] / Обзор Д.А. Кутузовой // Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход. – 2006–2007. – № 1 (3). – С. 106–125.
18. Пастернак Б.Л. О предмете и методе психологии [Текст] / Б.Л. Пастернак // Пастернак Б.Л. Полное собрание сочинений с приложениями. В 11 томах. – Т. 5. – М.: Слово, 2004. – С. 303–317.
19. Петровский В.А. Психология неадаптивной активности [Текст] / В.А. Петровский. – М.: ТОО “Горбунок”, 1992. – 224 с.
20. Ревонсуо А. Психология сознания [Текст] / А. Ревонсуо. – СПб.: Питер, 2013. – 336 с.
21. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
22. Соколов М.М. Что значит видеть мир социологически? [Электронный ресурс] / М.М. Соколов // Лекция научно-образовательного проекта “Прогресс-Школа”. – 2015. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sAg-9j3D4rI> (дата обращения: 27.04.2018)
23. Стёпин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция [Текст] / В.С. Стёпин. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 744 с.
24. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування [Текст] / А.В. Фурман // Психологія і суспільство: укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп. – 2017. – № 4 (70). – С. 16–38.
25. Уилбер К. Интегральная психология: Сознание, Дух, Психология, Терапия [Текст] / К. Уилбер. – М.: АСТ, 2004. – 412 с.
26. Уилбер К. Краткая история всего [Текст] / К. Уилбер. – М.: Астрель, 2006. – 476 с.
27. Умрихин В.В., Ромашук А.Н. [Текст] / В.В. Умрихин, А.Н. Ромашук // На переломе методологических платформ: от классической психологии к психологии XX века современная психология: методология, парадигмы, теории // Ананьевские чтения 2009: современная психология: методология, парадигмы, теория. – Т. 1. – 2009. – С. 109–114.
28. Умрихин В.В. Путь к функциональному пониманию психики как предпосылка психологии XX века [Текст] / В.В. Умрихин // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. – Вып. 1 / под общ. ред. Б.С. Братуся, Д.А. Леонтьева). – М.: МГУ, 2002. – С. 166–174.
29. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: “Весь мир”, 2003. – 416 с.
30. Чалмерс Д. Сознательный ум: В поисках фундаментальной теории [Текст] / Д. Чалмерс. – М.: URSS, 2013. – 512 с.
31. Piaget J. Methodologie des Relations Interdisciplinaires [Текст] / J. Piaget // Archives de Philosophie. – 1971. – No. 34. – P. 539–549.
32. The Science of Consciousness TSC 2018 // Tucson, Arizona. – 2018. – URL: <http://www.consciousness.arizona.edu/documents/TSC2018AbstractBook-final.pdf> (дата обращения: 27.04.2018).
33. Wilber K. The Spectrum of Consciousness [Текст] / Theosophical Publishing House, 1977. – 374 p.
34. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання [Текст] / М.С. Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 39–55.

REFERENCES

1. Agafonov A.Yu. Osnovy smyslovoi teorii soznaniya [Tekst] / A.Yu. Agafonov. – M.: Rech', 2003. – 296 s. [In Russian].
2. Akopov G.V. Psikhologiya soznaniya: Voprosy metodologii, teorii i prikladnykh issledovaniy [Tekst] / G.V. Akopov. – M.: Izd-vo "Institut psikhologii RAN", 2010. – 272 s. [In Russian].
3. Allakhverdov V.M. Soznanie kak paradoks. (Eksperimental'naya psikhologika, t. 1). [Tekst] / V.M. Allakhverdov. – SPb.: Izdatel'stvo DNK, 2000. – 528 s. [In Russian].
4. Anolli L. Psikhologiya kul'tury [Tekst] / L. Anolli. – Khar'kov: Gumanitarnyi tsentr, 2016. – 480 s. [In Russian].
5. Bakhtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva [Tekst] / M.M. Bakhtin. – M.: Iskusstvo, 1979. – 424 s. [In Russian].
6. Brushlinskii A.V. Izbrannye psikhologicheskie trudy. [Tekst] / A.V. Brushlinskii. – M.: IP RAN, 2006. – 623 s. [In Russian].
7. Veber M. Izbrannye proizvedeniya [Tekst] / M. Veber. – M.: Progress, 1990. – 808 s. [In Russian].
8. Gusel'tseva M.S. Kul'turnaya psikhologiya: metodologiya, istoriya, perspektivy [Tekst] / M.S. Gusel'tseva. – M.: Prometei, 2007. – 292 s. [In Russian].
9. Gusel'tseva M.S. Kul'turno-analiticheskii podkhod k izucheniyu evolyutsii psikhologicheskogo znaniya: diss. ... dokt. psikhol. nauk [Tekst] / M.S. Gusel'tseva. – M., 2015. – 459 s. [In Russian].
10. Gusel'tseva M.S. Metodologicheskie krizisy i tipy nauchnoi ratsional'nosti [Tekst] / M.S. Gusel'tseva // Vopr. psikhol. – 2006. – № 1. – S. 3–15. [In Russian].
11. Zavershneva E.Yu. Printsipy neopredelennosti i dopolnitel'nosti v kvantovoi mekhanike i psikhologii: problema metodologicheskikh zaimstvovaniy [Tekst] / E.Yu. Zavershneva // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14 "Psikhologiya". – 2001. – № 4. – S. 67–77; 2002. – № 1. – S. 75–80. [In Russian].
12. Kelli Dzh. Teoriya lichnosti. Psikhologiya lichnykh konstruktov [Tekst] / Dzh. Kelli. – SPb.: Rech', 2000. – 249 s. [In Russian].
13. Klochko V.E. Problema soznaniya v psikhologii: postneklassicheskii rakurs [Tekst] / V.E. Klochko // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 14 "Psikhologiya". – 2013 – № 4. – S. 20–35. [In Russian].
14. Mamardashvili M.K. Klassicheskii i neklassicheskii idealy ratsional'nosti [Tekst] / M.K. Mamardashvili. – M.: Logos, 2004. – 238 s. [In Russian].
15. Martin R. Myshlenie v stile "I". Kak myslyat uspeshnye lidery [Tekst] / R. Martin. – M.: Yurait, 2016. – 228 s.
16. Nagel' T. Kakovo byt' letuchei mysh'yu? [Elektronnyi resurs] / T. Nagel'. – URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Article/nag_kak.php (data obrashcheniya: 27.04.2018). [In Russian].
17. Narrativnaya mediatsiya. Obzor rabot Dzh. Monka i Dzh. Uinsleida. [Tekst] / Obzor D.A. Kutuzovoi // Postneklassicheskaya psikhologiya. Sotsial'nyi konstruktivnizm i narrativnyi podkhod. – 2006-2007. – № 1 (3). – S. 106–125. [In Russian].
18. Pasternak B.L. O predmete i metode psikhologii [Tekst] / B.L. Pasternak // Pasternak B.L. Polnoe sobranie sochinenii s prilozheniyami. V 11 tomakh. – T. 5. – M.: Slovo, 2004. – S. 303–317. [In Russian].
19. Petrovskii V.A. Psikhologiya neadaptivnoi aktivnosti [Tekst] / V.A. Petrovskii. – M.: TOO "Gorbunok", 1992. – 224 s. [In Russian].
20. Revonsuo A. Psikhologiya soznaniya [Tekst] / A. Revonsuo. – SPb.: Piter, 2013. – 336 s. [In Russian].
21. Rubinshtein S.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Tekst] / S.L. Rubinshtein. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s. [In Russian].
22. Sokolov M.M. Chto znachit videt' mir sotsiologicheskii? [Elektronnyi resurs] / M.M. Sokolov // Lektsiya nauchno-obrazovatel'nogo proekta "Progress-Shkola". – 2015. – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sAg-9j3D4pI> (data obrashcheniya: 27.04.2018) [In Russian].
23. Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie: Struktura, istoricheskaya evolyutsiya. [Tekst] / V.S. Stepin. – M.: Progress-Traditsiya, 2000. – 744 s. [In Russian].
24. Furman A.V. Svidomist' yak peredumova psikhologichnogo piznannya i profesiynogo metodologuvannya [Tekst] / A.V. Furman. // Psikhologiya i suspil'stvo: ukr. teoret.-metod. sotsiogumanit. chasop. – 2017. – № 4 (70). – S. 16–38. [In Ukrainian].
25. Uilber K. Integral'naya psikhologiya: Soznanie, Dukh, Psikhologiya, Terapiya [Tekst] / K. Uilber. – M.: ACT, 2004. – 412 s. [In Russian].
26. Uilber K. Kratkaya istoriya vsego [Tekst] / K. Uilber. – M.: Astrel', 2006. – 476 s. [In Russian].
27. Umrikhin V.V., Romashchuk, A.N. [Tekst] / V.V. Umrikhin, A.N. Romashchuk. // Na perelome metodologicheskikh platform: ot klassicheskoi psikhologii k psikhologii XX veka sovremennaya psikhologiya: metodologiya, paradigmy, teorii // Anan'evskie chteniya 2009: sovremennaya psikhologiya: metodologiya, paradigmy, teoriya. – T. 1. – 2009. – S. 109–114. [In Russian].
28. Umrikhin V.V. Put' k funktsional'nomu ponimaniyu psikhiki kak predposylka psikhologii XX veka [Tekst] / V.V. Umrikhin // Uchenye zapiski kafedry obshchei psikhologii MGU. – Vyp. 1 / pod obshch. red. B. S. Bratusya, D. A. Leont'eva). – M.: MGU, 2002. – S. 166–174. [In Russian].
29. Khabermas Yu. Filosofskii diskurs o moderne [Tekst] / Yu. Khabermas. – M.: "Ves' mir", 2003. – 416 s. [In Russian].
30. Chalmers D. Soznayushchii um: V poiskakh fundamental'noi teorii [Tekst] / D. Chalmers. – M.: URSS, 2013. – 512 s. [In Russian].
31. Piaget J. Méthodologie des Relations Interdisciplinaires [Tekst] / J. Piaget // Archives de Philosophie. – 1971. – No. 34. – P. 539–549. [In French].
32. The Science of Consciousness TSC 2018 // Tucson, Arizona. – 2018. – URL: <http://www.consciousness.arizona.edu/documents/TSC2018AbstractBook-final.pdf> (data obrashcheniya: 27.04.2018). [In English].
33. Wilber K. The Spectrum of Consciousness [Tekst] / Theosophical Publishing House, 1977. – 374 p. [In English].
34. Gusel'tseva M.S. Metodologichna optika yak instrument piznannya [Tekst] / M.S. Gusel'tseva // Psikhologiya i suspil'stvo: ukr. teoret.-metod. sotsiogumanit. chasop. – 2017. – № 4 (70). – S. 39–55.

АНОТАЦІЯ

ANNOTATION

Гусельцева Марина Сергіївна.

Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпретація.

Зміст парадигми свідомості у психології змінювався разом зі зміною ідеалів раціональності. В класичній психології свідомість була тотожною психіці, її вивчали як відокремлену реальність з допомогою запозиченої з природознавства методології. У некласичній психології проблема свідомості перебувала на периферії психологічних досліджень, а методологічні стратегії, що дозволяють досліджувати суб'єктивну природу свідомості, мали латентний розвиток. Поворот до феномену свідомості стався на постнекласичному етапі розвитку психології. Він сформувався під впливом глобальних соціокультурних трансформацій сучасності, а також на підґрунті досягнень когнітивістики і нейронауки. У світлі постнекласичного ідеалу раціональності виявилася плинна, лабільна, процесно неперервна, надскладна і багатовимірна природа свідомості, а її вивчення вимагало пошуку нових дослідницьких стратегій. На постнекласичному етапі знову актуальною стала проблема розкодування свідомості як суб'єктивної реальності. Однак ця проблема не могла бути вирішена виключно в рамках когнітивних підходів і досягнень нейронауки. Постнекласичне трактування свідомості передбачало трансдисциплінарність (що дозволяє поєднати природничі та соціогуманітарні підходи до феномену свідомості), процесність перебігу і багатовимірність, антропологічний принцип (що вимагає вивчати свідомість безвідривно від людини в цілому), контекстуально (зважаючи на зміни свідомості в культурно-історичних і соціокультурних контекстах) і суб'єктивність.

У сучасній постнекласичній інтерпретації свідомість (як і психіка в цілому) постає як складна самоорганізаційна система, а також як реальність особливого гатунку – суб'єктивна, динамічна, багатовимірна. Одним із важливих методологічних ресурсів постнекласичного ідеалу раціональності є трансдисциплінарність дослідження феномену свідомості. А це означає, що конструктивну роль у розкритті суб'єктивної природи свідомості і вивченні її культурно-історичної мінливості відіграє гуманітарна методологія, реалізована, зокрема, в лоні принципів, настановлень і нормативів культурно-аналітичного підходу.

Ключові слова: методологія, некласична раціональність, свідомість, суб'єктивність, постнекласичний ідеал раціональності, культурно-аналітичний підхід, трансдисциплінарність.

Marina Guseltseva.

Consciousness as a problem of psychology: post-non-classical interpretation.

The content of the paradigm of consciousness in psychology changed along with a change in the ideals of rationality. In classical psychology consciousness was identical with the psyche, it was studied as an isolated reality through a methodology borrowed from natural science. In non-classical psychology the problem of consciousness was on the periphery of psychological research and methodological strategies that allowed to study the subjective nature of consciousness had latent development at this stage. The turn to the phenomenon of consciousness occurred at the post-non-classical stage of the development of psychology. It was formed under the influence of global socio-cultural transformations of the present, as well as the achievements of cognitive science and neuroscience. In the light of the post-non-classical ideal of rationality, a fluid, labile, procedural, supercomplex and multidimensional nature of consciousness was discovered and her research required the search for new research strategies. At the post-non-classical stage of psychology the problem of studying consciousness as a subjective reality became again topical. However this problem could not be solved solely within the framework of cognitive approaches and achievements of neuroscience. The post-non-classical interpretation of consciousness presupposed transdisciplinarity (allowing to unite the science and humanitarian approaches to the phenomenon of consciousness), processuality and multidimensionality, the anthropological principle (requiring the study of consciousness outside of separation from the person as a whole), contextuality (changes in consciousness in cultural, historical and sociocultural contexts) and subjectivity.

In modern post-non-classical interpretation consciousness (like the psyche as a whole) appears as a complex self-organizing system, as well as subjective, dynamic and multidimensional reality. One of the important methodological resources of the post-non-classical ideal of rationality was the transdisciplinary study of the phenomenon of consciousness. An important role in the disclosure of the subjective nature of consciousness and the study of its cultural and historical variability is played by the humanitarian methodology implemented, in particular, in the cultural-analytical approach.

Key words: methodology, post-nonclassical rationality, consciousness, subjectivity, cultural-analytical approach, transdisciplinarity.

Переклад з російської професора А.В. ФУРМАНА (з дозволу автора)

**Надійшла до редакції 15.05.2018.
Підписана до друку 05.08.2018.**

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М. Свідомість як проблема психології: постнекласична інтерпретація / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 51–66.

СВІДОМІСТЬ І РЕФЛЕКСІЯ У БАЗИСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Олена САВЧЕНКО

УДК 159.922

Olena Savchenko
**CONSCIOUSNESS AND REFLECTION IN THE BASIS
OF PSYCHOLOGICAL THEORIZING**

Актуальність досліджуваної проблеми. Сьогодні активно у мовленнєву практику психологів-методологів входить поняття “методологічна оптика” як додатковий засіб та умова аналізу історичних підстав становлення психології як гуманітарної дисципліни, сучасного її становища, перспектив подальшого розвитку. М. Гусельцева розглядає методологічну оптику як “важливий посередник між дослідником і тією реальністю, яку він вивчає” [13, с. 39]. Проблема усвідомленого обирання науковцем дослідницької стратегії як методологічного інструментарію, комбінування різних підходів та своєчасна гнучка зміна прийомів стає особливо актуальною на тлі домінування постнекласичного типу раціональності, що постулює обов’язковість відрефлексування та аналізу інструментів власного пізнання. Не менш значущим фактором перебудови традицій наукового методологування є визнання та “оформлення сучасного світу як VUCA..., простору існування з домінуючими ознаками волатильності, ненадійності, запутаності і, як результат, невизначеності процесів та явищ...” [44, с. 56].

Об’єктивне ускладнення умов існування та життєдіяльності людини, що відображається у зміні типу раціональності та визнанні науковцями цих умов як таких, до яких людина постійно повинна підлаштовуватися, сприяло зміні головного методологічного настановлення як передумови формування дизайну дослідження у напрямку посилення саморефлексії дослідників: організація процесу усвідомленого

вибору пізнавальних стратегій, котрі, мов світлофільтри, поглинають хвилі певної довжини, пропускаючи лише ті, які відповідають обраному критерію (безумовно спрощуючи у такий спосіб образ відображеної реальності); здійснення селективного “нюансування локальної пізнавальної ситуації” [13, с. 40]. Застосована нами *метафора фільтрів* інформації є традиційною для когнітивної психології, на терені якої були вибудовані концепції обмеженості пропускну здатності свідомості обробляти інформацію, що надходить, на різних етапах цього процесу (Д. Бродбент, Д. та Е. Дойчі, А. Трейсман та ін.). Зміст цієї метафори відповідає образу багатолінзової конструкції, застосування якої дає змогу досліднику поєднати різнорівневі інтелектуальні засоби універсального, загального, особливого та унікального “порядку оргтехнологічного здійснення проблемно-модульної мислєдіяльності” [43, с. 30]. Свого часу такими модулями для нас виступали структурні складові методологічного знання, а саме: рівень філософської методології, загальнонаукових принципів та форм дослідження, конкретно-наукової методології та рівень організації індивідуального дослідження (рівень методики та техніки дослідження) [52].

Ставлячи перед собою **завдання співвіднести зміст понять “свідомість” та “рефлексія” у різних концепціях**, вважаємо важливим моментом відразу обрати дві значущі для аналізу даної галузі знань лінзи: тип домінуючої раціональності [13, 37] та характер

центрованості уявлень стосовно психіки [35]. Сьогодні дослідниками традиційно виокремлюються три основні форми раціональності, а саме: класична, некласична та постнекласична парадигми. *Класична* психологія, як зазначає В. Татенко, що існує з часів В. Вундта, і донині акцентує увагу на таких положеннях: 1) психічна реальність існує як окреме суще; 2) існування психічного не залежить від здатності суб'єкта пізнавати його; 3) існують об'єктивні закони існування психічного, відкриття яких є метою наукового пізнання, а отже психіка людини може бути “спроєкована, сформована, вдосконалена й розвинена відповідно до зразка” [39, с. 264].

Некласична психологія враховує вплив методу пізнання на отримані результати досліджень, котрі уточнюють уявлення про психічне, вона розширює уявлення про причинність та детермінізм психічних явищ через визнання ролі випадковості як самих психічних подій, так і зумовлювальних чинників. Отже, є підстави визначити положення, які окреслюють *некласичний підхід* до вивчення психічних явищ, а саме: 1) формування, функціонування та розвиток психічних явищ спричинені впливом багатьох факторів, прогнозування яких утруднено випадковим характером їх проявів; 2) на певному етапі розвитку психічна система стає здатною до самоорганізації та саморегулювання, тому може протидіяти зовнішнім впливам; 3) у процесі психічного розвитку формуються інтегративні системні характеристики (ідентичність, автономність, особистісний потенціал та ін.), які забезпечують здатність особистості виходити зі стійких критеріїв та орієнтирів у своїй життєдіяльності, зберігаючи стабільність своєї активності та внутрішньої організації на тлі тиску зовнішніх швидкозмінних умов, самодетермінацію її поведінки.

Постнекласична психологія зосереджує свої зусилля на дослідженні цілісної системи “реальної, живої психіки, що охоплює як саме психічне (інструментальне, функціональне, ціннісне, смислове, душевне, духовне, індивідуально неповторне, особистісне тощо), так і його носія, суб'єкта, який “має” цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною” [39, с. 265]. Постнеокласична парадигма з'явилась як альтернатива тотальності та уніфікації жорсткого детермінізму і нормативності, пропонуючи дослідникам зосередити увагу на мінливих процесах, поліваріативних сценаріях розвитку подій, на індивідуальнісних, унікальних проявах психічного. Основні положення

стосовно природи психічних явищ, що відображають дослідницькі настановлення постнекласичної психології, можуть бути сформульовані у такому наборі: 1) психіку неможливо аналізувати у відриві від суб'єкта психічної активності як її носія; 2) контекстуальність є атрибутивною характеристикою особистості (як “чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст” [48, с. 119]); 3) особистість – “рефлексивний проєкт”, що визначається у процесі самоконструювання, реалізації прагнення людини до автентичного буття.

Наступна ознака, обрана нами для систематизації концепцій та моделей, характеризує центрованість уявлень дослідника на окремому аспекті психічного. Відповідно до поглядів Н. Сміта, можемо всі існуючі на сьогоднішній час психологічні концепції розподілити на групи залежно від того локусу причинності, який обирають їх автори для пояснення функціонування та розвитку психіки взагалі та свідомості зокрема, а саме: *органоцентровані*, *енвайроцентровані*, *соціоцентровані* та *нонцентровані* системи. Безумовно, слушно говорити про певну відповідність форм центрованості домінуючим типам раціональності: у межах класичної парадигми домінують *органоцентровані* та *енвайроцентровані* концепції, *некласичній* парадигмі відповідають більшою мірою *соціоцентровані* концепції, *постнекласичній* – *нонцентровані* моделі. На наше переконання, зміна центрованості є одним з головних факторів, що стимулює трансформацію парадигм, спричиняє перемену поглядів стосовно причинності психічних явищ. Отож розгляд зміни моделей свідомості у системі цих двох координат сприятиме рефлексії внутрішніх чинників процесу розвитку наукових знань.

Органоцентровані моделі, на думку Н. Сміта, існують і на сучасному етапі розвитку психології “у посиленнях на психе, вітальну та розумну душу, розум, мозок, свідомість і “Я”, а також у конструктах обробки інформації” [35, с. 341]. Вони постулюють наявність у складі психіки вроджених схем та механізмів, що забезпечують відображення зовнішнього світу. Як наслідок, психіка людини вимаєструє “другу” ментальну реальність, яка суттєво відрізняється від її фізичного аналога. У *енвайроцентрованих* моделях дослідження розпочинаються не із введення конструктів, а зі спостереження за подіями, так званого аналізу сетінгу. Метою останнього

є встановлення відповідності між умовами та реакціями, знаходження патернів поведінки, що узгоджуються із ситуацією, сприяють швидкому зняттю суперечностей. Основні соціоцентровані моделі були сформовані під впливом соціального конструктивізму і в контексті постнеокласичної парадигми. Однак дослідники визначають достатню кількість передумов, що сформували їхнє підґрунтя. Соціальний конструктивізм стверджує, що всі знання є відносними та залежать від процесів конвенції у певних групах чи спільнотах. Дійсність другого порядку людина «конструює на засновках культурних моделей, виходячи із власного досвіду – як особистого, так і досвіду спілкування з іншими» [47, с. 15]. Нонцентровані моделі концентрують увагу на відносинах або взаємозв'язках як складових поведінки або діяльності. Важливу роль у розумінні та прогнозуванні поведінки людини відіграють такі змінні, як інтеракція, взаємність, контекст, «біологічна організація конкретного організму разом з будь-якими можливими порушеннями» [35, с. 344], історія інтеракцій. Завданням наукової психології стає опис функціональних стосунків, які виявляються у низці взаємозалежних подій, а питання причинного зумовлення взагалі знімається як малозначуще.

Діалектично зорієнтовану психологію, розроблену радянськими психологами, Н. Сміт відносить до групи органоцентрованих систем, оскільки саме мозок розглядається ними як основний фактор, що визначає поведінку особистості [35]. Однак, безумовно, це спрощене сприйняття тієї спадщини, яка отримана нами від наших попередників, на вивченні праць яких сформувалась наукова свідомість та ментальність багатьох сучасних українських науковців у царині психології. Важливим вважається нам вибудовування більш складного базису трансформування ідей відносно природи свідомості у координатах центрованості та парадигмальності. Сформована структура як базис методологічного аналізу виконуватиме функції когнітивної схеми, спрямовуючи пізнавальну активність потенційних дослідників, сприяючи більш чіткій систематизації, упорядкуванню наявних знань і відшукуванню тих фрагментів реальності, які залишились невизначеними, або недостатньо вивченими. Такі наукові засновки є аналогом фреймових та скриптових структур індивідуальної свідомості людини. Запропонований В. Ганzenim підхід до системного опису складних

психічних явищ через застосування базових засновків припускає співвіднесення множини характеристик досліджуваного явища з компонентами визначеного базису (попередньо обраної або вибудованої моделі) за допомогою принципів відповідності та критеріїв близькості. «Базис дозволяє впевнитися у повноті системного опису, впорядкувати його компоненти, отримати стійку «опору» опису, застосувати її для співвіднесення описів одного й того ж об'єкта, відшукувати спільність об'єктів різної природи» [28, с. 8]. Наявність широкого спектру різних засновків-базисів, які доречно застосувати для опису та порівняння певного психічного явища, є підставою, на думку вченого, для формування більш складної системи уявлень стосовно досліджуваного аспекту об'єктивної реальності й водночас для побудови більш адекватної картини світу [12].

Отже, завданнями пропонованого дослідження є:

а) застосувати базис, координатами якого є центрованість та парадигмальність, для систематизації уявлень про свідомість у діалектично зорієнтованій радянській психології та когнітивному підході;

б) порівняти названі підходи і визначити перспективні засоби подолання виникаючих суперечностей на різних етапах їх розвитку;

в) застосувати сформований базис для обґрунтування місця рефлексії в організації свідомості та свідомої життєдіяльності суб'єкта.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Когнітивна та радянська напрями психології були обрані нами, тому що вони обидві є *органоцентровані*, а отже їхні положення містять постулат, згідно з яким дії організму мають причину в самому організмі, у його здатності здійснювати саморегуляцію та самоорганізацію власної активності [35, с.74]. Саме на аналізі цих двох підходів можна побачити поступове виникнення й поступове посилення впливу інших форм центрованості, які стимулювали зміну парадигм: перехід від класичної «нормальної» науки до постнеокласичного типу раціональності через проміжну ланку неокласичної парадигми. У *табл. 1* нами систематизовані уявлення про свідомість у системі визначених координат.

Класична методологія спрямовує зусилля на розробку об'єктивних методів дослідження суб'єктивних аспектів психіки, на розкриття об'єктивних законів її структури, розвитку та функціонування, існування яких не залежать

Таблиця 1

Концепції свідомості у координатній системі парадигмальності та центрованості

Тип раціональності	Модель центрованості	Діалектично зорієнтована радянська психологія		Когнітивна психологія	
		Концепції та моделі	Погляд на свідомість	Концепції та моделі	Погляд на свідомість
класичний	Органо-центрована	Системна робота мозкових структур як матеріальна основа психічної діяльності (П. Анохін, М. Бернштейн, О. Лурія)	Свідомість як результуючий аспект системної роботи мозкових структур, який характеризується відокремленням суб'єкта від навколишнього світу, вербалізацією переживань, розумінням подій, почуттям суб'єктивної очевидності того, що відбувається	Процеси обробки інформації як проміжна ланка відображення інформації між нейробіологічним та психічним рівнями (Н. Хомський, У. Найсер та ін.)	Свідомість – етап обробки інформації, який відрізняється послідовністю та ретельністю, на якому здійснюється вербальне кодування інформації, потрібне для її подальшого збереження та реконструювання, відтворення.
	Енвайро-центрована	Модель внутрішнього плану дії, зовнішньої та внутрішньої сторін діяльності (О.М. Леонтьєв, Я. Пономарьов)	Свідомість як внутрішній рух, процес означування, який забезпечує зв'язок результатів психічного відображення з їх чуттєвою основою, з особистісним сенсом	Модель ментального простору (Ж. Фокон'є, Ч. Озгуд, Дж. Келлі, М. Холодна)	Свідомість як здатність конструювати і трансформувати ментальний простір, у межах якого презентується інформація
	Соціо-центрована	Модель соціальної детермінації психіки (Л. Виготський)	Свідомість як набута у процесі соціальної взаємодії здатність здійснювати вторинне відображення інформації	Метакогнітивізм (Дж. Флейвелл, Р. Ключе, Р. Стенберг та ін.)	Свідомість як метасистема, що здійснює інтеграцію та регуляцію психічних процесів
	Нон-центрована	Суб'єктний підхід (К. Абульханова, А. Брушлинський, В. Татенко)	Свідомість як якісний атрибут активності суб'єкта	Моделі множинних форм свідомості (Е. Тулвінг), загального робочого простору (Б. Баарс)	Свідомість як «публічний орган мозку», засіб організації обробки інформації, зкоординування роботи різних частин психіки та контролю
некласичний	Соціо-центрована	Поліфонічна модель свідомості (М. Бахтин, Ф. Василюк)	Свідомість як діалогована форма буття, система інтеріоризованих думок інших осіб	Модель психічного (Theory of mind) (Ж. Піаже, Д. Деннет та ін.)	Свідомість як генератор двосторонніх моделей подій партнерів по взаємодії
	Нон-центрована	Концепція світів свідомості (М. Мамардашвілі, В. Зінченко)	Свідомість як рівнева структура, складові якої знаходять вираження через посередників (знак, слово, дія, вчинок)	Метасистемний підхід (А. Карпов)	Свідомість як феномен, результуюча сторона рефлексії
постне-класичний	Нон-центрована	Герменевтична модель (Н. Чепелева, Т. Титаренко та ін.)	Свідомість як засіб організації життєвого досвіду через автонаративи	Рефлексивна теорія свідомості (М. Велманс)	Свідомість як механізм «перцептивної проєкції», формування феноменальних світів

від пізнавальної діяльності суб'єкта. Як стверджує В. Татенко, класична методологія придатна для вивчення достатньо "простих" проявів психічного, обмежуючи сферу досліджень аналізом форм та функцій відображення, умовами їх усвідомлення [39, с. 264]. Вона активно застосовує R-методологію, яка зосереджена на виявленні середньогрупових тенденцій, відкидаючи індивідуальні дані, що істотно відхиляються від середнього значення, як "вектор похибок" [35, с. 106]. Основними експериментальними змінними тут виступають тестові завдання, стимули, які варіюються дослідником для визначення відповідних форм реакцій. Вважається, що R-методологія враховує лише позицію дослідника та ігнорує думки і погляди самих досліджуваних.

Описуючи певні ідеї, нами не ставиться за мету завдання відобразити концепції авторів у всій їхній повноті. Навпаки, наша увага зосереджуватиметься на окремих положеннях, іноді навіть і не на найбільш фундаментальних і провідних, у спадщині вчених, які, однак, дозволять нам провести потрібне зіставлення двох психологічних напрямів, виявити ті схожі ідеї, які визначили подальший розвиток наукового знання у загальному науковому просторі. Так, для радянської психології більшою мірою характерний розгляд свідомості як "суспільно-історичної форми життєдіяльності" (за О. Лурією), однак у межах **органоцентрованого підходу** до аналізу психіки фокусуємо свою увагу на зв'язку вищих форм психічної діяльності з особливостями функціонування мозку, оскільки психічне розглядалося багатьма науковцями як функція роботи мозкових структур. С. Рубінштейн писав, що "радянська психологія походить з їх єдності, усередині якого психічне та фізичне зберігає свої специфічні властивості. Принцип психофізіологічної єдності – перший основний принцип радянської психології. Усередині цієї єдності визначальними є матеріальні засади, хоча психічне зберігає свою якісну специфічність; воно не зводиться до фізичних властивостей матерії і не перетворюється у бездіяльний епіфеномен" [33, с. 25]. Великим надбанням для сучасної психології є моделі "функціональної системи" (П. Анохін) та рівневої організації рухів (М. Бернштейн), структурно-функціональна модель організації мозку (О. Лурія), які пояснюють достатньо складні прояви психічного через регулярне, або тимчасове поєднання декількох мозкових структур, котрі формують цілісну систему, де кожний елемент забезпечує вико-

нання своє специфічної функції. М. Бернштейн припустив, що людина може здійснювати усвідомлений вплив на координацію рухів будь-якого рівня лише за умови, що даний рівень є провідним у розв'язанні певної задачі. "Безумовно, – писав вчений, – з цього не випливає, що ступінь усвідомленості була однаковою у кожного провідного рівня; навпаки, і ступінь усвідомленості, і рівень довільності зростає з переходом рівнями знизу вгору" [7, с. 43].

Отже, свідомість у концепціях, які намагались пов'язати характер психічних функцій з особливостями функціонування мозкових структур як матеріальної субстанції, функціонально постає у двох формах: 1) як атрибутивна характеристика психічних проявів, рівень якої змінюється залежно від рівня організації психічних явищ та їхньої ролі у діяльності людини; 2) як форма специфічної людської діяльності, яка відрізняється довільністю, опосередкованістю та залежністю від форм суспільної свідомості. О. Лурія визначав три відмітні характеристики свідомої діяльності людини, а саме: а) відносна незалежність від біологічних мотивів, б) наочність вражень та слідів безпосереднього індивідуального досвіду, в) шлях формування через привласнення загальнолюдського досвіду у процесі навчання [24, с. 62–63].

Оскільки свідомість розглядається як властивість психіки, то доречно визначити *критерії свідомої діяльності* як ті маркери, що дозволяють констатувати наявність свідомості за непрямими ознаками. Систематизуючи дані, отримані у різних дослідженнях, вкажемо на такі критерії свідомості: 1) виокремлення себе з навколишнього середовища, розрізнення об'єктивних та суб'єктивних аспектів реальності [17, 19, 50]; 2) можливість вербалізації (те, що суб'єктом усвідомлено, може бути виражено у знаковій формі) [3, 23]; 3) розуміння як переживання певного змісту буття та свідомості, що репрезентується самим суб'єктом [17, 318]; 4) відчуття суб'єктивної очевидності того, що відбувається [3], "здатність надавати собі звіт про те, що саме має місце в оточуючому та власному внутрішньому світі" [18, с. 27] та ін.

Л. Ітельсон писав про те, що вирішальною ознакою свідомості є здатність людини розрізняти "мотиви від учинків, значення від дій, психічні образи – від предметів, себе – від оточуючого світу" [19, с. 197]. У підсумку ця здатність дозволяє суб'єкту розвести власні уявлення про дійсність і саму реальність, зро-

зуміти, що образи, ідеї та знання є “просто” реальністю його свідомості”. На підставі цих розмірковувань дослідник доходить сміливого висновку, який суперечив фундаментальному положенню прийнятої на той час методологеми (буття визначає свідомість), що “всесвіт, у якому ми живемо – це творіння нашого духу, продукт нашої психічної діяльності. Не буття визначає свідомість, а навпаки, свідомість створює буття!” [Там само, с. 171]. Здатність до розмежовування та відокремлення пов’язана, на думку Н. Чуприкової, із загальним напрямком когнітивного розвитку особистості, який спрямований від загального до часткового, від слабо визначеного, недиференційованого до все більш визначеного, чітко окресленого, від глобального цілого до багатокomпонентної структури. Цей *універсальний загальний закон розвитку* формулюється дослідницею таким чином: “певне вихідне ціле завжди розвивається так, що мірилом його розвитку стає все більш внутрішньо диференційоване” [50, с. 18]. С. Рубінштейн пов’язував підвищення рівня диференційованості із природним переходом людини від домінування чуттєвого пізнання до переважання поняттєвого мислення. За припущенням Л. Веккера, образна мова має симультанно-просторову структуру, а символічно-операторна мова представлена сукцесивними структурами мовленнєвих сигналів. Останні дозволяють подавати інформацію у формі лінійної наступності, відображати односпрямовану часову безперервність [8].

Отже, другим критерієм свідомої психічної діяльності логічно вважати можливість вербалізації інформації, яку відображає суб’єкт. Д. Леонтьєв припускав, що вербалізація сенсу – механізм “утілення сенсу в значеннях, котрі переводить його на новий рівень функціонування: смисл отримує причинне пояснення, семантичну визначеність, стає феноменом ясно усвідомленим” [23, с. 13]. Усвідомлення можливо лише завдяки мовленнєвій діяльності, коли людина знаходить адекватні знакові форми для відображення відносин між об’єктами зовнішньої або внутрішньої реальності, які стають очевидними, або зрозумілими іншим особам, і їй самій як зовнішньому спостерігачеві. Л. Веккер запропонував розглядати мовлення як важливий інтегратор психічної діяльності та свідомості, поряд з пам’яттю, увагою та уявою. Це той процес, завдяки якому здійснюється перехід психіки на рівень свідомості, забезпечується інтегрованість останньої

як цілісної системи, створюються підстави для саморегуляції. Завдяки мовленню, яке “виходить за межі психіки індивідуального суб’єкта та... являє собою процес не індивідуально-психологічний, а соціально-психологічний” [8, с. 313], формується свідомість як психологічне утворення, яке є “цілісно зв’язане й підзвітне суб’єкту та довільно керується ним у своїй динаміці” [Там само, с. 316].

Розуміння як інтегративне переживання є критерієм свідомої діяльності, оскільки становить результуючий аспект достатньо складної мисленнєвої діяльності, яка припускає: 1) виокремлення основних елементів, “значеннєвих віх”, та об’єднання їх у єдине ціле (Г. Костюк); 2) вихід за “безпосередні межі зрозумілого”, підключення більш широкого контексту; 3) співвіднесення того, що розуміється, з уявленнями про належне, яке відображає знання суб’єкта про соціальні, моральні та групові норми поведінки; 4) повторне звертання суб’єкта до проблемної ситуації, яка вперше породила непорозуміння (розуміння-спогади); 5) висунення припущень стосовно можливих зв’язків між елементами проблемної ситуації (розуміння-поєднання); 6) зіставлення припущень з реальністю, впізнання тих феноменів, які відповідають обраним критеріям (розуміння-припущення) [17; 18]. Отож розуміння – це справді підсумковий зріз функціонування свідомості, який відображає знаходження сенсу в певних подіях, аспектах реальності або власної життєдіяльності. “Сам по собі реальний світ не має ніякого сенсу. Свідомість “приписує” сенс подіям, явищам реальності, а також будь-яким проявам людини, починаючи з емоційних, психомоторних, та завершуючи особистісними й духовними” [3, с. 293].

Виникає у людини відчуття суб’єктивної очевидності того, що відбувається, формує в неї упевненість, що вона насправді існує, є живою, тобто щось відчуває та переживає. Як пише А. Агафонов, особисті почуття і переживання можуть бути нереалістичними, оскільки вони суб’єктивні, однак сам факт їх реальності у психіці людей є об’єктивним, таким, що не викликає сумнівів. “Саме суб’єктивна очевидність постачає людині знання про те, що вона переживає у даний момент часу, та про те, що саме вона переживає, а не хтось інший замість неї” [2, с. 87]. Вважаємо даний критерій свідомості значущим, тому що стосується тих аспектів дійсності, що формують підґрунтя самосвідомості, ідентичності особистості, а пізніше і переживання нею власної автентичності,

врешті-решт він є підставою привласнення людиною персональних відчуттів, переживань, думок, потреб.

Отже, свідомість – це вищий ступінь розвитку психіки, система психічних процесів, що забезпечують відображення оточення та регуляцію поведінки людини, підґрунтям функціонування яких є впорядкована діяльність мозкових структур різного рівня організації. Засадничими ознаками свідомої психічної діяльності є її здатність до відокремлення себе від інших об'єктів реальності, розуміння подій зовнішньої та внутрішньої життєдіяльності, переживання суб'єктної очевидності кожного моменту повсякдення, спроможність означувати власні переживання, думки.

Когнітивна психологія пішла іншим шляхом, припускаючи, що між рівнем функціонування мозкових структур та поясом розвиткового перебігу психічних процесів знаходяться універсальні, неусвідомлені, як правило, задані на момент народження процеси, які забезпечують сприйняття, обробку, зберігання та відтворення інформації, що надходить зовні. Щонайменше є підстави вказати на чотири моделі, що у різні історичні періоди застосовувалися для пояснення пізнавальної активності людини, а саме: модель “каналу зв'язку з обмеженою пропускнуою здатністю” (модель фільтрації інформації Д. Бродбента), комп'ютерна метафора (модель ТОТЕ Дж. Міллера, Н. Галантера, К. Прибрама; схема перцептивного циклу У. Найсера та ін.), модель модулярності або модель “швейцарського армійського ножа” (гіпотеза модулярності з доменно специфічними складовими Дж. Фодора), модель паралельної розподіленої обробки (конекціонізм Д. Румельхарда, Дж. Маклеланда). Ментальні моделі психіки, наслідуючи роботу комп'ютерів, достатньо швидко витиснули моделі обмеженої обробки інформації, які застосовували математично громіздкі засоби опису психічних процесів керування складними системами. Окрім того, нові моделі презентували наявність “центрального процесів”, універсальних для всіх суб'єктів, та змінні складові, котрі є специфічними для розв'язання певного класу задач. Так, у широковідомій теорії породжувальної граматики Н. Хомського були виокремлені два рівні форм репрезентації: рівень глибинних структур, які забезпечують подання інформації в універсальній для різних мов абстрактній формі та рівень поверхневих структур, котрі вирізняються мовленнєвою специфічністю і

високою варіативністю у презентації знань. Також існують механізми трансформації глибинних структур у поверхневі (“правила трансформації”), застосування яких дозволяє створювати різноманітні поверхневі форми, що відображають один і той же зміст глибинної форми. Саме перехід від поверхневих структур до глибинних виявляється у феномені розуміння, схоплювання сенсу, а неможливість його реконструювання як висловлювання свідчить про недостатній рівень розвитку мовленнєвої компетентності особистості, про мисленнєві дисгармонії чи порушення.

У будь-якому разі перші моделі, що застосували комп'ютерну метафору, поставили питання про чітке відокремлення репрезентації як форми подання інформації й відповідних їй операційних процесів, що забезпечують трансформацію змістових та структурних складових, і самого змісту інформації. Мозок став розглядатися як необхідна, однак недостатня умова формування символічних репрезентацій та контролю поведінки. А зв'язок між мозковими структурами і психічними формами став вважатися непрямим, опосередкованим операційними складниками та когнітивними структурами, які передують сприйняттю конкретної інформації, скеровують перцептивні процеси, уможливають звірення даних, активізують певні форми поведінки (оцінні, пошукові, захисні та ін.). Запропонована У. Найсером модель безперервних перцептивних циклів пояснює сприйняття інформації через активацію антиципуючої схеми, яка не лише форматує дані, що надходять ззовні, а й спрямовує пошукову активність суб'єкта на знаходження додаткової, або уточнювальної інформації у ситуації, коли попередні установки не відповідають ситуаційно отриманій інформації [25]. За результатом такого подвійного притирання “схема – дані” модифікується вихідна схема, яка запускає наступний цикл обробки інформації. У процесі функціонування репрезентативні та операційні складові психіки не тільки виконують функції відбору та переробки, а й поступово ускладнюються і вдосконалюються (що сприяє підвищенню ефективності сприйняття та швидкості обробки інформації), усе більш спеціалізуються, що стимулює розвій суб'єктивності й унікальності поглядів людини на світ.

Відповідно до модульного підходу свідомість уявляється як складна система, що поєднує вузькоспеціалізовані домени, які виконують різні завдання паралельно, та центральні процеси координування й інтеграції

інформації, потрібної для ухвалення рішення та обирання бажаної програми поведінки. Особливості функціонування модулів спричинені генетично, тому можуть працювати достатньо незалежно один від одного, що суттєво прискорює перебіг когнітивних процесів, уможлиблює компенсацію тих аспектів, які тимчасово заблоковані чи несформовані. Д. Мар порівняв психіку людини з багатофункціональним швейцарським ножом, можливості якого значно переважають обмежений арсенал функцій звичайного ножа. “Мозкова” метафора психіки, яка порівнює останню з розгалуженою мережею нейронів, місце яких займають значення, поєднує принципи паралельної обробки інформації, рівневої та сіткової організації. Автори цього напряму запропонували ввести вагові коефіцієнти, що відображають швидкість і ймовірність активізації певних зв'язків між “нейронами”, які змінюються у процесі навчання та набуття досвіду розв'язання задач певного типу. Основним правилом, що описує роботу штучних нейронних сіток, є правило Д. Хебба, відповідно до якого знижується поріг синаптичного зв'язку між двома нейронами, які активовані одночасно [41].

Таким чином, попри те, що моделі когнітивної і радянської психології пов'язували особливості функціонування свідомості з активністю мозкових структур, маємо істотні розбіжності у цих підходах: 1) націленість вітчизняної науки на системний аналіз функціонування мозку, тимчасовий характер об'єднання певних мозкових структур у систему, що зумовлено завданням, яке вирішує суб'єкт, залежність можливостей усвідомлення інформації від місця даних процесів у його діяльності; 2) когнітивна наука акцентує увагу на доменному характері функціонування складових психіки, на відшукуванні сталих мозкових корелятивів психічних процесів, на проміжному характері процесів обробки інформації, які спричиняють появу психічних феноменів. Як коментар, згадаємо думку Б. Ананьєва, котрий припустив, що “операційні механізми не містяться у самому мозку – субстраті свідомості, вони засвоюються індивідом у процесі виховання, навчання, в загальній його соціалізації і мають конкретно-історичний характер” [4, с. 146], а отже це ставить під сумнів можливість відшукати їх стійкі кореляти з мозковими структурами. Також доречно зважати на погляд Дж. Сьорля, який вважав, що немає сенсу вишукувати проміжні ланки у системі “мозок – психіка”, адже поясненням можуть

бути такі каузальні стосунки, при яких психіка залежить від процесів, які відбуваються в мозку й одночасно психічні процеси реалізуються у системі нейронних та мозкових структур [38].

У *табл. 2* нами систематизовані дані щодо співвіднесення понять “рефлексії” та “свідомості”, що існують у межах окреслених підходів. Основною функцією свідомості в обох випадках є *відображувальна*. Однак радянська психологія зосереджує увагу на предметі відображення, вважаючи, що рефлексія – це форма активного переосмислення змісту власної свідомості, діяльності та спілкування (за І. Войтик), а когнітивна психологія підкреслює значущість специфічного характеру обробки результатів, який характеризується підвищеною раціональністю.

Серед основних механізмів рефлексії вченими радянської доби були визначені “розщеплення” і “встановлення відносин”. Механізм “розщеплення” розподіляє психічне явище на об'єкт та інструмент. Досліджуючи певні властивості розумової діяльності, суб'єкт використовує інші її аспекти як інструменти. При цьому об'єкт вивчення завжди усвідомлюється, суб'єкт може створювати його моделі, ідеалізації, гіпотези. Інструмент залишає якість “неявного знання”, яке не усвідомлюється суб'єктом (В. Лекторський). Я. Пономарьов описав механізм “встановлення відносин” між різними структурними утвореннями діяльності як одну з процедур рефлексії, котра виконується суб'єктом із метою подолання виникаючих у ній “розривів” і “зупинок”. У моделі рефлексивного аналізу В. Давидова та А. Зака визначена певна форма рефлексії, а саме *змістова*, яка спрямована на пошук і встановлення сутнісних відносин. Вона переважно актуалізується у формі “побудови системи можливих дій та у визначенні оптимальної дії, відповідної значущим умовам задачі” [14, с. 199]. Узагальнений аналіз активності, здійснюваної засобами змістової рефлексії, надає суб'єкту відповіді на такі питання: “чому дія виконується так, а не інакше?; що суттєвого в цій дії, щоб вона могла бути успішно виконана в різних (а не тільки в даних) умовах?” [32, с. 24].

Дослідники когнітивної психології припускають, що людина здатна функціонувати у різних режимах: певний режим блокує доступ до інтуїтивного досвіду, однак сприяє раціональному усвідомленню інформації, рефлексії, а інший – навпаки, блокує свідомий контроль. Дуже часто підставою для зміни режиму

Таблиця 2

Співвідношення змісту та обсягу понять “рефлексія” і “свідомість”

Тип раціональності	Модель центрованості	Радянська діалектично зорієнтована психологія			Когнітивна психологія		
		Співвідношення свідомості та рефлексії	Визначення рефлексії	Основний механізм рефлексії	Співвідношення свідомості та рефлексії	Визначення рефлексії	Основний механізм рефлексії
класичний	Органоцентрована	рефлексія – атрибут свідомості, що відрізняє її від інших рівнів організації психічного	«самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями і думками» (К. Платонов); вивчення змісту власної свідомості (В. Столін)	розщеплення на об'єкт та засіб пізнання; встановлення відносин між елементами різних структур (вербалізація переживань та думок)	рефлексія – режим свідомості, за якого домінує установка на свідомий аналіз	«здатність розмірковувати про особливості власного мислення з метою його удосконалення» (П. Дондер)	усвідомлення як зміна фокусу уваги
	Енвайроцентрована	рефлексія як механізм свідомості	різновид внутрішньої діяльності; процес мисленнєвої активності, котрий «передбачає критичну реконструкцію реальності» (Т. Дмитрієва, Н. Сєдова)	перехід із зовнішнього плану реалізації активності у внутрішній план аналізу, із зовнішньої сторони діяльності на внутрішню	рефлексія як форма активності свідомості (само-спостереження)	здатність бачити себе зі сторони, сформована на спостереженні за власними переживаннями, роздумами та діями (М. Браун)	когнітивний контроль як механізм керування когнітивними ресурсами суб'єкта: координація різних когнітивних процесів та функцій
	Соціоцентрована	рефлексія як чинник розвитку свідомості	процес усвідомлення психічних процесів із метою «оволодіння, свідомого керівництва ними» (Л. Виготський)	інтеріоризація нових життєвих подій у наявні в людини структури (М.Клементьєва)	рефлексія як набута здатність свідомості, надбудований рівень	мета-здібність, яка забезпечує регуляцію всієї когнітивної підструктури психіки	перехід у метастан свідомості
	Нонцентрована	свідомість та рефлексивність як ознаки внутрішньої активності суб'єкта	раціональна та вербально-символічна активність особистості, спрямована «на розвиток та інтеграцію життєвого шляху» (О. Старовойтенко)	формування рефлексивної позиції, зміна позицій	рефлексивність як метастан контролю свідомості, структурований досвід	аутоноетичний (рекурсивний) стан свідомості, спрямований на самопізнання, що поєднує самовизнання, самодослідження та самосприйняття (Ф. Петерс)	наведення фокусу уваги, формування установки на аналіз власної поведінки

функціонування стає зміна фокусу уваги, в центр якої потрапляють ті елементи чи аспекти діяльності, які раніше не були предметом аналізу суб'єкта. У такий спосіб здебільшого осмислюються підстави знань і засобів досягнення ефективного прийняття рішення, співвідносяться еталонні моделі та реальні процеси й результати, визначається порядок здійснення певних дій тощо. Ж. Піаже пов'язував розвиток здібності до рефлексії з інтелектуальним розвитком особистості, досягненням рівня формальних операцій. В основі рефлексивної спроможності перебуває механізм усвідомлення суб'єктом логічних законів зв'язку об'єкта з розумовими операціями та діями, спрямованими на нього. Водночас усвідомлення засноване на різних формах абстрагування: емпірична абстракція забезпечує угруповання сенсорних проявів і формування більш-менш стійких патернів, а рефлексивна абстракція – результати мисленнєвого конструювання, що не залежить від конкретного сенсорного матеріалу, але визначається діями суб'єкта, характером зреалізованих ним операцій [30].

Енвайроцентрованими моделями свідомості варто вважати ті теорії, які припускають існування структурованих внутрішніх явищ, що формують “внутрішній світ особистості”, котрий протистоїть зовнішньому світу, маючи з ним певну подібність в організаційному плані. Так, у радянській психології була сформована концепція внутрішнього плану дії (О. Леонтьєв, Я. Пономарьов), а в межах когнітивної психології – теорія ментального простору (Ж. Фококон'є, Ч. Озгуд, Дж. Келлі). Ж. Фококон'є, вводячи “ментальний простір” як поняття когнітивної лінгвістики, вказує, що його зміст відображає психологічний механізм, котрий забезпечує адекватне розуміння партнера по спілкуванню. На думку дослідника, характер організації ментального простору відповідає двом основним факторам: а) особливостям організації тривимірного світу, в якому живе людина і який впливає на сприйняття розміру, відстані, просторового розташування об'єктів та ін.; б) особливостям організації мови та побудови мовленнєвих висловлювань [27].

Відповідно до положень діяльнісного підходу, сформульованого у працях Л. Виготського, С. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, психічні утворення формуються, розвиваються та проявляються в діяльності. Свідомість, як стверджував О.М. Леонтьєв, не надана людині споконвічно, і не породжується самою природою

у процесах її розвитку, вона породжується суспільством, “створюється” ним [22]. Дослідник довів, що процес розвитку психіки людини був детермінований запитами реального життя, які постійно ускладнювалися, вимагаючи від людини все більш розвинутих засобів відображення, регулювання та реагування. Ускладнення діяльності сприяло появі планування як попередньої мисленнєвої дії, в ході якої суб'єкт аналізував потенційно можливі варіанти своїх дій, співвідносив власні дії з діями партнерів. Я. Пономарьов увів у психологію поняття “внутрішній план дії” як специфічну форму активності людини, котра відрізняється цілеспрямованістю та наявністю попередньої програми дій. Більше того, не слід протиставляти поняття “зовнішній” і “внутрішній”, оскільки вони є відносними, а їх роз'єднання має сенс лише “у межах визначеної для аналізу системи, без виходу за її межі” [31, с. 21]. Внутрішній план дії – це надбудований рівень, структура та особливості функціонування якого залежать від базального рівня, зовнішнього плану дії, предметної діяльності. За логікою формування, проходячи п'ять визначених автором стадій, внутрішній план здійснює все більш значущий, реорганізуючий вплив на зовнішній план (у напрямку все більшої диференціації та інтеграції), оскільки функціонує в неподільному зв'язку з ним. Як результат, маємо ситуацію подолання суб'єктом обмежень базального рівня та усвідомлення ним певних особливостей своєї діяльності, власних можливостей. Відтак “вторинна психічна (суб'єктна) модель завжди двоїста: це надбудовно-базальна модель, до складу якої входять щонайменше два власних складники: 1) базальна (елементи моделі – зображення) та 2) надбудовна (елементи знакової моделі)” [Там само, с. 173]. Внутрішній план дії, або здатність діяти подумки, сутнісно змінює характер реалізації зовнішнього плану, який стає більш усвідомленим і керованим, а результати активності набувають більшої прогнозованості.

Виокремлення двох сторін діяльності було здійснене О.М. Леонтьєвим, котрим внутрішня діяльність також визначається як вторинна, тому що формується у процесі інтеріоризації зовнішньої предметної діяльності внаслідок вибудовування внутрішнього плану свідомості. Крім того, складові внутрішнього плану діяльності починають функціонувати та розвиватися за власними логіко-генетичними законами, впливаючи на структуру і характер реалізації зовнішнього діяння. Важливо, що ці дві сторони

діяльності, сформувавшись, продовжують функціонувати у єдності, зберігаючи двосторонні зв'язки без домінування чи підпорядкування однієї форми іншою. А спільні риси структур зовнішньої та внутрішньої діяльності формують підстави для переходів з однієї форми діяльного практикування в іншу. “Внутрішня діяльність у процесі свого формування набуває таких засобів, які дозволяють суб'єкту вирішувати завдання, нездійсненні у плані зовнішньої діяльності і навпаки” [16, с. 82].

Такий підхід створив підстави розглядати свідомість не як тло, “поле, що споглядається суб'єктом”, а як особливий внутрішній рух-поступ, що стимулюється “рухом людської діяльності” [22]. Цей рух-розвиток є суб'єктивним продуктом тієї активності, яку виявляє людина у діяльності. О.М. Леонтьєв писав, що свідомість є “перетворювальною формою проявів тих суспільних за своєю природою відносин, які реалізуються діяльністю людини у предметному світі” (див. [16, с. 87]). Безумовно, що це більшою мірою висвітлює перебіг процесу формування свідомості у філо- чи антропогенезі, хоча й дає підстави зрозуміти особливості функціонування індивідуальної свідомості. У процесі реалізації активності суб'єкт змушений відображати інформацію, частина якої ідеалізується у формі мовних значень. Лише через комунікацію інформація стає надбанням свідомості самої людини та інших. Процес означування запускає два процеси розгортання думки: перший повертає застосовуване особою значення до чуттєвих вражень, як правило, через складний ланцюг мисленевих операцій, натомість другий пов'язує значення з особистісним сенсом, що надає думці певної упередженості (*рос.* – пристрастности). Звідси зрозуміло, що свідомість – це процес, осереддя якого становить означування, у підсумку якого людина може висловити свої переживання, відчуття, думки й осягнути їх вторинне значення (*сенс*) через пов'язування з мотивами.

Обґрунтування репрезентацій як важливих складових мислення і свідомої обробки інформації поставило питання про те, де саме відбувається їх конструювання, трансформація та реконструювання. Варіантом вирішення цього питання в когнітивній психології стало введення поняття та розробка *концепції ментального простору*. В сучасній психологічній теорії, на думку М. Осоріної, ментальний простір має онтологічний статус, оскільки він

може бути самостійним об'єктом дослідження, “винесеним назовні” і навіть усвідомленим. “Це оперативний простір розумової діяльності, у якому актуалізуються, перетворюються, взаємодіють, змінюють один одного або вишиковуються в організовані сукупності операнди думки, що унаявлені у вигляді ментальних репрезентацій різного типу психічні об'єкти, котрими оперує мислення” [27, с. 13]. Дослідницею були визначені основні властивості ментального простору як вторинної образної структури, а саме: 1) існування у формі хроно-топу, який має щонайменше чотири виміри; 2) мінливість масштабу того, що презентується; 3) темпоральні характеристики можуть не відповідати реальному перебігу часу; 4) швидкоплинність і легкість трансформування внаслідок ситуативної функціональної природи; 5) вказаний простір є зоною підвищеної суб'єктивності, оскільки недоступний для сприйняття зовнішнього спостерігача; 6) структура і характер його функціонування залежить від низки чинників (рівня сформованості концептуальних структур, рівня та ознак соціалізації розуму особистості, інтелектуальних звичок, метакогнітивних навичок та ін.). М. Холлодна зосередила увагу на оперативних властивостях ментального простору, серед яких головними є три: а) готовність до оперативного розгортання та згортання; б) рекурсивний характер організацій (вкладеність одного простору в інший); в) динамічність, розмірність, складність, проникливість, пружність тощо. “Прикладами можуть бути ефекти уповільнення інтелектуальної реакції як наслідок розгорнутості ментального простору, або ефект нерозуміння як наслідок закритості, непрониклості названого простору одного з партнерів по спілкуванню” [45, с. 98].

Для експлікації змісту поняття “когнітивний ресурс” В. Дружинін застосував структурні та параметричні ознаки-якості. Параметричний аспект ресурсів відображає характеристики ментального простору, в якому розгортається процес пошуку розв'язку задачі. Можливості суб'єктів у трансформації ментального простору дуже різняться, особливо за показниками гнучкості зміни ракурсу розгляду, суб'єктивного діапазону відображення, в межах якого можливі трансформації, здатності “вийти за межі поля задачі, подивитися на неї з боку, перетворити когнітивні константи в змінні або ввести нове додаткове вимірювання” [15, с. 48].

Психосемантичний підхід дозволяє розглядати систему критеріїв оцінювання у вигляді

семантичного простору, який, зі свого боку, є операційним аналогом категорійної структури певної змістової сфери індивідуальної свідомості людини [29]. Семантичний простір – це сукупність організованих узагальнених ознак, придатних для диференціювання об'єктів (значень) обраного упредметнення. Основними показниками сформованості системи критеріїв оцінювання слушно вважати рівень її когнітивної складності, який відображає співвідношення тенденцій до диференціювання та інтеграції багатопредметнених об'єктів. Рівень указаної складності відображає внутрішня будова та розмірність семантичного простору, характер сформованості ієрархічної структури, особливості співвідношення окремих його підструктур у складі єдиної цілісності. За підходом Дж. Келлі, ментальний простір вважається складним, якщо “суб'єкт вибудовує багатовимірну модель реальності, виокремлюючи в ній безліч взаємопов'язаних аспектів”. Низький рівень складності свідчить, що, оцінка, інтерпретування подій здійснюється ним у спрощеній формі, на засадах “використання обмеженого набору суб'єктивних вимірів” [45, с. 86].

Свідомість у межах даного підходу розглядається як здатність конструювати та трансформувати ментальний простір, потрібний для репрезентації інформації, на підставі реконструювання тривимірного простору реальності, або моделювання семантичного простору через визначення узагальнених мовленнєвих категорій, які впорядковують значення певної змістовної царини знань.

Отже, маємо високу подібність двох підходів до розуміння свідомості, котрі пов'язують її діяльність з вибудовуванням внутрішнього простору або плану як альтернативи зовнішньому. Однак хотілося би зосередити увагу на відмінностях: а) представники радянської психології свої пошуки більше акцентували на процесно-динамічній природі свідомості, на її існуванні як внутрішнього руху-розвитку; б) адепти когнітивної психології – на конструюванні складної структури за аналогом, використовуючи вихідні моделі (схеми, фрейми); в) теоретики радянської доби пояснювали виникнення усвідомлених феноменів як результат переходу з одного плану в інший, з однієї сторони діяльності на іншу, із символічної мови – на образну, від значення – до сенсу; г) прибічники когнітивного підходу намагаються через оцінку властивостей мисленнєвого простору перейти до емпіричного визначення емнісних характеристик свідомості.

В заідеологізованих рамках радянської психології рефлексія розглядалася науковцями як різновид внутрішньої діяльності, яка виникає у разі появи перешкод реалізації зовнішньої активності суб'єкта та спрямовується на визначення суперечностей, осягнення причин труднощів, знаходження засобу розв'язання проблеми. Описані феномени усвідомлення набувають уможливлення завдяки актуалізації механізму “рефлексивного виходу”, який на даному етапі аналізу дозволяє суб'єкту змінити площину розгляду задачі, перевести її предмет в інший стан. У концепції Г. Щедровицького механізм “рефлексивного виходу” дозволяє призупинити основну діяльність та зробити її елементи матеріалом нової рефлексивної діяльності. Перехід у площину нового стану, нової мислєдіяльності дає змогу суб'єкту відшукувати та вибудовувати нові смисли буття і сенси життя, тобто не тільки краще зрозуміти та описати основну діяльність, а й актуалізувати смислбуттєвість і сенсожиттєвість як рамкові умови розвитку його як особистості (А.А. Фурман [42]). А поєднання визначеного механізму із конструктивною процедурою, воєдино пов'язуючи дві позиції, уможливорює подальший розвиток думок, розмірковувань [51]. До того ж перехід активності суб'єкта із площини зовнішньої діяльності у площину внутрішньої, де функціонують рефлексивні механізми, дозволяє суб'єкту не лише визначити об'єкт майбутнього аналізу, але й ізолювати його від інших об'єктів. Ю. Безгіна вказувала на те, що під час рефлексивного процесу “індивід, тематично ізолюючи окремі власні інтелектуальні операції, емоційні стани та переживання, тим самим “об'єктивує” (Д. Узнадзе) їх для себе” [6, с. 39]. Загалом об'єктом рефлексії може стати неадекватно сформована репрезентація задачі, некоректно використаний прийом дії, неадекватно обраний засіб розв'язання. Окрім того, він спроможний заглибитись в аналізування своєї активності у спробах усвідомити підстави власної неефективності. Найчастіше такий рефлексивний механізм актуалізується при відсутності зразків здолання проблеми в досвіді особи. Г. Щедровицький наголошував, що саме у таких випадках і ситуаціях, коли не має готового до застосування схематизму і виникає в людини гостра необхідність у рефлексивних процесах. Для знаходження адекватного розв'язку проблеми вона застосовує різні процедури (планування, прогнозування, оцінки та ін.), однак їх ефективність виявиться вкрай низькою, якщо не буде належно проаналізовано минулого дос-

віду, “усвідомлення вже виконаних раніше дій та отриманих у підсумку продуктів” [51, с. 50].

Дослідники когнітивної психології більше зосереджують увагу на вивченні рефлексії як засобу здійснення когнітивного контролю. Когнітивний контроль – процес керівництва когнітивними ресурсами суб’єкта: координація різних когнітивних процесів та функцій, побудова ментальних моделей і репрезентацій, гальмування афективних реакцій у процесі розв’язування задач (Г. Балл, О. Сергієнко, А.В. Фурман, М. Холодна). Ефективність контролю процесу переробки інформації забезпечується шляхом організації вибірковості уваги, перцептивного сканування й структурування інформаційних даних, інших механізмів мимовільного й довільного контролю. На важливість побудови адекватної репрезентації проблеми для здійснення контролю свого часу вказував Д. Дернер, зауважуючи, що процедури конструювання репрезентації дозволяють обстежуваним переходити до узагальненого уявлення проблеми, знаходити подібність з іншими моделями, знаннями, а потім, повертаючись у конкретну ситуацію, легко знаходити засоби для планування й реалізації дій. Отож операції переструктурування моделі є незамінними ресурсами для визначення інших смислових зв’язків між компонентами проблемної ситуації.

Рефлексивна природа когнітивного контролю стає зрозумілою у *концепції метапроцедур* Б. Величковського. Так, метапроцедури “опису” і “розкриття” забезпечують функцію розуміння інформації, тільки перша процедура здійснює це шляхом проговорення людиною відомостей собі або іншому, а інша – завдяки візуалізації, що сприяє побудові ментальної моделі. Важливу роль у процесі пошуку розв’язку задачі відіграє процедура контролю, мета якої полягає в тому, щоб пригнічувати асоціації (думки, емоції, дії), які нерелевантні ситуації задачі, що водночас збільшує ймовірність досягнення поставленої мети. Процедури “аналогія” і “метафоризація” забезпечують розв’язання задачі методом залучення схожих контекстів, де замаскований принцип розв’язку. Процедура “варіювання” дозволяє суб’єктові уникати “зациклень”, персеверувальних тенденцій, які виявляються у повторенні одного способу розв’язання, незважаючи на його неефективність. Варіювання сутнісно зводиться до внесення хоча б мінімальних змін у дії чи думки через активізацію прийому роз-

мірковування подумки: “що стане з проблемою, якщо я зміню (зроблю)...”. Дослідник пояснює, що варіювання “забезпечує максимальне різноманіття поверхневих реалізацій ментальних контекстів у термінах просторових, фігуративних, лексичних, граматичних, семантичних і суто прагматичних характеристик” [9, с. 240]. Не менш важливою процедурою розв’язування проблем є “рекурсія”, яка уможливорюючи вкладення одних репрезентацій в інші, забезпечує продуктивне здійснення аналізу задачної ситуації з іншої позиції.

Отже, механізми мимовільного та довільного контролю ресурсів, моніторингу зовнішньої активності, конструювання та реконструювання ментальних моделей становлять основу рефлексивного спостереження суб’єкта над власною мислєдіяльністю. Таке самоспостереження надає йому змогу вчасно реагувати на мінімальні зміни в умовах і власних діях, які призводять до відхилення від очікуваного результату, виконуючи у такий спосіб функцію когнітивного контролю.

Ідеї **соціального зумовлення** свідомості оприявлені в концепції розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського та зорієнтованої на вирішення прикладних питань підвищення ефективності навчання і самонавчання метакогнітивної концепції (Дж. Флейвел, Р. Ключеве, Р. Стернберг та ін.). Зокрема, Л. Виготський висунув припущення, що механізми свідомості тотожні механізмам соціального контакту, “свідомість є як би соціальним контактом із собою” [11, с. 38], тому її слід аналізувати як окремий випадок соціального досвіду. Ним був сформульований *основний закон розвитку вищих психічних функцій*: “Будь-яка вища психічна функція у розвитку дитини з’являється на сцені двічі: спершу як діяльність колективна, соціальна, тобто як функція інтерпсихічна, другий раз як діяльність індивідуальна, як внутрішній спосіб мислення дитини, як функція інтрапсихічна” [10, с. 145]. Іншими словами, перші прояви свідомості дитини спостерігаються у ситуаціях спілкування його з дорослим, а подальший її розвиток відбувається в умовах спільної діяльності. Автор також застосовує поняття “зовнішня” та “внутрішня” стосовно функції, однак вкладає інше значення у розуміння “зовнішнього”. “Для нас сказати про процес “зовнішній” – означає сказати “соціальний”. ...Засіб впливу на себе спочатку є засобом впливу на інших, або засобом впливу інших на особистість” [10, с. 145].

Близькою за змістом є ідея “зони найближчого розвитку”, що демонструє ефективність впливу на інтелектуальний розвиток дитини ситуацій її взаємодії з дорослими. Те, що сьогодні дитина може робити лише за допомогою дорослого чи у процесі спільної взаємодії з іншими більш досвідченими дітьми, вже завтра вона зможе діяти самостійно. О.М. Леонтєв, аналізуючи спадщину Л. Виготського, виокремив три важливі наслідки цього положення для психологів та педагогів: по-перше, формування психічних функцій через “вручування” їх у процесі інтеріоризації; по-друге, можливість групової форми організації навчання; по-третє, обов’язок вчителя здійснювати регуляцію навчання дітей через організацію взаємодії у системах “учень – учень”, “учень – учитель” (див. [11]).

Цікавими є ідеї Л. Виготського стосовно вторинної відображувальної природи свідомості. Так, якщо переживання є результатом відображення предметів, то “переживання переживань” і є предметом усвідомлення. “Усвідомлено те, що передається як подразник на інші системи та викликає у них відгук. Свідомість завжди – це лупа, апарат, що надає відповідь” [11, с. 30]. Формування можливості здійснення зворотного зв’язку сприяє формуванню регуляторної функції свідомості відносно різних форм поведінки, оскільки вторинні функції можуть здійснювати гальмувальний чи підсилювальний вплив на характер перебігу первинних функцій. Здатність до усвідомлення істотно розширює поведінкові можливості організму, котрий починає реагувати не лише на сигнали, що надходять ззовні, а й на подразники власної психіки. Осередям свідомості, на думку відомого вченого, і є “здатність нашого тіла бути подразником (своїми актами) для самого себе (для нових актів)” [11, с. 29].

Ці ідеї Л. Виготського перегукується з більш пізньою у часовому вимірі *концепцією метапізнання*, що зародилась у межах когнітивної психології наприкінці ХХ століття (моделі “мислення про мислення”, “пам’ять про пам’ять” та ін.). Дж. Флейвел, вводячи у психологію поняття “метапізнання”, намагався переорієнтувати інтереси психологів із вивчення самих психічних процесів на аналіз можливостей людини здійснювати самостійний контроль і регуляцію власної розумової активності. Дж. Вілсон визначив три компоненти метапізнання: а) метакогнітивна поінформованість – знання суб’єкта про власні стратегії, які використовуються для розв’язання проблем та

організації процесу власного навчання; б) метакогнітивна оцінка – судження про когнітивні здібності (“про власні розумові можливості й обмеження, про їх затребуваність у конкретній ситуації”); в) метакогнітивна регуляція – здатність суб’єкта контролювати та коректувати процеси мислення (“модифікації суб’єктом свого мислення”) (див. [49]). Дж. Санакоре зазначав, що метапізнання охоплює “знання того, що ви знаєте”, “знання того, що вам потрібно знати” та “знання корисності активного втручання” [56]. Схожі фактори, які обумовлюють ефективну регуляцію власної розумової активності, виокремив і Дж. Флейвел: 1) знання суб’єкта про особливості функціонування власних когнітивних процесів; 2) знання вимог задачі та того, як ці вимоги можуть бути виконані при зміні умов; 3) знання стратегій розв’язування задачі (когнітивних і метакогнітивних) [54].

Чимало дослідників вважають, що метакогнітивний розвиток особистості поєднує дві достатньо незалежні лінії розвитку – когнітивну та соціокогнітивну. Збагачення знаннями стосовно своїх ресурсів і можливостей сприяє формуванню імпліцитної теорії особистості, яка стає важливим фактором розвитку соціальної адаптивності людини (А. Карпов, Д. Прохазка, К. Діклементі, О. Саннікова, К. Шнайдер). Наприклад, К. Шнайдер увів поняття “психологічність розуму” як здатність суб’єкта розуміти причини та наслідки власних дій, а також думок і дій інших людей. Механізми психологічного захисту істотно обмежують, на думку автора, метапізнання себе та викривляють його, в той час як метапізнання інших розвивається більш прогресивно. Крім того, надмірна зосередженість на самопізнанні може призводити до “патологічних змін особистості, серед яких найпоширенішими є неврастення, фіксованість на внутрішньо-психічних процесах, іпохондричність, схильність особи шукати у себе прояви психопатологічних симптомів і синдромів” (див. [20]). Однак, на наше переконання, соціоцентрований характер метакогнітивізму виявляється більшою мірою у таких його положеннях: 1) формування самоставлення особистості відбувається через порівняння себе з іншими людьми; 2) імпліцитна теорія особистості забезпечує визначення орієнтирів для ефективної взаємодії у соціальному довір’ї, зменшення невизначеності ситуації завдяки її категоризації і типізації та її складових; 3) ефективність навчання залежить від стилю взаємодії вчителя з учнем, характеру організації освітнього процесу.

Спочатку метакогнітивізм зосереджував увагу лише на вивченні свідомості як феноменальної даності аналітичними засобами міркування над змістом своєї свідомості, оцінювання власних когнітивних властивостей, усвідомленого вибору стратегій поведінки та ін. Це сформувало достатньо різнолику картину феноменів свідомості, які виявляються у певних ситуаціях, пов'язаних з високою невизначеністю. Подолати таку підвищену “гносеологічну аналітичність” допомогло настановлення на пошук онтологічної єдності процесів когнітивної обробки інформації, на перехід від рівня поелементного аналізу до більш високого ступеню їх загальної організації, що, власне, й відродило науковий інтерес до категорії “свідомість”. Функціонування свідомості здійснюється через канал активізації метакогнітивних процесів, які за своєю природою є вторинними процесами (у термінології метакогнітивізму), або інтегральними (у термінології теорії діяльності). До їх основних характеристик належать комплексний характер організації (синтетичність) і спрямованість на здійснення функцій керівництва поточною діяльністю. Р. Ключе визначив такі функції, котрі виконують метакогнітивні процеси: цілеутворення, моніторинг процесу розв'язування задачі, оцінка ефективності її розв'язку, прогноз кінцевого результату діяльності [55].

Таким чином, вітчизняна психологія радянської доби акцентувала свої пошуки більшою мірою на вивченні вторинної відображувальної природи свідомості, а когнітивна психологія – її вторинної регулятивної функції. Свідомість у метакогнітивній парадигмі займає місце “гомункулуса”, спеціального центру, що здійснює керування процесами первинного рівня через задіяння універсальних процесів, які впорядковують, контролюють, здійснюють моніторинг поточної інформації, її оцінку та ін. Статус мета- підкреслює відмінність свідомості від процесів обробки інформації, тоді як Л. Виготський намагався підкреслити тотожність свідомості та процесів відображення інформації (“відображення відображення”). Роль соціальних факторів у вітчизняній психології постулювалась як провідна для формування свідомості (інтерпсихічна стадія – обов'язковий етап формування вищих психічних функцій), у когнітивній психології – це важлива зовнішня умова, тло, яке зумовлює формування і функціонування психічних процесів.

Різну роль відводять ці два підходи і рефлексії. Так, Л. Виготський розглядав розвиток рефлексії як обов'язкову умову формування

самосвідомості, подальшого психічного розвитку дитини. Виникнення рефлексії і самосвідомості означало, на думку відомого дослідника, перехід до нового принципу розвитку – до саморегуляції, оволодіння системою внутрішнього регулювання власних психічних процесів, діяльності, поведінки. І далі: рівень розвитку рефлексії є важливим фактором, що впливає на характер співвідношення функцій, на тип зв'язку між психічними процесами та функціями у свідомості підлітків. Розвиток рефлексії сприяє переструктуруванню всієї системи психічних функцій, переходу системи на інший рівень функціонування та розвитку. Такий перехід на якісно новий щабель розвитку забезпечується здебільшого міжфункціональними перетвореннями, аніж внутрішньофункціональними кількісними змінами. Формування нових лабільних стосунків між функціями створює умови для формування нових системних функцій (“психічних систем” у термінології Л. Виготського).

Рефлексія бере участь у процесі інтеріоризації знань через формат усвідомлення значення, пошук особистісних сенсів у плетиві тієї інформації, що надходить до людини. Саме завдяки рефлексії інформація стає знаннями, асимілюючись у структури досвіду, вона отримує суб'єктивний статус буттєвості. На рефлексивний, комунікативний та небезсторонній (“небайдужий”) характер знань указував Г. Балл. На думку В. Лекторського, основним об'єктом процесу рефлексії є система знань, яка змінюється (добудовується, перебудовується, уточнюється тощо) завдяки тому, що ставиться суб'єктом у нові залежності, відносини. Це відбувається внаслідок задіяння рефлексивно актуалізованих суб'єктом знань у новий контекст, в оновлену систему відносин з наявними елементами знаннєвого поля. Автор описує механізм поширення знань (“прирощення”) як переведення “неявного знання” (сукупності передумов і припущень, що становить підґрунтя певних формулювань) у “явне знання”, яке суб'єкт усвідомлює та може сформулювати. “Те, що раніше здавалося ясным, інтуїтивно зрозумілим і простим, у результаті рефлексії виявляється досить складним і нерідко проблематичним, а іноді просто помилковим” [21, с. 261]. Водночас А. Хуторський слушно зауважує, що відрефлексовані знання різоче відрізняються від тієї інформації, що надходить до суб'єкта. Тут у нагоді стає поняття “знаннєвий продукт”, яке змістовно відображає специфічні знання, а саме “засвоєні способи діяльності, розуміння сенсу досліджуваного середовища,

самовизначення щодо нього та особисте інформаційне і знанняве прирощення учня” [46, с. 99].

В концепціях метакогнітивної психології, спрямованих на вирішення завдань практики (конструювання умов, потрібних для ефективного виховання, навчання, забезпечення професійного зростання особистості) існує традиція розглядати рефлексію як процес свідомості, який дозволяє здійснювати перехід на метарівень аналізу особистістю власного суб'єктивного досвіду. Розвиток здатності особи переводити свою свідомість у метастан, який надбудовується “над” та “поза” поточного стану, сприяє підвищенню ефективності навчання, продуктивності виконання діяльності завдяки впорядкуванню процесів нижчих рівнів, координації складових активності. Цей надбудовний рівень свідомості отримав різні назви: “вдумливий самоаналіз”, “аутоетична свідомість”, “усвідомлений самоконтроль”, “стан, спрямований на стан свідомості” та ін. У цьому парадигмальному вимірі свідомість розглядається як структура, що містить результати відображення двох порядків – когнітивні події та їх змістове (рефлексивне) відображення. Результатами подібного “мимо-вільного, миттєвого, без надмірних зусиль” відображення стають судження, умовисновки (Д. Деннет), емоційні переживання (М. Газаніга), здатність до контролю та регуляції процесів першого рівня (Д. Деннет, Дж. Фодор, А. Гопник та ін.).

Д. Елкінз переконливо аргументував тезу, що для аналізу свого життєвого досвіду та змісту свідомості особі треба перейти у певний стан, що названий ним станом “саморефлексованої свідомості”; причому такий перехід можливий шляхом звільнення з полону стану “зануреної свідомості”. Нижчий рівень свідомості (“занурений”) характеризується меншим полем усвідомлення себе як суб'єкта власної життєдіяльності. “Перебуваючи у владі “зануреної свідомості”, людина відчуває себе іграшкою в руках долі, жертвою обставин” (див. [26, с. 14]), в неї виявляється екстернальна позиція у поясненні подій свого життя (екстернальний локус контролю). Часто для виходу з подібного стану їй потрібні критичні ситуації (зміна способу життя, глибокі переживання, криза), котрі стимулюють та інтенсифікують перебіг рефлексивних процесів. Саморефлексована свідомість, головню завдяки переходу суб'єкта на зовнішню позицію спостерігача, сприяє розототожненню його з конфліктним змістом власної свідомості, осмисленню упередженості

думок і стереотипності своїх дій, урешті-решт усвідомленню відповідальності за свою долю.

Перші **нонцентровані моделі** почали виникати як опозиція аналітичним теоріям, які вивчали окремі психічні функції, не враховуючи властивості суб'єкта як носія всієї психіки. “Без персоніфікації, – писав В. Зінченко, – свідомість може розчинитися та потонути у власній структурі, хоча інтуїтивно зрозуміло, що вона здатна підійматися над власною структурою, рефлексувати про її будову, звільнятися чи руйнувати її, вибудовувати або запозичувати нову” [16, с. 205]. Концепція суб'єктності, сформована у працях К. Абульханової та А. Брушлинського як парадигмальних напрямів розвитку ідей С. Рубінштейна, розглядає людину як діяльного, діючого суб'єкта, самоактивного носія психіки. Психічне, вважав Сергій Леонідович, слід аналізувати не лише у поєднанні фізіологічних і соціальних факторів, а як цілеспрямовану психічну діяльність, “як прояв і форму життя індивідуального суб'єкта, задіяного до певної системи суспільних стосунків” (див. [39, с. 128]). В. Татенко пише, що у цьому підході психічна діяльність асоціюється з науковими уявленнями про “саморух, самопричинність, самосвідомість, самодіяльність і, власне, суб'єктність” [Там само, с. 137]. У процесі опанування людиною індивідуального і професійного досвіду відбувається формування найвищих особистісних якостей, що підвищує її можливості контролювати та організовувати своє життя, реалізовувати власні рішення і вчинки. Серед таких вищих утворень К. Абульханова виокремлює активність, зрілість, інтегрованість і свідомість, які “виявляються і формуються у процесі життєвого шляху особистості, у специфічному процесі її змін, порухів, розвитку” [1]. Сформувавшись, свідомість як властивість особистості починає протидіяти випадковості буттєвого життєпотoku. Завдяки усвідомленню власних дій як причин зміни реальності усупільнена особа отримує можливість спрямовувати власну активність, перетворювати обставини, моделювати певні ситуації як передумови самореалізації, свого подальшого психокультурного розвитку.

Наявність свідомості уможлиблює регуляцію суб'єктом власної діяльності через зіставлення запланованого й отриманого, шляхом визначення особистої позиції, обирання стратегії і тактики діяльності, виокремлення принципів власних дій. Такий “принципово інший тип регулювання” виникає у суб'єкта внас-

лідок відображувальної здатності свідомості сполучати і співвідносити образи об'єктів, що віддалені один від одного у просторі та часі. Окрім достатньо простих операцій відображення реального способу дії, моделювання ідеального образу дії, оцінки результатів власних дій, внесення корективів у параметри дії, К. Абульханова долучила до операційного арсеналу свідомості пізнавальні операції категоризації, інтерпретації і проблематизації, котрі забезпечують аналіз актуальної ситуації, процедури розв'язання суперечливостей та асиміляцію отриманих результатів у структурах досвіду особистості. І внутрішньою підставою цих простих і складних операцій є здатність змінювати власну позицію. Гнучкість позиції – це живильне підґрунтя саморегуляції власної діяльності, здатності активізувати певні стратегії, компенсувати недоліки, оптимізувати емоційні стани, приводячи їх у відповідність до визначених завдань і подій повсякдення. Саморегуляція забезпечує також цільове та смислове суголосся учинкових дій суб'єкта цим подіям, їх “своєчасність і пропорційність”, сталий рівень активності на різних етапах удіяльнення життєвого шляху незалежно від зовнішніх несприятливих обставин чи негативних емоційних переживань.

Вочевидь суб'єктний підхід розглядає свідомість як вищу властивість особистості, котра забезпечує здатність до саморегуляції діяльності та самовираження у різних формах активності, серед яких першість належить визначенню нею життєво важливих завдань і вирішення їх у діяльності. Саме розкриваючи та розв'язуючи те чи інше життєве завдання, вона вимушена постійно співвідносити об'єктивні обставини своїх занять і власні суб'єктивні можливості, приймати рішення, реалізувати на практиці певний засіб дії чи стратегію вчинення. Тоді продуктивність діяльності залежить від позиції, котру займає суб'єкт, та від його здатності гнучко змінювати її. Позиція задає “психологічний режим діяльності” з урахуванням здібностей, станів та ставлення його до актуальних завдань і задач. Також результат активності особистості обумовлений базовими властивостями свідомості – інтеграцією, гармонізацією та рефлексією [1].

Принцип психології радянської доби, що розглядає суб'єктність як засіб існування людини, як її онтологічну ознаку, що інтегрує індивідні, особистісні та індивідуальнісні властивості, логічно співвіднести з інтегральними концепціями свідомості, які поєднують кілька форм свідомої обробки інформації (Е. Тул-

вінг) чи декілька принципів організації (специфічність – спільність, усвідомленість – неусвідомленість, обмеженість – широта пропускну здатності системи, послідовність – паралельність обробки даних). Прикладом другого типу моделей є концепція “загального робочого простору” (Б. Баарса), що поєднує, з одного боку, події і стимули навколишнього середовища, з іншого – знання стосовно когнітивних явищ (соматичні відчуття, переживання, думки тощо), а також ще з іншого боку – інформацію різних рівнів обробки, що зберігається у різних системах пам'яті і не може одночасно поставати об'єктами фокусу уваги. Загалом Е. Тулвінг виокремив три види свідомості, а точніше три форми свідомої обробки інформації: автоетична (“свідомість, яка не знає”), ноетична (“свідомість, яка знає”), автоноетична (“свідомість, яка знає про себе”). Частина інформації аналізується першим способом, не потребуючи глибинної обробки, оскільки у суб'єкта є готові програми дії у відповідь на певні подразники середовища. Відтак фіксуються та частково усвідомлюються лише окремі ознаки, які провокують реакції. Ноетична форма обробки інформації дозволяє порівнювати, оцінювати та виносити судження стосовно об'єктів і подій, які відсутні у полі безпосереднього сприйняття. Якщо автоетична свідомість спирається на процедурну форму пам'яті, то ноетична – на семантичну форму, що зберігає декларативні знання про світ. Автоноетичний спосіб обробки має справу з інформацією, що має безпосереднє відношення до суб'єкта. Відомості, що актуалізуються та зберігаються в епізодичній пам'яті, мають найбільшу схильність до викривлення, упереджень, особистого втрачання.

Відповідно до концепції свідомості Б. Баарса обмеженість пропускну здатності психіки обробляти інформацію є ціною через те, що певна обмежена частина даних (“зміст однієї миті”), найбільш важливих, є доступною для всієї системи. Зона чіткого усвідомлення, власне робочий простір – це зона обмеженого аналізу, за яку конкурують патерни інформації, які пройшли обробку в різних, паралельно функціонуючих, системах процесорів-експертів. Інформація, що потрапила у зону свідомого досвіду, стає доступною для всіх систем психіки, стає тією домінантою, що на певний період часу визначає поведінку людини. Звідси випливає висновок: загальний робочий простір – “архітектурна здатність до системної інтеграції та розповсюдження інформації” [36, с. 189], себто зона, де формуються

і перевіряються припущення, приймаються рішення, здійснюється оцінювання, оформлюються судження. Зона свідомості обмежена за обсягом, її функціонування керується внутрішнім мовленням суб'єкта та механізмами довільного контролю. Фактором, котрий визначає, яка інформація буде доступною до цієї зони, є не лише глибина її обробки у процесорах-експертах, дія яких відрізняється неусвідомленим, слабо контрольованим, вузько спеціалізованим характером, а й третьою складовою моделі – контекстами. Контексти – це попередньо установлені коаліції процесорів, актуалізовані образи та думки, які спрямовують на визначення спільної ідеї без їхнього належного усвідомлення. Вони формують тло, яке визначає результуючий аспект роботи всієї системи. Минулий досвід суб'єкта – це також один із контекстів, що визначає характер усвідомлення інформації, залишаючись при цьому в зоні невідання чи пограничній сфері. “Вважається, скажімо, що на підставі неприємної або травмувальної події можуть сформуватися неусвідомлені очікування, котрі значною мірою не усвідомлюються, однак саме вони визначають наступні переживання” [36, с. 191]. Важливим моментом даної концепції є поєднання в одній моделі ідей внутрішнього простору та процесів системної обробки інформації, які мають чіткі мозкові кореляти, що були розглянуті нами, та ідеї впливу контекстів, факторів, котрі обмежують свідомий зміст, привносять упередженість і прогнозованість у процес зазначеної обробки [53].

У парадигмальних межах *суб'єктного підходу* свідомість та рефлексивність розглядаються як властивості організованої внутрішньої активності суб'єкта, спрямованої на переосмислення власного досвіду, інтеграцію власного “Я” і на визначення засобів реалізації його за реальних умов життєдіяльності. Таку форму діяльності часто називають “самопізнанням”, акцентуючи увагу на тому факті, що внутрішній світ стає також об'єктом вивчення та пошуку, як і зовнішній світ. На підставі усвідомлення власних можливостей та обмежень у суб'єкта розширюється арсенал засобів впливу на себе (саморегуляції, самокорекції і саморозвитку). Доречно згадати визначення рефлексії, яке навів М. Розов і яке пов'язує останню зі здатністю забезпечувати психічну систему саморегуляцією через самоопис поведінки, що застосовується як засіб керівництва зовнішньою активністю суб'єкта. Передумовою реалізації такої організованої

внутрішньої діяльності людини стає формування її власної *рефлексивної позиції*.

У концепції В. Анікіної рефлексивна позиція розглядається як змістове утворення, що актуалізується у хронотопі рефлексії, стосовно якого “здійснюється поворот свідомості на сприйняття рефлексивної реальності, побудову цілісного уявлення про неї та організацію рефлексивних відношень з метою перетворення вказаної реальності” [5, с. 59]. Процес побудови такої самоцінної позиції пов'язаний з актами сенсотворення і сенсопородження. Дослідниця використовує метафору, що пояснює рефлексивну позицію як “оживлення” значущих для суб'єкта, котрий перебуває в рефлексивній діяльності (“Я-у-рефлексії”), учасників його життя (“Я-не-в-рефлексії”, “Я-ідеальне”, “Я-контролер”, “Я-критик”, “Інший”, “Об'єкт культури” та ін.), які долучаються до процесу пошуку засобів подолання актуальної проблемної ситуації. Вихід із позиції “діяча” і перехід у позицію нової – рефлексивної – діяльності збагачує набір засобів суб'єкта, що дозволяє йому “створювати сенси”, виходячи з яких по-новому описувати, розуміти свою попередню діяльність. Лише у такій позиції формуються рефлексивні знання [34].

Д. Трунов розводить суб'єктивну та інтерсуб'єктивну позиції в аналізі суб'єктом власної активності. Суб'єктивна позиція – “виключно індивідуальна, особиста платформа спостерігача, певний погляд зсередини”, а інтерсуб'єктивна – “це погляд із точки зору зовнішнього спостерігача” [40]. Отож суб'єкт може змінювати точки відліку систем спостереження: зміщувати її всередину, або виводити за межі свого “Я”, приєднуючись до певних персоналій, груп, співтовариств. Результатом обрання ним нової позиції у складній чи напруженій ситуації стає надання нових особистісних сенсів існуючим відносинам, або ж формування готовності застосувати у реальній діяльності обраний спосіб розв'язання проблеми.

Основним механізмом удіяльнення рефлексії, який визначається у межах когнітивного напрямку, є формування зони з підвищеним рівнем суб'єктивної ясності переживань і думок завдяки переведенню фокусу уваги чи формування установки як додаткового контексту, що визначає значущість і пріоритетність певних даних. У сучасній американській психології існує традиція розглядати рефлексивність як аутоноетичний (рекурсивний) стан свідомості, спрямований на самопізнання і такий, що поєднує самовизнання, самодослід-

ження і самосприйняття. Установка, котра перемикає свідомість в аутоетичний стан, полягає в тому, щоб “зрозуміти себе, причини своїх дій”. У цьому стані свідомості людину більше цікавить минуле, ніж майбутнє, а усвідомлена інформація дозволяє пов’язати події у єдину несуперечливу модель власного життя.

Відповідно до концептуальних положень Б. Баарса, припускаємо, що рефлексія відображена у метафорі “режисера” як одного з найбільш значущих контекстів. Саме цей контекст виконує функцію контролю робочої пам’яті, здійснюючи селективний відбір інформації, що обробляється та зберігається. Окрім того, режисер може прийняти свідоме рішення зосередити увагу на певному аспекті реальності, розірвати актуальний потік активності у разі виникнення несподіваної ситуації, що вимагає високого зосередження особистості. Маркером рефлексії доречно вважати описане дослідником “почуття знання”, актуалізація якого стимулює суб’єкта докладати додаткові зусилля для згадування потрібних відомостей, що зберігаються у структурах пам’яті [53]. Подібні переживання були об’єктом дослідження у метакогнітивній психології. На думку Б. Баарса, вони пов’язані з детальним структуруванням власного досвіду, з посиленням інтенції особи внаслідок ініціації переживання впевненості у власних можливостях.

Очевидно, що концепції діалектично зорієнтованої психології більше приділяють увагу розгляду рефлексії як операційної складової свідомості, як механізму, що забезпечує розумову гнучкість у процесі пошуку засобів розв’язання проблемних ситуацій, а підхід когнітивних психологів акцентує інтелектуальні зусилля дослідників на керівних управлінських функціях рефлексії, що створює підстави для розгляду рефлексивності як метасистеми, котра надбудовується над свідомістю та забезпечує її регуляцію й організацію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виокремлені дві основні лінії розвитку розуміння свідомості при зіставленні моделей, розроблених у межах радянської, орієнтованої на діалектичність, та когнітивної психологій, які відповідають “нормальній”, класичній парадигмі: від результуючого аспекту роботи мозкових структур до якісного атрибута активності суб’єкта (радянська психологія) та від ізольованого етапу обробки інформації до засобу регуляції й контролю функціонування різних частин психіки (когнітивна психологія). Формування внутрішнього ментального

простору або внутрішнього плану дій є спільним етапом розвитку уявлень про свідомість у цих школах. Найбільші розбіжності цих двох підходів виявлені у домінуючих настановленнях на аналіз вторинної відображувальної природи свідомості в радянській психології та вторинної регулятивної функції свідомості в когнітивній науці.

Були виокремлені розбіжності у розумінні місця та ролі рефлексії в організації та реалізації свідомої діяльності суб’єкта. Для радянської психології характерна наступна трансформація уявлень про рефлексію: “атрибут свідомості – механізм – чинник розвитку свідомості – ознака внутрішньої активності нарівні зі свідомістю”. Трансформацію моделей рефлексивності у межах когнітивного підходу відображає схема: “режим функціонування свідомості – форма активності свідомості – рівень свідомості – метастан контролю свідомості”. Були визначені основні механізми, що забезпечують процес рефлексії суб’єкта. Так, радянськими психологами вивчалися механізми розщеплення та переходу в інший план активності, на іншу особистісну позицію. У когнітивній школі акцент робився на механізмах уваги та контролю використання ресурсів.

Проведений аналіз доводить ефективність застосування базисів як основи методологічно аргументованого теоретизування, оскільки вони дозволяють проводити систематизацію великого обсягу інформації за обраними критеріями, що відповідає вимогам сучасної реальності, котра має визнану дослідниками високу невизначеність і мінливість, та сучасного стану психології, яка шукає нові підходи до конструювання дослідницьких дизайнів. У подальших роботах планується продовжити аналіз розвитку уявлень стосовно свідомості та рефлексії у радянській і вітчизняній психології та в когнітивній науці у координатах парадигмальності (некласичного і постнекласичного типів раціональності) та зміни локусу центрованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни : [монография] [Электронный ресурс] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Изд-во “Мысль”, 1991. – 299 с. – Режим доступа: <http://rubinsteinsociety.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/strategiya.html>.
2. Агафонов А.Ю. Как изучать сознание? / А.Ю. Агафонов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2011. – Т. 13, № 2. – С. 85-90.

3. Агафонов А.Ю. Когнитивная психомеханика сознания, или как сознание неосознанно принимает решение об осознании / Андрей Юрьевич Агафонов. – Самара : ИД “Бахрах-М”, 2007. – 336 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с. – (Серия “Мастера психологии”).
5. Аникина В.Г. Культурно-диалогический подход в психологическом исследовании рефлексии: философско-методологические основания / В.Г. Аникина // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10, № 2. – С. 46-74.
6. Безгина Ю.Б. Современные подходы к пониманию термина “рефлексия” [Электронный ресурс] / Ю.Б. Безгина // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2007. – № 1 (1). – С. 37–41. – Режим доступа : http://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2007_1_14.pdf.
7. Бернштейн Н.А. О построении движений / Николай Александрович Бернштейн. – М. : Госуд. изд-во мед. литер., 1947. – 254 с.
8. Веккер Л.М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов / Лев Маркович Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
9. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2 томах. – Т. 2 / Борис М. Величковский. – М. : Смысл: Издательский центр “Академия”, 2006. – 432 с.
10. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С. Выготский. – Собр. соч. : В 6 т. – Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
11. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения / Л.С. Выготский // Психология развития человека. – М. : Смысл, Эксмо, 2005. – С. 18-40.
12. Ганзен В.А. Системное описание в психологии / Владимир Александрович Ганзен. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 176 с.
13. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання / М.С. Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 39-55.
14. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / Василий Васильевич Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
15. Дружинин В.Н. Метафорические модели интеллекта / В.Н. Дружинин // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 44-52.
16. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
17. Знаков В.В. Понимание как проблема психологии мышления / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 18-26.
18. Знаков В.В. Психология понимания. Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 448 с.
19. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии : Учебное пособие / Лев Борисович Ительсон. – М. : ООО “Издательство АСТ”, Мн. : Харвест, 2002. – 896 с. – (Серия “Библиотека практической психологии”).
20. Карпов А.В. Психология метакогнитивных процессов личности [Электронный ресурс] / А.В. Карпов, И.М. Скитяева. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 352 с. – Режим доступа : <http://padaread.com/?book=17367&pg=17>.
21. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание / Владислав Александрович Лекторский. – М. : Изд-во “Наука”, 1980. – 358 с.
22. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев // Избранные психологические труды : в 2-х т. – Т. II. – М. : Педагогика, 1983. – С. 94-231.
23. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 6. – С. 13-27.
24. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / Александр Романович Лурия. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с. – (Серия “Мастера психологии”).
25. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии / Улрик Найссер. – М. : Прогресс, 1981. – 232 с.
26. Ноженкина О.С. Роль рефлексии в преодолении профессиональной деформации личности педагога / Ольга Сергеевна Ноженкина. – Смоленск, 2012. – 222 с.
27. Осорина М.В. Ментальные пространства как психическая реальность / М.В. Осорина // Вестник СПбГУ. Психология и педагогика. – 2017. – Т.17, вып. 1. – С. 6-24.
28. Первушина О.Н. Методолог познания целого / О.Н. Первушина, Б.М. Хорошилов // Вестник НГУ. Серия: Психология. – 2009. – Том 3, вып. 1. – С. 5-9.
29. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / Виктор Федорович Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
30. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже / Избранные психологические труды. – М. : Междунар. педагог. академия, 1994. – С. 51–242.
31. Пономарев Я.А. Психология творчества / Яков Александрович Пономарев. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
32. Практическое мышление: теоретические проблемы и прикладные аспекты : [монография] / Кол. авт. под ред. А.В. Карпова, Ю.К. Корнилова. – Ярославль: ЯрГУ, 2007. – 440 с.
33. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Издательский дом “Питер”, 1999. – 720 с. – (Серия “Мастера психологии”).
34. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості : [монографія] / Олена Вячеславівна Савченко. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – 583 с.
35. Смит Н. Современные системы психологии / Ноэль Смит. – СПб. : Прайм–Еврознак, 2003. – 384 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”).
36. Солсо Р. Когнитивная психология / Роберт Солсо. – СПб. : Питер, 2002. – 591 с. – (Серия “Мастера психологии”).
37. Степин В.С. Философия науки и техники : Учебное пособие / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов. – М. : Изд-во Гардарики, 1999. – 400 с.
38. Серль Дж. Сознание, мозг и наука [Электронный ресурс] / Джон Серль. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6662/6663>.
39. Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : Навчальний посібник / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Вид-во нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2009. – 298 с.
40. Трунов Д.Г. Виды рефлексии: феноменологическое обоснование / Д.Г. Трунов // Вестник Пермского университета. Серия “Психология”. – 2009. – № 2 (28). – С. 47-58.
41. Фоликман М. Когнитивная наука: основания и перспективы / Мария Фоликман // Логос. – 2014. – № 1. – С. 1-18.
42. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 508 с.
43. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова

пізнання і методологування / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 16-38.

44. Хайрулін О.М. Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії / О.М. Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 56-81.

45. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / Марина Александровна Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. – (Серия “Мастера психологии”).

46. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / Андрей Викторович Хуторской. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

47. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 15-24.

48. Чепелева Н.В. Теоретико-методологічні засади проектування особистості / Н.В. Чепелева // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України) : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім “Сам”, 2017. – С. 113-119.

49. Чернокова Т.Е. Проблема классификации метакогнитивных процессов [Электронный ресурс] / Т.Е. Чернокова // Психология и социология. – 2012. – № 10. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Psihologia/7_106695.doc.htm.

50. Чуприкова Н.И. Умственное развитие. Принцип дифференциации / Наталья Ивановна Чуприкова. – СПб. : Питер, 2007. – 448 с. – (Серия “Мастера психологии”).

51. Щедровицкий Г.П. Рефлексия и ее проблемы / Г.П. Щедровицкий // Рефлексивные процессы и управление : Междунар. научно-практич. междисциплинар. журнал. – 2001. – № 1. Июль-декабрь. – Том 1. – С. 47-55.

52. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Эрик Григорьевич Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.

53. Vaars B.J. In the theater of consciousness. The workspace of the mind / Bernard J Vaars. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 88 p.

54. Flavell J. Metacognitive aspects of problem-solving / J. Flavell // The Nature of Intelligence / In L. Resnick (ed.). – Hillsdale, NJ. : Lawrence Erlbaum Associates, 1976. – P. 231-235.

55. Kluwe R.H. Cognitive knowledge and executive control: Metacognition / R.H. Kluwe // Animal mind – human mind / In D. R. Griffin (ed.). – NY. : Springer-Verlag, 1982. – P. 201-224.

56. Sanacore J. Metacognition and improvement of reading: Some important links / J. Sanacore // Journal of Reading. – 1984. – Vol. 27 (8). – P. 707-713.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya K.A. Strategiya zhizni : [monografiya] [Elektronnyy resurs] / Kseniya Al. Abulhanova-Slavskaya. – M. : Izd-vo “Myisl”, 1991. – 299 s. – URL : <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/strategiya.html> [In Russian].

2. Agafonov A.Yu. Kak izuchat soznanie? / A.Yu. Agafonov // Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. – 2011. – T. 13, № 2. – S. 85-90 [In Russian].

3. Agafonov A.Yu. Kognitivnaya psihomehanika soznaniya, ili kak soznanie neosoznanno prinimaet reshenie ob osoznanii / Andrey Yu. Agafonov. – Samara : ID “Bahrah-M”, 2007. – 336 s. [In Russian].

4. Ananyev B.G. O problemah sovremennogo chelovekoznaniiya / Boris G. Ananyev. – SPb. : Piter, 2001. – 272 s. – (Seriya “Mastera psihologii”) [In Russian].

5. Anikina V.G. Kulturno-dialogicheskiy podhod v psihologicheskom issledovanii refleksii: filosofsko-metodologicheskie osnovaniya / V.G. Anikina // Psihologiya. Zhurnal vysshey shkoly ekonomiki. – 2013. – T. 10, № 2. – S. 46-74 [In Russian].

6. Bezgina Yu.B. Sovremennyye podhody k ponimaniyu termina “refleksiya” [Elektronnyy resurs] / Yu.B. Bezgina // Almanah sovremennoy nauki i obrazovaniya. – Tambov : Gramota, 2007. – № 1 (1). – S. 37-41. – URL : http://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2007_1_14.pdf [In Russian].

7. Bernshteyn N.A. O postroenii dvizheniy / Nikolay Al. Bernshteyn. – M. : Gosud. izd-vo med. liter., 1947. – 254 s. [In Russian].

8. Vekker L.M. Psihika i realnost. Edinaya teoriya psihicheskikh protsessov / Lev M. Vekker. – M. : Smyisl, 1998. – 685 s. [In Russian].

9. Velichkovskiy B.M. Kognitivnaya nauka: Osnovnyy psihologi poznaniya : v 2 t. – T. 2 / Boris M. Velichkovskiy. – M. : Smyisl: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”, 2006. – 432 s. [In Russian].

10. Vyigotskiy L.S. Istoriya razvitiya vysshih psihicheskikh funktsiy / L.S. Vyigotskiy. – Sobr. soch. : V 6 t. – T. 3. – M. : Pedagogika, 1983. – 368 s. [In Russian].

11. Vyigotskiy L.S. Soznanie kak problema psihologii povedeniya / L.S. Vyigotskiy // Psihologiya razvitiya cheloveka. – M. : Smyisl, Eksmo, 2005. – S. 18-40 [In Russian].

12. Ganzen V.A. Sistemnoe opisanie v psihologii / Vladimir Al. Ganzen. – L. : Izd-vo LGU, 1984. – 176 s. [In Russian].

13. Huseltseva M.S. Metodolohichna opytka yak instrument piznannia / M.S. Huseltseva // Psykholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 39-55 [In Ukraine].

14. Davyidov V.V. Problemyi razvivayuschego obucheniya: Opyit teoreticheskogo i eksperimentalnogo psihologicheskogo issledovaniya / Vasiliy V. Davyidov. – M. : Pedagogika, 1986. – 240 s. [In Russian].

15. Druzhinin V.N. Metaforicheskie modeli intellekta / V.N. Druzhinin // Psihologicheskii zhurnal. – 1999. – T. 20, № 6. – S. 44-52 [In Russian].

16. Zinchenko V.P. Chelovek razvivayuschisya. Ocherki rossiyskoy psihologii / V.P. Zinchenko, Ye.B. Morgunov. – M. : Trivola, 1994. – 304 s. [In Russian].

17. Znakov V.V. Ponimanie kak problema psihologii myshleniya / V.V. Znakov // Voprosyi psihologii. – 1991. – № 1. – S. 18-26 [In Russian].

18. Znakov V.V. Psihologiya ponimaniya. Problemyi i perspektivy / V.V. Znakov. – M. : Izd-vo “Institut psihologii RAN”, 2005. – 448 s. [In Russian].

19. Itelson L.B. Lektsii po obschey psihologii : Uchebnoe posobie / Lev B. Itelson. – M. : OOO “Izdatelstvo AST”, Mn. : Harvest, 2002. – 896 s. – (Seriya “Biblioteka prakticheskoy psihologii”) [In Russian].

20. Karpov A.V. Psihologiya metakognitivnykh protsessov lichnosti [Elektronnyy resurs] / A.V. Karpov, I.M. Skityaeva. – M. : Izd-vo “Institut psihologii RAN”, 2005. – 352 s. – URL : <http://padaread.com/?book=17367&pg=17> [In Russian].

21. Lektorskiy V.A. Sub’ekt. Ob’ekt. Poznanie / Vladislav Al. Lektorskiy. – M. : Izd-vo “Nauka”, 1980. –

- 358 s. [In Russian].
22. Leontev A.N. Deyatelnost. Soznanie. Lichnost / Aleksey N. Leontev // Izbrannyye psichologicheskie trudyi : v 2 t. – T II. – M. : Pedagogika, 1983. – S. 94-231 [In Russian].
23. Leontev D.A. Dinamika smyslovyykh protsessov / D.A. Leontev // Psichologicheskiy zhurnal. – 1997. – T. 18, № 6. – S. 13-27 [In Russian].
24. Luriya A.R. Lektsii po obshchey psichologii / Aleksandr R. Luriya. – SPb. : Piter, 2006. – 320 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
25. Naysser U. Poznanie i realnost. Smyisl i printsipy kognitivnoy psichologii / Ulrik Naysser. – M. : Progress, 1981. – 232 s. [In Russian].
26. Nozhenkina O.S. Rol refleksii v preodolenii professionalnoy deformatsii lichnosti pedagoga / Olga S. Nozhenkina. – Smolensk, 2012. – 222 s. [In Russian].
27. Osorina M.V. Mentalnyie prostanstva kak psichicheskaya realnost / M.V. Osorina // Vestnik SPbGU. Psichologiya i pedagogika. – 2017. – T.17, vyip. 1. – S. 6-24 [In Russian].
28. Pervushina O.N. Metodolog poznaniya tselogo / O.N. Pervushina, B.M. Horoshilov // Vestnik NGU. Seriya: Psichologiya. – 2009. – Tom 3, vyip. 1. – S. 5-9 [In Russian].
29. Petrenko V.F. Psichosemantika soznaniya / Viktor F. Petrenko. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1988. – 208 s. [In Russian].
30. Piazhe Zh. Psichologiya intellekta / Zhan Piazhe // Izbrannyye psichologicheskie trudyi. – M. : Mezhdunar. pedagog. akademiya, 1994. – S. 51–242 [In Russian].
31. Ponomarev Ya.A. Psichologiya tvorchestva / Yakov Al. Ponomarev. – M. : Nauka, 1976. – 304 s. [In Russian].
32. Prakticheskoe myshlenie: teoreticheskie problemy i prikladnyie aspekty : [monografiya] / Kol. avt. ; pod red. A.V. Karpova, Yu.K. Kornilova. – Yaroslavl : YarGU, 2007. – 440 s. [In Russian].
33. Rubinshteyn S.L. Osnovnyie obshchey psichologii / Sergey L. Rubinshteyn. – SPb. : Izdatelskiy dom “Piter”, 1999. – 720 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
34. Savchenko O.V. Refleksivna kompetentnist osobystosti : [monografiya] / Olena V. Savchenko. – Kherson : PP Vyshemyrskiy V.S., 2016. – 583 s. [In Ukraine].
35. Smit N. Sovremennyye sistemy psichologii / Noel Smit. – SPb. : Praym-Evroznak, 2003. – 384 s. – (Seriya “Psichologicheskaya entsiklopediya”) [In Russian].
36. Solso R. Kognitivnaya psichologiya / Robert Solso. – SPb. : Piter, 2002. – 591 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
37. Stepin V.S. Filosofiya nauki i tehniki : Uchebnoe posobie / V.S. Stepin, V.G. Gorohov, M.A. Rozov. – M. : Izd-vo Gardariki, 1999. – 400 s. [In Russian].
38. Serl Dzh. Soznanie, mozg i nauka [Elektronnyy resurs] / Dzhon Serl. – URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6662/6663> [In Russian].
39. Tatenko V.O. Suchasna psicholohiya: teoretychno-metodolohichni problemy : Navchalnyi posibnyk / Vitaliy Ol. Tatenko. – K. : Vyd-vo nats. avia. un-tu “NAU-druk”, 2009. – 298 s. [In Ukraine].
40. Trunov D.G. Vidy refleksii: fenomenologicheskoe obosnovanie / D.G. Trunov // Vestnik Permskogo universiteta. Seriya “Psichologiya”. – 2009. – № 2 (28). – S. 47-58 [In Russian].
41. Folikman M. Kognitivnaya nauka: osnovaniya i perspektivy / Mariya Folikman // Logos. – 2014. – № 1. – S. 1-18 [In Russian].
42. Furman A.A. Psicholohiya smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti : [monografiya] / Anatoliy An. Furman. – Ternopil : TNEU, 2017. – 508 s. [In Ukraine].
43. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / A.V. Furman // Psicholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 16-38 [In Ukraine].
44. Khairulin O.M. Znachennievo-smyslovyi horyzont nevyznachenosti yak psicholohichnoyi katehoriyi / O.M. Khairulin // Psicholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 56-81 [In Ukraine].
45. Holodnaya M.A. Psichologiya intellekta. Paradoksyi issledovaniya / Marina Al. Holodnaya. – SPb. : Piter, 2002. – 272 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
46. Hutorskoy A.V. Didakticheskaya evristika. Teoriya i tehnologiya kreativnogo obucheniya / Andrey V. Hutorskoy. – M. : Izd-vo MGU, 2003. – 416 s. [In Russian].
47. Chepelieva N.V. Rozuminnia ta interpretatsiya osobystisnoho dosvidu v konteksti psicholohichnoyi hermenvytyky / N.V. Chepelieva // Aktualni problemy suchasnoyi ukraiyinskoyi psicholohiyi : Naukovi zapysky Instytutu psicholohiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukraiyiny / Za red. akademiika S.D. Maksymenka. – K. : Nora-Druk, 2003. – Vyp. 23. – S. 15-24 [In Ukraine].
48. Chepelieva N.V. Teoretyko-metodolohichni zasady proektuvannia osobystosti / N.V. Chepelyeva // Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukraiyini: aktualni problemy teorii i praktyky (do 25-richchia NAPN Ukraiyiny) : zb. nauk. prats. – K. : Vydavnychiy dim “Sam”, 2017. – S. 113-119 [In Ukraine].
49. Chernokova T.E. Problema klassifikatsii metakognitivnykh protsessov [Elektronnyy resurs] / T.E. Chernokova // Psichologiya i sotsiologiya. – 2012. – № 10. – URL : http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Psichologia/7_106695.doc.htm [In Russian].
50. Chuprikova N.I. Umstvennoe razvitie. Printsip differentsiatsii / Natalya Iv. Chuprikova. – SPb. : Piter, 2007. – 448 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
51. Schedrovitskiy G.P. Refleksiya i ee problemy / G.P. Schedrovitskiy // Refleksivnyie protsessy i upravlenie : Mezhdunar. nauchno-praktich. mezhdistsipl. zhurnal. – 2001. – № 1. Iyul-dekabr. – Tom 1. – S. 47-55 [In Russian].
52. Yudin E.G. Sistemnyy podhod i printsip deyatelnosti: Metodologicheskie problemy sovremennoy nauki / Erik G. Yudin. – M. : Nauka, 1978. – 391 s. [In Russian].
53. Baars B.J. In the theater of consciousness. The workspace of the mind / Bernard J Baars. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 88 p. [In English].
54. Flavell J. Metacognitive aspects of problem-solving / J. Flavell // The Nature of Intelligence / In L. Resnick (ed.). – Hillsdale, NJ. : Lawrence Erlbaum Associates, 1976. – P. 231-235 [In English].
55. Kluwe R.H. Cognitive knowledge and executive control: Metacognition / R.H. Kluwe // Animal mind – human mind / In D. R. Griffin (ed.). – NY. : Springer-Verlag, 1982. – P. 201-224 [In English].
56. Sanacore J. Metacognition and improvement of reading: Some important links / J. Sanacore // Journal of Reading. – 1984. – Vol. 27 (8). – P. 707-713 [In English].

АНОТАЦІЯ

Савченко Олена В'ячеславівна.

Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування.

У роботі запропонований базис, утворений двома факторами як оргтехнологічними засобами мислєдїяльностї (парадигмальностї та характер центрованостї

уявлень стосовно психіки), який дозволяє систематизувати, упорядковувати психологічні концепції, розроблені у різних методологічних напрямках психології, співвідносити їх у межах визначених орієнтирів. Локус центрованості розглядається як один з головних факторів, що стимулює трансформацію парадигм через перемену поглядів стосовно причинності психічних явищ. Розглянуті три основні форми раціональності: класична, некласична та постнекласична парадигми, та чотири фокуси центрованості пояснень стосовно причин психічних явищ, а саме: органоцентровані, енвіроцентровані, соціоцентровані та нонцентровані системи. Воднораз на засадах категорійного аналізу співвіднесено зміст понять “свідомість” та “рефлексія” у діалектично зорієнтованій радянській та когнітивній психологіях, тобто в тих підходах, які пройшли шлях трансформації парадигматики від класичної “нормальної” науки, заснованої на природничо-наукових засновках, до постнекласичного типу раціональності (переважання нормативів гуманітарних наук) через проміжну ланку неокласичної парадигми. Здійснений детальний опис класичного етапу розвитку психологічних концепцій та виокремленні дві основні лінії розвитку розуміння свідомості: 1) від результуючого аспекту роботи мозкових структур до якісного атрибута активності суб’єкта (радянська психологія); 2) від ізольованого етапу обробки інформації до засобу регуляції й контролю функціонування різних частин психіки (когнітивна психологія). Формування внутрішнього ментального простору або внутрішнього плану дій є спільним етапом розвитку уявлень про свідомість у цих наукових школах. Найбільші розбіжності двох підходів виявлені у домінуючих настановленнях на аналіз вторинної відображувальної природи свідомості у радянській психології і вторинної регулятивної функції свідомості у когнітивній науці. Крім того, виокремленні розбіжності у розумінні місця та ролі рефлексії в організації та реалізації свідомої діяльності суб’єкта. Для радянської психології характерна наступна трансформація уявлень про рефлексію: “атрибут свідомості – механізм свідомості – чинник розвитку свідомості – ознака внутрішньої активності нарівні зі свідомістю”. Трансформацію моделей рефлексії у межах когнітивного підходу відображає схема: “режим функціонування свідомості – форма активності свідомості – рівень свідомості – метастан контролю свідомості”. Проведений аналіз доводить ефективність застосування базисів як основи методологічно компетентного теоретизування, оскільки вони дозволяють оптимізувати систематизацію великого обсягу інформації за обраними критеріями.

ANNOTATION

Olena Savchenko.

Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing.

In the article author proposed a basis, which was formed by two factors as organizing technological means of

cogitative activity (the paradigmality and the nature of centrality of ideas about psyche). The basis allows us to systematize, to put in order psychological concepts, which were created in various methodological directions of psychology, to correlate them within frameworks of defined benchmarks. The locus of the centrality is considered by the author as one of the main factors that stimulates the transformation of paradigms through a change of views concerning the causality of mental phenomena. Three basic forms of rationality were considered: the classical, neo-classical and post-neoclassical paradigms; and four focuses of the centrality explanation concerning causes of mental phenomena, namely: organocentric, environmentalcentric, sociocentric and noncentric systems. The author has compared the content of concepts “consciousness” and “reflection” in dialectically oriented Soviet and cognitive psychologies, two approaches that have passed the way of transforming the paradigm from the classical “normal” science based on natural scientific principles to the post-neoclassical type of rationality (the primate of principles of humanities) through the intermediate link of the neoclassical paradigm. The article contains a detailed description of the first classical stage of psychological concepts development. Two main lines of development of understanding the concept “consciousness” were singled out: 1) from a resulting aspect of brain structures’ functioning to the qualitative attribute of the subject’s activity (Soviet psychology); 2) from an isolated stage of processing information to the regulating and controlling means of functioning various parts of psyche (cognitive psychology). A formation of an internal mental space or an internal plan of action is a common stage in the development of ideas about consciousness in these scientific schools. The greatest differences between these two approaches are found in the dominant attitudes to the analysis of the secondary reflecting nature of consciousness in Soviet psychology and the secondary regulatory function of consciousness in cognitive science. The differences in understanding the place and role of reflection in the organization and realization a subject’s conscious activity were highlighted in the work. The following transformation of ideas about reflection is characteristic for Soviet psychology: “an attribute of consciousness – a mechanism of consciousness – a factor of consciousness development – an attribute of personality’s inner activity on a par with consciousness”. The way of transforming models of reflection within cognitive approach reflects the scheme: “the mode of consciousness functioning – the form of consciousness activity – the level of consciousness – the metastate of consciousness control.” The analysis proves an effectiveness of usage of bases as a foundation for methodological theorizing because they allow to optimize a systematization of a large amount of information on the selected criteria

Надійшла до редакції 30.07.2017.

Підписана до друку 31.08.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Савченко О. Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування / Олена Савченко // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 67–89.

СВІДОМІСТЬ НОВОНАРОДЖЕНИХ І НЕМОВЛЯТ: ВІД ЗАДАТКІВ ДО ПОКАЗНИКІВ РОЗВИТКУ

Сергій БОЛТІВЕЦЬ, Олексій ГОНЧАР, Людмила УРАЛОВА

УДК 159.923.2

Serhiy Boltivets, Oleksiy Honchar, Lyudmyla Uralova **CONSCIOUSNESS OF NEWBORNS AND INFANTS: FROM INSTINCT TO DEVELOPMENTAL INDICATORS**

УСКЛАДНЕННЯ ЧИ СПРОЩЕННЯ?

Чи є проблемою для немовляти, а отже усіх нас, визнати наявність свідомості у цьому віці? Якщо так, то у якій формі можливе її представлення, а якщо ні, то чия це проблема? Ми одразу ж привертаємо увагу до олюдненості будь-якої свідомості, якщо йдеться, як у цьому нашому випадку, про людську, а не живу істоту іншого виду. Психологія свідомості людини цим самим буде дещо відмінною від зоопсихології свідомості інших живих істот, хоча ця відмінність, на наше переконання, менша за спільні властивості свідомості усіх живих особин. Якщо, звичайно, ми визначимо наше розуміння *категорії свідомості* як спільного свідоцтва про себе у своєму власному бутті-існуванні. Співвіднесення себе із власним життям і становить, на нашу думку, загальну і тому спільну для всіх живих істот місію свідомості і її власне призначення. Інакше кажучи, запитаємо себе: яка природна функція виконується свідомістю для забезпечення життя? Саме така: *засвідчення наявності і процесну* неперервність життя у його цілоземному вимірі. Безперечним є, з цього погляду, положення А.В. Фурмана про свідомість як про рамкову умову пізнання і визначення шляхів здійснення власного життя, тобто як про передумову творення кожною особистістю індивідуальної методології власного життєвого самоздійснення [1]. Якщо йдеться про онтогенез, а психологи і лікарі зобов'язані виходити саме з методологами онтогенезу, то

закономірними є методологічні питання про виникнення, джерела і витоки людської свідомості. Думка Д. Деннета про те, що свідомість у майбутньому може бути повністю пояснена засобами нейронауки та когнітивної науки, класичною проблемою яких вважається проблема кваліа, тобто змісту переживання ментальних станів [2], вочевидь є сучасною методологічною віхою західноєвропейського раціоналізму, що вплинув на розвиток психологічного знання останніх століть, особливо виразно в ученні Р. Декарта [3], а на початку ХХ ст. – об'єктивною психологією В. Бехтерева [4], рефлексологічною методологією А. Дернової-Ярмоленко [5; 6] та ін. Наслідки такої методології узагальнив Р.Трач: “Раціонально-технічне мислення і його всебічне технологічне застосування в сучасній цивілізації привели до значного зростання добробуту в західних країнах, однак не сприяли поліпшенню задоволення життям, не породили більше щасливих людей” [7, с. 19]. Виходячи з методологічної засади С. Русової про те, що соціальний і, як наслідок, психічний світ людини ненаситно ускладнюється [8], ми обрали *доповнювальну методологічну парадигму*, до умов утілення якої належить раціогуманістичний підхід Г. Балла, котрий, за М. Гусельцевою, “здійснює інтеграцію й гармонізацію методологічних передумов природничо-наукової і гуманітарної психології, а раціогуманізм, будучи стрижневим у цьому підході, передбачає поєднання гуманістичної орієнтації у психології із принципом раціональності” [9,

с. 42]. Отже, з одного боку, ускладнюється методологія дослідження свідомості, а з іншого – природний розвиток свідомості немовляти і становить сам процес ускладнення, а не спрощення чуттєво-мисленнєвого освоєння світу внутрішньої і навколишньої самості – власного особистого життя.

МЕТОДОЛОГІЯ ПОБУДОВИ НЕЙРОСОНОГРАФІЇ ЗАДАТКІВ РОЗВИТКУ СВІДОМОСТІ

Парадигма свідомості, на базі якої здійснюються спроби розробити і побудувати ґрунтовні теорії, не враховує тієї об'єктивної умови, за якої можливе існування свідомості як феномену людської буттєвості. Цією умовою є спільна обізнаність, а отже залученість суб'єктів, значущих для життя, до її породження. Немає свідомості, яка не містить у своєму полі жодної інформації, з якою співвідносить себе суб'єкт – організм живої істоти. Істота не усвідомлює себе достатньою для життя мірою, якщо ці відомості обмежені штучною її ізоляцією, нейтралізацією органів її відчуття, непритомністю.

Основоположна у психології методологема розвитку передбачає виникнення свідомості шляхом вікового розвитку організму, в даному випадку – людського організму, онтогенез якого розпочинається асигніфікованим періодом безмовності – *віком немовляти*. Принагідно привертаючи увагу до важливості співвіднесення онтогенезу з філогенезом, приймаємо і висловлюємо тут твердження, на наш погляд, беззаперечне або принаймні таке, щодо якого заперечення нам не відомі, про безпосередню зумовленість свідомості розвитком її виражальних засобів, причому як вербальних, так і невербальних, хоча й переважно – розвитком мови і живого мовлення як процесу застосування особою мови у власній практиці життя.

Так само закономірним є розширення буттєвої сфери свідомості, яке полягає у русі розвитку від конкретного до загального значення, виникнення якого завжди пов'язане із відчуттям дії, руху, вчинення, їх усвідомленням і перетворенням на образ дії, руху, вчинку в умовному, знаковому, а відтак придатному до майбутнього багатократного розгортання сенсі. Прикладом цього є трансформація ознак-позначень свідомості протягом останнього півтисячоліття. Так, поняття *свідомість* у XV ст. позначається формами, які ми подаємо на письмі згідно із сучасним пра-

вописом: свиди (розповідь очевидця), свідочство (підтвердження, свідоцтво), сведники (назва села на Волині), сведок, свідом (мешканець цього села), свідомость (форма назви села Сведники, Свидники: “Я ...выдечи сестренца своего князя Василевича службу и пилност до себе дала есми ему... имене... Любчо... с полми и сеножатми...поченши от Мосора половицею реки минуючи Сведники аж до велицкого ставу (Ровно, 1488 AS I, 242)” [10, с. 320–321]. Відтворення філогенезу в онтогенезі вважаємо важливим свідченням відповідності, а тому й істинності обраної нами методології нейросонографічного розвитку свідомості немовляти.

Звуковому вираженню свідомості людини в її мовленнєвому періоді життя передують немовлячий період, під час якого одним з основних способів дослідження задатків як потенційних можливостей органів нервової системи є ультразвук. Відповідно і сучасне поняття *нейросонографії* поєднує у собі грецьке слово *grapho* для позначення процедури зображення за допомогою звуку, названого латинським словом *sonus* – звук, складників нервової системи, сигніфікованих грецьким словом *neuron* – нерв. Ці ультразвукові коливання ширяться за фізичними законами геометричної оптики: в однорідному середовищі поширюються лінійно і з постійною швидкістю, а на суміжжі – частина хвиль заломлюється, продовжуючи прямолінійний рух, а частина – відбивається, повертаючись назад.

Цим самим наукова і фахова свідомість медично-психологічного спрямування сучасного періоду розвитку цивілізації є певним взірцем можливостей психофізіологічного прогнозу розвитку новонароджених немовлят протягом того часового відрізка, поки в них ще відкрите передне тім'ячко. Психофізичні задатки цих можливостей пов'язані із відповідними показаннями, оскільки протипоказань щодо застосування нейросонографії не існує. Для одержання потрібної діагностичної інформації нейросонографія виконується за наявності обґрунтованих психофізіологічних показників наявності найнижчих експозиційних ультразвукових параметрів. І хоча неможливо виявити всі патологічні зміни, нейросонографічне обстеження збільшує вірогідність діагностики значної кількості патологічних змін мозку в новонароджених і немовлят, які можуть бути візуалізовані за допомогою ультразвуку як біопсихічної основи майбутньої свідомості дорослої і зрілої людини.

ПОКАЗАННЯ БЕЗ ПРОТИПОКАЗАНЬ

Клінічні складові методології пізнання (за-собами нейросонографії) розвитку свідомості людини в онтогенезі розглядалися нами спільно з Американським коледжем радіології (АКР), Американським інститутом ультразвуку в медицині (АІУМ), Товариством педіатричної радіології (ТПР) і Товариством ультразвукових радіологів (ТУР). Рекомендації стосовно вимог до лікаря, оформлення письмових запитів або направлень на обстеження, документації і контролю якості ґрунтуються на різних методологічних засадах кожної з названих дослідницьких організацій і фахових об'єднань, а тому й обговорюються кожною з них окремо. Водночас методологічну єдність становлять показання для обстеження, які не мають жодного протипоказання. Типовими показаннями для недоношених і доношених немовлят, що не мають обмежень, є такі: виявлення й оцінка крововиливу або патологічних змін паренхіми мозку в недоношених і доношених новонароджених [11–15]; виявлення й оцінка гідроцефалії [11–15]; обстеження й оцінка судинної системи [12–18]; оцінка ймовірної або такої, що викликає підозріння, гіпоксично-ішемічної енцефалопатії [12–15; 19–22]; оцінка і наступне спостереження пацієнтів при гіпотермії, екстракорпоральній мембранній оксигенації та інших технологіях підтримки життєзабезпечення; оцінка наявності вроджених спотворень [12–15]; оцінка ознак і/або симптомів порушень центральної нервової системи: судом, спотворень обличчя, макроцефалії, мікроцефалії, затримки внутрішньоутробного розвитку тощо [12–15; 23]; оцінка вродженої чи набутої мозкової інфекції [12–15]; оцінка травм, зокрема таких як ускладнення після падіння, кефалогематоми або подапоневротної гематоми з переломом, субдуральної гематоми і/або субарахноїдального крововиливу [12–15; 24; 25]; оцінка краніостенозу [26]; спостереження в динаміці виявленої раніше патології, включаючи пренатальні відхилення від норми [12–15]; скринінг перед хірургічними втручаннями.

Важливе психологічне і клінічне значення має формулювання письмового запиту на обстеження, зміст якого розробив і запропонував Американський коледж радіології. Зауважимо, що цей коледж є некомерційним фаховим товариством, яке налічує більш ніж 30 000 членів і є головною організацією радіологів, радіаційних онкологів і клінічних медичних фізиків США. До його основних цілей належать роз-

виток радіологічної науки, поліпшення радіологічних послуг для пацієнтів, вивчення соціально-економічних аспектів практичної радіології, а також заохочення постійного фахового вдосконалення радіологів, радіаційних онкологів, медичних фізиків і персоналу суміжних професійних галузей. Періодично АКР встановлює нові практичні вказівки і технічні стандарти з метою втілення результатів наукового прогресу в радіологічну практику, яка підвищує якість обслуговування пацієнтів США. Ці практичні вказівки і технічні стандарти переглядаються та оновлюються, як правило, протягом кожного п'ятирічного періоду або, за потребою, і частіше, сутнісно становлять офіційну інструкцію з технічним стандартом коледжу, ухвалену консенсусом після широкого розгляду і схвалення. Практичними вказівками і технічними стандартами передбачено, що безпечно та ефективно застосування діагностичної і терапевтичної радіології потребує спеціального навчання, наявності навичок застосування методик саме таким чином, як це описано в кожному документі. При цьому копіювання або модифікація чинних практичних вказівок і технічного стандарту установами, які не надають радіологічних послуг, не дозволяється.

Виходячи з наведених змістовно-організаційних засад, формулювання письмового або електронного запиту на обстеження передбачає наявність достатньої загальної і психологічної інформації для обґрунтування медичної обов'язковості в нейросонографічному обстеженні. Психологічна і клінічна документація, що задовольняє таку медичну обґрунтованість, охоплює: а) опис ознак і симптомів і/або б) відповідну історію хвороби, в тому числі з відомими сучасній медицині діагнозами. Для належної спрямованості та інтерпретації обстеження найчастіше є важливою, а інколи цілком нагальною, додаткова психологічна інформація стосовно конкретної причини обстеження, психологічних спостережень, які дозволяють з'ясувати наявні ознаки попереднього діагнозу.

Згідно з резолюцією АКР №35, ухваленою 2006 року, направлення на обстеження і супровідна клінічна інформація повинні бути видані лікарем або іншим фахівцем, відповідним чином ліцензованим представником сфери медичних послуг, які знають клінічну проблему пацієнта у рамках вимог практичних вказівок відповідного штату США. В Україні діє аналогічний порядок формування направлення на підставі наведених показань.

МЕТОДОЛОГІЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСВІДУ

Факт свідомості радіологічної реальності, що має фізичну природу, є чинником інтелектуального інсайту, верифікованого у структуру фахового досвіду, в даному разі – лікарського, проектує можливості психофізичного розвитку свідомості людини у віці немовляти. Радіологічне забезпечення пацієнтів становить осереддя фахової свідомості лікаря, однак методологія організації його досвіду засадниче суперечить і тому відкидає практичні вказівки й технічні стандарти, котрі можуть порушувати правила чи вимоги реальної практики. Більше того, фундаментальним принципом, що визначає методологію систематизації досвіду роботи названого американського коледжу радіології, є те, що будь-які практичні вказівки і технічні стандарти не призначені і не повинні використовуватись для створення юридичного стандарту медичної допомоги, а також у судових розглядах, де клінічні рішення лікаря ставляться під сумнів. Значення індивідуального фахового досвіду лікаря полягає в тому, що остаточне рішення відносно доречності будь-якої конкретної процедури або порядку дій приймається практичним лікарем з урахуванням усіх наявних умов та обставин. Таким чином, використаний лікарем в окремому випадку певний оригінальний підхід, який відрізняється від практичних рекомендацій (скажімо, вже згаданого АКР) не обов'язково означає, що діагностична спроба була нижчою за рівень стандарту медичної допомоги. Навпаки, сумлінний практичний лікар може відповідально здійснювати інший план дій, відмінний від того, який представлено у практичних вказівках чи рекомендаціях.

Отож індивідуальна методологія лікарського мислення визначається свідомістю – усвідомленням стану пацієнта і можливостей наявних лікарських ресурсів, освоєними знаннями і технологіями, а також мистецтвом профілактики і діагностики, спрямованим на поліпшення стану його здоров'я. Загалом різноманітність і складність станів конкретної людини відображаються в індивідуальному лікарському усвідомленні на кожному з етапів змінюваності професійного досвіду фахівця медичної сфери.

Психологічно грамотне методологування ґрунтується на фундаментальній усталеності: зразки попередніх уявлень лікаря про картину хвороб пацієнта впізнаються в кожному випад-

ку частково або не впізнаються більшою мірою, ніж упізнаються. Цим самим методологічна організація його досвіду визначається ненастанною змінюваністю індивідуальних взірців, відмінності яких ніколи не були і не можуть бути в майбутньому конгруентними між собою. Так, якщо ми виберемо з досвіду два найбільш подібні випадки, то відмінності між ними можуть переважати спільні ознаки, що й становитиме неминучий шлях актуалізації особистісного досвіду.

ІНТЕНЦІЮВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ ОПТИКИ

Відновлення втрачених значень або, навпаки, розвиток значень, які на певному етапі цивілізаційного філогенезу завмерли у втіленні гармонії власної взаємодії у цілокупній свідомості людства належить ідеї інтенціювання світоглядної оптики, висловленій А.В. Фурманом про унааявлення образу свідомості у філософії Платона як про “повернуті очі душі”: “Водночас від того, на що саме “повернуті очі душі”, або який вектор інтенціювання має індивідуальна свідомість, визначальною мірою залежить не лише вибір, зміст і формовияви мислєдїяльних упредметнєнь людини, а й її світоглядна оптика, крізь смислові лінзи якої вона бачить об'єктивну реальність, конструє соціальну й ситуаційно підтримує стан духовної” [1, с. 22–23]. Звужене усвідомлення грецького формовияву optice як науки про зорові сприйняття від optos – *видимий*, зримий – винятково у фізиці не відображає того факту, що первинною семантикою давніх грецьких лексем є бажання: optatio, onis – *бажання, побажання*; optativus, -a, -um – *бажаний*; optato – *за бажанням, як хотілося*; optatum – *бажання; те, що хочеться; те, що бажане*; optata furiosorum – *нереалізовані мрії, прожекти; бридні*; optatus, -a, -um – *бажаний, очікуваний з нетерпінням, приємний; дорогий*; optimas, -atis – *шляхетний, аристократичний, магнатський; знатний, значний; високий, благородний, чистий*, а оптимати – *знать, аристократи, шляхта, магнатерія; аристократична партія*; optio, -onis – *вільний вибір, необмежена свобода, бажання, воля, переконання*; optivus, -a, -um – *вільно обраний, обраний вільним голосуванням*; opto, -avi, -atum, -are – *вибирати, обирати, бажати, прагнути, просити* [29, с. 426]. Повернення до семантики, яка надавалась поняттю *оптика* сучасни-

ками Платона, а це, наведені свого часу В.А. Роменцем і нині А.В. Фурманом “повернуті очі душі”, відображає інтенціювання світоглядної оптики, в основі якої лежить як методологічна, так і фізична та інші види оптики. Відновлюючи важливі для методології психологічного знання іншомовні форми, в межах яких існує і передається з покоління в покоління відповідна семантика, маємо нашим обов’язком привернути увагу читачів до втраченої у другій половині ХХ століття внаслідок репресій, спрямованих на знищення української свідомості, концептного опрацювання значення, властивого поняттю **змисл**. Надалі у нашому журналі наведений у попередній цитаті вислів “сміслові лінзи” матиме відновлену, відповідно до сучасного українського правопису, і граматичну, і семантичну форму: **змислові лінзи**. Так, згідно з українським правописом, “префікс **з** перед глухими приголосними **к, п, т, ф, х** переходить у **с**”, а “перед усіма іншими приголосними пишеться **з**” [30, с. 27]: *змисл, змисловий, замислений*. У дорепресивному, міжрепресивному і післярепресивному періодах українські дослідники фіксують у словниках правдиву форму, що походить від *змислити*: “**ЗМЫСЛИТИ** дієсл. док. (2) (стп. *zmyślić*) (що) задумати, замислити: Што былъ мой мужъ, князь Иван Семеновичъ Кобрынскій, небощикъ, змыслилъ был со мною и хотелъ былъ записати десетину къ манастиру, къ Светому Спасу и къ Кобрыню, ино онъ небощикъ, князь Иван Семеновичъ, мужъ мой, зо света того изшоль, а тое десетины не поспель записати (Кобринь, 1401 АкВАК III, 2); а прото и на то(т) часъ стереглисьмыя абы... того лета ты(х) то противу на(м) листовъ хитре не змыслили (Брест Куявський, 1447 – 1492 ЛКБВ). ФОРМИ: *пперф. 3 ос. одн.ч. змыслылъ былъ* (1401 АкВАК III, 2); *баж.-ум. сп. 1 ос. мн. абы...* **змыслили** (1447 – 1492 ЛКБВ) [31, с. 402].

Словник, зібраний Б. Грінченком на початку ХХ ст., відображає такі форми: **Змисел, слу, м.** Чувство. *У чоловіка змисли: очима дивиться, ушима слуха и т.д.* Радом.у. **Змислений, а, е.** 1) Подуманный; придуманный; выдуманный. 2) Чувственный, видимый. *Світ змислений, де ся родив, з Діви Марії проісходив.* Чуб. III. 370. **Змислити, лю, лиш, гл.** Подумать; придумать; выдумать. *А грішачи, змислив собі, шо ще я млад; покаюся прежде смерти, не піду і в ад.* КС. 1883. II.470. *Покажеш праведне слово так, як воно вийшло з праведних уст, сами ви*

дивується, як то воно в таку далеку старовину так ясно та сміливо змышено. К.(О.1861.П. 230). *Змыслили п’яним собором.* К. ПС.126. **Змисний, а, е.** Ловкій. смысленный, догадливый [32, с. 165]. Як видно з наведених понять, їх значення охоплює dokonані, а отже завершені наслідки мислення і переживання людини, що втілюються у створених нею і задумах, і почуттях. Світоглядний оптимум українця розглядає процес мислення як поєднання думки і почуття, без якого неможливий здогад як зв’язок з усім світом, а отже і як результат цього дійства, яким, власне, є свідомість людини.

Стислий “Словник українсько-московський” В.Дубровського, що виходив у Києві 1919 року, незважаючи на “небувало скрутний стан друкарського та паперового ринку” [33, с. 2], труднощі воєнного часу, що змусили випустити словник без наголосів, у значно підвищеній ціні та з іншими істотними змістовними скороченнями, водночас дав відповідь на питання про те, якій же властивості надали перевагу українці в настільки тяжких випробуваннях? Ми не абсолютизуємо відповідь на це питання, яка міститься в названому словнику, а також не переносимо цю відповідь на всі інші вияви психічного. Але для нас важливо, сказати правдиво, що відбувається в свідомості української людини, коли гармонія думки і почуття, втілена у життєвих змислах, руйнується воєнними загрозами. Скорочений, на відміну від словника Б. Грінченка, тезаурус значень словника В. Дубровського залишає поняття *змисел* лише як “чувство”, *змисловий, -о* як “чувственный, -о”, а *змисловість* як “чувственность” [33, с. 126]. Підкреслимо, що переважання емоцій над раціональними міркуваннями, почуттів над думками в умовах ризиків і загроз є фундаментальною властивістю зосередження сили для самозбереження будь-якого живого організму, а не тільки людей, або українців як системно знищеного протягом останнього півтисячоліття етносу. Водночас, звертаючи увагу на цю деталь, вбачаємо підтвердження геноциду українців протягом ХХ ст. навіть у редукції наведених словникових значень.

Середина минулого століття, яка стала міжрепресивним періодом філогенезу українського етносу, зберігає у шеститомному українсько-російському словнику 1953 – 1963 років і передає у майбутнє вже наведене нами раніше поєднання думки і почуття у понятті *змисл*: “**змисл, -лу редк.** 1) смысл; 2) уст., обл.

чутство [34, с. 241]. Однак наступні, наведені у згаданому виданні, поняття, незважаючи на морфологічну спорідненість, виразно ілюструють виділену нами дихотомію думки і почуття, незважаючи на те, що основною граматичною відмінністю двох слівформ є їх належність до різних частин мови – дієслова і прикметника: “змислити, -лю, -лиш *уст.*, *фольк.* измыслить, придумать, выдумать.” і “змисловий” *уст.*, *обл.* чувственный [Була се плитка, легкомысна і наскрізь змислова натура (Фр.)] [34, с. 241]. Дієслово, як бачимо з наведеного прикладу, виражає вдумливість, а прикметник – чуттєвість, що їх об’єднує іменник *змисл*, лексичним значенням якого є поєднання думки і почуття у результаті цього буквально “з’єданого мислення”.

Іntenція бажаного наслідку, висліду мислення як певного продукту, втіленого в результатах роботи уяви відображена у тлумаченні поняття *змислити*, наведеного в одинадцятитомному словнику української мови 1970 – 1980-х років: “ЗМИСЛИТИ, лю, лиш, *док.*, *перех.*, *діал.* 1. Уявити. А я б і справді з дорогою душею зараз би до вас вибралася, дарма, що тепер північ і надворі негода, яку тільки можна собі змислити (Л. Укр., V, 1956, 72); Важко було... простим і чесним людям змислити все, що коїли фашисти у часи окупації (Вол., Сади., 1950, 54). 2. Придумати. Чи можуть кати такі змислити муки, / Которих би ти [борець] не стернів / І їм покоровся? (Пісні та романси..., II, 1956, 228)” [35, с. 620]. Іntenціювання настановлень інтелектуального творення, втілене в категорії *змислу* як продуктивного понятійного поєданого думки і почуттів, котрим і є кожне світоглядне уявлення, становить безперервну нескінченність віднайдення, трансформації і вдосконалення мислення кожної людини і народу в цілому у власну цілісність, котра структурується й оформляється як людська свідомість. Призначенням як індивідуальної свідомості людини, так і колективної свідомості нації є збереження цієї цілісності, без якої неможливе існування жодного суб’єкта саморуку у Всесвіті.

ФІЗИЧНА ОПТИКА НЕЙРОСОНОГРАФІЇ НОВОНАРОДЖЕНИХ І НЕМОВЛЯТ

Кардинальна відмінність методологічної оптики у її світоглядному (психологічному) і нейросонографічному (фізичному) вираженні є позірною, оскільки, як зазначалося, все має відмінності, значення яких залежить від ба-

гатьох чинників людського сприймання й, передусім, від світогляду, досвіду і спрямованості прагнень (інтенційності). В даному конкретному випадку, розробляючи і використовуючи світоглядну оптику, її нейросонографічне втілення входить до світоглядної методології, котра не може становити собою цілісність без своєї фізикальної реалізації. Йдеться про надання висококваліфікованої медичної допомоги, що ґрунтується на психологічній методології розвитку задатків психофізичних можливостей дитини – новонароджених і немовлят. Психологічна функція пам’яті щодо взаємодії вузьких спеціалістів у цьому оптичному фокусі належить документальній фіксації: протокольним записам ухвалених одноосібно або колективно рішень і висновків нейросонографічних досліджень. Можливість проведення порівнянь отриманих зображень з попередніми ідентичними пошуками є важливою з огляду на циркадну динаміку нейросонографічної оптики новонароджених і немовлят. Найголовнішу його частину, становить опис зображень усіх досліджуваних ділянок – як без будь-яких змін, так і патологічно змінених. Відхилення розмірів і пропорцій від норми у разі їх виявлення підтверджується відповідними вимірюваннями. Кожне зображення маркується для ідентифікації пацієнта, дати, об’єкта вивчення і точного орієнтування щодо ракурсів нейросонографічних зображень. Офіційно прийняте в медицині тлумачення (висновок) нейросонографічного обстеження має бути виконане у загальноприйнятому для медичних установ порядку і додане до медичної документації пацієнта. Так, базовим умовам: а) клінічним потребам медичного закладу і б) відповідним місцевим юридичним і соціально-психологічним умовам. У цій ситуації фізична оптика нейросонографії новонароджених і немовлят являє собою методологічну цілісність, що ґрунтується на власній фізикальній реалізації, визначаючи прогноз ціложиттєвого розвитку задатків психофізичних можливостей дитини наймолодшого віку. Взаємодія вузьких спеціалістів в обробці і передачі результатів нейросонографічних досліджень виконує психологічну функцію колективної пам’яті у протокольній фіксації здійсненої діагностичної візуалізації.

АПАРАТУРНИЙ ЛОГОС МЕТОДУ

Підготовлення, облаштування як людське дійство, що від латинської твірної основи *apparatio* набуває значення *apparition* – слу-

жіння, служби, технічного обслуговування, найнижчого рангу адміністрування, втілюється в *apparatus* – підготовлений, оснащений усім необхідним, влаштований, пишний, прекрасний, розкішний, ретельно оброблений, вишуканий [29, с. 36]. Щонайменше чотири значення містить у собі *logos* – *logos*, грецька лексема, що позначає: “1) слово 2) жарт, дотепний вислів 3) байка 4) розум” [Там само, с. 352], як і грецьке поняття *methodus* (*methodos*) – прийом, спосіб, метод [Там само, с. 375] в своєму первісному значенні – шлях. Повернення до *первісних значень* методологічної, а отже спрямовувальної дії на перебіг мислення, грецької і латинської термінології, що лягла у підгрунття більшості мов народів Європи, дозволяє визначити таку взаємоспрямовану психологічну усталеність людського мислення: *значення торує собі шлях так само, як шлях – це процес віднайдення значень*. У цьому вимірі апаратурні характеристики нейросонографічного обладнання визначають майбутні значення, знаходження яких є шляхом, зумовленим наявним підготовленням, до якого належить використання секторального або мікроконвексного датчиків для можливості візуалізації та одержання зображень через велике (переднє) тім’ячко. Лінійні датчики використовуються для оцінювання стану таких поверхневих структур, як, наприклад, верхній сагітальний синус. Якщо переднє тім’ячко не досягає, дослідження проводиться через наявні відкриті шви або за допомогою транскраніального підходу, тобто через тонку луску скроневої кістки. Датчик налаштовується на найвищу клінічно оптимальну робочу частоту з урахуванням компромісу між роздільною здатністю і глибиною проникнення ультразвуку. Більш високі частоти використовуються для обстеження новонароджених і немовлят, а більш низькі – у старших немовлят і дітей. При доплеровських дослідженнях вихідна потужність апарату повинна бути настільки низькою, наскільки це можливо досягнути, щоб відповісти на діагностичне питання.

Безперечно, найважливіше значення належить контролю за покращенням якості психологічного, медичного і технічного обслуговування, яке охоплює заходи безпеки, моніторинг інфекційної безпеки і постійне фахове вдосконалення навичок застосування нейросонографії, до методології зреалізування якого належить її значення для ціложиттєвого майбутнього новонароджених і немовлят.

СТАНДАРТ НАЗВАНOSTІ

До перспектив у дослідженні свідомості людини навпрочуд точним є формулювання А. Фурманом *закону названості або поіменованості*, визначене “як універсальний факт із життя свідомості”, що “відображає засадниче всезагальне оприявлення її першопочаткових генетичних форм – понять, концептів, конструктів, категорій” [1, с. 31]. Майбутнє свідомості новонародженої дитини і немовляти методологічно зумовлене фізикалізацією цих першопочаткових генетичних форм у стандарті названості, а отже – стандарті одержання зображень при їхньому дослідженні [12–15]. Так, при оприявленні зображень у коронарній, тобто фронтальній площині, згідно із загальною угодою, що набула властивості стандарту, права сторона пацієнта має розміщуватись зліва. Репрезентативні зображення в коронарній площині мають бути одержані шляхом проходження через весь мозок – спереду назад через використання переднього тім’ячка як акустичного вікна.

Стандарт зображення в коронарній площині охоплює взаємодоповнення таких послідовних зрізів, а саме через: а) лобні доли мозку вперед від лобових рогів бічних шлуночків з орбітами, які візуалізуються нижче основи черепа; б) лобні роги або тіла бокових шлуночків і міжпівкульну щілину; в) бокові шлуночки на рівні тіл бокових і третього шлуночків; г) міжпівкульну щілину, включаючи поясну борозну, якщо вона вже розвинулась, мозолисте тіло, прозору перегородку або порожнину прозорої перегородки, хвостаті ядра, шкарлупу, бліді кулі і Сильвієву щілину, одержавши зображення отворів Монро та судинних сплетінь бокових шлуночків і третього, які проходять через ці отвори; д) бокові шлуночки дещо позаду отворів Монро, де докові і третій шлуночки з’єднуються; е) міст і мозочок, зорові горби і хориоїдальні сплетіння під дахом третього шлуночка і через каудально-таламічні борозни; є) рівневі структури цистерни пластини четверопагорб’я і мозочка, а також черв’яка мозочка, назад і донизу великої цистерни, тіл бічних шлуночків, обрамлених хвостатими ядрами і зоровими буграми, і скроневиких рогів; ж) луногенні глокуси хориоїдальних сплетінь у задній поверхні бічних шлуночків на рівні трикутників; з) валик мозолистого тіла на рівні його розходження в бічні шлуночки і перивентрикулярну білу

речовину задніх рогів бічних шлуночків; и) тім'яні та потиличні частки і задню частину міжпівкульної щілини позаду потиличних рогів.

Методологічна схема стандарту названості при дослідженні екстрааксіальних лікворних просторів у коронарній площині потребує *поіменування* таких обов'язкових компонентів фахової діяльності: 1) використання лінійних високочастотних датчиків (≥ 9 мГц) для одержання максимально збільшеного екстрааксіального лікворного простору і тільки периферичних мозкових структур, зокрема верхнього сагітального синусу на рівні лобових рогів; 2) вимірювання синусо- і краніокортикальної відстані та ширини міжпівкульної щілини [27]. При цьому *категорія всебічності* застосовується повною мірою, оскільки датчик потрібно нахилити в різні сторони таким чином, щоб одержати зображення максимально більших частин периферичних поверхонь півкуль головного мозку. Для гарантованого одержання гарного зображення поверхонь і глибших структур мозку обирається датчик відповідної частоти, але для оптимальної оцінки інфра- і супратенторіальних структур доношених новонароджених і немовлят старшого віку найчастіше стає потрібною більше ніж одна частота датчика.

Конвенційна методологічна техніка одержання зображень у сагітальній площині, за домовленістю, передбачає розміщення передньої поверхні головного мозку ліворуч. Права (десна) і ліва (шульга) сторони чітко маркуються. Послідовні репрезентативні зображення у сагітальній площині обох півкуль мозку одержуються шляхом виконання нахилів датчика ліворуч і праворуч, оскільки лобні роги розташовані більш медіально, ніж тіла бокових шлуночків.

Методологічний підхід гештальтпсихологів дав змогу сформулювати правила створення зорових образів, що зумовило, як відзначив свого часу Р. Арнхайм, основне відкриття: "зір є процес сприйняття навколишнього світу, в якому місце і функція кожного окремого елементу спричинені структурою процесу в цілому" [36, с. 26]. Цим самим для уникнення однобічності "частини повного зорового поля повинні бути сприйняті одночасно і як нероздільні фрагменти цілісного контексту, і як стійкі стандартизовані окремі одиниці" [Там само, с. 30]. Вказані зображення мають містити такі виміри:

– правий і лівий парасагітальні виміри для виявлення острівців;

– правий і лівий парасагітальні виміри для виявлення Сильвієвої борозни;

– правий і лівий парасагітальні виміри для виявлення зображення глибокої білої речовини мозку у перивентрикулярних ділянках;

– праве і ліве парасагітальні зображення бічних шлуночків через каудально-таламічні борозни;

– праве і ліве парасагітальні зображення бічних шлуночків через судинні сплетіння;

– додаткові парасагітальні виміри, що охоплюють всі частини бічних шлуночків;

– середнє сагітальне зображення через такі ділянки: мозолисте тіло; порожнину прозорої перегородки і порожнини Верге, якщо вона наявна; третій і четвертий шлуночки; Сильвієв водогін; стовбур головного мозку; черв'як мозочка; велику цистерну; борозни, якщо вони наявні, а також можуть бути візуалізовані відгалуження передньої мозкової артерії: перикалозна і калезо-маргінальна артерії;

– за потреби додатково може бути виконане середнє імпульсно-хвильове доплероське дослідження для оцінки індексу резистентності у передній мозковій артерії;

– так само за потреби можуть бути виконані додаткові виміри через заднє і соскоподібне тім'ячко, потиличний отвір, будь-який відкритий шов, перфоративний отвір, краніотомічний дефект або тонкі ділянки лобних і тім'яних кісток [28];

– може бути використана трансстемпоральна доступність для візуалізації Вілізієвого кола як анастомозу між вертебрально-базиллярною і каротидною системами кровопостачання головного мозку, а також найбільших відгалужень цього кола;

– водночас соскоподібні зображення переважно використовуються для візуалізації мозочка, де на такому передньому аксіальному зображенні на рівні стовбура головного мозку також можуть бути виявлені третій шлуночок і ніжки мозку, таламус і базиллярні цистерни, а більш заднє аксіальне зображення дозволяє виявити четвертий шлуночок, заднього черв'яка, пелюстку півкуль мозочка, палатку і велику цистерну [28; 29].

В цілому зображення через заднє тім'ячко в аксіальній і сагітальній площинах (за потреби) уточнюють дані про можливі патологічні процеси, якщо є підозріння щодо їх локалізації у потиличних ділянках мозку, задніх рогах бокових шлуночків і мозочку (див. [28]). Для пацієнтів з трубкою шлункового шунту до-

даткові косі виміри і/або аксіальні виміри через переднє тім'ячко можуть бути корисні, коли трубка шунта і його закінчення не візуалізуються на звичайних скануваннях. Крім того, за наявності клінічних показань для оцінки судинних структур корисне виконання спектрального, колірної і/або енергетичного доплерівського дослідження через тім'ячко або транскраніальний підхід.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Практика психологічно зорієнтованого методологування, яка створює засновки будь-якої зрілої свідомості в її онтогенезі, охоплює психофізичні виміри буття і життєвого функціонування людини. Закономірно, що людська свідомість постає у складноструктурованому розвитку, базуючись на організмичних задатках можливостей психофізіологічного здійснення мисленневих актів, раннє виявлення яких у поєднанні зі своєчасною медично-психологічною інтервенцією являє собою спільну теоретичну сферу обґрунтування онтогенетичного розвитку свідомості особи для лікарів і психологів. У цьому сутнісно й полягає відповідь на питання про те, якою має бути теорія свідомості у віці новонародженої людини та немовляти і якими можуть бути форми її об'єктивації та показники фіксації.

Категорія свідомості передбачає спільне усвідомлення себе, а відтак співвіднесення себе із власним життям, що становить її загальну і тому єдину для всіх живих істот місію, її власне – позаоб'єктне і надпредметне – призначення (див. [1]). Засвідчення наявності та процесної протяжності життя у його ціложиттєвому вимірі містить у собі механізм проєкції власного самоусвідомлення на інших, в даному разі новонароджених і немовлят, що стає генезою їхньої відкладеної у часі майбутньої інтродекції.

Виникнення свідомості шляхом вікового розвитку людського організму, онтогенез якого розпочинається асигніфікованим періодом безмовності, становить окрему методологію розвитку в психології. У зв'язку з цим важливим є співвіднесення онтогенезу з філогенезом, яке виражає безпосередню зумовленість свідомості розвитком її виражальних засобів – як вербальних, так і невербальних, – але переважно шляхом спричиненого розвитку мови і живого мовлення як процесу застосування їх особою у повсякденні. Так само закономірним видається ненастанний процес

розширення свідомості, яке полягає у русі-розвої від конкретного до загального свого значення, виникнення якого завжди пов'язане із відчуттям дії, руху, вчинку, усвідомлення котрих є їх перетворенням на образ дії, руху, вчинку у їх умовному, знаковому, тому придатному до майбутнього багатоаспектного розгортання, значенні.

Відтворення контурів філогенезу в онтогенезі вважаємо важливим свідченням відповідності, а отже істинності обраної нами *методологічної версії нейросонографії* для розвитку свідомості немовляти, оскільки звуковому вираженню свідомості людини в її мовленнєво активній фазі життя передують період, властивий немовляті, коли одним з основних способів дослідження задатків-можливостей органів нервової системи є ультразвук. Відповідно і сучасне поняття нейросонографії поєднує у собі процедуру зображення за допомогою звуку тих складників нервової системи, які біологічно необхідні для розвитку свідомості новонародженої дитини: саме звук зображує стан фізичних задатків майбутнього розвитку свідомості.

Цим самим наукова і фахова – медично-психологічна – свідомість сучасного етапу розвитку цивілізації є певним взірцем можливостей психофізіологічного прогнозу розвитку новонароджених немовлят протягом періоду, поки в них ще відкрите переднє тім'ячко. Психофізичні задатки цих можливостей пов'язані з показаннями, оскільки протипоказань щодо застосування нейросонографії не має. Нейросонографічне обстеження збільшує вірогідність діагностики значної кількості патологічних змін мозку в новонароджених і немовлят, які можуть бути візуалізовані за допомогою ультразвуку як біопсихічної основи майбутньої свідомості дорослої і зрілої людини.

Внутрішня методологія психологічного професійного досвіду, що розкрита в цьому дослідженні, ґрунтується на фундаментальній усталеності ненастанної змінюваності індивідуальних взірців, відмінності між якими можуть значною мірою переважати спільні ознаки, що й становить неминучий шлях усвідомлення – значеннєвого розширення особистісного поля свідомості фахівця-гуманітарія.

Призначенням, а отже сенсом, як індивідуальної свідомості людини, так і колективної свідомості нації, є збереження цієї цілісності, без якої неможливе існування жодного суб'єкта саморуку у Всесвіті. Збереження власної цілісності та потяг до її відновлення в разі

ушкодження та вивільнення у випадку пригнічення становлять базальну психофізіологічну властивість кожного організму.

Кардинальна відмінність методологічної оптики у її світоглядному (головно психологічному) і нейросонографічному (переважно фізичному) вираженні є позірною, оскільки відмінності залежать від багатьох чинників людського сприймання – світогляду, досвіду і спрямованості прагнень (інтенційності), і водночас її фізичне, власне нейросонографічне, втілення входить до світоглядної методології, котра не може являти собою цілісність без суто фізикальної реалізації. Методологічна цілісність фізичної оптики нейросонографії фундується на цій фізикальній реалізації, визначаючи прогноз ціложиттєвого розвитку задатків психофізичних можливостей новонароджених і немовлят.

Перспективи нейросонографічних досліджень полягають у втіленні психологічної функції колективної пам'яті і здійсненні діагностичної візуалізації психофізичних задатків розвитку свідомості дітей і дорослих різних вікових категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / Анатолій Васильович Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №4(70). – С. 16–38.
2. Daniel C. Dennett. *Süße Träume, Die Erforschung des Bewußtseins und der Schlaf der Philosophie.* Suhrkamp, Frankfurt/Main 2007.
3. “Медитації” Декарта у дзеркалі сучасних тлумачень: Жан-Марі Бейсад, Жан-Люк Марйон, Кім Сан Он-Ван-Кун [Текст]: [збірка]: пер. з фр. і лат. / уклад. О. Хома; [відп. ред. С.В. Пролеєв; літ. ред. Л. Лисенко]. – Київ: Дух і Літера, 2014. – 368 с.
4. Бехтерев В.М. *Объективная психология* / Владимир Михайлович Бехтерев. – М.: Наука, 1991 – 480 с.
5. Дернова-Ярмоленко А.А. *Рефлексологический подход в педагогике* / А.А. Дернова-Ярмоленко. – Л.: Изд-во книжного сектора ГубОНО, 1925. – 160 с.
6. Дернова-Ярмоленко А.А. *Рефлексологические основы педологии и педагогики* / А.А. Дернова-Ярмоленко. – М.: Гос. мед. изд-во, 1929. – 292 с.
7. Трач Р. Гуманістичний напрям у психології: історія і сучасність / Роман Трач // Гуманістична психологія: Антологія: У 3-х т./Упорядники й наукові редактори Роман Трач(США) і Георгій Балл(Україна). – Том 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Університетське видавництво “Пульсари”, 2001. – 252 с.
8. Русова С.Ф. *Значіння соціальної психології для виховання* / Софія Федорівна Русова // Шлях виховання й навчання. – Львів, 1931. – Ч. 3. – 1 березня. – С. 86–88.
9. Гусельцева М. *Раціогуманістичний підхід* Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №2(68). – С. 41–55.
10. *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* У двох томах [укладачі Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін.]. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1978. – 592 с.
11. Murphy BP, Inder TE, Rooks V, et al. *Posthaemorrhagic ventricular dilatation in the premature infant: natural history and predictors of outcome.* Arch Dis Child Fetal Neonatal Ed. Jul 2002; 87(1): F37-41.
12. Rosenberg HK, Viswanathan V, Amodio J. *Pediatric Brain.* In: McGahan JP, Goldberg BB, ed. *Diagnostic Ultrasound.* Vol 1. 2nd ed. New York, NY: Informa Healthcare; 2008:563-612.
13. Rumack CM, Drose JA. *Neonatal and Infant Brain Imaging.* In: Rumack CM, Wilson SR, Charboneau JW, ed. *Diagnostic Ultrasound.* Vol 2. 4th ed. Philadelphia, PA: Elsevier; 2011:1558-1636.
14. Siegel M. *Brain.* In: Siegel MJ, ed. *Pediatric Sonography.* 4th ed. Philadelphia, PA: Lippincott Williams & Wilkins; 2011:43-117.
15. Slovis TL, Bulas DI, Nelson MD. *Neonatal Brain Imaging.* In: Slovis TL, Coley BD, Bulas DI et al, ed. *Caffey's Pediatric Diagnostic Imaging.* Vol 1. Philadelphia, PA: Elsevier; 2008:398-429.
16. Kersbergen KJ, Groenendaal F, Benders MJ, de Vries LS. *Neonatal cerebral sinovenous thrombosis: neuroimaging and long-term follow-up.* J Child Neurol. Sep 2011; 26(9):1111-1120.
17. Vizcaino-Diaz C, Sanchez-Zaplana H, Ruiz JC, Jimenez-Cobo B. *Rupture of intracranial arterial aneurysms in neonates: case report and review of the literature.* J Child Neurol. Feb 2009; 24(2):208-214.
18. Wang HS, Kuo MF, Chang TC. *Sonographic lenticulostriate vasculopathy in infants: some associations and a hypothesis.* AJNR Am J Neuroradiol. Jan 1995; 16(1):97-102.
19. de Vries LS, Cowan FM. *Evolving understanding of hypoxic-ischemic encephalopathy in the term infant.* Semin Pediatr Neurol. Dec 2009; 16(4):216-225.
20. Govaert P. *Prenatal stroke.* Semin Fetal Neonatal Med. Oct 2009; 14(5):250-266.
21. van Wezel-Meijler G, De Bruine FT, Steggerda SJ, et al. *Ultrasound detection of white matter injury in very preterm neonates: practical implications.* Dev Med Child Neurol. Sep 2011; 53 Suppl 4:29-34.
22. Epelman M, Daneman A, Kellenberger CJ, et al. *Neonatal encephalopathy: a prospective comparison of head US and MRI.* Pediatr Radiol. Oct 2010; 40(10):1640-1650.
23. Glass HC, Bonifacio SL, Sullivan J, et al. *Magnetic resonance imaging and ultrasound injury in preterm infants with seizures.* J Child Neurol. Sep 2009; 24(9):1105-1111.
24. Chamnanvanakij S, Rollins N, Perlman JM. *Subdural hematoma in term infants.* Pediatr Neurol. Apr 2002; 26(4):301-304.
25. Trenchs V, Curcoy AI, Castillo M, et al. *Minor head trauma and linear skull fracture in infants: cranial ultrasound or computed tomography?* Eur J Emerg Med. Jun 2009; 16(3):150-152.

25. Soboleski D, McCloskey D, Mussari B, Sauerbrei E, Clarke M, Fletcher A. Sonography of normal cranial sutures. *AJR Am J Roentgenol*. Mar 1997; 168(3):819-821.
26. Frankel DA, Fessell DP, Wolfson WP. High resolution sonographic determination of the normal dimensions of the intracranial extraaxial compartment in the newborn infant. *J Ultrasound Med*. Jul 1998; 17(7):411-415; quiz 417-418.
27. Luna JA, Goldstein RB. Sonographic visualization of neonatal posterior fossa abnormalities through the posterolateral fontanelle. *AJR Am J Roentgenol*. Feb 2000; 174(2):561-567.
28. Трофимук М., Трофимук О. Латинсько-український словник / Мирослав Трофимук, Олександра Трофимук. – Львів: Вид. Львівської Богословської Академії, 2001. – VIII + 694 с.
29. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К.: Наук. думка, 2007. – 288 с.
30. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. У двох томах укладачі Д.Г. Гринчишин, У.Я. Єдлінська, В.Л. Карпова та ін.]. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1977. – 630 с.
31. Словарь української мови зібрала редакція журналу “Кіевская Старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. Том II. З – Н. – Надруковано з видання 1907 – 1909 рр. фотомеханічним способом. – К.: Вид. АН УРСР, 1958. – 574 с.
32. Дубровський В. Словник українсько-московський / В. Дубровський. Вид. шосте. – К.: Вид. “Рідна мова”, без дати. – 366 с.
33. Українсько-російський словник / [Головн. ред. І.М. Кириченко; члени редкол.: Т.В. Зайцева, М.Т. Рильський]. Том II З – Н. – К.: Вид. АН УРСР, 1958. – 768 с.
34. Словник української мови. Том 3. [уклад. А.А. Бурячок, В.М. Білоноженко, А.П. Білоштан та ін.]. – К.: Наукова думка, 1972. – 744 с.
35. Арнхейм Р. Новые очерки по психологии искусства / Рудольф Арнхейм; [пер. з англ.]. – М.: Прометей, 1994. – 352 с.
6. Dernova-Yarmolenko A.A. Refleksologycheskye osnovy pedologyy y pedagogyky / A.A. Dernova-Yarmolenko. – М.: Gos. med. yzd-vo, 1929. – 292 s.
7. Trach R. Gumanistychnyj napryam u psykologiyi: istoriya i suchasnist/ Roman Trach // Gumanistychna psykologiya: Antologiya: U 3-x t./Uporyadnyky j naukovy redactory Roman Trach (SShA) i Georgij Ball(Ukrayina). – Tom 1: Gumanistychni pidxody v zaxidnij psykologiyi XX st. – K.: Universytetske vydavnyctvo Pulsary”, 2001. – 252 s.
8. Rusova S.F. Znachynna Sociyalnoyi Psykologiyi dlya vukhovannya / Sofiya Fedorivna Rusova // Shlyax vukhovannya j navchannya. – Lviv, 1931. – Ch. 3. – 1 bereznya. – S. 86–88.
9. Guselceva M. Raciogumanistychnyj pidxid G.O. Balla: psykologiya svobody i tvorchoho syntezy/ Maryna Guselceva // Psykologiya i suspilstvo. – 2017. – #2(68). – S. 41–55.
10. Slovyk staroukrayinskoyi movy XIV – XV st. U dvox tomax [ukladachi D.G. Grynchysyn, U.Ya. Yedlinska, V.L. Karpova ta in.]. – T. 2. – K.: Naukova dumka, 1978. – 592 s.
11. Murphy BP, Inder TE, Rooks V, et al. Posthaemorrhagic ventricular dilatation in the premature infant: natural history and predictors of outcome. *Arch Dis Child Fetal Neonatal Ed*. Jul 2002; 87(1):F37-41.
12. Rosenberg HK, Viswanathan V, Amodio J. Pediatric Brain. In: McGahan JP, Goldberg BB, ed. *Diagnostic Ultrasound*. Vol 1. 2nd ed. New York, NY: Informa Healthcare; 2008:563-612.
13. Rumack CM, Drose JA. Neonatal and Infant Brain Imaging. In: Rumack CM, Wilson SR, Charboneau JW, ed. *Diagnostic Ultrasound*. Vol 2. 4th ed. Philadelphia, PA: Elsevier; 2011:1558-1636.
14. Siegel M. Brain. In: Siegel MJ, ed. *Pediatric Sonography*. 4th ed. Philadelphia, PA: Lippincott Williams & Wilkins; 2011:43-117.
15. Slovis TL, Bulas DI, Nelson MD. Neonatal Brain Imaging. In: Slovis TL, Coley BD, Bulas DI et al, ed. *Caffey’s Pediatric Diagnostic Imaging*. Vol 1. Philadelphia, PA: Elsevier; 2008:398-429.
16. Kersbergen KJ, Groenendaal F, Benders MJ, de Vries LS. Neonatal cerebral sinovenous thrombosis: neuroimaging and long-term follow-up. *J Child Neurol*. Sep 2011; 26(9):1111-1120.
17. Vizcaino-Diaz C, Sanchez-Zaplana H, Ruiz JC, Jimenez-Cobo B. Rupture of intracranial arterial aneurysms in neonates: case report and review of the literature. *J Child Neurol*. Feb 2009; 24(2):208-214.
- Wang HS, Kuo MF, Chang TC. Sonographic lenticulostriate vasculopathy in infants: some associations and a hypothesis. *AJNR Am J Neuroradiol*. Jan 1995; 16(1):97-102.
18. de Vries LS, Cowan FM. Evolving understanding of hypoxic-ischemic encephalopathy in the term infant. *Semin Pediatr Neurol*. Dec 2009; 16(4):216-225.
19. Govaert P. Prenatal stroke. *Semin Fetal Neonatal Med*. Oct 2009; 14(5):250-266.
20. van Wezel-Meijler G, De Bruine FT, Steggerda SJ, et al. Ultrasound detection of white matter injury in very preterm neonates: practical implications. *Dev Med Child Neurol*. Sep 2011; 53 Suppl 4:29-34.
21. Epelman M, Daneman A, Kellenberger CJ, et al.

REFERENCES

Neonatal encephalopathy: a prospective comparison of head US and MRI. *Pediatr Radiol.* Oct 2010; 40(10):1640-1650.

22. Glass HC, Bonifacio SL, Sullivan J, et al. Magnetic resonance imaging and ultrasound injury in preterm infants with seizures. *J Child Neurol.* Sep 2009; 24(9):1105-1111.

23. Chamnanvanakij S, Rollins N, Perlman JM. Subdural hematoma in term infants. *Pediatr Neurol.* Apr 2002; 26(4):301-304.

24. Trenchs V, Curcoy AI, Castillo M, et al. Minor head trauma and linear skull fracture in infants: cranial ultrasound or computed tomography? *Eur J Emerg Med.* Jun 2009; 16(3):150-152.

25. Soboleski D, McCloskey D, Mussari B, Sauerbrei E, Clarke M, Fletcher A. Sonography of normal cranial sutures. *AJR Am J Roentgenol.* Mar 1997; 168(3):819-821.

26. Frankel DA, Fessell DP, Wolfson WP. High resolution sonographic determination of the normal dimensions of the intracranial extraaxial compartment in the newborn infant. *J Ultrasound Med.* Jul 1998; 17(7):411-415; quiz 417-418.

27. Luna JA, Goldstein RB. Sonographic visualization of neonatal posterior fossa abnormalities through the posterolateral fontanelle. *AJR Am J Roentgenol.* Feb 2000; 174(2):561-567.

28. Трофимук М., Трофимук О. *Латинсько-український словник / Myroslav Trofymuk, Oleksandra Trofymuk.* – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoyi Bogoslovskoyi Akademiyi, 2001. – VIII + 694 s.

29. *Український правопис / In-t movoznavstva im O.O. Potebni NAN Ukrainy, In-t ukr. movy NAN Ukrainy.* – K.: Nauk. dumka, 2007. – 288 s.

30. *Slovyk staroukrayinskoyi movy XIV – XV st. U dvox tomax [ukladachi D.G. Grynchysyn, U.Ya. Yedlinska, V.L. Karpova ta in.].* – T.I. – K.: Naukova dumka, 1977. – 630 s.

31. *Slovar ukrayinskoyi movy zibrala redakciya zhurnala Kievskaya Staryna*”. Uporyadkuvav, z dodatkom vlasnogo materialu Borys Grinchenko. Tom II. Z – N. – Nadrukovano z vydannya 1907 – 1909 rr. fotomechanichnym sposobom. K.: Vydavnytstvo AN URSSR, 1958. – 574 s.

32. *Dubrovskij V. Slovyk ukrayinsko-moskovskij / V. Dubrovskij.* Vydannya shoste. – K.: Vydavnytstvo Ridna mova”, bez daty. – 366 s.

33. *Ukrayinsko-rosijskij slovyk/ [golovn. red. I.M.Kyrychenko; chleny redkol.: T.V. Zajceva, M.T. Rylskij].* Tom II Z – N. – K.: Vydavnytstvo AN URSSR, 1958. – 768 s.

34. *Slovyk ukrayinskoyi movy. Tom 3. [uklad. A.A. Buryachok, V.M. Bilonozhenko, A.P. Biloshtan ta in.].* – K.: Naukova dumka, 1972. – 744 s.

35. *Arnxejm R. Nove ocherki po psixologii iskusstva / Rudolf Arnxajm; [per. z angl.].* – M.: Prometej, 1994. – 352 s.

АНОТАЦІЯ

Болтівець Сергій Іванович, Гончар Олексій Андрійович, Уралова Людмила Тимофіївна.

Свідомість новонароджених і немовлят: від задатків до показників розвитку.

Дослідження висвітлює досвід методологування у сфері психології, що належить до теоретичних засновків свідомості людини в онтогенезі й охоплює психо-

фізичні виміри її буттєвості і життєвого функціонування. Висвітлено особливості генетично первинних форм розвитку людської свідомості, ґрунтуючись на організмичних задатках як можливостях майбутнього психофізіологічного самоздійснення новонароджених і немовлят. Наведено понятійне визначення свідомості, яка сутнісно полягає у спільному усвідомленні себе, а отже співвіднесенні себе із власним життям, що становить загальну для всіх живих істот місію виживання-творення. Показано, що виникнення свідомості – це шлях ранньовікового розвитку людського організму, онтогенез якого розпочинається асигніфікованим періодом безмовності.

Здійснено співвіднесення онтогенезу з філогенезом, що виявляє безпосередню зумовленість свідомості розвитком її виражальних засобів, причому як вербальних, так і невербальних, але переважно центрованих на розвитку мови і мовлення як процесу їх ужитку-застосування за конкретних умов соціальної взаємодії особи. Обґрунтовано факт-закономірність ненастанного процесу розширення свідомості, яке відбувається як поступ від конкретного до загального свого значення, де останнє завжди пов'язане із відчуттям дії, руху, вчинення, а усвідомлення цього спричиняє їх перетворення на образ відповідно дії, руху чи вчинку в умовному, знаковому, придатному до майбутнього багатократного розгортання, сенсі.

Відтворення філогенезу в онтогенезі подано як важливе свідчення відповідності, а відтак й істинності методології нейросонографування для виявлення особливостей розвитку свідомості немовляти, оскільки звуковому вираженню свідомості на мовленнєвому етапі життя людини передуює період, властивий саме немовляті. Висококваліфікована медично і психологічно зорієнтована свідомість оперує певним взірцем можливостей психофізіологічного прогнозу розвитку новонароджених немовлят протягом того часу, допоки в них ще відкрите переднє тім'ячко. Психофізичні задатки цих можливостей пов'язані із показаннями, оскільки протипоказань щодо застосування нейросонографії не існує. Нейросонографічне обстеження збільшує вірогідність діагностики значної кількості патологічних змін мозку в новонароджених і немовлят, які можуть бути візуалізовані за допомогою ультразвуку як біопсихічної основи майбутньої свідомості дорослої і зрілої людини.

Методологічна схема фахового психологічного досвіду, що розкрита в дослідженні, ґрунтується на фундаментальній усталеності ненастанної змінюваності індивідуальних взірців, відмінності між якими можуть значною мірою переважати спільні ознаки, що й становитиме неминучий шлях усвідомлення – значеннєве збагачення свідомості особистості. Світ як індивідуальної свідомості людини, так і колективної свідомості нації вимагає збереження його як цілісності, без якої неможливе існування жодного суб'єкта суспільного саморуху і творчого самоздійснення.

Кардинальна відмінність методологічної оптики у її світоглядному, власне психологічному, і нейросонографічному, суто фізичному, вираженнях є позірною, оскільки відмінності залежать від багатьох чинників людського сприймання (світогляду, досвіду та інтенційності) і водночас її нейросонографічне втілення входить до світоглядної методології, котра не може

являти собою цілісність без власної фізикальної реалізації. Методологічна цілісність фізичної оптики нейросонографії ґрунтується на цій фізикальній реалізації, визначаючи прогноз ціложиттєвого розвитку задатків психофізичних можливостей новонароджених і немовлят. Перспективи вказаних досліджень полягають у втіленні психологічної функції колективної пам'яті і здійсненні діагностичної візуалізації психофізичних задатків розвитку свідомості дітей і дорослих.

Ключові слова: психологія, методологія, організмичні задатки, асигніфований період, розширення свідомості, нейросонографія, методологія організації досвіду усвідомлення, збереження цілісності, психофізичні можливості, фізикальна реалізація, розвиток свідомості новонароджених і немовлят.

ANNOTATION

Serhiy Boltivets, Oleksiy Honchar, Lyudmyla Uralova.

Consciousness of newborns and infants: from instinct to developmental indicators.

The research highlights an experience of methodologization in the sphere of psychology that belongs to theoretical foundations of human consciousness in ontogenesis and encompasses the psychophysical dimensions of its life functioning. The peculiarities of genetically primary forms of human consciousness development, based on organic instincts as possibilities of future psychophysiological self-realization of newborns and infants, are highlighted. The conceptual definition of consciousness, which essentially consists in the mutual awareness of oneself, and therefore the correlation with our own life, which is the mission of survival-creation, common to all living beings. It is shown that the emergence of consciousness is a path of early development of the human organism, the ontogenesis of which begins with an assignative period of silence.

The correlation of ontogenesis with philogenesis is carried out, which reveals the immediate precondition of consciousness by the development of its expressive means, both verbal and nonverbal, but mainly centered on the development of language and speech as a process of language application under specific conditions of social interaction of a person. The fact-regularity of uninterrupted process of expanding consciousness was substantiated, which takes place as a step from the specific to its general meaning, where the last one is always connected with the feeling of action, movement, awareness of this leads to their transformation into an image corresponding to action, movement or act in a conditional, sign meaning, suitable for future multiple deployment.

The reproduction of philogenesis in ontogenesis is presented as an important evidence of conformity, and

hence the truth of methodology of neurosonography to identify the features of the development of the infant's consciousness, since the sound expression of consciousness at the speech stage of human life preceded by the period inherent in the infant. Highly competent medical and psychologically oriented consciousness operates with a certain model of the possibilities of psycho-physiological forecast of newborn babies' development during a time, when the front crown of the head is still open. The psychophysical factors of these possibilities are related to the indications, since there are no contraindications to the use of neurosonography. Neurosonographic examination increases the probability of diagnosing a significant number of pathological changes in the brain in newborns and infants, which can be visualized with the help of ultrasound as a biopsychic basis for the future consciousness of an adult and mature person. The methodological scheme of a professional psychological experience that is disclosed in the study is based on the fundamental tenacity of uninterrupted variability of individual models, the differences between which can largely dominate the common features, which will constitute the inevitable way of awareness - the semantic enrichment of the personality consciousness. The world of both individual consciousness of human, and collective consciousness of a nation requires the preservation of it as an integrity, without which the existence of any subject of social self-movement and creative self-realization is impossible.

The fundamental difference between methodological optics in its ideological, psychological and neurosonographic, purely physical, expressions is apparent, since differences depend on many factors of human perception (worldview, experience, and potentiality) and, at the same time, its neurosonographic embodiment enters to a philosophical methodology that can not be integrity without its own physical realization. The methodological integrity of the physical optics of neurosonography is based on this physical realization, determining the forecast of lifelong development of capacities of newborns and infants' psychophysical possibilities. The prospects of these studies are in the embodiment of the psychological function of collective memory and the implementation of diagnostic visualization of psychophysical instincts of children's and adults' development of consciousness.

Key words: psychology, methodology, organic factors, assignative period, consciousness expansion, neurosonography, methodology of the organization of awareness experience, preservation of integrity, psychophysical possibilities, physical implementation, development of consciousness of newborns and infants.

Надійшла до редакції 02.07.2018.
Підписана до друку 25.08.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С., Гончар О., Уралова Л. Свідомість новонароджених і немовлят: від задатків до показників розвитку / Сергій Болтівець, Олексій Гончар, Людмила Уралова // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 90–102.

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПСИХОЛОГА: ВІД КОНЦЕПЦІЇ О.М. ЛЕОНТЬЄВА ДО АВТОРСЬКОЇ МОДЕЛІ

Наталія ШЕВЧЕНКО

УДК 37.015.3 : 378.4 (477)

Nataliya Shevchenko

DEVELOPMENT OF A PSYCHOLOGIST'S PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS: FROM THE CONCEPT OF A.M. LEONTIEV TO THE AUTHOR'S MODEL

Дослідження механізмів і способів функціонування професійної свідомості (ПС) психолога, яке маневрує між відомими нормами, узагальненими теоріями й багатозначною внутрішньою сутністю явищ і фактів, із якими має справу практичний психолог, набуває все більшої актуальності. Водночас предметом цілеспрямованого дослідження ПС психолога виступала рідко [4; 6; 14]. Сучасна ж ситуація вимагає нових підходів і наукових парадигм для пояснення, діагностики та прогнозування процесів і закономірностей розвитку свідомості людини як суб'єкта життєдіяльності.

Фахова свідомість починає формуватись у процесі усвідомлення професійного шляху й розвивається протягом усіх етапів професійного життя особистості. Функціонування названої свідомості відбувається в контексті зовнішньої діяльності окремого фахівця і першочергово передбачає актуалізацію глибинного відчуття, проблемно-пошукового мислення, інтуїції й водночас відчуття, думки, ідеї, ідеалу, образу, концепту тощо. Таке розуміння ПС співзвучне з розумінням її вченими, які досліджували її психосемантичні аспекти [2; 4; 13; 18] і тлумачили її як детерміновану професійною приналежністю специфіку репрезентації у свідомості світу ("образу світу") загалом і предмета праці зокрема.

Категорійним поняттям "професійна свідомість" можна концептуально охопити всі прояви усвідомлювальної здатності особистості, що пов'язані із її професійною діяльністю й визначаються багатьма факторами: а) місцем спеціальності у професійній структурі суспільства; б) ставленням самої особистості до професії, до її носіїв і до себе як до представника професії, усвідомлення значущості професії для суспільства; в) рівнем здобутих професійних знань, умінь, компетенцій, здійсненням самоаналізу перспектив власного професійного зростання; г) сформованими професійними ідеалами, уявленнями про еталон професіонала; д) рівнем розвитку професійних здібностей і властивостей, а також осмисленням власних якостей, важливих для професії; е) конкретними професійними досягненнями [1].

Винятково важливим є те, що ПС кваліфікується як категорія, яка теоретично відображає сутність процесу професійного становлення й розвитку фахівця. Вказана свідомість розглядається як психологічно сконструйоване утворення, у якому інтегруються фахові цінності, науково-теоретичні знання, програми вчинкових дій, а також знання людини про себе як про представника певної професії. Саме вона є репрезентантом усіх цих аспектів, рівнів, функцій у практичній і теоретичній

роботі у форматі обраного фаху. І, безумовно, сформована ПС становить основну умову якісної професійної діяльності й покликана забезпечити цілісність професійної культури фахівця [1; 4; 6; 12; 15; 20; 21; 22].

Мета статті: відштовхуючись від засадничих положень психологічної концепції свідомості О.М. Леонтєва, обґрунтувати й аргументувати структурну організацію та специфіку функціонування професійної свідомості практичного психолога.

Водночас як *методологічне настановлення* у пропонованому нами дослідженні приймаємо той універсальний факт із життя свідомості, що набув статусу закону: неминучість названості або поіменованості є визначальною для постання генетично похідних форм оприявлення свідомої здатності людини бути – понять, концептів, конструктів, категорій (М.К. Мамардашвілі, А.В. Фурман). Логічно, що в цьому найширшому – онтофеноменологічному – аспекті мовиться про позапредметність і надкультурність сфери свідомості, котра екзистенційно самопозбувається через спроможність трансцендування, заповнює позаоб'єктний зазор або коридор буття як стан актуально спонтанного, хоча й промайнулого, пережиття особою власного усвідомленого зусилля (див. [17]).

Виклад основного матеріалу дослідження.

Складність дослідження ПС полягає, на нашу думку, у відсутності наукових робіт, у яких була би повною мірою подана її адекватна структурно-функціональна модель. Лише в публікації В.В. Єрмоліна, опублікованій понад сорок років тому, описана структурна організація, згідно з якою ПС особистості складається з двох взаємопов'язаних структур – внутрішньої, що охоплює компоненти професійної раціональності, чутливості, волі; і зовнішньої, у якій свідомість розглядається як: а) знання про шеріг професій, вимоги до особистості, яка працює за обраною професією; б) оцінювання свого місця й ролі у системі виробничих відносин, оцінювання значущості професії, процесу й результату своєї роботи; в) результат перетворення самої професійної діяльності в ідеальне явище [3].

Якщо виходити з того, що ПС є однією з форм свідомості, то очевидно, що її структурна організація має повністю або частково відтворювати структурні компоненти свідомості як такої. Останні визначені у певній теорії, наприклад, у двокомпонентній концепції свідомості Л.С. Виготського або в трикомпонентній

структурі О. М. Леонтєва, або в чотирикомпонентній моделі В.П. Зінченка, або ж у п'ятикомпонентній схемі Ф.Ю. Василюка. У цьому контексті опис структури ПС В.В. Єрмоліна найбільш точно відображає її особливості чи ознаки.

Ґрунтуючись на тому, що ПС містить ті ж структурні компоненти, що і свідомість узагалі, треба визначитися, якої теорії дотримуватися для визначення її структури. Як зазначав О.М. Леонтєв, основна проблема вивчення свідомості полягає в тому, щоб зрозуміти її як суб'єктивний продукт, як перетворену форму прояву тих суспільних за своєю природою відносин, які реалізуються діяльністю людини у предметному світі [8]. Підтримуючи цю тезу, вважаємо, що ПС, принаймні на сьогодняшньому етапі її дослідження, слушно розглядати у рамках єдності трьох компонентів: значення, сенсу (*рос.* – смисла), чуттєвої тканини.

Імовірно, можна було б спиратися на структуру свідомості в межах будь-якої іншої теорії, але тоді важко виокремити інструментарій, методичний апарат або ж способи опису ПС. Скажімо, незрозуміло, як стосовно останньої вживати поняття “біодинамічна тканина свідомості”, “живий перебіг свідомості”, адже ні у В.П. Зінченка, ні в інших авторів немає вказівок на особливості прояву свідомості у професійній сфері. Натомість теорія О.М. Леонтєва уможливорює опис ПС у первинних базових категоріях – *значення, сенсу, чуттєвої тканини*. Виходячи з цього, ядром ПС також є значення і смисли (сенси), зміст яких, а також характер зв'язків і відношень між якими спричинений предметним полем і метою професійної діяльності. Але очевидно, що не меншої значущості у структурі названої свідомості набуває й чуттєва тканина.

Обґрунтування значення і сенсу (смислу) як найважливіших компонентів свідомості є сьогодні загальноприйнятим, особливо після того, як О.М. Леонтєв продемонстрував їх взаємозв'язок і психологічну динаміку між перебігом свідомості і діяльністю особистості. До того ж смисло-сенсові структури належать до найглибших, найінтимніших, що визначають зміст і динаміку “внутрішнього світу людини і як суб'єкта, і як особистості, і як індивідуальності”. Водночас у цьому аналітичному розрізі серед численних теоретичних моделей, так чи інакше дотичних до проблематики свідомості, виокремимо монографічне дослідження смисложиттєвого розвитку особистості А.А. Фурмана, яке, реалізуючи

циклічно-вчинковий підхід як стратегію методологування, чітко розмежовує смислосферу буття і сенсосферу життя як теоретичні конструкти, з одного боку, та осмислення буття й осенсовування життя як взаємодоповнювальні вчинки особистісного самотворення людини – з іншого [16].

О.М. Леонт'єв зазначав, що в мовних значеннях фіксуються відносно відокремлені структури деяких дій, які координують конкретні цілі, умови та операції (способи дії). Однак у діяльності конкретного суб'єкта значення має певне відношення до мотиву, адже він ставить перед собою лише мотивовану мету. Саме є сенс розрізнити об'єктивне значення, яке усвідомлюється, і його значення для суб'єкта, яке позначається терміном “особистісний сенс”. Значення, отримане з культури, забезпечує адекватність свідомості об'єктивним закономірностям зовнішнього світу, а особистісний сенс уможливорює виконання більш вузьких завдань, тобто тих, які обмежені специфічними особистісними мотивами конкретного суб'єкта [9].

У концепції В.П. Зінченка значення характеризується як культурна основа рефлексивної свідомості. Загалом поняттєвий зміст “значення” фіксує ту обставину, що свідомість людини розвивається не в умовах робінзонади, а всередині культурного цілого, у якому історично кристалізований досвід дійсності й відбувається спілкування і світосприйняття. Все це індивіду потрібно не тільки засвоїти, а й організувати та ушляхетнити на його підґрунті власний досвід [5]. Науковець виділяє три види значень: операціональні, предметні й вербальні, вказуючи на їхній зв'язок із іншими компонентами свідомості. Операціональні значення належать до біодинамічної тканини, предметні співвідносяться з чуттєвою тканиною, а вербальні пов'язані зі змістом. І далі, поняття “сенс” (рос. – “смысл”) вказує на факт “прискорення індивідуальної свідомості в бутті людини. Свідомість є не тільки знанням, але й відношенням”, тому поняття сенсу покликане підкреслювати те, що знання, яке має людина, не є безособовим [Там само, с. 23].

На думку Д.О. Леонт'єва, незважаючи на різноманітні трактування сенсу (смыслу) філософією, психологією і науками про мову, саме поняття “сенс” найбільш безпосередньо характеризує людську реальність, людське буття. У свідомості воно передусім становить зв'язок зі світом людини і в той же час виражає найінтимніші та складно вербалізовані пласти індивідуального досвіду особи, тоді як “зна-

чення”, навпаки, забезпечує спілкування й розуміння [10].

Понятійний тандем “значення” – “сенс”, запозичений із наук про мову, у психології був осмислений трохи інакше, отримав друге змістовне наповнення. Трапляються ситуації, коли інерція загальноприйнятого семіотичного розуміння значення й сенсу не дозволяє побачити щось принципово нове, привнесене в ці понятійні конструкти діяльнісним підходом у психології. Останній обстоює неklasичне трактування проблеми свідомості: для того, щоб зрозуміти життя свідомості, треба вийти за її межі, звернувшись до контексту реального життя суб'єкта. Протиставлення значення й особистісного сенсу було пов'язане із розведенням соціально-історичного досвіду життєдіяльності соціальної спільноти та її унікального прояву в індивідуальній життєдіяльності. Разом із цим принциповим розведенням існує ще одне, а саме: у значенні відображаються об'єктивні властивості та зв'язки об'єктів і явищ, а в особистісному сенсі – ставлення суб'єкта до цих об'єктів і явищ. При такому розумінні відношення між значенням та сенсовим полем особистості визначають їх протиставлення.

Д.О. Леонт'єв вважає таке протиставлення породженням погляду на співвідношення значення і сенсу, обмежене рамками індивідуальної свідомості. Саме в інтроспекції значення і сенс становлять протилежності за двома параметрами: а) значення (загальне, соціальне) – смисл (індивідуальний, унікальний); б) значення (відображення об'єктивних істотних властивостей) – сенс (відображення лише індивідуально значущих якостей). Відомий науковець наголошує на тому, що і значення, і смисл-сенс змістовно визначаються лише в ширшому контексті, який не зводиться, поперше, до контексту індивідуальної свідомості і, по-друге, до їх протиставлення одне одному. Тому для того, щоб охарактеризувати їх справжні співвідношення, потрібно вийти у цей більш широкий контекст і розглядати їх функціонування в діяльності індивідів і соціальних спільнот [11]. Водночас О.Ю. Артем'єва дає визначення смислу як сліду діяльності, зафіксованому відносно окремого предмета [2].

О.О. Леонт'єв свого часу звертав увагу на те, що смисл є не менш соціальним, ніж значення, і завжди забарвлений якимись груповими інтересами [7]. Метою Д.О. Леонт'єва було показати, що діялісне трактування значення і з-мислу (рос. – смысла) несумісне із їх протиставленням одне одному у вигляді полярної опозиції [11].

Розглянемо ще один компонент структури свідомості, без якого важко зрозуміти феноменологію ПС, – чуттєву тканину. Розвинута свідомість усупільненого індивіда характеризується своєю психологічною багатомірністю. О.М. Леонт'єв говорив про чуттєву тканину явищ свідомості, яка утворює чуттєвий горизонт конкретних образів реальності, актуально сприймається або спливає у пам'яті, стосується майбутнього або лише уявляється. Функція названих чуттєвих образів полягає в тому, що вони уреальнюють усвідомлену картину світу життєдіяльності суб'єкта. Саме завдяки чуттєвому змісту свідомості світ постає для нього як такий, що існує поза ним, тобто як об'єкт його практикування. Природа психічних чуттєвих образів полягає у їх предметності, у ситуаційній генезі діяльності, яка пов'язує особу із зовнішнім предметним світом [8, с. 81]. Причому чуттєва тканина є не лише фільтром, крізь який проходить або відсівається інформація із зовнішнього світу. Інформація, що надходить і сприймається, структурно змінюється, а не просто диференціюється, одночасно вибудовує чуттєвий образ професійної ситуації.

Трансформуючи трикомпонентну будову свідомості О.М. Леонт'єва у структуру ПС, слід чітко визначитися, яким змістом наповнюється структурна організація останньої. Щонайперше очевидно, що ПС утворює не значення взагалі, а поняттєво-категорійний апарат тієї сфери знань, що належить до певної професії. Вона також продукує професійні смисли, які знаходять своє вираження у професійних мотивах, інтересах, що виявляються у постановці професійних цілей, тоді як чуттєва тканина характеризується особливістю сприйняття реальності суб'єктом трудового процесу. ПС, крім того, змінюється разом із професійним розвитком особистості. А це означає, що вона формується та розвивається протягом усіх етапів професіогенезу особистості, задає його характер і рівень, забезпечує виконання професійних функцій. Таке розуміння специфіки ПС як психологічного феномену уможливорює вивчення особливостей її розв'язкового функціонування.

Загалом ПС практичного психолога охоплює професійну освіченість, професійну культуру діяльності, а також розумову діяльність, яка досягає методологічної рефлексії. Її трикомпонентна структура відеальнена змістом, який відображає специфіку професії, а саме: 1) значеннями, що виражаються психологіч-

ними поняттями і категоріями; 2) сенсами, які втілюються в інтересах, мотивах і цілях діяльності психолога; 3) чуттєвою тканиною, яка характеризує особливості сприйняття реальності у часопросторі професійної взаємодії “клієнт – психолог”.

Спираючись на розуміння ПС як форми свідомості особистості, розглянемо, яким чином функціонує професійно-психологічна свідомість (ППС), і спробуємо вибудувати її структурно-функціональну модель. Зокрема, продемонструємо наше бачення того, що відбувається під час психологічного консультування в діалогічному просторі “клієнт – психолог”.

Зовнішня сторона професійної взаємодії у системі “клієнт – психолог” має такий вигляд: клієнт розповідає психологу про свої життєві труднощі, які він не може вирішити сам, або ж про переживання, із якими він не може впоратися без допомоги фахівця. Життєва ситуація клієнта при цьому починає описуватися як втрата відповідей на питання: “що відбувається?”, “чому це відбувається зі мною?”, “як жити?”, “що робити?”. Емоційно-психічний стан, у якому клієнт перебуває у цей момент, слушно назвати переживанням кризової життєвої ситуації – кризи способів розуміння світу, життя, самого себе, кризи сенсу життя.

Зміст того, що турбує клієнта (ситуації, явища, стани), переживається ним на трьох рівнях – когнітивному, емоційно-оцінковому та поведінковому. Відповідно, за допомогою розповіді клієнта психологу подається емоційно забарвлений текст, суть якого уточнюється завдяки невербальним проявам у вигляді міміки, жестів тощо, які надають додаткову інформацію про особливості життєвої ситуації клієнта. Суб'єктивно ця ситуація сприймається ним як психологічна проблема, що ускладнює або й просто унеможливує його адаптивне функціонування. У будь-якому разі для фахівця психологічна проблема клієнта стає своєрідним фільтром, крізь який презентується його життєвий світ.

Однак психологічні проблеми постають не тільки феноменом суб'єктивного світосприйняття, яке виявляється в актуалізації потреби отримання психологічної допомоги. Їх доречно розглядати і як об'єктивне явище, тобто як сукупність суперечностей або як низку факторів, що спричиняють психологічну дисгармонію незалежно від того, розуміє (і наскільки) чи не розуміє клієнт те, що з ним насправді відбувається, та усвідомлює він це чи ні.

Усі виміри людського буття – життя в родині, у групі, у ситуації, у соціумі, у культурі, в епосі, у часі, у самому собі – так чи інакше задіяні до теорії і практики психологічної допомоги. Для психолога важливо приймати в єдиному контексті все, що презентує йому клієнт, який олюднює та надихає власний душевний світ. Психолог навмисне уподібнює свою свідомість свідомості клієнта. У процесі консультативної чи терапевтичної взаємодії, створюючи особливі умови, завдяки яким клієнт отримує змогу розв'язати свої психологічні проблеми, фахівець здійснює психологічний вплив, котрий змінює ціннісно-мотиваційну сферу клієнта, даючи йому можливість самому їх осмислити і здолати. Отож першочергове завдання психолога полягає в тому, щоб допомогти клієнту зрозуміти причини його душевних труднощів.

Будь-яка ситуація консультативної взаємодії є унікальною. В ній визначаються специфічні рівні, сфери смислопороджувальних контекстів, на принципах яких ієрархізується ціннісно-мотиваційна сфера, висуваються настановлення, цілі та завдання, виходячи з професійного перетворення ситуації. Працюючи з клієнтом, психолог створює особливий інформаційний простір, названий нами *зовнішньою рефлексією*. Переживання життєвих труднощів не дає змоги клієнтові поставити собі правильні, рефлексивні питання і дати відповідь на те, що реально з ним відбувається, а також не дозволяє позбутися переживань, які надмірно турбують. Функція ж психолога полягає в тому, що він, створюючи унікальні стосунки з клієнтом, своєю зовні рефлексивною позицією дає змогу клієнту зрозуміти, що саме є причиною його душевного неспокою і дискомфорту.

Зовнішня сторона відносин “клієнт – психолог” – це перше наближення до ідеальних образів свідомості клієнта, коли на початку взаємодії з ним свідомість психолога утримує такі аспекти: а) бачення клієнтом своєї проблеми; б) власне інтуїтивне уявлення про проблему клієнта; в) розуміння проблеми клієнта за допомогою засобів психодіагностики.

На рівні чіткого усвідомлення у практичного психолога починає формуватися образ клієнта і його проблеми. Передусім на результат аналізу ситуації клієнта, його запиту на шаровуються психодіагностичні відомості (кількісні та якісні дані об'єктивних і проєктивних методів), на цьому ґрунті починає структуруватися й ускладнюватися професійна свідомість психолога, тому що діагностика –

це певні параметри, критерії, характеристики, що наділені відповідними значеннями і сенсами. У результаті цього створюється образ психологічних властивостей і рис-якостей клієнта, які точніше відображають специфіку труднощів, окреслених його запитом. Однак психолог не може задовольнятися лише засобами психодіагностики, оскільки вона не дає відображення самої ситуації, а лише окреслює її контур. Розпитування клієнта, аналіз його невербальної поведінки істотно доповнюють психологічну картину його реальних труднощів у процесі консультування.

У свідомості психолога формується уявлення образу клієнта і його проблеми, а також уявлення відмінності “бачення” цієї проблеми очима клієнта і самого психолога, яка ґрунтується на тому, що розуміння замовцем власної проблеми не завжди у дійсності виявляється цією психологічною проблемою. Складність тут полягає у вербалізації всього, що усвідомлюється. Однак повної відповідності між усвідомленим і вербалізованим не існує, як немає тотожності між неусвідомленим і невербалізованим. Не буває повного збігу між тим, що людина в ході мислення вербалізує (експліцитно виражає в мовленні), і при цьому імпліцитно має на увазі.

Більш глибоке проникнення уможливорює розгляд ситуації психологічного впливу, взаємодію смислових полів мовного простору клієнта і психолога. Володіння мовленням як потужним інструментом впливу на людину пов'язане зі здатністю розуміти сенси співрозмовника, ідентифікуючи їх і робити їх доступними для впливу. Ідентифікувати сенси – значить зробити їх фактично доступними, хоча їх рефлексивне оголення лише потенційно може здолати проблему клієнта. Для того щоб зміни у його смислосенсовому полі відбулися, потрібно виявити певний парадокс, невідповідність наявних думок і сенсів. Коли цей парадокс стає виявленим, сенси починають трансформуватися, тоді утворюються нові сенси, що й відображає ситуацію психологічного впливу фахівця. Така діалогічна трансформація сенсосфери поєднується з емоційним задіянням у контакт обох сторін. Однак перебіг трансформаційних процесів, формозміни їх очевидності, підвищена значущість одного з компонентів смислової дійсності ведуть до її нестабільності і, відповідно, до порушень сенсової регуляції співдіяльності, оскільки знижується впорядкованість ціннісно-смислового світу клієнта, але одночасно створюється простір для креативного перетворення

його як особистості. Відтак сенсоутворення, будучи рушійною силою процесу функціонування ПС, полягає у встановленні зв'язку між об'єктом або явищем і єдиною системою життєвих стосунків, які через канал особистісних сенсів регулюють життєдіяльність суб'єкта, котрий потребує психологічної допомоги.

Наступний зріз рефлексивного аналізу показує, що ПС психолога являє собою відкриту, інтерсуб'єктну за своєю природою систему, яка перебуває у постійній взаємодії з іншими психосоціальними сферами. Сама професійна психіка є діалогічною, оскільки поєднує різну логіку, що дає змогу фахівцеві послідовно переходити з однієї позиції на іншу. Окрім того, у процесі професійної взаємодії для психолога людська психіка і світ перетворюються на єдину субстанцію. Основним засобом його роботи стає семантичне подвоєння себе та іншої свідомості за допомогою мови і мовлення. Завдяки надрефлексивному механізму психолог вступає в діалог із новим семантичним утворенням особистості й таким чином сприяє особистісній психологічній інтеграції. Наявність у свідомості певної структури, яка у своєму механізмі функціонування мала б можливість трансформації та спонтанності, й дозволяє врешті-решт здійснювати таку взаємодію.

Наразі детальніше розглянемо процес взаємодії у діадному форматі “клієнт – психолог”. Психолог працює не із життєвою ситуацією клієнта, не з її трансформацією, а з переживаннями, системою цінностей, стосунків і станів людини, іншими словами, не з реальною, а з *психологічною ситуацією*, із розумінням та інтерпретацією власної життєвої ситуації клієнтом. Психологічна реальність конститується психологом й синтезує такі компоненти: психічні феномени, їх пояснювальні моделі; психологічні практики і психіку, яка у ці практики задіяна; міфічні і теоретичні уявлення про природу психічного. Для того щоб працювати з психологічною реальністю (глибоко розуміти, що відбувається, а тим більше ефективно і відповідально діяти), психолог має постійно вдаватися до рефлексивно-творчого зусилля.

Стосовно розуміння клієнтом власної проблеми, то, як зазначалося, він бачить у своїй ситуації не справжній стан речей, а власне уявлення про них, пропускаючи реальні факти крізь “сито” власних особистісних сенсів. Основне значення для клієнта мають не власне події, які відбуваються з ним, а той смисл, яким він їх наділяє, а також ті ситуативні сенси єдності, що виникають на основі переживання й осмислення реальної ситуації. Саме ці

значення і сенси фіксуються в клієнтському запиті, аналізуючи який, психолог вибудовує картину життєвої проблеми клієнта, тобто те бачення його ситуації, яке фільтрується через його власні значення і сенси. У результаті перетинаються два *сенсаеміологічних простори* – психолога і клієнта, й відбувається не тільки розуміння ідеї вихідного запиту клієнта, а й породження загального смислового простору, яке, своєю чергою, сприяє кристалізації, синтезу оновленого сенсу, прийнятого обома учасниками психотерапевтичного процесу.

У цьому контексті, на думку Н.В. Чепелевої, для практичного психолога важливим є володіння інтерпретаційними схемами, котрих є принаймні три види: а) смисли, які охоплюють перш за все особистісні сенси, тобто мотивоване ставлення до значення, форму його долучення до структури свідомості та особистості; б) культурні смисли, що використовують наявні в культурі зразки; в) когнітивні сенси, що містять концептуальні схеми, знання та уявлення суб'єкта [17].

Загалом умовою дії механізму інтерпретації у процесі надання психологічної допомоги є безперервна робота, яка відбувається у свідомості психолога. Тоді постійно обновлюваний сенсаеміологічний простір характеризується єдністю змісту і переживань.

Характер, динаміка, своєрідність міжособистісних стосунків практичного психолога і клієнта, які унаслідок уявляються чи не артикулюються останньому, хоча й відчуються ним, відіграють визначальну роль у динаміці терапевтичного процесу і в остаточному ефекті психологічної допомоги. Відбувається діалог-взаємодія двох особистостей, двох екзистенцій, котра виявляється не в об'єктивній формі, де результатом є певне відчуття одним одного. ПС психолога лише об'єктивує психологічний зміст цих стосунків. Інакше кажучи, психолог усвідомлює те, як на нього як особистість впливає психодуховний світ клієнта, тоді він має змогу визначитися у наборі своїх контрпереносних засобів. І це – робота його рефлексивного нашарування свідомості.

Абстрагуючись від певного конкретного рівня сформованості ПС, опишемо певну ідеально *функціональну модель професійно-психологічної свідомості*, хоча, звичайно, багато що залежить і від рівня розвитку свідомості конкретної особистості. До того ж побудова такої моделі, як відомо, не становить дзеркальне відображення дійсності, а являє собою таке теоретичне знання, що фіксує найважливіші загальні закономірності, яким відповідають поодинокі випадки.

Функціонування ПС практичного психолога відбувається на трьох рівнях:

перший – розуміння клієнта і логіки його життя, передусім відтворення образу його життя з усіма симптомами, змістами та особливостями;

другий – інтерпретація життєвого світу клієнта, себто креативна розумова дія, що ґрунтується на власному самостійному тлумаченні фахівцем психологічного портрету клієнта, а саме його способу життя, системи цінностей, патернів поведінки;

третій – об'єктивація особливостей клієнтського запиту за допомогою професійних знань, що передбачає опосередкування всього матеріалу, реалізацію породжувальної функції свідомості; сутнісно об'єктивація і є головною функцією ПС психолога.

Семантичні компоненти описаних рівнів ПС практичного психолога тісно пов'язані між собою. Вони пронизують усі рівні, оскільки психолог сприймає феноменальний простір клієнта крізь призму змісту власної ПС, яка містить відповідні знання, норми, цінності, програми компетентних дій як імпліцитних, так і експліцитних, що дають підстави для обґрунтування і кваліфікування феноменів індивідуального світу Я людини, котра потребує допомоги.

Говорячи про предмет діяльності, для якої психологічна свідомість формується та специфікується, підкреслимо, що йдеться не про зовнішню діяльність психолога (психодіагностику, психологічне консультування, корекцію, психотерапію, що реалізуються стосовно клієнта), а про внутрішню роботу, яка здійснюється відносно особливим чином сприйнятого й обробленого матеріалу специфічно “знятої” та організованої психологічної квазіреальності. Тому не можна сказати однозначно, чи є це відчуттям, використанням логіки професійних знань, умінь, навичок, способів мислення, чи це також інтуїція, мистецтво, магія, харизма особистості психолога.

Три функціональні рівні ПС практичного психолога пронизуються пов'язаними між собою семантичними компонентами. Але має бути той конструктивний елемент, який утримуватиме їх у єдиному полі функціонування. Таким елементом, що зберігає функціональну (а не структурну) холистичність ПС, є *семантичний професійний конструкт*, з допомогою якого психолог інтерпретує або тлумачить феноменальний часопростір клієнта. Завдяки цілісності цього конструкту, його універсальності й установлюється пов'язаність функціо-

нальних рівнів у перебігу свідомості практичного психолога.

Пусковим моментом цього функціонування є смисл, який народжує й формує наступність сенсів у структурах свідомості. Отож рушійну силу функціонування ПС становить *сенсотворення*, що характеризується креативним процесом породження нових смислів і сенсів. Сенсотворення реалізується через рух-поступ від “безособистісних” значень як об'єктивного змісту соціокультурного досвіду до втілення замисленого й осенсованого у формі суб'єктивного досвіду клієнта, який сприймається ним як особистісно-ціннісне знання. Механізмом задіяння цих функцій постає екзистенційна актуальність професійного усвідомлення обставин, рефлексивне осмислення та над-рефлексивна схематизація психологом реальної для нього проблемно-діалогічної ситуації його професійного повсякдення.

Презентоване бачення структурної організації та специфіки функціонування ПС практичного психолога, безумовно, не вичерпує всієї глибини цього складного й багатогранного явища. Перспективними вбачаються дослідження, які стосуються поглибленого вивчення механізмів розвитку свідомості гуманітаріїв на різних етапах професіогенезу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акопов Г.В. Психологические аспекты формирования профессионального сознания студентов / Г.В. Акопов // Роль высшей школы в проведении реформы общеобразовательной и профессиональной школы: междунар. научн.-практ. конф., 13-16 мая 1986 г.: тезисы докл. – Куйбышев, 1986. – С. 63–71.
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Наука; Смысл, 1999. – 350 с.
3. Ермолин В.В. Предпосылки формирования профессионального призвания / В.В. Ермолин. – Ростов-на-Дону, 1974. – 165 с.
4. Зеличенко А.И. Психосемантика и изучение профессионального сознания психологов / А.И. Зеличенко, Г.И. Степанова // Вестник Моск. ун-та. – 1989. – № 3. – С. 20–32. – (Сер. 14: Психология).
5. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–34.
6. Кучеровская Н.А. Профессиональное сознание психолога-практика как предмет исследования / Н.А. Кучеровская // Журнал практикующего психолога. – 2001. – №7. – С. 84–94.
7. Леонтьев А.А. Формы существования значения / А.А. Леонтьев // Психолингвистические проблемы семантики. – М.: Наука, 1983. – С. 5–20.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А.Н. Леонтьев // Избранные психол. произведения: в

2-х т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–232.

9. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – 392 с.

10. Леонтьев Д.А. Значение и личностный смысл: две стороны одной медали / Д.А. Леонтьев // Психол. журнал. – 1996. – Т. 17, № 5. – С. 19–30.

11. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности: [монография] / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

12. Максименко С.Д. Основы генетичної психології: [навч. посіб.] / С.Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

13. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1998. – 208 с.

14. Самойлова А.Г. Формування професійної свідомості майбутнього психолога на основі інтегративного підходу / А.Г. Самойлова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2002. – Т. 4, ч. 1. – С. 253–258.

15. Сапогова Е.Е. Профессиональное психологическое сознание: рефлексия вслух / Е.Е. Сапогова // Журнал практического психолога. – 1997. – № 6. – С. 3–13.

16. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / А.А. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.

17. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 16–38.

18. Ханіна І.Б. К вопросу о профессиональных составляющих в структуре образа мира / И.Б. Ханіна // Вестник МГУ. – 1990. – № 3. – С. 42–56. – (Сер. 14: Психология).

19. Чепелева Н.В. Роль процесів розуміння та інтерпретації у створенні семіотичного простору психотерапії / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – К.: 2002. – Вип. I, т. 3. – С. 30–45.

20. Швалб Ю.М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю.М. Швалб. – К.: Миллениум, 2003. – 152 с.

21. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість психолога: методологічний та прикладний аспекти / Н.Ф. Шевченко // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – С. 47–54. – К.: Міленіум, 2005. – 298 с.

22. Professional consciousness: theoretical structure and functional levels American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. Issue: 1 (4). Publ.: Ukraine and Ukrainians Abroad Not-for-profit Corporation. – New York NY, USA, 2017. – P. 112–121.

REFERENCES

1. Akopov G.V. Psihologicheskije aspekty formirovaniya professional'nogo soznaniya studentov / G.V. Akopov // Rol' vysshjej shkoly v provjedenii rjeformy obschjeobrazovatel'noj i professional'noj shkoly: mjezhduunar. nauchn.-prakt. konf., 13-16 maja 1986g.: tjezisy dokl. – Kujbyshjev, 1986. – S. 63–71.

2. Artjem'jeva E.Ju. Osnovy psihologii sub'jektivnoj sjevantiki / E.Ju. Artjem'jeva. – М.: Nauka; Smysl, 1999. – 350 s.

3. Ermolin V.V. Prjedposylki formirovaniya professional'nogo prizvanija / V.V. Ermolin. – Rostov-na-Donu, 1974. – 165 s.

4. Zjelichjenko A.I. Psihosjevantika i izuchjenije professional'nogo soznaniya psihologov / A.I. Zjelichjenko, G.I. Stjepanova // Vjestnik Mosk. un-ta. – 1989. – № 3. – S. 20–32. – (Sjer. 14: Psihologija).

5. Zinchjenko V.P. Miry soznaniya i struktura soznaniya / V.P. Zinchjenko // Voprosy psihologii. – 1991. – № 2. – S. 15–34.

6. Kuchjerovskaja N.A. Professional'noje soznanije psihologa-praktika kak prjedmjet issledovanija / N.A. Kuchjerovskaja // Zhurnal praktikujuschego psihologa. – 2001. – №7. – S. 84–94.

7. Ljeont'jev A.A. Formy suschjestvovanija znachjenija / A.A. Ljeont'jev // Psiholingvisticheskije probljemy sjevantiki. – М.: Nauka, 1983. – S. 5–20.

8. Ljeont'jev A.N. Djejatjel'nost'. Soznanije. Lichnost'. / A.N. Ljeont'jev // Izbrannyje psihol. proizvjedjenija: v 2-h t. – М.: Pjedagogika, 1983. – Т. 2. – S. 94–232.

9. Ljeont'jev A.N. Izbrannyje psihologicheskije proizvjedjenija: v 2-h t. / A.N. Ljeont'jev. – М.: Pjedagogika, 1983. – Т.1. – 392 s.

10. Ljeont'jev D.A. Znachjenije i lichnostnyj smysl: dvje storony odnoj mjedali / D.A. Ljeont'jev // Psihol. zhurnal. – 1996. – Т. 17, № 5. – С. 19–30.

11. Ljeont'jev D.A. Psihologija smysla: priroda, strojenije i dinamika smyslovoj rjeal'nosti: [monografija] / D.A. Ljeont'jev. – М.: Smysl, 1999. – 487 s.

12. Maksymenko S.D. Osnovy henetychnoi psykhologii: [navch. posib.] / S.D. Maksymenko. – К.: NPTs Perspektyva, 1998. – 220 s.

13. Pjetrjenko V.F. Psihosjevantika soznaniya / V.F. Pjetrjenko. – М.: MGU, 1998. – 208 s.

14. Samoilova A.H. Formuvannia profesiinoi svidomosti maibutnoho psykhologa na osnovi intehratyvnoho pidkходу / A.H. Samoilova // Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykhologii: Zb. nauk. prats Instytutu psykhologii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy. – К., 2002. – Т.4, ch. 1. – С. 253–258.

15. Sapogova E.E. Professional'noje psihologicheskije soznanije: rjefljexija vsluh / E.E. Sapogova // Zhurnal prakticheskogo psihologa. – 1997. – № 6. – С. 3–13.

16. Furman A.A. Psykhologhiia smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / A.A. Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

17. Furman A.V. Svidomist yak ramkova умова пізнання і методологування / Анатолій В. Фурман // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – С. 16–38.

18. Hanina I.B. K вопросу o professional'nyh sostavljajuschih v strukturje obraza mira / I.B. Hanina // Vjestnik MGU. – 1990. – № 3. – С. 42–56. – (Sjer. 14: Psihologija).

19. Chepelieva N.V. Rol protsesiv rozuminnia ta interpretatsii u stvorenni semiotychnoho prostoru psykhoterapii / N.V. Chepelieva // Aktualni problemy psykhologii. – К.: 2002. – Vyp. I, t. 3. – С. 30–45.

20. Shvalb Yu.M. Tselepolahaiushchee soznanye (psykhologicheskye modely y issledovanyia) / Yu.M. Shvalb. – К.: Myllenyum, 2003. – 152 s.

21. Shevchenko N.F. Profesiina svidomist psykhologa: metodolohichni ta prykladnyi aspekty / N.F. Shevchenko // Problemy suchasnoi psykhologii: zb. nauk. prats Zaporizkoho natsionalnoho universytetu ta Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. –

Zaporizhzhia: ZNU, 2012. – S. 47–54. – К.: Milenium, 2005. – 298 s.

22. Professional consciousness: theoretical structure and functional levels American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research. Issue: 1 (4). Publ.: Ukraine and Ukrainians Abroad Not-for-profit Corporation. – New York NY, USA, 2017. – P. 112–121.

АНОТАЦІЯ

Шевченко Наталія Федорівна.

Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтьєва до авторської моделі.

У статті обґрунтовано і подано структурну організацію та специфіку функціонування ПС практичного психолога. Професійна свідомість витлумачується як важлива категорія, що відображає сутність процесу фахового становлення та особистісного розвитку людини як суб'єкта суспільних взаємостосунків. У реалізованому автором підході, методологічним підґрунтям якого є концепція свідомості О. М. Леонтьєва, ПС розглядається у рамках єдності трьох компонентів – значення, сенсу (смислу), чуттєвої тканини, тому в дослідженні проаналізовано їх змістове наповнення. Як форма свідомості особистості ПС утворює не значення взагалі, а поняттєво-категорійний апарат тієї сфери знань, що належить до певної професії. Вона також зорганізовує професійні сенси, які знаходять своє вираження у професійних мотивах, інтересах, котрі виявляються у постановці професійних цілей, тоді як чуттєва тканина характеризується особливістю сприйняття реальності суб'єктом праці. Визначено, що змістова мозаїка трикомпонентної структури свідомості практичного психолога охоплює взаємопроникнення особистісних і суто професійних умов, а саме: значення, що виражаються психологічними поняттями й категоріями; сенси, які втілюються в інтересах, мотивах і цілях діяльності; чуттєвою тканиною, котра містить особливості сприйняття реальності, яка виникає у просторі професійної взаємодії “клієнт – психолог”. Доведено, що функціонування ПС практичного психолога відбувається через реалізацію трьох провідних процесів – розуміння, інтерпретації, об'єктивації. Охарактеризована специфіка функціонування вказаної свідомості, яка відбувається на трьох рівнях: розуміння запиту і логіки життєактивності клієнта, тобто відтворення образу його життя з усіма симптомами та специфікою; інтерпретація життєвого світу клієнта – креативна розумова дія, яка ґрунтується на власному самостійному тлумаченні фахівцем психологічних особливостей клієнта (передусім способу життя, системи цінностей, патернів поведінки); об'єктивація специфіки клієнтського запиту за допомогою професійних знань – опосередкування всього матеріалу, реалізація породжувальної функції свідомості.

Ключові слова: свідомість, професійна свідомість практичного психолога, професійні значення, професійні смисли, особистісні сенси, чуттєвий зміст, функціонування рівні професійної свідомості фахівця-психолога.

ANOTATION

Nataliya Shevchenko.

Development of a psychologist's professional consciousness: from the concept of A.M. Leontiev to the author's model.

The article substantiates and presents the structural organization and the specifics of professional consciousness functioning of a practical psychologist. Professional consciousness is interpreted as an important category that reflects the essence of the process of professional formation and personal development of a person as a subject of public relations. In the author's approach, the methodological basis of which is the concept of consciousness of O. M. Leontyev, professional consciousness is considered within the unity of three components – meaning, sense, sensual tissue. The content filling of the professional consciousness structure has been determined. As a form of consciousness of a personality, professional consciousness does not form the meaning in general, but the conceptual-categorical apparatus of the sphere of knowledge belonging to a certain profession. It also forms professional senses that are expressed in professional motives, interests that are manifested in the formulation of professional goals. Sensual tissue as a component of professional consciousness is characterized by the peculiarity of perception of reality by the profession subject. The content filling of the three-component structure of a practical psychologist's professional consciousness has been presented. The structure covers the interpenetration of personal and purely professional conditions, namely: meanings expressed by psychological concepts and categories; senses embodied in the interests, motives and purposes of professional activity of a practical psychologist; sensual tissue, which is characterized by a peculiarity of reality perception in the area of professional interaction “Client – Psychologist”. It is proved that the functioning of professional consciousness of a practical psychologist occurs through the realization of three leading processes: understanding, interpretation, objectification. Specifics of functioning of indicated consciousness has been characterized. Its functioning occurs on three levels: understanding of the request and logic of the customer's life activity, that is, reproducing the image of his life with all the symptoms and specifics; the interpretation of the client's world of life is a creative mental action, based on its own independent interpretation by a specialist of the psychological features of the client (first of all, a way of life, a system of values, patterns of behavior); objecting the specificity of the client's request with the help of professional knowledge - the mediation of all material, the realization of the generating function of consciousness.

Key words: consciousness, professional consciousness of practical psychologist, professional meanings, professional senses, personal senses, sensual content, functional levels of professional consciousness of specialist-psychologist.

Надійшла до редакції 26.06.2018.

Підписана до друку 02.08.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Шевченко Н. Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтьєва до авторської моделі / Наталія Шевченко // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С.103–111.

“ЗНАЙТИ СЕБЕ” І “БУТИ ВІРНИМ СОБІ” ЯК ВЕКТОРИ САМОПІЗНАННЯ

Роман ТРАЧ

УДК 159.923.2

Roman Tratch “FIND YOURSELF” AND “BE FAITHFUL TO YOURSELF” AS VECTORS OF SELF-COGNITION

“Кожна людина має тільки одне справжнє покликання – віднайти шлях до себе самої. Завданням людини є відшукати суть свого власного життя і жити його повністю та рішуче”.
(Герман Гессе)

“Бути ніким іншим – лише собою. У світі, що намагається з усіх сил, день і ніч, зробити тебе таким як усі – це означає боротись у найважчій битві, лише у якій може найти себе людина”.
(Е.Е. Каммінгс)

Старогрецький філософ **Сократ** і наш любомудр **Григорій Сковорода** закликали всіх, хто хотів їх слухати, до головного **“Пізнай себе”!** У драмі Шекспіра “Гамлет” Полоній, відправляючи свого сина в далеку дорогу і даючи йому численні життєві поради, у підсумку каже: *“А найважливіше за все – будь вірним собі!”*.

Що це значить? Як розуміти процитовані вище епіграфи? На мою думку, тут ідеться про співзвучність, злагоду і гармонію між двома різними видами душевних переживань. З феноменологічного погляду, душевні переживання людини слушно поділити на дві групи: одна охоплює душевні процеси, котрі свідоме Я ініціює, ними керує та їх контролює: щонайперше це мислення та вольові рішення: “я думаю”, “я вирішую”; друга – душевні процеси, які не ініційовані свідомим Я, але самі вириваються із глибин душі на сцену свідомості і до яких Я є пасивним, хоча може до певної міри їх контролювати. Мовиться про

наші настрої, почуття, емоції, пристрасті, потяги, прагнення, що здатні захоплювати нас, опановувати нами і в такий спосіб впливати на повсякденну поведінку.

Контурно окреслена ситуація відзеркалюється в мові і мовленні, що містить у собі глибокосяжну психологію. Ми говоримо, що нас **“огортає”** радість, страх чи тривога **“опановує”** нас, гнів у нас **“вибухає”**, краса краєвиду нас **“захоплює”**, в нас **“зростає”** кохання до когось і т. ін. Всі ці вислови вказують на переживання, у яких наше Я є пасивним, хоча у цих пережиттях щось відбувається, чому ми можемо бути раді, як у випадку кохання, або нераді, як у станах тривоги чи страху. Ці переживання характеризуються тим, що ми не можемо їх довільно викликати чи продукувати за нашими бажаннями, планами або вимогами обставин. Я не можу вирішити кохати когось, чи ненавидіти щось – ці почуття нахлинають самі у свій, для нас незапланований, час.

Вище названі факти душевного життя дають підставу деяким німецьким психологам, зокрема Філіпу Лершу, говорити про два нашарування людської особистості, а саме про нижній, глибинний, який я, наслідуючи Сковороду, називатиму “емоційно-динамічним єством (або суттю)” нашої душі (“серце”, “живіт”), та побудоване на його засадах верхнє нашарування, яке називатиму когнітивно-вольовою надбудовою (“голова”, розум, воля). За Сковородою, головним у людини є не стільки її пізнавальні здібності, її розум і мислення, скільки емоційно-динамічне уміщення її душі, котре він іменує “серцем”. Український філософ Памфіл Юркевич, котрий вважається автором так званої “філософії серця”, пише, що “розум виявляє загальне в діяльності людей, серце ж є основою неповторності й унікальності людської особистості... Голова керує, планує, диригує, але серце породжує” (Бичко, с. 273).

Отож, використовуючи модель душевних нашарувань особистості, спробуємо відповісти на винятково важливе запитання: що означає “бути вірним самому собі”? Це питання вивчається у психології під назвою “автентичність людських переживань”. Переживання людини можна назвати автентичним, коли те, що вона висловлює у своїх думках і поведінці, узгоджується з тим, що вона переживає у глибині своєї душі. Тоді існує співзвучність між емоційно-динамічним єством душі та її когнітивно-вольовою надбудовою, і людину характеризують такими словами, як правдива, справжня, відверта, щиросердна, нелукава.

Однак буває, що людина хоче відновити у собі певний настрій чи почуття, але їй це не вдається. До прикладу, чоловік бере участь у похороні людини, яка йому була дуже немила. Він відчувається зобов’язаним бути сумним, але йому це не вдається, й у його висловах та поведінці не відчувається справжнього смутку. Ще конкретніший приклад подає американський психолог А.Г. Маслов. Він пише: “Ви завзято суперечаетесь і сердитесь, аж піна на губах, але ось задзвонив телефон, ви піднімаєте слухавку і солодким голосом кажете: “алло”? (Maslow, 1970). Це солодке “алло” не звучить правдиво, бо в цьому моменті немає співзвучності між двома нашаруваннями особистості, тому поведінку особи в такій ситуації доречно назвати “штучною, вдаваною, фальшивою, не автентичною”.

Французький філософ Ж.-П. Сартр називає феномен неавтентичності “нещирістю” або “ві-

рою самообману” (“mauvaise foi”) й аналізує його у своєму творі “Буття і ніщо”. Зокрема він зазначає, що нещирість є “...брехнею собі. Звісно, для того, хто практикує нещирість, йдеться про те, щоб маскувати неприємну істину або подати приємну помилку як істину. Отже, нещирість лише з вигляду має структуру брехні. Те, що змінює все, це той факт, що в нещирості я приховую істину саме від себе” (Сартр, с. 99). Загалом цей відомий філософ, одягнувши мантию письменника, присвячує цій проблемі п’єсу “Респектабельна повія” (Sartre, 1947), де у критичній ситуації повія Ліззі виявляється автентичнішою особистістю, ніж її клієнт Фред, син американського сенатора і, зрештою, ніж сам сенатор, які намагаються підкупити її для фальшивого свідчення у суді.

Воднораз проблемі автентичності присвячена книжка канадського філософа Ч. Тейлора під назвою “Етика автентичності”. Він зауважує, що більшість людей навчилися уникати автентичності у своєму житті. Всі довкола звикли так жити, бо психологічний тиск прямує до такої поведінки, яку вимагають суспільні ситуації. Німецько-американський психолог Еріх Фромм так пояснює цей тиск: “Поки людство не досягне такого досконалого стану, де інтереси індивіда збіглися б з інтересами суспільства, доти інтереси і завдання останнього мусять осягатися ціною свободи та спонтанності особи. Для цього існує процес виховання дітей. Для нормальної функції суспільства його члени мусять набути такий характер, який буде спонукати їх хотіти поводитися так, як їм у даному соціумі треба поводитися” (Fromm, с. 380). Отож суспільство в цілому і система освіти зокрема заставляють нас жити неавтентично.

Німецький філософ Мартин Гайдеггер увів у філософію поняття “das man” (“усі люди”), згідно з яким більшість людей приймає погляди та оцінки, котрі панують у даному суспільстві, як свої власні: ми думаємо, відчуваємо, оцінюємо і поводимось так само як “усі люди” думають, відчувають, оцінюють і поводяться. Цей анонімний чинник “усі люди” панує над нашим життям і веде до втрати зв’язку з потенційною мудрістю нашого “серця”, нашого емоційно-динамічного єства. Таким чином ми втрачаємо автентичність наших переживань, а на її місце приходять різні виверти у спілкуванні з людьми, що їх детально описує та аналізує у своїй книжці американський психіатр Ерік Берн, яка була

перекладена на російську мову під назвою “Игры, в которые играют люди”. Ці виверти він називає *іграми*, суть яких їхні актори самі не усвідомлюють.

У тоталітарній державі тиск суспільства на особу може бути брутално сильним, як показав досвід щоденного життя у сталінському СРСР чи в гітлерівській Німеччині. Такий стан речей добре осмислює французький драматург румунського походження Е. Йонеско у своїй п'єсі “Носороги”, написаній у жанрі абсурду, де люди під психологічним тиском соціуму один за одним перетворюються у носорогів (Ionesco, 1959).

Втрата автентичності переживань, тобто втрата зв'язку когнітивно-вольової надбудови з емоційно-динамічним еством, веде до незнання самого себе і в результаті – до численних проблем, які ускладнюють наше життя. Так, Британський психіатр Р.Д. Лейнг, який досліджував шизофренію, незадоволений загальноновживаними психіатричними та психоаналітичними термінами, тому замість них використовує екзистенційні та феноменологічні концепти і поняття. На його переконання, остатні придатніші для опису душевного життя і переживань людей, особливо божевільних. Лейнг запитує: “хто більше загрожує суспільству – та “ненормальна людина”, котра вважає себе Ісусом Христом, чи ті “нормальні” люди, які у ХХ столітті зуміли загубити понад 100 мільйонів людей?” За Лейнгом, нормальна людина в сучасному соціумі перебуває у стані відчуження від себе і від людей. Технологічне суспільство аж ніяк не звертає уваги на почуття окремої людини, на її емоційно-динамічне осереддя. Відтак, щоб успішно вижити, вона змушена витісняти (у психоаналітичному розумінні) свої справжні почуття, підсвідомо утверджувати фальшиве Я й виносити його на показ назовні та працювати як робот-автомат. Сучасне суспільство високо цінує саме таку людину, і тому виховує дітей так, щоби вони не мали можливості ставати самими собою, бути внутрішньо вільними. Шизофренік, за Лейнгом, – це особа, яка через суворий психологічний тиск стає нездатною брати участь у цьому маскараді, її соціальне Я розпадається і вона падає у малопросвітну глибину своєї душі, стараючись там відшукати своє правдиве Я (Лейнг, с. 111).

Залишімо божевільних, котрих досліджував Лейнг, і повернімося до “нормальних” людей. У західних країнах особи, які інтуїтивно відчують, що їхнє життя, незважаючи на весь

достаток і благополуччя, є душевно незадовільним, шукають допомоги в консультативних кабінетах психоаналітиків, психологів, психіатрів та соціальних працівників. У такий спосіб часто розпочинається їхнє “пізнання себе”, до якого закликали Сократ і Григорій Сковорода. В останні десятиліття постала навіть нова професія – *філософський консультант*. Про це пише ізраїльський фахівець Шломіт Шустер: “Наявні організації сприяння психічному здоров'ю, як на мене, незадовільні, оскільки вони не здатні взяти до уваги радикальні ідеї, що їх пропонував Р.Д. Лейнг. Рух радикальної психології відкритий для філософських ідей Лейнга і притягує до себе філософських консультантів, таких як я” (Шустер, с. 240).

Філософія навчає нас тому, як умирати, – сказав свого часу німецький філософ Г.Г. Гадамер. І цьому є приклади.

Знайома мені німкеня на ім'я Софія навчалася музиці під сильним тиском домінуючого батька, котрий вимріяв для неї кар'єру піаністки та музикознавиці. Вона досконало опанувала мистецтво гри на фортепіано, закінчила аспірантуру на кафедрі музикознавства німецького університету, де отримала докторську ступінь за дисертацію на тему творчості німецького композитора Брамса. Дисертація вийшла окремою книжкою у відомому німецькому видавництві й Софія отримала грант для подальшого дослідження творчості Брамса і посаду доцента на кафедрі музикознавства. Її майбутня кар'єра була забезпечена. Однак після трьох років успішної праці, Софія починає відчувати незадоволення своїм життям і роботою, хоча не знає, що хотіла би робити взамін. Вона йде на консультацію до психолога, який рекомендує курс психотерапії. Після двох років консультування вона доходить переконання, що наукова праця її не цікавить: “Я хочу бути з людьми, працювати з людьми, а не сидіти в бібліотеці, будучи оточена книжками та нотами”. Вона зрозуміла, що досі виконувала плани свого батька. Отож, не зважаючи на його критику та обурення, Софія кидає свою добре оплачувану роботу і починає перекваліфікацію.

Неавтентичність поведінки у більшості осіб, бачену очима юнака, детально описує американський письменник Дж.Д. Селінджер в новелі, яка перекладена на українську мову під двома різними назвами “*Над прірвою у житті*” (1984) і “*Ловець у житті*” (2015). Героєм новелі є 16-літній юнак із Нью-Йорка

Холден Кофілд, учень приватної елітної школи у штаті Пенсильванія. До своєї школи Холден ставиться із презирством, тому втікає з неї за три дні раніше до початку Різдвяних канікул. Не бажаючи раніше з'явитись удома в батьків у Нью-Йорку, він ночує в готелях, ходить містом, відвідує бари та ресторани. У книжці він розповідає від першої особи свої пригоди впродовж тих трьох днів, попутно викладаючи свої думки про школу, своїх учителів та учнів, з якими мав справи. Примітно те, що Холден має надзвичайну здатність: неначе своєрідний душевний “радар”, він відчуває фальш у поведінці осіб, з якими стикається протягом цих трьох днів.

Зауважимо, що оригінал новелі Салінджера під назвою “The Catcher in the Rye” появився в 1951 р. Її переклали на всі головні мови світу. Щороку продається приблизно один мільйон копій книжки, досі продано понад 65 мільйонів. Навіть у Китаї існує клуб фанів Холдена. Український переклад книжки вийшов у 1984, опісля його передрукували в 2010 і в 2015 роках. Схоже, що феномен неавтентичності не застарів.

“Пізнавай себе”, або що діється у психотерапії гуманістичної орієнтації. Карл Р. Роджерс, один із засновників гуманістичної течії у психології, вважає, що головне завдання психотерапії – допомогти клієнтові знайти самого себе. Мабуть, найвизначнішою характеристикою його підходу є демократичне, сповнене поваги ставлення до особи, яка приходить до психотерапевта на консультацію. Цю особу він називає “клієнтом”, на відміну від медичного терміна “пацієнт”, що його вживає переважна більшість психіатрів і психотерапевтів. Лікар приймає пацієнта на консультацію, обстежує його, ставить діагноз і прописує лікування, останній повинен дотримуватись усього заданого, якщо бажає залишатися під його опікою. Роджерс не згоден з медичною моделлю психологічної консультації, вважаючи, що клієнт має потенціал самому успішно розв’язувати свої проблеми. Суть психологічної консультації полягає у створенні під час її проведення відповідної психоемоційної атмосфери, в якій клієнт поступово починає робити все необхідне. Метою консультації є допомогти клієнтові стати більш автентичною, незалежною від жодного ментора особистістю, котра зможе адекватно функціонувати в суспільстві згідно зі своїми потребами, що їх він усвідомлює у процесі консультування. Отож для Роджерса

терміни “психотерапія” і “психологічна консультація” стали синонімами.

Роджерс також став першим консультантом, який, за згодою клієнта, почав записувати на аудіоплівці повний перебіг консультацій, тобто все спільно обговорюване від першої до останньої зустрічі. Це було нововведенням у психології, адже до того часу психотерапевти, описуючи свою працю з пацієнтами, публікували лише коротше чи довше резюме перебігу консультативного процесу. Завдяки вказаному нововведенню уможливився науковий аналіз останнього, урельнилося вивчення того, що саме у поведінці та словах психолога має той чи інший вплив на подальший курс психотерапії, що є корисним, а що стає на заваді її успішному завершенню. Встановлено, що для успішної психотерапії потрібні щонайменше три передумови: (1) автентичність у поведінці психолога, (2) його повага до особистості клієнта та (3) його вміння вжитися у психічну ситуацію клієнта, дивитись на світ його чи її очима.

Палке бажання до автентичності. Коли встановлюється благодатна психологічна атмосфера, тоді, за Роджерсом, психотерапевтичний процес розгортається майже сам по собі. На основі наукового аналізу консультативного дійства за умов успішної психотерапії в клієнта відбувається зміна в напрямку до більшої автентичності, що проходить постадійно.

А. Спочатку відбувається скинення масок. Боязко і з ваганням клієнт починає скидати із себе фасади і личини. Іншими словами, він перестає бути тим, ким він насправді не є. І хоча він ще не знає, у якому напрямку хоче рухатися, вже розуміє, що прагне змінити свій дотеперішній стиль життя. Отож, хоч і негативно, і ще не зовсім чітко, визначає для себе, *хто він є і яким він є*. Спершу це виявляється в острасі продемонструвати своє справжнє Я. Наприклад, вісімнадцятилітній юнак говорить в одній із перших консультативних розмов таке: “Я знаю, що я не такий герой, і боюся, що це стане всім зрозуміло. Скоріше чи пізніше вони побачать, що я не такий великий герой. Але я хочу, щоб це сталося якнайпізніше. Як би Ви мене знали, так як я себе знаю (мовчання). Не скажу Вам, що думаю про себе. Все інше Вам скажу, але це ні. Ви не мали б високої думки про мене, коли я сказав би, що насправді думаю про себе (Rogers, с. 167). Сам факт, що цей юнак висловлює свої побоювання показує, що його вже більше не задовільняє бути лише маскою (“герой”), що він рухається в напрямку самоствердження, прагне бути тим,

ким він тепер є, – переляканим юнаком, котрий ховається за маскою героя.

Б. Відмова від уявлення “яким я повинен бути”. Другий факт, що помітний у курсі психотерапії, – це те, що клієнт помалу починає звільнятися від настирливих уявлень неписьмого – яким він повинен бути. Деякі люди твердо засвоїли від своїх батьків та інших людей поняття про цю соціальну повинність, тому їм дуже важко позбутися цього стереотипу. Скажімо, одна молода жінка, розповідаючи про незадовільні стосунки зі своїм батьком, говорить про те, що вона дуже хотіла його любові, відтак робила все, що він від неї вимагав, поведилася так, як він цього бажав. Вона стала покірливою і слухняною, такою, як її мати, що завжди корилась батьковій волі. Але батьковим вимогам не було кінця. Вона так коментує свій стан: “Насправді я не хотіла бути такою, та й недобре бути такою. Однак я вбила собі в голову, що мушу бути саме такою, якщо хочу, щоб мене люди поважали і любили...” І далі: “Але кому подобається така покірлива істота? Вона є як ганчірка, якою всі витирають! Хто буде любити ганчірку? Принаймні знаю, що не хочу подобатися людям, яким імпонують такі шмати!” (Rogers, с. 168).

В. Поривання до особистої автономії. Описане вище є стилем життя, від якого клієнт починає відмовлятися. Але куди, в якому напрямку йому йти? Роджерс вважає, що клієнт прямує до особистої автономії, до цілей, що їх сам вибирає. Передусім він сам починає вирішувати, який стиль життя влаштовує його, а який є незадовільним. Ось що пише в листі до Роджерса один з його клієнтів, людина особливо інтелігентна: “Врешті-решт я дійшов переконання, що просто мушу починати робити те, що хочу робити. Досі я завжди вчиняв так, як я повинен був учиняти, або так, як інші люди думали, що я маю вчиняти. Досі я завжди робив те, чого від мене очікували, – ба більше: я поведився так, щоб імпонувати і подобатись людям. До біса з тим усім! Відтепер я буду самим собою – багатим чи бідним, добрим чи злим, розумним чи ні, логічним чи нелогічним, славним чи неславним. Дякую Вам за те, що допомогли мені зрозуміти мудрість Шекспіра: “А найважливіше – будь самим собою!”” (Rogers, с. 170).

Зрозуміло, що такий поворот у цілеспрямованості клієнта не проходить без труднощів: бути самим собою є інколи страшно, і новий стиль життя приходить поступово і поволі, обережно і боязко. Клієнт не завжди робить правильні кроки; бути автономним означає

самому приймати рішення, а тоді дивитись, як вийшло і що далі робити. Він чи вона вчаться на своїх помилках. Ось як одна клієнтка описала такий душевний стан: “Отже, що я кажу? Одна частина моєї душі хоче, щоб усе було безпечно, певне, натомість друга – намагається ризикувати, причому вона знає, що я мушу відшукати свій власний шлях, повинна сама вирішувати, навіть коли існує можливість, що робитиму помилки. Треба сподіватися, що не зроблю їх надто багато! І справді, справи стають поганими, коли я слухаю інших людей та дозволяю їм вирішувати за мене. Слухати “авторитетних” осіб – це один з найкращих засобів псувати собі життя. Дослухатись авторитетів неварто, коли це суперечить моїй думці, не узгоджується з моїм власним баченням. Замість того, щоб спостерігати, розуміти і діяти згідно зі своїм власним відчуттям, я розмірковую... Я думаю, що ця особистість повинна знати правильне рішення моїх проблем, бо ж вона є фахівцем, або тому, що вона старша мене за віком, або тому, що займає високе суспільне становище, тощо. Я вмовляю себе, що саме так правильно вчиняти. Однак усе це є брехнею, і цим я сама себе обдурюю” (Стівенс, с. 78).

Окремо підкреслимо, що коли говоримо про автентичну та автономну особу, то уявляємо певний спосіб життя, здійснюваний життєвий стиль, а не якийсь кінцевий досконалий стан людини. Останній слушно описати як *довіра до своїх почуттів*, до глибин своєї душі, до свого *емоційно-динамічного єства*, до свого *“серця”*. Такі особистості переконані, що саме у собі мають доброго приятеля і дорадника, з яким хочуть бути у близькому контакті, й не раз самі дивуються, як їхня інтуїція допомагає їм знайти правильне рішення складних життєвих ситуацій. Вони не бояться висловлювати свої почуття, дивляться на світ своїми очима і бачать те, що є, а не те, що їх навчили бачити. К. Роджерс, як відомо, називає таких людей *“повно функціональними особистостями”*, а А. Маслоу іменує стиль їхнього життя терміном *“самореалізація особистості”*. “Чим людина може бути, тим вона має бути. Вона покликана бути вірна своїй власній природі... Музикант повинен грати, митець – малювати, поет – писати вірші. Отож прагнення до самореалізації є бажанням ставати щораз більше тим, чим людина насправді є зі своїми своєрідними характеристиками, тобто стати всім тим, до чого вона здібна” (Maslow, 1970, с. 46)

Віктор Франкл і прагнення сенсу життя.

Вище описаний стиль життя не слід розуміти як зосередження над самим собою, як виняткове фокусування на власній персоні. Віктор Франкл переконливо доводить, що повноцінний розвиток людської особистості дається тим, хто дбає не тільки про свою особисту користь, але також має якусь понадважливу особистісну мету, що їй вона віддає свій час, свої зусилля, і яка, своєю чергою, *осенсовує* її життя.

Австрійський психіатр Віктор Франкл під час Другої світової війни як єврей був заарештований нацистами та ув'язнений у концтаборі. Незважаючи на голод, холод, знущання та хвороби, він вижив. Спостерігаючи за іншими, він намагався зрозуміти, чому в подібних обставинах одні в'язні вмирили, а інші зуміли вижити. Він дійшов висновку, що найвагомішим фактором виживання було *прагнення жити задля якоїсь справи*. Такі в'язні мали якусь мету в житті, що їй будь-що намагалися досягти. В одних це було прагнення повернутися додому, поєднатися зі своїми рідними, в інших – написати книгу про свої переживання, стати свідком покарання своїх катів, ще в інших – здобути освіту, працювати за своєю улюбленою професією, емігрувати до Палестини чи до якоїсь іншої країни й т.ін. В'язні, які мали таку мету, виживали, а ті, що перебували у стані безнадії, мовляв, “мені немає для чого жити, всі мої рідні загинули, все мое майно пропало, немає жодної перспективи на майбутнє”, – ті вмирили.

Вийшовши з концтабору, Франкл записав свої спостереження у книжці під назвою “*Психолог переживає концтабір*” (Frankl, 1946). Ця книжка пізніше була доповнена і перевидана під назвою “*Людина у пошуках сенсу*” (Франкл, 1990). Її автор став головою австрійського товариства медичної психотерапії і професором неврології та психіатрії у Віденському університеті. Вже тоді він помітив, що щораз більше клієнтів психологічних консультацій скаржаться на відчуття безсенсовності їхнього життя. Це явище було назване ним “*екзистенційним вакуумом*”, що проявляється першочергово у *почутті нудьги*. Завданням психотерапії стало допомогти клієнтові знайти сенс у його чи у її житті, адже немає загального сенсу життя однакового для всіх. Такий підхід до психотерапії Франкл називає “*логотерапією*”.

До подібних висновків дійшов раніше цитований нами американський психолог А.Г. Мас-

лов, один із піонерів гуманістичної течії в сучасній психології. Досліджуючи життєвий стиль осіб, котрі самореалізуються (С-Р), він пише: “Усі С-Р особи, без винятку, займаються якоюсь справою, не пов’язаною з особистою користю, бо є поза- і понад-особистісною. Вони віддано працюють для неї, вона їм є дорогоцінною, і це можна назвати покликанням у старому, св’ященничому розумінні. Вони працюють над чимось, бо сталося так, що доля їх до того покликала. Тому що вони люблять свою працю, в них зникає дихотомія “праця – приємність”. Один віддає своє життя у праці для закону, інший – для справедливості, ще інший – для краси чи правди” (Maslow, 1971, с. 43).

Характеристики осіб, котрі йдуть шляхом самореалізації. Насамперед треба сказати, що таких осіб дуже мало. За Масловим, їх не більше як один відсоток в американському суспільстві. Шукаючи їх серед університетських студентів, дослідник не мав успіху і тому висновує, що молодим людям в сучасному соціумі дуже важко виробити такий життєвий стиль. Після тривалих пошуків він виявив певну кількість осіб, приблизно 40, які відповідали критеріям повноцінного розвитку. Це були різні люди: знайомі, широко відомі діячі (як, наприклад, Еленор Рузвельт), або добре відомі постаті з минулого (як Спіноза та Ейнштейн). Тоді науковець почав докладно вивчати всі дані, що їх можна було отримати про цих осіб, щоб встановити, чи вони мають якісь спільні характеристики. З’ясувалось, що такі спільні характеристики існують і що життєвий стиль цих особистостей винятково подібний до стилю життя повно функціональних осіб, що їх описав Карл Роджерс. Встановлено, що їх центральною характеристикою є **автентичність та автономія**. І далі А. Маслов описує їх такі примітні риси:

1) їхня релятивна *незалежність від фізичного та соціального оточення*, вони дивляться на правила співжиття у соціумі як на правила їзди дорогами, здатні легко відкинути всілякі звичаї, дійшли переконання, що суспільні зміни відбуваються дуже повільно, не приймають даремної праці, натомість готові віддатися гідній справі життя;

2) *здатність ясніше, ефективніше бачити життя і реальї*, оцінювати вчинки людей і швидко розпізнавати фальшиве й нечесне, їхні передбачення майбутнього часто точні, тому що самодостатні і безпристрасні;

3) *позитивне ставлення до себе, до інших і до людської природи*, їм не властиві невро-

тичні розлади, почуття провини, сорому чи тривоги, вони зазвичай мають добрий апетит, гарний сон і здорове статеве життя;

4) *спонтанність* у своїй поведінці, тобто є самі собою у будь-яких життєвих ситуаціях, виробили власні моральні стандарти, які є релятивно автономні, а не суспільно регламентовані;

5) *їх переполюють дефіцитні і буттєві прагнення*, котрі характеризують якісну сторону перебігу життя, тому їх мало цікавлять забезпечення, власна значущість, приналежність до якогось колективу, а головне – це почуття власної гідності;

6) *рівновага духу і бажання самоти*; у спілкуванні з навколишніми їхня стриманість часом спричиняє непорозуміння, адже представники загалу іноді це сприймають як зарозумілість, холодність чи навіть ворожість;

7) *мають “почуття солідарності з людством”* (А. Адлер), симпатію до всіх людей, попри те, що іноді ті їх дратують чи розчаровують; утверджують справжнє прагнення бути корисними людському роду;

8) *налагоджують глибші стосунки з людьми*, ніж більшість пересічних осіб, однак таких людей небагато, переважно вони теж ідуть шляхом самореалізації;

9) *володіють філософським, неколючим гумором*, зорієнтованим на позитиви життя і вічні цінності;

10) *їхня досконалість не становить абсолюту*, вони теж іноді переживають почуття провини, страху, конфліктного напруження, напади сумніву, але ці переживання не є симптомами неврозів;

11) *здатність згармонізовувати антинорми*, тому в них зникає опозиція між “головою” і “серцем”, розумом та почуттями, зокрема прагнення і почуття збалансовані з розумом.

Подібних висновків доходить також Карл Роджерс. Коли людина внутрішньо вільна вибирати те, чого справді хоче у глибині своєї душі, тоді вона добирає переживання і цінності, які сприяють її самозбереженню й розвитку разом із підтримкою інших людей. Причому прагнення повної функціональності є універсальними, тобто проявляються на всіх етапах людської історії та в усіх цивілізаціях, хоча, звісно, за відповідних умов. Такі особистості підтримують зв'язок зі своїми глибокими душевними переживаннями, прагнуть таких цінностей, як відвертість, незалежність, автономія, самопізнання, суспільна відповідальність і позитивні стосунки з іншими людьми.

І якщо людство має зберегтися на землі, то потрібно дбати про виховання саме таких людей нової генерації. У зв'язку з цим американська поетеса Вен Моррісон написала:

*Якби моє серце могло мислити,
А моя голова почала б переживати емоції,
Я по-новому глянула б на світ
І зрозуміла б його справжню дійсність.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 16–32.
2. Берн Е. Игры, в которые играют люди. – Екатеринбург: ЛИТУР, 1999.
3. Бичко А.К. Класична доба української філософії // Філософія: Курс лекцій. – Київ: Либідь, 1994.
4. Лейнг Р.Д. Екзистенційно-феноменологічні основи науки про особу // “Антологія гуманістичної психології”, Том 1, за ред. Р. Трача і Г. Балла. – Київ: Пульсари, 2001. – С. 110–121.
5. Лерш Ф. Структура особи. – Київ: Пульсари, 2014.
6. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – Київ: Основи, 2001.
7. Селінджер Дж.Д. Над прірвою у житті. – Київ: Молодь, 1984. Передрукована під назвою “Ловець у житті”. – Харків: Фоліо, 2010 і Харків: Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2015.
8. Стівенс Б. Из моего життя. Антологія гуманістичної психології, том 1. За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Київ: Пульсари, 2001. – С. 60–78.
9. Тейлор Ч. Етика автентичності. – Київ: Дух і Літера, 2002.
10. Трач Р. Гуманістична течія у психології // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 33–40.
11. Франкл В.Е. Человек в поисках смысла. – Москва: Прогресс, 1990.
12. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
13. Шустер Ш. Філософські практики як альтернативні шляхи до благополуччя // Антологія гуманістичної психології, том 2. За ред. Р. Трача і Г. Балла. – Київ: Пульсари, 2005. – С. 239–250.
14. Frankl V.E. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. Wien: Verlag für Jugend und Volk, 1946.
15. Fromm E. Individual and social origins of neurosis. American Sociological Review, 1944, 9, p. 380.
16. Ionesco E. Rhinoceros. Paris: Gallimar, 1959.
17. Maslow A.H. Motivation and personality. 2nd ed. New York: Harper & Row, 1970.
18. Maslow A.H. The farther reaches of human nature. New York: Viking, 1971.
19. Rogers C.R. On becoming a person. Boston: Houghton Mifflin, 1972.
20. Sartre J.-P. La putain respectueuse. Paris: Gallimar, 1947.

REFERENCES

1. Ball H.O. Kontseptsiia samoaktualizatsii osobystosti v humanistychnii psykhologhii // psykhologhiia i suspilstvo.

- 2017. – №2. – С. 16–32.
2. Bern E. Ihry, v kotorye ihraiut lyudy. Ekaterinburg: LITUR, 1999.
3. Bychko A.K. Klasychna doba ukrainskoi filosofii // Filosofiia: Kurs lektsii. –Kyiv: Lybid, 1994.
4. Leing R.D. Ekzystentsiino-fenomenolohichni osnovy nauky pro osobu // “Antolohiia humanistychnoi psykholohii”, Tom 1, za red. R. Tracha i H. Balla. – Kyiv: Pulsary, 2001. – С. 110–121.
5. Lersch F. Struktura osoby. – Kyiv: Pulsary, 2014.
6. Sartr Zh.-P. Buttia i nishcho. – Kyiv: Osnovy, 2001.
7. Selindzher Dzh.D. Nad prirvoiu u zhyti. –Kyiv: Molod, 1984. Peredrukovana pid nazvoiu “Lovets u zhyti”. – Kharkiv: Folio, 2010 i Kharkiv: Knyzhkovyi klub “Klub simeinoho dozvillia”, 2015.
8. Stivens B. Iz moho zhyttia. Antolohiia humanistychnoi psykholohii, tom 1. Za red. R. Tracha i H. Balla. – Kyiv: Pulsary, 2001. – С. 60–78.
9. Teilor Ch. Etyka avtentychnosti. – Kyiv: Dukh i Litera, 2002.
10. Trach R. Humanistychna techiia u psykholohii // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №2. – С. 33–40.
11. Frankl V.E. Chelovek v poiskakh smysla. – Moskva: Prohress, 1990.
12. Furman A.A. Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.
13. Shuster Sh. Filosofski praktyky yak alternatyvni shliakhy do blahopoluchchia // Antolohiia humanistychnoi psykholohii, tom 2. Za red. R. Tracha i H. Balla. –Kyiv: Pulsary, 2005. – С. 239–250.
14. Frankl V.E. Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager. Wien: Verlag für Jugend und Volk, 1946.
15. Fromm E. Individual and social origins of neurosis. American Sociological Review, 1944, 9, p. 380.
16. Ionesco E. Rhinoceros. Paris: Gallimar, 1959.
17. Maslow A.H. Motivation and personality. 2nd ed. New York: Harper & Row, 1970.
18. Maslow A.H. The farther reaches of human nature. New York: Viking, 1971.
19. Rogers C.R. On becoming a person. Boston: Houghton Mifflin, 1972.
20. Sartre J.-P. La putain respectueuse. Paris: Gallimar, 1947.

АНОТАЦІЯ

Трач Роман Станіславович.

“Знайти себе” і “бути вірним собі” як вектори самопізнання.

У статті самопізнання розглядається як одна з атрибутивних властивостей розвиткового функціонування свідомої здатності людини бути присутньою у світі. Йдеться про розуміння особистості як про шарову побудову: у підґрунті перебуває “емоційно-динамічне

ество” (Г. Скоровода) чи “організм” (К. Роджерс), тобто наші потяги, прагнення й пов’язані з ними емоції; і над ним поверх когнітивно-вольову “особисту надбудову” (Ф. Лерш), свідоме “Я”. Наші переживання є автентичними (справжніми), коли те, що переживається у підґрунті особи (“живіт”, “серце”), не відштовхнуто від нашої особистої надбудови (“розум”, “воля”), як це стається у фрейдистських витісненнях, а навпаки, людина дає собі звіт того, що там діється, й керується цим у своїх рішеннях і висловах. Витіснення “підвалу” із поля наших переживань веде до нещирості, брехні самому собі (Ж.-П. Сартр), й у крайніх випадках – до неврозу та психозу. Особистісно центрована психотерапія Карла Роджерса допомагає людині “знайти себе”, прислуховуватись до свого “організму” і помалу рухатись у напрямку до “повно функціональної особистості”. Йдеться про стиль життя, у якому людина відкрита до своїх глибинних переживань і бере їх до уваги у своїх рішеннях та поведінці. Поняття “повністю функціонуючої особистості” подібне до концепції самоактуалізаційної особи А. Маслоу.

Ключові слова: людина, самопізнання, душа, переживання, автентичність, гуманістична психологія, психотерапія, особиста автономія, самореалізація особистості.

ANNOTATION

Roman Tratch.

“Find yourself” and “be faithful to yourself” as vectors of self-cognition.

Using the personality theory of German psychologist Philipp Lersch, a phenomenological elucidation of what it means “to thine own self be true” is offered. Lersch views the person as a two-tier structure. The <affective-dynamic> base is formed by our drives, needs, desires, and emotions connected with them. Resting upon it is the <personal superstructure> of thinking and decision-making processes. Harmonious working together of both levels is a precondition of personal authenticity, while lack of it, as in repressions, leads to inauthentic, “phony” experiences and behaviors (as described by J.D. Salinger in his novel “Catcher in the rye”). In the person-centered therapy of Carl Rogers client is slowly moving in the direction of a <fully functioning person> which is open to and in touch with experiences of its <organism>, i.e. its <affective-dynamic base>. This Rogerian concept is similar to the A.H. Maslow’s descriptions of <self-actualizing persons>.

Key words: person, self-knowledge, soul, experience, authenticity, humanistic psychology, psychotherapy, personal autonomy, self-actualization of personality.

Надійшла до редакції 28.05.2017.

Підписано до друку 17.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Трач Р. “Знайти себе” і “бути вірним собі” як вектори самопізнання / Роман Трач // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 112–119.

МОРАЛЬНЕ ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІЗНАННЯ

Мирослав САВЧИН

УДК 159.923.2

Myroslav Savchyn MORAL HEALTH OF PERSONALITY AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGICAL COGNITION

Актуальність дослідження. Низький стан моральності в сучасному українському суспільстві вимагає активізації наукового пошуку причин такого стану та з'ясування шляхів підвищення рівня морального здоров'я громадян. Насамперед проблема морального здоров'я людини вимагає методологічного аналізу суті моральності, її співвіднесеності з духовним у теології, філософії та психології. Ось чому висвітлення того, як в історії філософської думки обґрунтовувалась сутність морального у його зіставленні з духовним, важливо ще й у проекції на нинішній етап життя соціуму в індивідуальних та групових особливостях моральної сфери громадян. Водночас це призводить до неоднозначності у трактуванні психологічного змісту морального здоров'я людини.

Виклад основного матеріалу. Історичний аналіз трактування морального взагалі та у його відношенні до духовного зокрема здійснив А. Швейцер [27]. Він відзначає, що у стародавньому Китаї та Індії основним критерієм морального вважалося життя, котре тлумачилося, як вияв світової волі. Дії, котрі не суперечили цій волі, вважалися моральними. Давньогрецькі мислителі визначали моральне як корисне і таке, що приносить людині радість з погляду розуму. Так, Сократ стверджував, що розумом можна обґрунтувати норму поведінки, у якій правильно витлумачене щастя індивіда гармонійно поєднується з інтересами суспільства. Такою нормою поведінки філософ вважав добродетельність. Але він, як і інші мислителі античного світу, не знайшли основного

принципу істини, стрижньової добродетельності. Отож древні філософи зупинилися на порозі справжніх труднощів – визначення найзагальнішого змісту морального, в основі якого перебуває трансцендентна духовність.

Епікур, як і Сократ, пов'язував мораль із “задоволенням від розуму”, відмовою від “нерозумних задовольень”, що врешті-решт привело філософа до проголошення відсутності потреби задоволення найвищим задоволенням. Аристотель, намагаючись наповнити “задоволення від розуму” сталим і конкретним змістом, долучив до нього активну діяльність. Уся його філософія веде до розуміння буття як активності творення. Така активність, за Аристотелем, є суттю людини і становить її щастя, якщо вона відповідає добродетельності. Тоді найбільше задоволення приносить переживання успішного завершення активності.

Невизначеність щодо проблеми моральності людини привела етичну думку античності до морального песимізму: моральність визначалась лише як така, що приносить задоволення з позиції розуму, тому що вона корисна. Моральне виявилось замкненим у сфері егоїстичного (індивідуального, відокремленого, такого, що незорієнтоване однозначно на іншого). Тоді кожна людина тлумачить корисне із погляду власного інтересу. Вивести аналіз із цього замкненого кола могло тільки звернення до альтруїзму. Адже допоки моральна поведінка задовольняє егоїстичні потреби, доти людина, котра керується утилітарною етикою, дотримується її, вона забуває про об'єктивну мораль, якщо це суперечить її інтересам. Вказане виявля-

ється за сучасних умов, коли значний відсоток людей фактично створює свою утилітарну мораль, плекає власну систему норм, яку нав'язує собі та іншим.

До утилітарної етики призводять також спроби знайти суть моральності у співчутті, що беруть свій початок у Д. Юма, який стверджував, що стимули добродійних дій народжуються не з шляхетних міркувань, а з безпосереднього співчуття до іншої людини. І справді, людина ставиться з любов'ю до навколишніх лише тому, що їй властиве співчуття до щастя інших людей і відроза до їхніх бід. Але коли інший потрапив у скрутну ситуацію, коли йому ще більше потрібна підтримка, допомога, сприяння, тоді особа здебільшого не робить цього. А. Швейцер [27] вважав, що було б логічним визнати таку симпатію формою егоїстичної потреби щасливих людей. Особа, щоб бути справді щасливою, повинна бачити навколо себе щастя. Але таке співчуття нерідко є продовженням стурбованості за власний добробут. Вона побоюється, що нещасні заздритимуть їй і тому будуть усіляко шкодити, зазіхати на її добро.

В аналізі проблеми морального філософ Б. Спіноза підняв етичне над земним, зауважуючи, що людина, яка дійшла до розуміння сутності моралі, стає подібною Богові, що персоніфікований в універсальному бутті та діє не відповідно до цілей, а згідно із внутрішньою потребою. У будь-якому разі особа робить тільки те, що належить до досконалого пережиття, і більше нічого. Це є вище самозбереження і водночас стрижень добродійності. Інакше кажучи, людиною оволодіває прагнення до пізнання та безсторонність, що звільняє її для визначення себе шляхом заглиблення у власну суть.

Методологічно утилітаризм в етиці вперше подолав І. Кант [12], який показав, що людина за своєю природою – носій одночасно доброї та злої волі. До двох існуючих на той час варіантів етики – прагнення до того, що приносить задоволення, з погляду розуму, і альтруїзму з утилітарно-психологічною основою – І. Кант додав намагання досягнути самовдосконалення. Його етика – бажання людини, котре дозволяє їй піднятися над собою, звільняє її від природного порядку чуттєвого світу та долучає до вищого світового порядку. Вдосконалення людини вимагає постійного культивування доброї волі та одночасного викорінення злої. У плані моралі філософ виділив типи людей: 1) добродійні представники людства, для яких характерна стійкість моральних

переконань, а їх сила дозволяє перемагати свою схильність до зла; 2) підлі або злі, – у яких відсутні моральні переконання, має місце неусвідомлення себе як особистості, тваринно-подібний спосіб життя; 3) сатанинські особи, котрі вирізняються відсутністю добрих намірів, свідомо творять зло. Формулювання цієї тези А. Швейцер [27] вважає великим науковим досягненням І. Канта. Але філософ не знайшов внутрішнього зв'язку між прагненням до власного вдосконалення і до загального блага, що становить корінь морального як такого. На відміну від І. Канта, І. Фіхте наголошує на спонтанності морального вчинку, який спричиняється не метою, а виявляється як “безпосередність, тобто як зміст внутрішнього веління”, що визначає мету [25, с. 217].

У філософії етичне також пов'язувалося з такою цінністю, як досконале людське життя. Так, твердження А. Шопенгауера [28], що в людині закладена універсальна воля до життя, спрямоване на те, щоб звільнити її від страждань і хвилювань та оволодіти світом. А. Швейцер [27] також рішуче ставить волю до життя вище від раціонального пізнання світу, котра є пізнання інтуїтивне й тому живиться соками, які містяться в ній самій. Причому воля до життя – пізнання у формі переживань. “Усяке істинне пізнання переходить у переживання”. Суттю цієї волі є прагнення прожити його досконало. Щоправда тут постає проблема іншого порядку: переважна більшість людей не знає, не відкрила для себе, що є дійсно досконалим для людини.

Прагнення до досконалості виявляється насамперед як воля зберігати життя і все існуюче, якщо воно якимось чином підвладне нам, і розглядати власне життєздійснення як найвищу цінність, якій справді моральна людина підпорядковує власне Я. З позиції волі до досконалого життя, суть моральності полягає у тому, що людина виявляє рівне благоговіння перед життям як стосовно своєї власної волі до життя, так і щодо будь-якої іншої. У цьому, за А. Швейцером [27], полягає основний принцип морального, і з цим не можна не погодитись. Добро – це те, що зберігає і вдосконалює життя. Зло – те, що нищить його чи перешкоджає йому, що уможливує його вільному, спонтанному самовияву. Моральність людини – безмежна відповідальність за все живе, переживання всіх станів і прагнень волі до утвердження життя, до самовдосконалення, основу якого становить самозречення для підтримки і вдосконалення людського існування.

Логіка етики волі до життя, на відміну від логіки утилітарної етики, не залежить від сприятливих чи несприятливих зовнішніх обставин. Навіть тоді, коли події прирікають людину, котра керується етикою волі до життя, на страждання, вона не перестає бути сама собою. І навіть якщо людина віддає заради етики своє життя, вона знає і відчуває, що залишається у життєвому світі цілого. Сам А. Швейцер [27] пропонує три можливі варіанти відповідей на поставлені питання про співвідношення егоїстичного та альтруїстичного у моральній сфері людини: 1) внаслідок послідовного розмірковування егоїстичне у свідомості індивіда переходить в альтруїстичне; 2) альтруїстичне виникає у мисленні суспільства і переходить потім у переконання індивідів; 3) альтруїстичне та егоїстичне одвічно вживаються у людській натурі. При цьому другий варіант філософом рішуче відкидається. Справжня моральність – нетільна, індивідуальна, нерегламентована, але й абсолютна. Навпаки, суспільна моральність завжди надіндивідуальна, регламентована і регулятивна. Звідси будь-яке психологічне поєднання моральності з користю, добробутом становить не істинну моральність, а утилітарну.

Представник екзистенціалізму С. К'еркегор у витлумаченні моралі, як і А. Шопенгауер, надає великого значення волі. На його думку, людина тільки тоді знаходить своє справжнє Я, перестає плисти за течією, коли здійснює свій вибір. Але в людському житті є моменти, “коли вже не йдеться про вибір не тому, що він здійснений, а тому, що пропущено момент для нього... За людину вибрало життя і вона втратила саму себе, своє Я” [17, с. 231]. Натомість М. Лоський указує на те, що самообмеження, приборкання примітивних потягів має позитивний вплив на моральний розвиток особистості, навіть якщо це здійснюється заради егоїстичних цілей, кар'єри, покращення матеріального стану. Подолання лінощів, похоті та інших нижчих потягів призводить до їх послаблення й “одночасно до звільнення від сліпоты, яка раніше заважала сприйняттю вищих цінностей” [18, с. 102].

Традиційно в гуманітарних науках духовне асоціюється з моральним, часто духовне зводиться до морального. Так, відомий український філософ С.Б. Кримський [14; 15] під духовністю розуміє здатність особистості переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній всесвіт на моральній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалі-

зується собітотожність людини, її свобода від повної залежності від ситуації, яка постійно змінюється. Духовність у кінцевому підсумку призводить до своєрідного смислового поєднання образу з моральним законом особистості. Вона постає як “внутрішня людина”, людина-серце, сокровенний суб'єкт власних творчих інтенцій.

У гуманістичній психології (А. Адлер [1], Е. Фромм [26]) альтруїзм, окрім інших аспектів, асоціюється із соціальним почуттям, котре розглядається як головна ознака здорової моральності, як здатність особи цікавитися іншими людьми та співчувати їм. Це – звичайна і велика людська Доброта (А. Адлер), яка особливо яскраво виявляється у людському спілкуванні як природна взаємодія суб'єктів об'єктивної дійсності. Тому “Ми-реальність” мого Я виявляється надіндивідуально і лише частково об'єктивується у дійсності. Немає такої форми особистого буття, куди б не входило відношення з певним “Ти”. Найбільш виразно воно виявляється у любовному теплі материнських обійм. Навіть самотник у пустелі, зайнятий тільки спасінням своєї душі, живе через свою зверненість до Бога, через зв'язок з ним й у своїй відреченості розвиває любов до інших людей та бере суб'єктну участь у їх спасінні. З іншого боку, очевидно, що егоїст теж думає про інших, але у негативному плані – як використати іншого для свого блага.

Вивчення морального здоров'я особистості здійснюється переважно із різних підходів. За соціально-психологічного підходу особлива увага акцентується на з'ясуванні ролі соціальних чинників моральності особистості – етнокультурних, соціоекономічних, статусних, вікових, гендерних та ін.; за загальнопсихологічного – моральна складова особистості розглядається в контексті спонукальної сфери особистості (мотивів, цінностей, ідеалів, намірів тощо), самосвідомості (моральної самосвідомості чи самооцінки, домагання у сфері моральної поведінки тощо), волі (моральної саморегуляції, поведінки тощо) [2; 8; 9; 10; 11]. Вважається, що морально здорова людина характеризується: 1) високою емпатійністю, відчуттям єдності з людством, здатністю до конструктивних позитивних стосунків, до діалогу зі світом; 2) правдивим баченням себе та інших, несхильністю до атрибутивних ілюзій, до викривлень самосвідомості, спричинених витісненням, раціоналізацією, проекцією та іншими видами психічного захисту; 3) здатністю до самостійних рішень на основі влас-

ного сумління, спроможністю діяти в умовах невизначеності та ризику, відданістю цінностям добра, істини, краси.

Дослідники [5] виділяють мораль турботи, що більш характерна для жінок, і мораль справедливості, що, навпаки, більше притаманна чоловікам. У підґрунті першої перебуває емпатійне ставлення до людей, розуміння іншого як відмінного від себе, врахування його самотності, індивідуальних прагнень, звичок, особливостей; виявляється у служінні людям не заради ідеї, а задля підтримки емоційного ставлення. У засновках другої наявне чітке усвідомлення свого Я як відмінного від інших; людина з такою мораллю керується самостійно сформованими моральними принципами, своїм розумінням людських прав, справедливого суспільного ладу тощо, хоча й не повно враховує ситуацію та негативні наслідки своїх дій.

Розглянуті вище підходи до змістовлення морального здоров'я особистості не упроблемлюють глибинний смисл і мотивацію моральної поведінки та її стійкості. Як показують наші дослідження [21; 22; 23], таким джерелом є *духовна сфера людини*, вищі духовні здатності особистості. У цьому плані важливими є ідеї українського філософа і психолога М. Грота [6]. Так, розглядаючи погляди на мораль відомих мислителів – Канта з його “категоріальним імперативом морального обов'язку”; Шопенгауера з ідеєю “взаємного співчуття”, Спенсера з його твердженням про прагнення людини до свого щастя та до сприяння щастю інших на основі родового інстинкту альтруїзму; розмірковувань Ф. Ніцше і Л. Толстого; Дж. Ст. Мілля з його принципом служіння якомога більшому щастю максимальної кількості інших істот тощо, він ставить питання: “Чи правда те, що моральний обов'язок виявляється у найбільш безумовній формі наказу цілковитого відречення від свого особистого щастя на користь щастя інших істот, а у більш умовній – служити щастю інших істот, жертвуючи для цього певною часткою свого щастя?” [6, с. 47]. Він звертається у пошуку відповіді до аналізу поведінки матері, взагалі батьків стосовно своїх дітей, друзів відносно своїх однолітків, вихователів і вчителів стосовно учнів, дорослих відносно молодого покоління, мудрих керівників щодо покращення економічного стану народу, коли, “якщо всіма вчинками попутно і досягається щастя тих істот, яких ми любимо і жаліємо, то не як мета сама собою, а як можливий, але випадковий, тобто незалежний від нас, результат.

Яку ж загальну позитивну ознаку і внутрішній сенс мають моральні вчинки, котрі навіюються любов'ю і співчуттям, якщо вони не спрямовані на щастя інших істот? Тут помічаємо одну безсумнівну рису: всі щасливі істоти безпосередньо і передовсім схиляються до збереження і врятування життя інших істот, незалежно від питання про їх щастя, при цьому моральний учинок, за загальним уявленням, стає тим моральнішим, чим більше – заради спасіння і збереження чужого життя – ставиться на карту власне життя того, хто любить і жаліє” [6]. Відповідно до цього, на переконання М.Я. Грота, “безпосереднє завдання кожної особистості – створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пестити, зберігати і рятувати від смерті все живе – ось загальна формула” [6, с. 50–51].

М.Я. Грот [6] висновує таке: “психологічно головною підвалиною морального життя і діяльності є в нас світова воля до життя духовного, світовий інстинкт самозбереження життя духовного, вищого. Головні чотири позитивні ознаки цієї світової волі, котра навіює особистості людини її моральну поведінку: 1) це – сила, яка створює, оберігає і рятує життя індивіда у світі, 2) це – сила, яка ворожа індивідуальній волі до життя – егоїзму й тваринного інстинкту самозбереження, 3) це – сила, яка тягнеться до нескінченної повноти і досконалості своїх утілень, реальних та ідеальних, 4) це – сила, спрямована переважно на творення й удосконалення духовне, творення ідеального життя світу. Згідно з природою вказаної сили, свідомим ідеалом морально здорової поведінки має бути “досягнення світом моральних істот – людей – можливо повного, всебічного і високого духовного розвитку і творчості”, а свідомим критерієм моральної діяльності будуть “чистота, безкорисливість і самовідданість роботи людини для мети нескінченного духовного вдосконалення світу”. Такий зміст ідеї безумовного морального обов'язку [6, с. 55].

Основа моральної діяльності – потяг до щастя і блаженства духовного, ідеального, супротивному всякому обмеженню умовами часу і простору, взагалі індивідуальному тваринному існуванню. Внаслідок цього неминучим постулатом можливості моральної діяльності є допущення самостійності тієї всезагальної субстанції – духу, завдяки якій ми у самих себе знаходимо особистість, котра здатна у вищих ідеях, потягах і почуттях своїх

відмовлятися від індивідуальних і тимчасових умов тваринного або фізичного існування. Духовність “пов’язана із вибухом свого власного образу, своєї долі і ролі, одним словом, із зустріччю з самим собою” [29, с. 30]. Ось чому тільки таким чином можна пояснити, чому моральне здоров’я людини передбачає не тільки боротьбу проти всякого егоїзму, почуттєвості, розрахунку особистої вигоди і благоговіння, але й повне самозречення від тваринної особистості, тобто готовність людини не лише зазнавати будь-яких страждань, пов’язаних з обмеженням її тваринної природи, а якщо потрібно – і повну готовність її пожертвувати в ім’я вищого духовного блага, навіть самим індивідуальним життям як тимчасовою і випадковою формою буття того всезагального начала, котре становить сутність та першооснову ідеального існування особистості (див. [6]).

М. Грот висловлює переконання, що через корінну протилежність тимчасової тваринної природи особистості – її вічній і загальній духовній основі – вона не має права ставити своє індивідуальне існування вище інших індивідуальних існувань і повинна приймати своє щастя не у збереженні себе самої як фізичного організму, а у збереженні і примноженні у цілому світі того ідеального самопочуття, у підсиленні тієї духовної могутності, яку вона в собі усвідомлює і в ім’я якої діє морально. Звідси джерелить заповідь любові до Бога як верховного, вічно існуючого ідеалу, заповідь любові до ближнього як до самого себе, тобто як до того вищого духовного начала, котре людина містить у собі і яке в інших може здійснитися в ім’я Бога – не гірше, ніж у ньому, справу втілення духовних витоків у житті, якщо тільки сама вона не подасть приклад самозречення, тобто такого морального підйому духу, за яким тваринне існування цілковито приноситься у жертву вічному й абсолютно духовному буттю” [6, с. 16].

Головна ідея цього дослідження формулюється як максима: *в основі морального здоров’я особистості перебуває її духовність*. Моральне здоров’я як складова загального здоров’я людини синергійно взаємодіє з її духовним, соціальним, психологічним, психічним та соматичним складниками здоров’ям. Отож справжнє благо морально здорової особистості – у зреченні від своєї тваринної відокремленості, в усвідомленні себе ланкою і втіленням загального цілого, вічного. У здійсненні цього усвідомлення і полягають ті щастя

і блаженство, котрі становлять реальне підґрунтя моральної поведінки людини, а значить і її морального обов’язку [6].

Не ґрунтована на духовності моральність розвиває природні сили, а властивий їй волюнтаризм підпорядковує людину етичним імперативам. Проте відомо, що крихкою та малоефективною є будь-яка автономна та іманентна етична система, яка не містить ніякої животворної сили. Можна поважати закон, але його неможливо любити як особу, як Ісуса Христа. Христос – не принцип блага, а втілене Благо. Ось чому в трагічних екзистенційних конфліктах, на межі якнайглибшого страждання або самотності, моральні та соціологічні “принципи” виявляються безсилими. В них немає влади сказати хворому: “Встань і ходи!” котрого не було, чи воскресити мертвого. Зведений у систему суворий вигляд безособового і всезагального приховує фарисейство “гордині покірливих”, і цей її різновид найнебезпечніший, адже “гординя, прийнята одного разу за смирення, стає хворобою невиліковною” [7, с. 619]. Про це ж стверджує психолог В.С. Братусь [2], який найвищим рівнем морального розвитку виділяє духовний (есхатологічний), коли людина усвідомлює себе та інших не як конечних смертних істот, а як істот, пов’язаних з духовним світом, коли суб’єкт доходить до розуміння людини як образу Божого, коли інша особа розглядається як творіння Боже.

Морально здорова людська особистість покликає усвідомити сповна свою духовну суть, зрозуміти справжній верховний закон свого життя, з’ясувати для себе стислість, ненадійність і фатумну шкідливість для справжнього блага свого всіх тих захоплень тваринними насолодами і всіх тих побоювань перед тваринними стражданнями, які керують її життям на нижчому ступені морального розвитку. Це розуміння дається, вочевидь рано чи пізно, для маси людей самим повсякденням, із його жорстокими і нещадними уроками. Але воно може бути також плодом наукового досвіду і результатом теоретичної рефлексії філософів і психологів.

У плані співвідношення моральності та духовності у внутрішньому світі особистості М.О. Бердяєв [3] виділяє типи розуміння призначення людини: етику закону, етику спокути порівняно з революційно-гуманістичною етикою, а також етику творчості. Перша, *етика закону* – це своєрідна мораль соціальної буденності, яка організовує життя пересічної людини та людських мас. Вона є виявом панування суспільства з його нормами і прави-

лами над індивідуальним життям людини. Ця етика ігнорує внутрішній, неповторний моральний досвід окремої особистості, її духовні пошуки та поривання. У цій позиції найважливіше те, чи виконує вона закон, норму, правило, чи ні. Для етики закону свобода волі не має творчого характеру, виявляючись лише у відповідальному виборі: людина приймає або не приймає моральний закон. Ця етика безсила змінити внутрішні прагнення людини, не рятує від нудьги, бо моральне відірване від духовного.

Сутність другої – *етики спокути* (Євангельської етики любові) – полягає в безмірній увазі до кожної неповторної людини як образу Божого. Справжнє добро є там, де вчинки мотивовані любов'ю до ближнього. Ця етика суттєво відмінна від революційно-гуманістичної етики, яка проголошує благо абстрактної, далекої людини, не зважає на конкретну, близьку, земну особу, навіть, що дуже прикро, допускає принесення її у жертву загального блага.

Третя – *етика творчості* – передбачає здійснення людиною Божого задуму про себе, реалізацію себе як творця. Нова доброта та цінності творяться індивідуально, а не суспільством. Людина переживає свою єдність з іншими людьми через свободу совісті, а не через примус чи тиск авторитету. Тут свобода полягає не у самовизначенні щодо морального закону, а у творенні нового добра, нових цінностей. Вважається, що соціально задане добро, правило чи норма не можуть врятувати людину від нудьги та породжених нею поганих похотей. Якщо добро нав'язане, позбавлене творчого характеру, то похоть є виходом з нудьги через зло. Ця етика спрямована в майбутнє, вона хоч і виходить від індивідуальності, але все ж спрямована соціально [3].

Теолог А. Кураєв [16] аналізує в духовно-моральному вимірі три різні стани людської душі. Вищий характеризується висхідною цілісністю, коли все в людині об'єднане і спрямоване до найвищої інстанції – Бога. Середній, більш поширений рівень душевного устрою – “демократія” почуттів, бажань, думок, розкиданість душевних поривань, залежність від зовнішніх впливів. У такому розслабленому стані людина, хоча й відкрита для благих поривань, думок і справ, проте не належить їм цілком. На нижчому рівні спостерігається низхідна спрямованість та ієрархічність душевних поривань. Думки, почуття, задуми людини теж зібрані воєдино, але кристалізуються навколо якоїсь сильної гріховної пристрасті, яка повністю підпорядковує собі

людину. Тут виокремлюються такі підтипи: 1) людина підкоряється пристрасті, усвідомлюючи, що це гріх, переживає безсиле каяття, але протидіяти пристрасті не може; 2) людина не знає, що її пристрасті – це гріх, і спокійно, без боротьби, духовно занепадає; 3) людина усвідомлює, що творить беззаконня, але нею оволодіває сатанинська гордіня і вона свідомо протистоїть Богові, духовному зростанню, яке полягає у руйнівному впливі пристрасті через відсутність каяття до творення цілісної спрямованості душі до Бога [16].

Отже, у традиційному трактуванні моральне здоров'я людини, в якому засадниче відсутнє духовне, фактично є неповноцінним. І тут очевидно, що принцип морального обов'язку – це не абсолютна цінність. У контексті духовної парадигми духовні переживання і стани (віра, любов, надія, сумління тощо) становлять основу справжнього морального здоров'я особистості.

Аналізуючи проблему здоров'я людини взагалі та морального здоров'я зокрема, виходимо з таких методологічних тверджень: 1) людина – це єдність духу, душі та тіла; 2) в ідеалі повноцінно вона живе у двох вимірах: а) горизонтальному (соціумі – світі людей та матеріальному повсякденні – світі речей, і б) вертикальному – стосунках з Богом (духовна сфера). Конкретна людина може жити переважно тільки в горизонтальному вимірі (світі земному) і менше в духовному світі (всесвіті небесному). Духовно розвинена особистість живе переважно у вертикальному вимірі – засвіті тому, небесному; 3) у здоров'ї людини збалансовано наявні такі складові: соматична, психічна, психологічна, соціальна, моральна та духовна; 4) виокремлені складові до того ж взаємопов'язані синергійно; 5) диференціація стратегій передбачає виокремлення зміцнення, збереження та відновлення здоров'я; 6) здоров'я людини зумовлено дією сукупності чинників, зокрема: а) об'єктивних (матеріальних чинників, у єдності з об'єктивними умовами життя та генетичною спадковістю людини); б) соціально-психологічних обставин (особливостей сім'ї, професійних груп, стосунків у групах, спілкування, цінностей та норм, які культивуються тощо); в) суб'єктивних (психікою та особистістю); г) особливостями перебігу життєдіяльності людини (життєвими цілями, смислами життя, соціальними технологіями, результатами життєреалізування тощо); д) активності й самоактивності особистості із зміцнення, збереження та відновлення здоров'я.

Моральне здоров'я людини стосується реалізації нею стосовно іншої, груп та суспільства загалом духовних здатностей вірити, любити, творити добро і боротися зі злом, плекати свободу та відповідальність. Фактично мовиться про “горизонтальний” вимір духовного здоров'я людини. Емпіричні дані, одержані нами під час вивчення морально здорових і морально нездорових особистостей, дозволяють стверджувати, що моральне здоров'я особи уконкретнюється у:

- вшануванні інших людей, поцінуванні їх гідності, у спогляданні іншої особи як творіння Божого, у визнанні вартісності та самоцінності кожного громадянина (рідної особи, товариша, приятеля, ображальника, грішника, опонента і ворога), у високому оцінюванні навколишніх;

- безумовному сприйнятті і прийманні інших людей як неповторних індивідуальностей, у визнанні їхньої свободи, в духовному ставленні до проступків іншого;

- творенні любові, добра та свободи для інших, в оберіганні від впливу з боку злих людей, у безумовній підтримці навколишніх;

- обстоюванні людської гідності іншого, у прощанні помилок оточуючих, прийнятті їх вибачення;

- відсутності озлоблення на інших людей, в умінні не ображатися на навколишніх;

- прояві відповідальності за долю інших людей, у заступництві за тих, кого ображають, обезчещують, принижують, знущаються, виражають ворожу нетактовність та агресивність;

- силі духу аби вибачитися перед іншою людиною за приниження, нетактовне чи негідне, зі свого боку, слово, поганий учинок, негативну оцінку, за своєчасне ненадання допомоги, підтримки;

- відсутності конформістської покірності у ситуації дії зла, неправди;

- здоланні в собі цинізму та аморальності у міжособистих стосунках, в не принижуванні і не знуцанні з людей, у відсутності ненависті, ворожої налаштованості та агресивності.

Отже, в ідеалі морально здорова особистість орієнтується на абсолютні духовні цінності, в реальному житті реалізує духовні здатності. Але насправді часто людина має інші моральні орієнтації, виробляє самісно прийнятні моральні норми поведінки.

Для глибшого розуміння проблеми морального здоров'я особистості проаналізуємо **феноменологію морального нездоров'я**. Передусім зауважимо, що, крім моральності духовної, існує *моральність соціальна* [21]. Остання

не співмірна з духовними цінностями. У житті моральність соціальної природи виявляється різнобічно: 1) людина не творить зла, але й не чинить добра; 2) перетворює розповсюдження добра у “товарні” стосунки – “ти мені, а я тобі”; 3) особистість толерує до всього, у тому числі й до зла, нездорових соціальних норм, навіть до спричинення зла через інших людей; 4) вона, хоча й не завдає шкоди іншим, одночасно байдуже ставиться до їх долі; 5) переживає за власні інтереси й водночас байдуже ставиться до інтересів навколишніх; 6) високо оцінює потребу у власній індивідуальності та все ж байдуже, а то й критично, ставиться до проявів індивідуальності оточуючих; 7) реалізує потребу у власному ствердженні й водночас байдуже чи навіть негативно ставиться до такої ж потреби іншого; 8) не бере на себе відповідальності за долю інших людей, групи, націю, українське суспільство; 9) непомітно, хитро, а почасти й дуже підступно і результативно, маніпулює іншими людьми (“якщо вдалося, а чому б ні”) й не вбачає у цьому аморальності; 10) через свою ліню перекладає свої обов'язки на інших людей, не вважаючи це аморальним; 11) часто дотримується моральних норм у стосунках з рідними, тоді як не дотримується їх у взаємодії з навколишніми.

Ще один прояв морального нездоров'я – наявність конфліктів у моральній сфері особистості між усвідомленим й неусвідомленим [20]. Найголовнішими з них є такі: 1) людина відмовляється від старих поглядів, у неї з'являються нові моральні орієнтації, а старі звички ще тривалий час присутні в поведінці; 2) вона намагається дотримуватися старих норм, а життя стихійно виробляє в неї нові стереотипи; 3) моральні переконання особи змінюються в негативному напрямку, хоча її позитивні моральні звички ще залишаються актуальними; 4) вона дотримується позитивних моральних орієнтацій, але одночасно в неї стихійно виробляються негативні моральні звички. Найчастіше трапляються перший і четвертий випадки. Наявність таких конфліктів у зрілому віці однозначно свідчить про моральне нездоров'я особистості.

Характер розв'язування моральних конфліктів залежить від духовного, морального та соціального оточення, у якому живе людина. Якщо навколишні поведуться морально, то конфлікти будуть розв'язуватися позитивно, і навпаки, коли поряд знаходяться аморальні особистості, то вони негативно впливають на її моральний розвиток. Зокрема виразно

моральне нездоров'я проявляється в егоїзмі. Егоцентрична особистість живе у світі “кривих дзеркал”, коли замість інших людей бачить навколо себе лише свої проєкції. Доки “людина ще не вільна від свого Двійника, то ще не отримує свого Співбесідника, а говорить і марить сама із собою, і лише тоді, коли проб'є шкаралупу і поставить у центр тяжіння особистість іншого, вона вперше отримує співбесідника. Двійник помирає, щоб дати місце Співбесіднику” [24]. Егоцентризм виявляється як фіксація на власних переживаннях, як нерозуміння навколишніх, як байдужість до їхніх почуттів, як відсутність орієнтації на загальнолюдські цінності.

Для егоцентричних, морально нездорових осіб характерна схильність до атрибутивних ілюзій [13], що оприявнюється в несвідомому применшенні своєї провини й натомість у збільшенні чужої, у приписуванні собі більш шляхетних мотивів, ніж іншим людям, у схильності розглядати свої успіхи як результат власних наполегливих зусиль розуму, волі, працездатності, а невдачі, неприємності списувати на обставини, ворожі інтриги. Моральна здорова людина, навпаки, вимоглива перш за все до себе, а до інших ставиться толерантно, здатна зрозуміти іншого як відмінного від себе. Засуджуючи негідний учинок, вона здатна на емпатійне ставлення до суб'єкта невітшних дій. Досить часто соціально зріла особа сприймає своїми цінностями просоціальні чи духовні, а її реальне життя підпорядковане владі неусвідомленій егоцентричній мотивації. Ця суперечність спустошує її як неповторну особистість.

Моральне нездоров'я особи вочевидь часто проявляється не тільки у її егоїзмі, гордині чи творенні зла, а й у володінні нею деструктивними моральними цінностями, що зумовлено дією різних психологічних чинників. Формування останніх спричинене механізмами функціонування Я особистості, яке інтегрує суперечливі тенденції: дотримування вимог реальності та одночасне нехтування нею для задоволення власних потреб Я за будь-яких умов. Як слушно зазначає Т.С. Яценко [30; 31], це виражається у глобальних суперечностях у внутрішньому світі особистості між спрямуванням до: 1) сили і водночас до слабкості Я; 2) повноцінного життя і психологічної смерті (завдання собі шкоди); 3) прагненням до єднання з людьми і тенденцією “від людей” (самоізоляцією, самотністю). Складність усвідомлення особистісної проблематики пов'язана

з виникненням певних ілюзій – спотвореного усвідомлення себе та соціально-перцептивної інформації, що стосується інших людей, міжособистісної взаємодії. У плані функціонування персоніфікованої моральності внутрішній конфлікт породжує несвідому тенденцію, у якій домінує то одна, то інша моральна норма чи почуття, наприклад, любов і ненависть, відповідальність і безвідповідальність, відкритість і закритість до людей. Це блокує здатність особи спрямовувати свої внутрішні сили на досягнення конструктивних цілей [4]. На нашу думку, є підстави говорити про існування невротичної моральності та психопатичної аморальності особистості.

З психологічного погляду, як відомо, будь-яка свідомо проголошена людиною цінність може мати у своїй основі глибші вартості інфантильного характеру, які не усвідомлюються нею без цілеспрямованої зовнішньої психологічної допомоги. Неусвідомлювані глибинні моральні цінності пов'язані із психологічним егоїзмом і потягами та іншими глибокими переживаннями дитинства. Фактично вони ірраціональні, тому приховуються нормативними, більш-менш прийнятними для свідомості, цінностями, у певний спосіб співвідносяться з екзистенційно-автентичними прагненнями до свободи, самозбереження, втамування сексуального голоду. У внутрішньому світі особистості умовні вартості інтегруються з нормативними (прийнятними для соціуму) цінностями, у результаті чого виникають і розвиваються вкрай суперечливі моральні феномени (див. [30]).

Часто умовні моральні цінності становлять важливу складову системної й суперечливої моральної сфери особистості. Їх специфіка детермінована внутрішньою проблематикою особистісного світу людини, зокрема вони відповідають ідеалізованому Я-моральному, викликають позитивні емоції, коли підтверджуються у житті. Це означає, що особа перебуває в зачарованому колі: чим більшою мірою виражена розбіжність між внутрішніми логіками “ким я є” і “ким я хочу бути”, тим частіше й глибше вона “змушена” відступати від реальності [30]. Щоб зберегти власну Я-концепцію, що фактично несумісна з реальним досвідом, людина реагує спотвореннями досвіду (К. Роджерс, О.Є. Фурман (Гуменюк) та ін.). На поведінковому рівні моральні спотворення приховуються тенденціями раціоналізації власних учинків як, до прикладу, дія ефекту “добрих намірів”.

Умовні цінності пов'язані з динамікою реалізації захисних тенденцій “від слабкості до сили Я” [30]. При цьому специфіка вияву ситуативних вартостей залежить від того, у якому ракурсі висвітлюється Я суб'єкта в актуальній ситуації особистісної взаємодії та які різновиди конкретних захистів діють задля збереження ідеалізованого образу Я-морального. Ця інфантильна (хвороблива) активність особистості часто суперечить її декларованій моральній налаштованості на певну діяльність чи справу.

Умовність неадекватних моральних цінностей полягає у тому, що вони підтримують ілюзорне (неадекватне) уявлення про себе як суб'єкта моральної поведінки. Ці цінності утворюються під впливом очікування на підтвердження (підкріплення) ідеалізованого Я-морального, що призводить до формування ригідних характеристик особистості, зумовлює її закритість до адекватного морального досвіду, до блокування функціонування моральної рефлексії, спотворення моральної самооцінки, моральних ідеалів [8; 10; 11]. У поведінці починають домінувати ірраціональні моменти, немотивовані вчинки. Такі глибинні інфантильні вартості визначають динаміку енергетики моральної сфери як системи. Якщо для свідомості існує ідеал Я, цінності якого особистість може свідомо проголошувати, то для несвідомого є сила Я, котра інтегрується з когнітивним рівнем захистів через умовні цінності [30].

Ідеалізація Я-морального навіть може виражатися через дискримінацію іншої людини. Неусвідомлене почуття меншовартості часто зумовлює протилежну тенденцію – переоцінку власних переваг. Особистість очікує, що навколишні позитивно ставитимуться до неї відповідно до власної уявлюваної “досконалості”, “ідеальності”. Це виявляється у її ціннісній орієнтації: “я кращий від вас”. Такі викривлення провокують деперсоналізацію інших людей, формується зверхня (“батьківська”) настанова, коли іншому відводиться позиція “нерозумної дитини” [4; 30].

Умовні моральні цінності структурують соціальне життя і буденну моральну поведінку людини, що виявляється у руйнуванні міжособистісних стосунків, у нездатності бачити радості життя тощо. Підтримання ідеалізованого Я-морального потребує раціоналізації (захистів), перцептивних спотворень, відступів від реальності. Щоб підтвердити позитивність свого Я-морального у власних очах та в очах

інших людей, особистість вимушено відступає від реальності. У неї виникає когнітивний дисонанс, невідповідність, суперечність у системі знань про себе, про свою моральну поведінку та соціально-моральну дійсність, між тим, що вона знає, у що вірить та якими є її реальні вчинки. Воднораз це спричиняє в особистості неприємні переживання та спонукає до дій, спрямованих на подолання цієї суперечності, що деструктивно впливає на сприйняття соціальної перцептивної інформації про автентичну моральність. Такі спотворення зумовлюють не тільки об'єктивно аморальну поведінку, а й соціальну дезадаптацію та психологічну незахищеність, призводять до надмірної витрати енергії, поповнення якої потребує додаткових відступів від реальності у процесі взаємодії з іншими людьми. Дисонанс може поставати чинником зміни персональних моральних орієнтацій: відбувається зміна внутрішньої позиції стосовно власної поведінки (а отже й зміна цінностей), раціоналізація вчинків на основі умовних моральних цінностей. Що більш значущими для особи є конфронтуючі цінності, то більший когнітивний дисонанс може виникнути і спричинити стан психоемоційного напруження. Отож неусвідомлена аморальна поведінка детермінується конфліктом між локусом контролю та інтелектуальним стилем особистості.

Дослідження показують, що для захисту ідеалізованого Я-морального особистість може використовувати символічні моральні вчинки та діяння. Щоб мати “чисте” сумління, виглядати моральною в очах інших людей, особистість, котра переважно діє аморально, епізодично та демонстративно, здійснює незначні моральні дії (вибачення, подяка, неістотна епізодична допомога навколишнім тощо). Часто особистість маскує суб'єктивне почуття власної неспроможності у моральній сфері шляхом спрощеного розуміння морального ідеалу та соціальних норм. Власні аморальні вчинки вона пояснює несприятливими обставинами, протидією оточуючих. Часто своя власна нездатність відчувати та задовольняти інтереси інших маскується проекцією таких тенденцій на сторонніх (це вони аморальні, безвідповідальні, ліниві).

Позитивне почуття вдячності, яке неадекватно долучається до образу ідеального Я-морального, теж може набувати характеру умовної цінності. Вираження вдячності іншим людям опосередковано використовується як спосіб власного самоствердження. Особистість

повсюдно, багаторазово, нав'язливо виявляє свою вдячність іншим людям незалежно від ситуаційних нюансів. Вона застосовує завищений рівень вдячності та безперестанку дякує за незначні послуги (“Та немає за що”, “Я вам нічого такого важливого не зробив, щоб ви мені так багато дякували”, “Мені це було легко зробити”), вимагаючи від них такої ж зворотної реакції.

Умовною цінністю особистості може стати недовіра до щирості, доброго ставлення з боку інших людей. Її інфантильне підґрунтя – переживання дитинства, коли особа не мала щирого ставлення батьків, близьких, наприклад, досвід “торгів” (примусу щось робити за певну поступку) шляхом виявлення показної “доброти” з боку рідних. У цьому випадку безумовно глибинно-психологічною цінністю є бажання щирого ставлення, яке не було задоволено батьками [30]. Бажання зла, конкуренція з батьківською особою зумовлюють регрес особистості, замість її прогресивного становлення. Регресія відмежовується від першопричини й набуває аморальної спрямованості.

Загалом умовною моральною цінністю може стати будь-яке загальноприйняте твердження, метафоричне висловлювання (моральна “аксіома”). Такі цінності володіють загальними, усталеними характеристиками та індивідуально неповторними варіаціями їх вияву [30]. Вони мають свою суб’єктивну семантику та прояви. Сам зміст цінності не усвідомлюється, оскільки має глибинно-психологічне підґрунтя – травму минулого. У поведінці умовна цінність здебільшого оприявнюється як бажання отримати зовнішню допомогу, в безініціативності, що набуває суб’єктивно значущого забарвлення завдяки ідеалізованому Я-моральному. До того ж вказані цінності пов’язані із захисною системою особистості, що зорієнтована на підтримання віртуального Я-морального. Психологічні захисти становлять своєрідне внутрішнє виправдання будь-якого акту поведінки, часто сутнісно аморального. Індивідуальна неповторність названих захистів знаходить відображення у системі умовних моральних цінностей, у їх ієрархізації і ступені значущості для суб’єкта. Ці цінності первинно пов’язані із базовими та ситуаційними захистами особистості, виконують функції проміжного механізму між вказаними захистами та соціальною реальністю.

Однак з факту володіння окремими особистостями умовними моральними цінностями не варто песимістично висновувати, наслідуючи

психоаналіз, що морально здорові (і духовно віруючі) особистості часто є невротиками. Так, А. Марінетті стверджує: “Я вивчав багато людей, які, з погляду моралі, були зразками, причому кожен своєрідним. Проте всі вони були невротиками і перебували у стані конфлікту із собою” [19, с. 15]. Тут йдеться про хворобливу моральність. Але людина може бути справді моральною й одночасно бути душевно здоровою, що вказує на здорову моральність і на високий духовний розвиток.

Отже, моральне здоров’я проявляється у здатності особистості реалізувати духовні цінності та моральні норми в людських стосунках і взаєминах з іншими та у сфері самотворення власної особистості. Основу такого здоров’я особи становлять автентичні духовні цінності, розвинуте моральне Я, моральна самосвідомість, моральний ідеал. Натомість найвищим рівнем прояву морального нездоров’я особи є її егоїзм, нехтування духовними цінностями та соціальною моральністю. Водночас урахування особливостей моральності духовної та соціальної природи, неусвідомлених феноменів моральної сфери уможливорює ефективніше здійснення педагогічного керівництва процесом становлення і зміцнення морального здоров’я людини як особистості та індивідуальності.

Перспективою дослідження даної проблеми є з’ясування зумовленості морального здоров’я станом духовного, соціального, психологічного і власне психічного здоров’я особистості та психосоціальними характеристиками її оточення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адлер А. Наука жить: пер с англ. и нем. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
2. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 6–13.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы. – М., 1983. – 236 с.
5. Гиллиган К. Иным голосом // Этическая мысль. – М., 1991. – С. 362–373.
6. Грот М.Я. Вибрані психологічні твори / упорядник, передмова, примітки М.Д. Бойправ. – Ніжин: Вид. НДП ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.
7. Еп. Игнатий Бренчанинов. Творення. – М., 2017. – Т.1. – 787 с.
8. Заболоцька С.І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників: автореф. дис. – Острог, 2013. – 20 с.

9. Завгородня О. Моральність як психологічна проблема // Психологія і суспільство. – 2009. – №2. – С. 60–77.
10. Замішчак М.І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів: автореф. дис. – Острог, 2014. – 20 с.
11. Зимянський А.Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: автореф. дис. – Острог, 2015. – 20 с.
12. Кант І. Из “лекции по этике” // Этическая мысль. – М., 1990. – С. 297–323.
13. Кон І.С. Психология доброго поступка // Этическая мысль. – М., 1989. – С. 58–85.
14. Кримський С.Б. Балансируя между ангелом и зверем. Каким будет моральный выбор современности? // Человек и мир. – 1996. – №5. – С. 22–25.
15. Кримский С.Б. Контуры духовности: Новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – №12. – С. 21–28.
16. Кураев А.О. О вере и знании – без антиномий // Вопросы философии. – 1992. – №7. – С. 26–35.
17. Кьеркегор С. Страх и трепет: пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
18. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
19. Маринетти А. Словарь образов. – Л., 1991. – 149 с.
20. Николаичев В. Осознаваемое и неосознаваемое в нравственном поведении личности: дисс... канд. психол. наук: 19.00.13. – М., 1974. – 139 с.
21. Савчин М.В. Духовний потенціал людини: [навч. видання]. – Вид. 2-ге, пер., доп. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 518 с.
22. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: [монографія]. – К.: Академвидав, 2013. – 224 с.
23. Савчин М.В. Методологеми психології: [монографія]. – К.: ВЦ “Академвидав”. – 221 с.
24. Ухтомский А.А. Доминанта. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.
25. Фихте И.Г. Сочинение в двух томах. – М., 1993. – Т.2. – 349 с.
26. Фромм Э. Бегство от свободы: пер. с англ. – М.: Прогресс, 1995. – 256 с.
27. Швейцер А. Культура и этика. – М.: Прогресс, 1993. – 343 с.
28. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / общ. ред., сост., вступ. Ст. А.А. Гусейнова и А.П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 448 с.
29. Юнг К.Г. Современности будущего. – Минск, 1992. – 456 с.
30. Яценко Т.С. Основы глубинной психокорекции: феноменология, теория і практика: [навч. посібник]. – К.: – Вища школа, 2006. – 382 с.
31. Яценко Т.С. Проблема дослідження несвідомої сфери психіки суб’єкта // Феномен широті (до 100-річчя від дня народження Карла Роджерса: Матеріали наук. практ. конф. 27-29 вересня 2002 р.) – Вінниця, 2002. – С. 49–65.
1993. – №1. – С. 6–13.
3. Berdiaev N.A. O naznachenii cheloveka. – М.: Respublika, 1993. – 383 s.
4. Bern Э. Igray, v kotorye igrayut lyudy. Lyudy, kotorye igrayut v igry. Psykholohiya chelovecheskoi sudby. – М.: 1983. – 236 s.
5. Hyllyhan K. Inym golosom // Eticheskaya mysl. – М., 1991. – С. 362–373.
6. Hrot M.Ia. Vybrani psykholohichni tvory / uporiadnyk, peredmov, prymitky M.D. Voiprav. – Nizhyn: Vyd. NDP im. M. Hoholia, 2006. – 296 s.
7. Ep. Ignaty Brenchaninov. Tvorennia. – М., 2017. – Т.1. – 787 s.
8. Zabolotska S.I. Psykholohichni umovy rozvytku moralnykh form povedinky u navchalno-ihrovii diialnosti doshkilnykiv: avtoref. dys. – Ostroh, 2013. – 20 s.
9. Zavorodnia O. Moralnist yak psykholohichna problema // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – №2. – С. 60–77.
10. Zamishchak M.I. Psykholohichni umovy stanovlennia moralnoi samoostinky molodshykh shkoliariv: avtoref. dys. – Ostroh, 2014. – 20 s.
11. Zymianskyi A.R. Psykholohichni umovy rozvytku moralnoi samovidomosti pidlitkiv: avtoref. dys. – Ostroh, 2015. – 20 s.
12. Kant Y. Iz “lektsyi po etike” // Eticheskaya mysl. – М., 1990. – С. 297–323.
13. Kon Y.S. Psykholohiya dobroho postupka // Eticheskaya mysl. – М., 1989. – С. 58–85.
14. Krymskyi S.B. Balansyruia mezhd u angelom i zverem. Kakim budet moralnyi vybor sovremennosti? // Chelovek i mir. – 1996. – №5. – С. 22–25.
15. Krymskyi S.B. Kontury dukhovnosti: Novye konteksty identifikatsyi // Voprosy fylosofii. – 1992. – №12. – С. 21–28.
16. Kuraev A.O. O vere y znaniyi – bez antynomyi // Voprosy fylosofii. – 1992. – №7. – С. 26–35.
17. Kerkehor S. Strakh i trepet: per. s dat. – М.: Respublika, 1993. – 383 s.
18. Lossky N.O. Uslovyia absoluitnogo dobra. – М.: Vysshiaia shkola, 1991. – 559 s.
19. Marynetty A. Slovar obrazov. – Л., 1991. – 149 s.
20. Nykolaychev V. Osoznaemoe i neosoznaemoe v нравственном поведении личности: dys... kand. psykhol. nauk: 19.00.13. – М., 1974. – 139 s.
21. Savchyn M.V. Dukhovnyi potentsial liudyny: [navch. vydannia]. – Vyd. 2-he, per., dop. – Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2010. – 518s.
22. Savchyn M.V. Dukhovna paradyhma psykholohii: [monohrafiia]. – К.: Akademvydav, 2013. – 224 s.
23. Savchyn M.V. Metodolohemy psykholohii: [monohrafiia]. – К.: VTs “Akademvydav”. – 221 s.
24. Ukhtomskyi A.A. Dominanta. – SPb.: Piter, 2002. – 448 s.
25. Fykhte Y.H. Sochyneny v dvukh tomakh. – М., 1993. – Т.2. – 349 s.
26. Fromm E. Begstvo ot svobody: per. s angl. – М.: Prohress, 1995. – 256 s.
27. Shveitser A. Kultura i etika. – М.: Prohress, 1993. – 343 s.
28. Shopenhauer A. Svoboda voli i нравstvennost / obshch. red., sost., vstup. st. A.A. Huseinova y A.P. Skrypnika. – М.: Respublika, 1992. – 448 s.

REFERENCES

1. Adler A. Nauka zhyt: per s angl. y nem. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 s.
2. Bratus B.S. K probleme нравstvennoho soznaniya v kulture ukhodiashcheho veka // Voprosy psykholohii. –

29. Yunh K.H. *Sovremennosty budushchoho*. – Minsk, 1992. – 456 s.

30. Yatsenko T.S. *Osnovy hlybynoi psikhokorektsii: fenomenolohiia, teoriia i praktyka: [navch. posibnyk]*. – K.: – Vyshcha shkola, 2006. – 382 s.

31. Yatsenko T.S. *Problema doslidzhennia nesvidomoi sfery psikhiky subiekta // Fenomen shchyrosti (do 100-richchia vid dnia narodzhennia Karla Rodzhersa: Materialy nauk. prakt. konf. 27-29 veresnia 2002 r.)* – Vinnytsia, 2002. – S. 49–65.

АНОТАЦІЯ

Савчин Мирослав Васильович.

Моральне здоров'я особистості як предмет психологічного пізнання.

У статті здійснено історичний аналіз трактування в гуманітарних науках моральності особистості взагалі та у її відношенні до духовного і до проблематики морального здоров'я зокрема. Констатується невизначеність щодо проблеми моральності людини в етичній думці античності, що привела до морального песимізму. Стверджується, що на сучасному етапі традиційно вивчення морального здоров'я особистості здійснюється переважно із соціологічного, психосоціального і загальнопсихологічного підходів, які не становлять глибинного смислового узмістовленні мотиваційного поля моральної поведінки та її стійкості. Аргументується, що автентична моральність індивідуальна, нерегламентована й абсолютна. Викладаються методологічні і теоретичні засади психологічного вивчення морального здоров'я особистості у контексті духовної парадигми, аналізуються емпіричні факти прояву даного феномену. Зазначається, що моральне здоров'я як складова сили та енергії людини перебуває у синергетичній взаємодії з її духовним, соціальним, психологічним, психічним та соматичним здоров'ям. Висновується, що повноцінне моральне здоров'я стосується володіння особистістю духовними здатностями вірити, любити, творити добро і боротися зі злом, уреальнювати свободу та відповідальність. Детально розглядається феномен морального нездоров'я, що виявляється в орієнтації особистості на моральність соціальної природи, у володінні неусвідомленими неавтентичними моральними феноменами, в наявності конфліктів у моральній сфері особистості між усвідомленими й неусвідомленими утвореннями, в егоїстичній спрямованості спонукальної сфери, в обстоюванні деструктивних умовних моральних цінностей, що спричинені дією психологічних механізмів функціонування нездорового Я. Обґрунтовується, що в основі морального здоров'я особистості є автентичні духовні цінності, розвинуте моральне Я, моральна самосвідомість, моральний ідеал. Викладаються перспективи

дослідження даного проблемного контексту актуалізованого поля психологічного упредметнення.

Ключові слова: *особистість, здоров'я, моральне здоров'я, моральна сфера, моральне нездоров'я, особистість, мораль духовної природи, мораль соціальної природи, умовні моральні цінності.*

ANNOTATION

Myroslav Savchyn.

Moral health of personality as a subject of psychological cognition.

The article presents a historical analysis of the interpretation in humanities morality of personality in general and in its relation to the spiritual and to the problems of moral health in particular. It is stated uncertainty about the problem of human morality in the ethical thought of antiquity, which led to moral pessimism. It is argued that at the present stage traditionally the study of moral health of personality is carried out mainly from sociological, psychosocial and general psychological approaches, which do not place a deep semantic content filling of the motivational field of moral behavior and its stability. It is argued that authentic morality is individual, unregulated and absolute. The methodological and theoretical principles of psychological study of the moral health of personality in the context of spiritual paradigm are described; empirical facts of the manifestation of this phenomenon are analyzed. It is noted that moral health as a component of human power and energy is in synergistic interaction with its spiritual, social, psychological, mental and somatic health. It is concluded that full moral health relates to the possession of a person's spiritual ability to believe, to love, to do good and to fight evil, to establish freedom and responsibility. The phenomenon of moral illness is considered in detail, which manifests itself in the orientation of personality on morality of social nature, in the possession of unconscious non-authentic moral phenomena, in the presence of conflicts in a moral sphere of personality between conscious and unconscious entities, in the selfish orientation of an inductive sphere, in the defense of destructive conditional moral values, caused by an action of psychological mechanisms of the functioning of unhealthy Self. It is substantiated that the basis of moral health of personality are authentic spiritual values, developed moral Self, moral self-consciousness, moral ideal. The prospects of studying this problematic context of actualized field of psychological specification are presented.

Key words: *personality, health, moral health, moral sphere, moral illness, morality of spiritual nature, morality of social nature, conditional moral values.*

Надійшла до редакції 01.02.2018.

Підписана до друку 17.07.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Савчин М. Моральне здоров'я особистості як предмет психологічного пізнання / Мирослав Савчин // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 120–131.

ОСОБИСТІСНА АДАПТОВАНІСТЬ ЯК БАГАТОПАРАМЕТРИЧНЕ ПСИХОДУХОВНЕ УТВОРЕННЯ

Ірина РЕВАСЕВИЧ

УДК 159.9 : 168

Iryna Revasevych
**PERSONAL ADAPTABILITY AS A MULTI-PARAMETER
PSYCHO-SPIRITUAL FORMATION**

Постановка проблеми. Сучасний соціально-економічний розвиток відбувається доволі динамічно, що значно підвищує невизначеність і тим самим сприяє виникненню різноманітних загроз. Стрімка інформатизація соціуму та зміни в усіх сферах суспільного життя ставлять низку нових вимог до особистості в складних умовах соціальних і політичних трансформацій. Отож для вивчення її поведінки в мінливому й нестабільному світі стає недостатнім традиційне розуміння адаптації як пристосування або пошуку рівноваги із середовищем. Усе це визначає *актуальну проблему сьогодні* – дослідження особистісної адаптованості суб'єктів у світі. Остання як інтегральна психоформа життєактивності людини відображає подвійну природу даного конструкта, яка зумовлена, з одного боку, взаєминами особистості з оточенням, а з іншого – характеристиками-параметрами внутрішнього світу особистості, передусім ставленням, оцінкою, прийняттям, психологічною ситуацією, психічним образом, Я-концепцією (див. [24]). Відтак персональна пристосованість – надскладний психокультурний конструкт організації внутрішнього світу людини, за допомогою якого вона інтерпретує свій ментальний досвід, в основі котрого – сприйняття довкілля і ставлення до нього, оцінка подій і явищ, самооцінка власних учинків, позитивні Я-образи та Я-концепція, які взаємоспричинюють перебіг адаптаційної активності суб'єкта. Водночас вона – тенденція утвердження, актуалізації

адаптаційного потенціалу індивіда, його духовного Я, котре виникає внаслідок інтуїтивного осягнення єдності із Всесвітом і виражається в устремлінні особистості до розвитку в напрямку зростання складності, самодостатності, самоактуалізації, зрілості та досконалості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зарубіжній психології утвердилося різне розуміння природи та особливостей адаптації особистості: представники психоаналітичного напрямку пов'язують її з відсутністю тривоги, гуманістичного – із оптимальною взаємодією особистості і середовища, бігевіорального – з позитивним стимулом оперантної реакції, когнітивного – із відсутністю дискомфорту [17]. Вітчизняні вчені, обстоюючи переважно діяльнісний підхід у психології, розглядають адаптацію у змістовому контексті спілкування і міжособистісної взаємодії крізь формовий активності пізнавальної (О.М. Матюшкін, А.В. Фурман), пошукової (В.С. Ротенберг, В.В. Аршавський), надситуативної (В.А. Петровський), адаптивної та перетворювальної (Н.І. Сарджвеладзе) [9; 13; 18; 20; 24]. Зокрема, О.М. Матюшкін використовує поняття “адаптивні види активності”, зміст якого відображає єдність відповідних процесів, що забезпечують формування багаточисельних стереотипів поведінки, навичок, звичок, установок, котрі становлять підґрунтя стандартних форм поведінки і діяльності” [9]. В.С. Ротенберг та В.В. Аршавський під пошуковою активністю розуміють “загальний неспеци-

фічний чинник, який визначає стійкість організму до стресу і шкідливих впливів” [18]. У поведінковому контексті відмови від пошуку розглядається також категорія “набутої безпорадності”, запропонована М. Селігманом як один із показників дезадаптації.

Продуктивними видаються погляди В.А. Петровського, який тлумачить адаптацію у логіці розгортання надситуативної активності [13]. Автор уводить термін “адаптивна спрямованість”, що описує не тільки процеси пристосування індивіда до природного довкілля, а й “процеси адаптації до соціального середовища як виконання вимог з боку суспільства, а також очікувань і норм, дотримання яких гарантує повноцінність суб’єкта як його представника” [13, с. 13]. Аналогічна думка зустрічається й у фундатора вітчизняної психології діяльності О.М. Леонтьєва, котрий спирається на такий постулат: “коли говоримо про соціальне середовище, в якому проживає людина, то вкладаємо у це поняття інший зміст, ніж той, який воно має у біології, – умови, до котрих пристосовується організм. Найближче соціальне середовище людини – це та суспільна група, до якої вона належить і яка становить коло її безпосереднього спілкування” [7, с. 359].

Окремо слід відмітити концепцію адаптивності особистості О.П. Саннікової та О.В. Кузнецової (див. [19]). У їхньому дослідженні адаптивність розглядається як стійка властивість особистості, що характеризує здатність до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах у його характеристиках. Особливості прояву адаптивності зумовлені структурою цієї властивості. Відповідно до положень континуально-ієрархічного підходу в дослідженні властивостей особистості (О.П. Саннікова) адаптивність розглядається як багаторівневе цілісне утворення, що охоплює формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний рівні. Формально-динамічні та якісні показники адаптивності розглядаються як основні, базисні. Компонентний склад цих показників унаявлений біполярними параметрами: широта – вузькість охоплення сигналів соціуму, легкість – утрудненість їх розпізнавання та ієрархізації, точність – неточність орієнтації в соціальних очікуваннях (когнітивний компонент), стійкість – не-

стійкість емоційного переживання, готовність – відсутність готовності змінюватися (емоційно-мотиваційний компонент), готовність – відсутність готовності до здійснення конструктивних дій, що спрямовані на переборювання невдач, готовність – відсутність готовності до здійснення дій, що спрямовані на досягнення мети (поведінковий компонент) [19].

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Уважаємо, що загальним недоліком опрацьованих літературних джерел є те, що в них окреслена проблема адаптованості особистості не аналізується у рамках дихотомії “свідоме – несвідоме”. Окрім того, щоб навести категорійний лад у сучасній концепції соціально-психологічної адаптації, потрібно віднайти адекватний методологічний підхід, який би уможливив коректне згармонювання понятійно-термінологічного поля.

Мета дослідження: з позицій типологічного підходу, найповніша версія якого обґрунтована у системі професійного методологування А.В. Фурмана, охарактеризувати домінування індикаторів свідомості у суб’єктивному досвіді людини під час її пристосування до світу, спираючись на концепцію соціально-психологічної адаптації особистості у зовнішньому вітакультурному просторі та власному психодуховному світі.

Задля досягнення поставленої мети потрібно виконати такі **завдання**: 1) здійснити теоретико-методологічний аналіз понятійно-категорійної термінології проблеми соціально-психологічної адаптації; 2) висвітлити основні індикатори свідомості людини як суб’єкта розвитку власного психодуховного світу під час пристосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зауважимо, що ідеальний світ свідомості трактується нами з позицій філософсько-психологічного теоретизування як “неприродна багатофункціональна буттєвість, котру неможливо реконструювати каузально, шляхом причинно-наслідкової аналітики” [27, с. 19]. Адже, як підкреслює А.В. Фурман, свідомість, “безпосередньо не маючи власного змісту, а черпаючи його з інших психічних данностей і духовних форм, усе ж являє собою багатофункціональну буттєвість, яка забезпечує не лише відображення дійсності, а й породження смислів, значень і цінностей, актуалізацію й узагальнення пізнавальних, почуттєвих, інтенційних, інтуїтивних та інших психоформ (скажімо, особистісних переживань, думок чи знань), нарешті уможливорює

розв'язує рефлексування й відтак угледіння самої себе в актах самоусвідомлення, Я-концептуалізації” [Там само, с. 22]. Отож, висновує цей дослідник, свідомість постає “рамковою умовою як психологічного пізнання, котре вимагає вишколеної надприродної рефлексивності, так і будь-якого (філософського, наукового, прикладного) компетентного методологування, котре неможливе без спеціально створених інтелектуальних засобів та інструментів” [26, с. 37].

Пристаючи до міждисциплінарного вивчення свідомості та її домінуючих індикаторів у суб'єктивному досвіді людини під час адаптації, доцільно насамперед уточнити понятійно-категорійний апарат та віднайти адекватний методологічний підхід до дослідження даних феноменів. Відтак методологічну оптику нашої наукової розвідки становитиме *вітакультурна методологія* як окрема школа мислевчинення і як напрям розвитку вітчизняної і світової соціогуманітаристики (А.В. Фурман і його наукова школа [23; 24; 27]).

У контексті даного методологічного підходу передусім зазначимо, що, організуючи психологічне пізнання, потрібно зважати на те, що різновиди адаптаційної взаємодії індивіда і середовища виявляються як у процесному, так і результативному планах. Як справедливо зауважує В.А. Роменець, “все, що існує в людині і в олюдненому світі, є вчинковим процесом і його результатом. У цьому вузловому осередку буття виявляється активна творча взаємодія людини і світу” [15, с. 261]. Тому, на думку А.В. Фурмана, “психологічному аналізу на рівні суб'єкта відповідає та ділянка понятійного поля, яка описує **адаптацію як процес, а на рівні особистості – адаптацію як результат, або як ситуативний зріз**. Звідси, власне, й постає потреба дотримуватися термінологічної дисципліни у використанні понять: коли мова йде про перебіг адаптаційних процесів, структуру і динаміку адаптаційної активності, то слід говорити про “адаптивність, не- чи дезадаптивність” людини як суб'єкта своєї життєдіяльності, а коли має місце оформленість психічних процесів у вигляді станів і комплексів (страх, депресія, невротизм тощо), то буде правильним уживання термінів “адаптованість, не- чи дезадаптованість” особистості” [24, с. 15–16].

Пропонована автором система різнорівневих результатів адаптації ґрунтується на *методі категорійної типології*. Суть його полягає в тому, що за кожним із запропонованих

понятійних фіксацій адаптаційної активності закріплюється специфічне категорійне поле, котре й задає сферу їх застосування. Звідси висновуємо, що соціально-психологічна адаптація може функціонувати на двох рівнях: *соціальному та психічному* (див. *рис. 1*). Так, соціальний рівень адаптації передбачає взаємодію людини з оточенням. Як зазначає Філіп Лерш, переживання та поведінка здійснюються завжди у постійному круговому процесі комунікації індивіда зі світом; вони становлять, власне кажучи, діалог між людиною і світом. Таким чином, стверджує далі науковець, “життя людини та її переживання перебувають під знаком подвійної єдності: оскільки буття... здійснюється лише в зустрічах зі світом і поза ним не може мислитись, відтак душа і світ утворюють полярно співіснуючу єдність. І багатоманітність того, що відбувається в людині під час таких зустрічей, зберігається в єдності її особи” [3, с. 94]. Саме на цьому рівні функціонування адаптації відбувається соціальна адаптивність суб'єкта до зовнішнього світу і соціальна адаптивність особистості у складноструктурованому вітакультурному просторі. До конкретної особи оточення висуває певні очікування і вимоги з тим, щоб вона власну поведінку будувала відносно них. Однак потрібно врахувати й те, що “людина... ніколи не зіштовхується із “світом як таким”. Вона завжди має справу із світом, зупиненим і відкалькованим у формах і категоріях культури” [33, с. 156]. Культура – це специфічний щабель буття і, зокрема, життя. Із таким підходом, як підкреслює Г.О. Балл, узгоджуються зусилля з опрацювання “вітакультурної методології” (А.В. Фурман), а також трактування “підвищення культури” як “досягнення кращого, вищого способу життя в ієрархії Світової Життєвості” (Д. Гарсія). У широкому розумінні культуру Георгій Олексійович характеризує як “сукупність складників людського буття, що забезпечують соціальну пам'ять і соціально значущу творчість, або, інакше кажучи, *репродуктивно-нормативну* функцію (для її характеристики часто – якщо не йдеться про примітивні суспільства – застосовують поняття *цивілізації*) та функцію *діалоговотворчу*” [2, с. 28].

Отож особа, котра зростає фізично і утверджується соціально, активно освоює і перетворює життєвий простір. Саме завдяки цій активності весь життєвий шлях людини, відображення нею соціально-психологічної реальності перетворюється у динамічну двосторонню

Рис. 1.
Рівні функціонування соціально-психологічної адаптації

взаємодію з оточенням [11]. Жива істота та її довкілля відповідно взаємно пов'язані, творять одну біполярну цілість. Той, хто уявляє живого індивіда в ізоляції від його довкілля, зауважує Філіп Лерш, вдається до теоретичної фікції [8]. Водночас вітакультурний простір, характеризуючись складністю і невичерпністю, організується у свідомості кожної особистості як багаторівнева структура. У будь-якому разі кожен індивід постає як: 1) суб'єкт конкретно-ситуативних, міжіндивідних взаємостосунків, які виникають у певній життєвій ситуації; 2) член сімейного колективу як малої соціальної групи, котра асоціюється з його особистісним простором; 3) учасник професійної спільноти, котра формує конкретне "організаційне довкілля" (за В.П. Казміренком, [6, с. 17]), у якому відбувається реалізація соціальних властивостей людей, об'єднаних спільними цілями діяльності; 4) представник окремого етносу і нації, оскільки "людина як соціальна істота можлива лише за умов культурного середовища" [25, с. 20]; 5) особа, котра живе у певну історичну епоху, тобто життєстверджується в історично змінному світі; 6) універсум, котрий здатний гармонізувати взаємини із Всесвітом і підтримувати зв'язок із ковітальною культурою всього людства.

Результативний аспект функціонування адаптації пов'язаний із психічним рівнем її функціонування. Саме психічне, зауважує В.А. Роменець, є "образом буття, його зрізом, що уможливорює самопізнання світу через живу істоту" [15, с. 262]. У даному контексті мовиться про особистість дещо в іншому ракурсі, ніж на соціальному рівні пристосування. Спробуємо розібратися у коректному використанні наукових понять. Г.О. Балл здійснив конкретизацію розуміння терміну "особистість" у психологічному дискурсі. Зокрема, він пише, що "...чимало плутанини додає та обставина, що у сучасному людинознавстві (не кажучи вже про повсякденне мовлення) «особистістю» називають і певну якість індивіда, і самого індивіда – носія цієї якості" [2, с. 140]. Коли мовиться про процесний план адаптації, доцільно, на нашу думку, використати категорію особистості у першому значенні. Маємо на увазі ту "якість індивіда, яка дозволяє йому – способом, індивідуально й типологічно специфічним, – прилучитися до культури й надалі функціонувати як суб'єкт культури (або, називаючи цю якість одним словом, – *особистість*), яка є найважливішою характеристикою цього індивіда саме як людини, особи" [Там само, с. 147]. Проте, стверд-

жує далі науковець, розрізняють й третє, проміжне психологічне трактування даного поняття, згідно з яким особистість розглядається як форма існування людини (Д.О. Леонтєв, О.В. Завгородня). Ми погоджуємося із О.В. Завгородньою, що особистість можна визначити як “вищу форму існування людини у світі, потенційно властиву всім людям, таку, що в кожному випадку реалізується своєрідно та різною мірою” [Там само, с. 145]. У даному контексті говоримо про внутрішній *психодуховний світ* особистості (А.В. Фурман), який також структурований певним чином. Адже душевне життя людини – не тільки замкнуте в собі ціле з інтегративним поєднанням ланок. Воно перебуває водночас і в цілісному зв’язку зі світом. Людина є тим, чим вона є, завдяки способу, яким переживає враження від навколишнього світу і як поводить себе в ньому. Відтак кожний організм, стверджує Філіп Лерш, “для саморозвитку і (життє)діяльності потребує певних умов у навколишньому світі, то відразу слід сказати, що ці умови не є якоюсь застиглою, незмінною системою. До певної міри організм здатний шляхом саморегуляції перебудовуватися відповідно до нового, незвичного оточення. Цей процес називаємо адаптацією” [8, с. 29].

Відштовхуючись від новоствореної методологічної концепції особистісної і соціальної адаптованості, нами дещо удосконалена наявна в наших попередніх наукових розвідках [16; 17] модель-конфігуратор пристосованості особистості у зовнішньому і внутрішньому світах, розроблена спільно з А.В. Фурманом (*рис. 2*). Процедура конфігурування, запозичена із концепції системно-мислєдіяльної методології Г.П. Щєдровицького, пояснює та аргументує “процес синтезу різних знань про об’єкт та їх наступне зведення у єдине надскладне знання-систему” [34, с. 653]. Зважаючи на методологічну концепцію рівнів функціонування соціально-психологічної адаптації (*рис. 1*), коротко охарактеризуємо основний зміст здобутого синтетичного знання про вищезгадані феномени соціальної адаптивності та особистісної адаптованості.

Подане в моделі структурування вітакультурного простору (ситуація, простір, довкілля, середовище, світ, Всесвіт), на нашу думку, дає змогу більш диференційовано подати палітру реального поетапного взаємопристосування особистості у світі і визначити системоутворювальну роль певної адаптаційної структури індивіда стосовно інших (від адап-

тивності аж до дезадаптивності). Першочергове значення має *психічна переорієнтація* особистості, яку характеризують як вироблення таких оцінок і розуміння ситуації, котрі відповідають ціннісним орієнтаціям і прийнятним нормам та еталонам поведінки нової групи [10, с. 46–48]. Цей етап часто містить і процеси зміни та формування нових соціальних настановлень, хоча у більшості випадків психічна переорієнтація залишається на рівні соціального конформізму і не призводить до істотних змін. На другому етапі як особистість, так і її соціально-культурне оточення проявляють *взаємну терплячість* до цінностей, норм і форм учинення один одного, визнаючи їх рівнозначущість. Далі відбувається процес внутрішнього прийняття індивідом основних цінностей оновленого довкілля, а водночас і визнання останнім ціннісних положень у соціумі, котрі є його *адаптацією до середовища*. Тут процес акомодатії слугує методом розв’язання соціальних конфліктів. Повне пристосування виникає тоді, коли індивід цілком відмовляється від своїх попередніх цінностей й асимілюється до певної вітакультурної ситуації: так постає *адаптація у довкіллі*. Однак зауважимо, що знання попередньої системи культурних переконань ніколи повністю не зникає із психіки індивіда. Воно часто залишається там у ролі несвідомих архетипових елементів ковітальної культури народного загалу. Тому привласнення нових цінностей і норм не завжди руйнує попередні навіть на рівні окремої особистості: воно лише витісняє їх із сфери свідомості [1; 10; 17].

Водночас рівень розиткового перебігу особистісної адаптованості людини як основоположного поведінкового конструкта спричинюється не лише її зовнішньою поведінкою та вчинками, а ще й психоемоційним станом індивіда, адже саме “зовнішні чинники впливають на особистість через її внутрішнє, природжене, раніше набуте” (С.Л. Рубінштейн) [21]. Відтак актуальним видається виокремлення особи як психодуховної субсистеми, внутрішній світ якої також структурований відповідним чином (див. *рис. 2*). Передусім мовиться про *психодуховний матеріал* (А.В. Фурман), який “утворюється із «суміші» психічного, феноменального, природного (життєві процеси, душевні стани, особистісні властивості, людський потенціал) і духовного, ноуменального, вічного (екстаз, свобода, віра, творчість)” [24, с. 6]. Зазначимо, що у даному контексті адаптивна активність особистості не

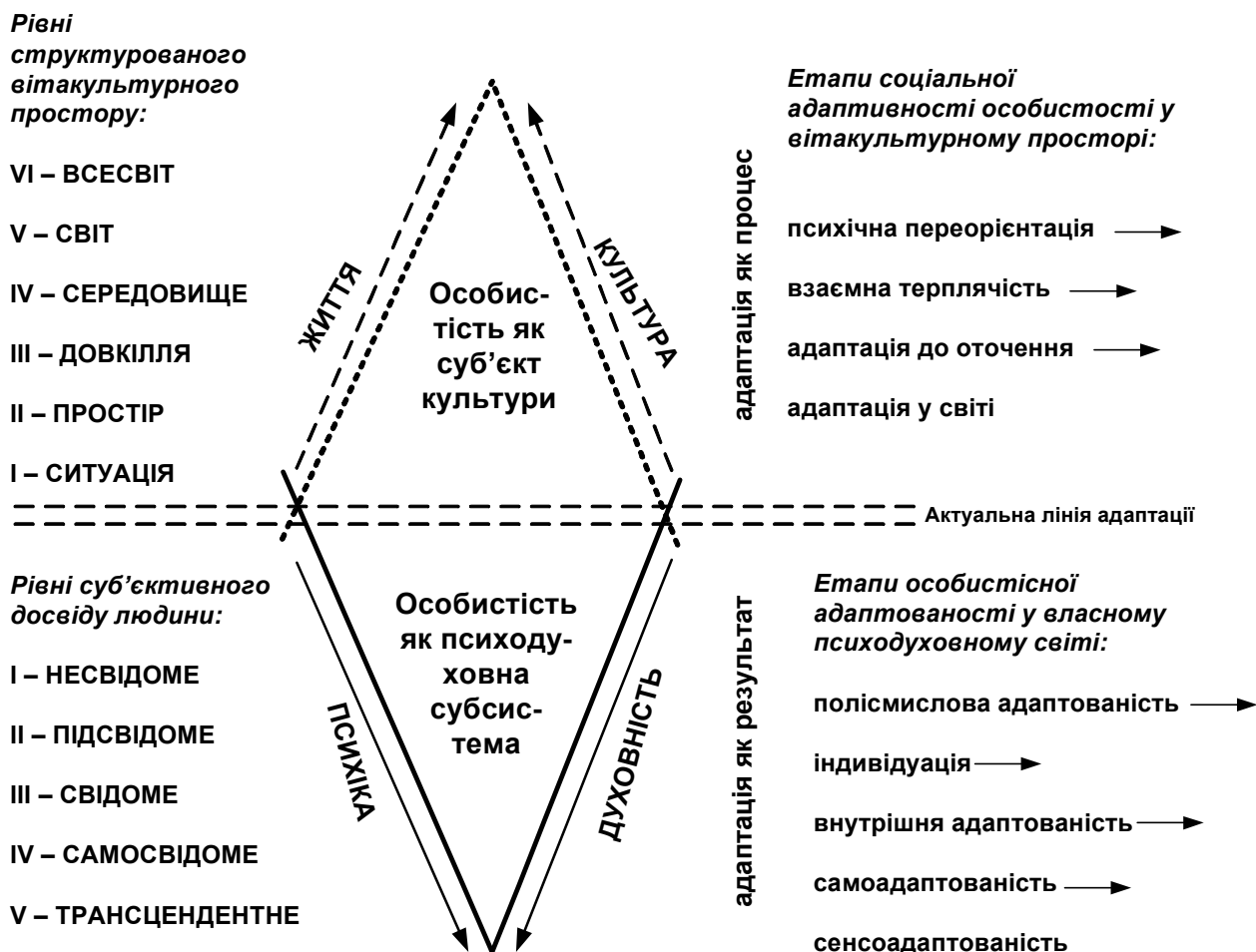

Рис. 2. Модель-конфігуратор адаптації особистості у системі структурованого вітакультурного простору і внутрішнього психодуховного світу

обмежується спрямованістю на соціальне оточення. Її інтенційним об'єктом постає і внутрішній стан, власні характерологічні ознаки, вибори і рішення, норми і духовні цінності, вчинки та їх результати. Відтак нами виокремлено наступні рівні суб'єктивного досвіду людини: несвідоме, підсвідоме, свідоме, самосвідоме, трансцендентне.

Несвідома психіка, за К.Г. Юнгом, поєднує особисте і колективне несвідоме. Біологічні інстинкти він образно назвав “душами” і відвів їм простір індивідуального несвідомого, а до колективного несвідомого відніс сферу, де зберігається досвід попередніх поколінь, котрий утворений сукупністю архетипів [14; 35]. У випадку повної реалізації трьох принципів причинності (“внутрішнє – майбутнє – мета-

системне”) головною силою сфери колективного несвідомого, на думку О.Є. Фурман (Гуменюк), треба вважати духовність, а ядро особистості повинні утворювати інкарнації духовності – святості і святині [30]. Саме остання сприяє розгортанню процесів полісмілової адаптованості особистості і наближенню людини до найвищого рівня її адаптації у власному психодуховному світі – сенсоадаптованості.

Рівень підсвідомого утримує “весь досвід, котрий не усвідомлюється даного конкретного моменту, але здатний легко чи спонтанно повернутися у свідомість” [28, с. 12–13]. Відтак підсвідоме характеризується процесом індивідуації – адаптацією тваринних інстинктів до існуючої культури. Натомість свідомість,

за твердженням А.В. Фурмана, – це “не-об’єктивне і позапредметне *ніщо* й одночасно досвідно та історично *все*, а відтак удіяльно інтенційна, субстанційно напружена, максимально прихована сторона людського буття, яка сутнісно не є статика, а динаміка, не структура, а мультифункціонал, не залежність, а свобода, не даність, а екзистенція” [26, с. 38]. Треба згадати ще, що К.Г. Юнг припускає існування компенсаторного зв’язку між свідомістю і несвідомим. Він має на увазі, що несвідоме зрівноважує притаманні для свідомості однобічність і звуженість, говорить людині про те, чого вона не зауважила чи не почула внаслідок зумовленого конкретною ситуацією напрямку думок, і допомагає їй його збагнути [8]. Як стверджує М.К. Мармадашвілі, “свідомість наша живе в напруженому полі, окресленому рамками смислів, і ясність у ній можлива лише тоді, коли ми володіємо мовою цих смислів” [27, с. 18].

Свідомість і самосвідомість, зазначає О.Є. Фурман, розглядаються як одні з ключових, власне категорійних, понять психології. Свідомість постає, – пише дослідниця, – як спосіб відношення особи до об’єктивної дійсності, а самосвідомість визначає її ставлення до власних потреб, схильностей, мотивів, переживань тощо [31, с. 51]. Рівень самосвідомості спричинює розгортання рефлексії – заново аналізуються варіанти вибору, ретроспективно оцінюється і переоцінюється кожен з них, припускається інший спосіб розв’язання проблеми. Така внутрішня “робота” звичайно не має загально визначених і фіксованих часових меж: вона може тривати від кількох хвилин до декількох місяців, і навіть років. Це і буде процес самоадаптації. Передусім мовиться про смисли, які характерні для певних типів духовної діяльності і належать до “норм-ідеалів” [2].

Рівень трансценденції обстоює ідеальну потребу пізнання (світу, себе, сенсу і свого призначення у житті) – духовність [32]. Складність соціально-психологічного дослідження цього феномена спричинена, з одного боку, його буттєвою всезагальністю, що повно не може бути пізнана науковим методом, з іншого – індивідуальною унікальністю форм духовності і душевних станів, які важко розпізнати, відстежити, а тим більше спрогнозувати чи відтворити. В.В. Знаков усе розмаїття підходів до проблеми духовності зводить до чотирьох основних напрямків, що вбачають її сутність у: 1) продуктах життєдіяльності, 2) ду-

ховних станах, 3) формах саморозвитку і самореалізації і 4) релігійній свідомості [5]. Найкращі умови для плекання духовності розгортаються, на думку Філіпа Лерша, в трансперсональних прагненнях. Адже в трансперсональних рушіях людина засвідчує себе як істоту особливого виду. І коли запитати, підкреслює науковець, яку назву слід дати цьому видові, ми аж ніяк не зможемо обійтися без уявлення про “духовне”. Адже дух означає ““буття-понад-собою”, трансцендентність, можливу участь у тому, що перебуває по той бік індивідуального буття і його потреб” [8, с.116]. Саме на рівні трансцендентного людина може досягнути стану сенсоадаптованості.

Аналіз поданої моделі показує, що загальна картина перебігу пристосувальницької активності у діаді “особистість – вітакультурний простір” має складну діалектичну природу, оскільки особистість прагне зберегти рівновагу всередині своєї унікально своєрідної субсистеми і водночас гармонізувати взаємовідносини з довкіллям.

Як нами наголошувалося вище, з метою наведення категорійного ладу у сучасній концепції соціально-психологічної адаптації потрібно насамперед віднайти адекватний методологічний підхід, що уможливив би логіко-системне поєднання між собою базових категорій пристосованості у форматі “свідоме-несвідоме”. Зазначені проблемні завдання, на нашу думку, найоптимальніше розв’язати на основі *типологічного методу*, який, “зрештовлюючи вимоги або принципи кватерності (формула “3+1”), або принципу квінтетності (“3+1=1”), актуалізує процеси *ап’іорного пізнання*, а відтак і процедури колективної та індивідуальної мислєдіяльності у широкому контексті професійного методологування – від створення мислєсхем ідеальних об’єктів та сутностей до побудови їх категорійних матриць, поліпредметних теоретичних моделей та методологічних план-карт дослідження” [23, с. 193]. Для прикладу наведемо мислєсхеми, що створені переважно у контексті утвердження *вітакультурної методології*. У нашому досвіді моделювання принцип четвєртинності доповнений п’ятим елементом. Відтак можна уявно побудувати дві базових моделі, які розкривають типологію співмірності рівнів адаптованості та домінуючих індикаторів свідомості у суб’єктивному досвіді людини під час пристосовування.

Перша мислєсхема розкриває характеристику основних рівнів адаптаційних процесів.

Найнижчим щаблем у ієрархічній моделі особистісної адаптованості вважається дезадаптованість, за якої під впливом психологічних чинників відбуваються: 1) розпад стереотипної системи відносин, втрата значущих цінностей, котрі супроводжуються негативними емоційними переживаннями суб'єкта та нездатністю реально оцінювати ситуацію; 2) невизнання особою схвалених у певному соціумі норм і зразків поведінки; 3) заперечення дійового пристосування особистості до навколишнього світу, коли у неї фактично перекриваються шляхи для розгортання творчої активності, духовної врівноваженості, внутрішньої свободи; 4) неадекватність самооцінки, невідповідність її оцінці значущих інших [17]. При спробах подолання даної проблеми слід враховувати таку закономірність: чим насиченішим є мікросередовище людини і чим кардинальніші зміни відбуваються у ньому за короткий відрізок часу, тим імовірніше виникнення у неї дезадаптованості. Однак зауважимо, що питання особистісної дезадаптованості має не лише негативне значення. Певна, здебільшого внутрішня невелика дезадаптація індивіда навіть необхідна, адже вона спонукає його інтенсивну психічну діяльність і врешті-решт забезпечує прискорений розвиток. Характерно, що кожному суб'єкту властива індивідуальна міра персональної дезадаптованості, яка є оптимальною для нього з погляду реалізації актуально наявних внутрішніх потенцій [24]. Тільки усвідомлюючи і вирішуючи власні адаптаційні проблеми, особистість гармонізує взаємини із соціумом і в такий спосіб сама формує свою індивідуальність.

Аналізуючи полярні характеристики адаптованості-неадаптованості слід згадати творчий доробок В.А. Петровського, котрий обґрунтовує принцип надситуативної активності – вихід за межі ситуації. “Стати над ситуацією – означає діяти, перевищуючи “порогові вимоги” ситуації, ніби піднімаючись над ними” [13, с. 86]. Вчений також визначає критерій неадаптованості, який відображає вимоги постулату зважливості – співвідношення мети і результатів діяльності. Надситуативна активність полягає не тільки в надлишковому діянні, а у породженні конфронтаційних відношень між запланованим і досягнутим. При цьому виявляється, що неадаптивна стратегія діяння має переваги над адаптивною, тому що прогнозується імовірна невідповідність аж до суперечності між метою і майбутнім результатом певної дії [12; 13].

За останні роки, на думку В.А. Петровського, особливого значення набула неадаптованість. Якщо раніше вона сприймалася як хворобливе відхилення від деякої норми, то нині переважно асоціюється з активною позицією людини в житті. На категоріальному рівні аналізу “адаптованість – неадаптованість” можуть бути розкриті як “тенденції функціонування цілеспрямованої системи, котрі характеризуються відповідністю (невідповідністю) між її цілями і досягнутими у процесі діяльності результатами” [13, с. 11]. Адаптованість виявляється в узгодженні цілей і результатів, а неадаптованість – у суперечливості між ними: намір не співпадає з діянням, задум – із втіленням, стимул до дії – з її наслідком [12, с. 26]. Автором окремо проаналізовані і виділені три найпоширеніші принципи адаптованості у різних загальнопсихологічних підходах до вивчення поведінки людини: а) гомеостатичний, б) гедоністичний, в) прагматичний.

Ідея гомеостазу перейшла із біологічних теорій, у яких стверджувалося, що всі реакції організму як системи, котра пасивно пристосовується до впливів середовища, покликані виконувати власне адаптивну функцію – повернути організм до стану рівноваги. Гомеостатичний варіант присутній і в зарубіжних теоріях особистості (З. Фройд, К. Левін, Л. Фестінгер, Ч. Осгуд). У змістовому просторі другого варіанту будь-які поведінкові акти спрямовані на максимізацію задоволення і мінімізацію страждання. Прагматичний варіант поширений у функціональній і когнітивній психології як положення про те, що будь-яка адаптивна поведінка забезпечує максимізацію користі (ефекту) у ситуації мінімальних психосоціальних витрат. Згадані принципи адаптації об'єднує те, що у них поведінка підпорядкована чітко визначеній меті. “Підпорядкування активності якій-небудь раніше заданій нормі чи цілі і становить сутнісну особливість поведінки суб'єкта, котра характеризується як адаптивна” [13].

А.В. Фурман використовує також категорію “псевдоадаптованість”, зазначаючи, що ступінь неадаптованості може бути різним: одна справа, коли особистість усвідомлює це, і зовсім інша, коли не помічає й, відповідно, не враховує під час розгортання процесів психорегуляції своєї поведінки. Звідси, власне, й постають два рівні диференціації неадаптованості: а) неочевидна, напівусвідомлена (т. зв. псевдоадаптованість) і б) очевидна, усвідомлена. У

ситуаціях псевдоадаптованості “психологічна ситуація сприймається індивідом як нормальна, хоч деякі її характеристики (наприклад, факти непорозуміння, конфліктність тощо) сигналізують про зародження неблагополуччя у його взаєминах з навколишнім світом” [24, с. 34]. Особистість переважно залишається глухою до цих сигналів і не осмислює їх, внутрішньо не приймає і не інтеріоризує. Особистісна адаптованість, зі свого боку, – це “інтегральна психоформа внутрішнього світу людини, яка характеризує її як свідомого члена окремої соціальної спільності (група, колектив, нація), має культурно-історичне походження, відображає відповідність між цілями і результатами взаємодії-активності з оточенням, поєднує позитивний вияв вищих психоформ (ставлення, оцінки, установки, прийняття, самооцінки, переконання, психічний образ тощо) і є показником психологічного здоров’я” [Там само, с. 104]. Саме вона свідчить про гармонійність намірів і соціальних здобутків індивіда у суспільстві, задає певний набір моделей поведінки, дає змогу позитивно інтерпретувати власний ментальний досвід, формувати позитивну Я-концепцію, внутрішню готовність діалогічно взаємодіяти із соціумом. Принагідно зауважимо, що виділяють два рівні адаптивності людини: перший стосується відносин “організм – природне середовище”, а другий – системи “особистість – соціум”, на чому акцентують увагу вітчизняні психологи-дослідники [17].

Діяльність – це силова перетворювальна відповідь людини в її діалозі зі світом [3, с. 95]. І оскільки жодна інша жива істота не змушена так багато вчитись, як людина, то зрозуміло, що адаптація у її душевному житті відіграє набагато важливішу роль, ніж у тварини. Особа, натомість, як стверджує Філіп Лерш, створила поряд зі світом природи, мінливий світ культури. Такий світ має власний устрій та закони у структурах суспільства, у формі державних та правових інститутів, у витворах техніки, мистецтва, моралі та релігії, до яких людина повинна пристосуватись. “...Ця адаптація відбувається у формі пристосування і переорієнтації певних життєвих звичок, форм мислення і почувань, поведінки і самовираження, оцінок і хотінь” [8, с. 25].

Універсальною психоформою вітакультурної організації внутрішнього світу людини є творчість, відтак творення нормативних, духовно-моральних вчинків – це основна мета психокультурного становлення людини. В.А. Ро-

менець всебічно проаналізував логіку розгортання вчинку з його ситуаційною, мотиваційною, дійовою та післядійовою складовими. Варто звернути увагу на останню складову, щонайперше рефлексію, оскільки особа не тільки вибирає і приймає рішення, а й прагне обґрунтувати свій вибір після того, як він здійснений, оптимізуючи власні стосунки з довкіллям [15].

Друга мислесхема відображає домінуючі індикатори свідомості на різних рівнях суб’єктивного досвіду: у сфері несвідомого, підсвідомого, свідомого, самосвідомого і трансцендентного. Розкриємо сутнісний зміст поданої моделі більш детально з допомогою унаочнення (див. *табл.*).

О.Є. Фурман (Гуменюк) у зв’язку з цим стверджує, що суб’єктивність як констатуюча характеристика особистості людини має широке функціональне поле формовияву. Тому Я, сутнісно схарактеризовуючи особистість, постає “і як змістовно-динамічний аспект самосвідомості суб’єкта, і як особистісне ядро, яке зосереджує життєву енергію центральних уявлень і мотивів та виявляє її у спонтанній активності, і як найвище і найскладніше інтегральне утворення духовного світу людини, і як джерело діянь, тобто реальних змін, котрих вона домоглася в житті оточуючих людей і в самій собі, і як своєрідний інтеграл образів її суб’єктивної реальності” [29, с. 127]. Для вирішення завдань пропонованого дослідження щодо виокремлення індикаторів свідомості у суб’єктивному досвіді людини під час пристосування нами використана концепція суб’єктивності особистості В.А. Петровського [13], який свого часу запропонував модель вільного спричинення через виділення чотирьох іпостасей Я – іманентного, ідеального, трансцендентального і трансфінітного.

У стані резигнації під час дезадаптованості актуалізується на несвідомому рівні, на нашу думку, трансфінітне Я. Воно характеризує “цільову (прикінцеву) причину” самозумовлення особистості, яка “передбачає наявність *переживання* безмежності свого існування у світі, а також його повноти та актуальності, нескінченності і святості, повної свободи і необмеженої духовності” [29, с. 129]. Основним механізмом пристосованості при цьому постає психічний захист особистості.

Рівень неадаптивності пов’язаний з надситуативною активністю особи. Підсвідомість задіює резерви іманентного Я суб’єкта, яке постає матеріальною причиною його само-

Таблиця

Особистісна адаптованість людини як суб'єкта розвитку власного психодуховного світу

Психічні рівні розвиненості людини у соціумі як особистості	Рівні адаптованості	Види активності	Суб'єктивний досвід: домінування індикаторів свідомості	Механізми пристосованості
Низький і дуже низький	Деадаптованість	Стан резигнації (падіння активності)	Несвідоме: трансфінітне Я	Психічний захист
Нижче середнього	Неадаптованість	Надситуативна активність	Підсвідомість: іманентне Я	Неприйняття
Середній	Адаптованість	Адаптивна активність	Свідомість: реальне Я	Поіменування (називання)
Вище середнього	Діяльність	Перетворювальна активність	Самосвідомість: Я-концепція	Рефлексія
Високий і вкрай високий	Вчинок та його екзистенційні форми (духовності, творчості, свободи тощо)	Вчинкова активність	Трансцендентність: інтуїтивне Я, Самість	Осяяння, переображення

зміни, характеризується “парадоксальним реалістичним наповненням “ось-тут-буття”, наповнене імпульсами, інтуїціями, домислами і передчуттями, для вияву яких потрібен стан синхронічного спричинення, тобто детермінуюча роль невлімового “тут-і-тепер”, а також “наявне в неіснуючому”, визначаючи внутрішній бік мотивації людини як рівнодійну всіх її спонукальних сил та умову їх постійного упредметнення” [Там само, с. 128]. Основний механізм адаптації виражається як неприйняття людиною деяких ситуацій свого буття.

На свідомому рівні суб'єктивного досвіду людини особистісна адаптованість виявляється посередництвом адаптивної активності через актуалізацію Я-реального. Основним механізмом пристосування є поіменованість. Адже, як стверджував Мераб Мармадашвілі, “те, що не поіменоване людиною, для неї не існує” [27, с. 22]. Тому на свідомому рівні людина стикається із доцільністю внутрішньої адаптованості до своєї зовнішності і власних вітальних можливостей, інтелектуальних та емоційних особливостей, результатів своєї діяльності і власного соціального статусу, нарешті до себе, як цілісної особистості, котра має індивідуальну неповторність і певні ціннісні орієнтації [20, с.137].

Самосвідомість, на думку Л.С. Виготського, визначається як пошук і пізнання особистістю

своєї Я-концепції та ідентичності. Саме завдяки самосвідомості особа приймає себе як індивідуальну реальність, яка виокремлюється в довкіллі на підґрунті своєї неповторності та унікальності [31]. Перетворювальна активність спонукає задіяння механізмів рефлексії з метою покращення адаптації та активізації діяльного стану індивіда.

Найвищим індикатором свідомості у суб'єктивному досвіді особистості вважаємо інтуїтивне Я або Самість. У зазначеному теоретичному висвітленні особистісна адаптованість формовиявляється через учинок, духовність, творчість, що найбільш повно проявляються під час трансцендентування. Під духовним розуміють “такий момент, коли діємо, виходячи із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв'язок з енергією Універсума” [31, с.59]. Адже трансцендентальне Я існує в “умовному просторі (поза знаходженням) і часі (поза-часове), сутнісно утримує думку, котра мислить себе, є джерелом і засадою самої себе” [29, с.129]. Вища самість (“внутрішній бог” за Р. Ассаджолі) обстоює ідеальну потребу пізнання (світу, себе, сенсу і свого призначення у житті) – духовність [32]. При цьому Самість або інтуїтивне Я – повноправний “Автор творчої діяльності і самоздійснення” (З.С. Карпенко) [29].

ВИСНОВКИ

1. Соціально-психологічна адаптація – інтегральна психоформа внутрішнього світу людини, сутнісний зміст якої відображає постійний процес і результат її активного пристосування у довікллі і психодуховному світі, що досягається завдяки діалогічній паритетній взаємодії особи із соціумом, самоствердженню його як досконалої особистості, творенню нею низки екзистенційних вартостей для збагачення власного ментального досвіду та гармонізації взаємостосунків з оточенням. З метою дотримання понятійної етики доцільно розмежовувати особистісний та соціальний пласти адаптації. Відтак доречно виокремити соціальну адаптивність суб'єкта у вітакультурному просторі та особистісну адаптованість людини у власному психодуховному світі.

2. Аналіз моделі-конфігуратора показує, що загальна картина перебігу пристосувальницької активності у діаді “особистість – вітакультурний простір” має складну діалектичну природу, оскільки особистість прагне зберегти рівновагу всередині своєї унікально-своєрідної підсистеми і водночас гармонізувати взаємовідносини з довікллям.

3. У контексті вітакультурного буття універсума особистісна адаптованість характеризується наявністю своєрідної ієрархічної моделі функціонування рівнів адаптаційних процесів (деадаптованість – неадаптованість – адаптованість – діяльність – вчинок, духовність, творчість). Пристосувальницька активність особи постійно змінюється, внаслідок чого маятник адаптивності у системі “суб'єкт – довіклля” має тенденцію до ускладнення від творчості та адаптованості (гармонійні зміни) аж до неадаптованості та дезадаптованості (дисгармонійні зміни). Однак зростання негативних тенденцій в адаптаційній сфері людини має і позитивний аспект, оскільки зумовлює загострення її психологічної боротьби з оточенням, котра актуалізує процеси переживання, мислення, волі, увесь її життєвий потенціал.

4. Задля наведення категорійного ладу у сучасній концепції соціально-психологічної адаптації нами використано *типологічний метод* у контексті вітакультурної методології, що уможливив логіко-системне поєднання між собою базових категорій пристосованості у форматі дихотомії “свідоме – несвідоме”. Новостворена мислесема відображає домінуючі індикатори свідомості на різних рівнях суб'єктивного досвіду: у сфері несвідомого, підсвідомого, свідомого, самосвідомого і трансцендентного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 92-100.
2. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в методології людинознавства / Г.О.Балл. – К.: Видавництво ПП “СКД”, 2017. – 204 с.
3. Гуманістична психологія : антологія : у 3 т. / [упор. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна)]. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – 2001. – 252 с.
4. Гуманістична психологія : антологія : у 3 т. / [упор. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна)]. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 2 : Психологія і духовність : (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 2005. – 279 с.
5. Знаков В.В. Духовність человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – № 9. – С. 104–114.
6. Казміренко В. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій / В.Казміренко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 5-29.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 584 с.
8. Лерш Ф. Структура особи / Філіп Лерш; наук. ред. Р.Трача і В. Андрієвської; передне слово Р.Трача; пер. з нім. І.Іващенко [та ін.]; Наук. т-во Шевченка в Америці. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2014. – 560 с.
9. Матюшкин А.М. Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1982. – №4. – С. 5–17.
10. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Єреван: Изд-во Армянской ССР, 1988. – 364 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму / Л. Орбан-Лембрик // Психологія і суспільство. – 2004. – № 1. – С. 71-82.
12. Петровский А.В. Проблемы развития личности с позиций социальной психологии / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1984. – №4. – С. 15–29.
13. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности / В.А.Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.
14. Психология: словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1991. – 494 с.
15. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А.Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А.М'ясоїд; відп. ред. А.В.Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296с.
16. Ревасевич І. Психологічні інваріанти особистісної адаптованості школярів у системі модульно-розвивального навчання // І. Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 109-127.
17. Ревасевич І. С. Психологічна структура і динаміка особистісної адаптованості учнів загальноосвітніх шкіл: дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.07 /

І. С. Ревасевич. – Івано-Франківськ, 2007. – 234 с.

18. Ротенберг В.С. Поисковая активность и адаптация / В.С.Ротенберг, В.В. Аршавский. – М.: Наука, 1984. – 192 с.

19. Санникова О. П. Адаптивность личности: [монография] / Санникова О. П., Кузнецова О. В. – Одесса: Издатель Н. П. Черкасов, 2009. – 258 с.

20. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси, 1989. – 208 с.

21. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій А. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 508 с.

22. Фурман А. В. Психодіагностика : [навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни] / Анатолій В. Фурман. – 3 вид., скор. – Тернопіль, 2015. – 64 с.

23. Фурман А. В. Ідея і зміст професійного методологування : [монографія] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 378 с.

24. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості: [наукове видання] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.

25. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [наук. вид.] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.

26. Фурман А.В. Свідомість як онтопсихічна дійсність: сутнісні контури пізнання / Анатолій В. Фурман // Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень: тези II міжнар. наук.-практ. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 21 березня 2018 р. / відп. ред. О.В.Дробот; ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. – К.: Талком, 2018. – С. 35-39.

27. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4 (70). – С.16-38.

28. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: Лекція / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.

29. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

30. Фурман (Гуменюк) О.Є. Спонтанно-духовна організація Я-концепції універсума: Лекція / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 40 с.

31. Фурман О. Я-концепція як предмет багатаспектного теоретизування / О.Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – № 1-2 (71-72). – С. 38-67.

32. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от “внешнего” и “внутреннего” / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – Т.16, № 2. – С. 15-25.

33. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу / Ю.Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 154-166.

34. Щедровицкий Г.П. Избранные труды / Г.П. Щедровицкий. – М.: Шк. Культ. Политики, 1995. – 760 с.

35. Юнг К. Аналитическая психология / К.Юнг // История зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 143-170.

REFERENCES

1. Ball G.A. Poniatie adaptatsii i ego znachenie dlia psikhologii / G.A. Ball // Voprosy psikhologii. – 1980. – № 1. – S. 92-100.

2. Ball H.O. Ratsiohumanistychna oriiientatsiia v metodolohii liudynoznavstva / H.O.Ball. – K.: Vydavnytstvo PP “SKD”, 2017. – 204 s.

3. Humanistychna psikhohohiia : antolohiia : u 3 t. / [upor. i nauk. red. Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraina)]. – K. : Univ. vyd-vo PULSARY, 2001. – T. 1 : Humanistychni pidkhody v zakhidnii psikhohohii KhKh st. – 2001. – 252 s.

4. Humanistychna psikhohohiia : antolohiia : u 3 t. / [upor. i nauk. red. Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraina)]. – K. : Univ. vyd-vo PULSARY, 2001. – T. 2 : Psikhohohiia i dukhovnist : (Svitohliadni aspekty humanistychno zoriientovanykh napriamiv u suchasni zakhidnii psikhohohii). – 2005. – 279 s.

5. Znakov V.V. Dukhovnost cheloveka v zerkale psikhologicheskogo znaniia i religioznoi very / V.V.Znakov // Voprosy psikhologii. – 1998. – № 9. – S. 104-114.

6. Kazmirenko V. Sotsialno-psikhohohichna rehuliatsiia diialnosti orhanizatsii / V.Kazmirenko // Psikhohohiia i suspilstvo. – 2004. – № 2. – S. 5-29.

7. Leontev A.N. Problemy razvitiia psi-khiki / A.N. Leontev. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1981. – 584 s.

8. Lersh F. Struktura osoby / Filip Lersh; nauk red. R.Tracha i V. Andriievskoi; perednie slovo R.Tracha; per. z nim. I.Ivashchenko [ta in.]; Nauk. t-vo Shevchenka v Amerytsi. – K.: Univ. vyd-vo PULSARY, 2014. – 560 s.

9. Matiushkin A.M. Psikhohohichskaia struktura, dinamika i razvitie poznvatelnoi aktivnosti / A.M. Matiushkin // Voprosy psikhologii. – 1982. – №4. – S. 5-17.

10. Nalchadzhian A.A. Sotsialno-psikhohohichskaia adaptatsiia lichnosti (formy, mekhanizmy i strategii) / A.A. Nalchadzhian. – Erevan: Izd-vo Armianskoi SSR, 1988. – 364 s.

11. Orban-Lembryk L. Zalezhnist povedinky osobystosti vid vplyvu problemohennoho sotsiumu / L. Orban-Lembryk // Psikhohohiia i suspilstvo. – 2004. – № 1. – S. 71-82.

12. Petrovskii A.V. Problemy razvitiia lichnosti s pozitsii sotsialnoi psikhologii / A. V. Petrovskii // Voprosy psikhologii. – 1984. – №4. – S. 15-29.

13. Petrovskii V.A. Lichnost v psiko-logii: paradigma subieektnosti / V.A.Petrovskii. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1996. – 512 s.

14. Psikhohohiia: slovar / Pod obshch. red. A.V. Petrovskogo, M.G. Iaroshevskogo. – 2-e izd. – M.: Politizdat, 1991. – 494 s.

15. Psikhohohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A.Romentsia: zb. st. / uporiad. P.A.Miasoid; vidp. red. A.V.Furman. – K.: Lybid, 2012. – 296s.

16. Revasevych I. Psikhohohichni invarianty osobystisnoi adaptovanosti shkoliariv u systemi modulno-rozvyvalnoho navchannia // I. Revasevych // Psikhohohiia i suspilstvo. – Ternopil : TNEU, 2007. – № 1. – S. 109-127.

17. Revasevych I. S. Psikhohohichna struktura i dinamika osobystisnoi adaptovanosti uchniv zahalno-osvitnikh shkil: dys. ... kand. psikhohoh. nauk: 19.00.07 / I. S. Revasevych. – Ivano-Frankivsk, 2007. – 234 s.

18. Rotenberg V.S. Poiskovaia aktivnost i adaptatsiia / V.S. Rotenberg, V.V. Arshavskii. – М.: Nauka, 1984. – 192 s.

19. Sannikova O. P. Adaptivnost lichnosti: [Monografiia] / Sannikova O. P., Kuznetsova O. V. – Odessa: Izdatel N. P. Cherkasov, 2009. – 258 s.

20. Sardzhveladze N.I. Lichnost i ee vzaimodeistvie s sotsialnoi sredoi / N.I. Sardzhveladze. – Tbilisi, 1989. – 208 s.

21. Furman A.A. Psykholohiia smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti: [monografiia] / Anatolii A. Furman. – Ternopil : TNEU, 2017. – 508 s.

22. Furman A. V. Psykhodiahnostryka : [navch.-metod. modulnyi kompleks iz dystsypliny] / A. V. Furman. – 3 vyd., skor. – Ternopil, 2015. – 64 s.

23. Furman A. V. Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia : [monografiia] / Anatolii V. Furman. – Ternopil : TNEU, 2016. – 378 s.

24. Furman A.V. Psykhodiahnostryka osobystisnoi adaptovanosti: [naukove vydannia] / A.V. Furman. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2000. – 197 s.

25. Furman A.V. Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti: [naukove vydannia] / Anatolii V. Furman. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. – 132 s.

26. Furman A.V. Svidomist yak ontopsykhichna diisnist: sutnisni kontury piznannia / Anatolii V. Furman / / Psykholohiia svidomosti: teoriia i praktyka naukovykh doslidzen: tezy II mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Pereiaslav-Khmelnitskyi, 21 bereznia 2018 r. / vidp. red. O.V. Drobot; DVNZ “Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody”. – K.: Talkom, 2018. – S. 35-39.

27. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – № 4 (70). – S. 16-38.

28. Furman (Humeniuk) O.Ie. Problematyka Ya u psykhoanalitichnii teorii Zyhmunda Froida: Lektsiia / O.Ie Furman (Humeniuk). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 34 s.

29. Furman (Humeniuk) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: Navchalnyi posibnyk / O.Ie Furman (Humeniuk). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.

30. Furman (Humeniuk) O.Ie. Spontanno-dukhovna orhanizatsiia Ya-kontseptsii universona: Lektsiia / O.Ie Furman (Humeniuk). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 40 s.

31. Furman O. Ya-kontseptsiiia yak predmet bahatoaspektynoho teoretyzuvannia / O.Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2018. – № 1-2 (71-72). – S. 38-67.

25. Furman A. V. Psykhodiahnostryka : [navch.-metod. modulnyi kompleks iz dystsypliny] / A. V. Furman. – 3 vyd., skor. – Ternopil, 2015. – 64 s.

32. Chudnovskii V.E. Smysl zhizni: problema odnositelnoi emansipirovanosti ot “vneshnego” i “vnutrennego” / V.E. Chudnovskii // Psikhologicheskii zhurnal. – 1995. – T.16, № 2. – S. 15-25.

33. Shvalb Yu. Svidomist yak vidnoshennia liudyny do svitu / Yu. Shvalb // Psykholohiia i suspilstvo. – 2004. – № 4. – S. 154-166.

34. Shchedrovitskii G.P. Izbrannye trudy / G.P. Shchedrovitskii. – М.: Shk. Kult. Politiki, 1995. – 760 s.

35. Iung K. Analiticheskaia psikhologiia / K. Iung // Istorii zarubezhnoi psikhologii. Teksty. – М.: MGU, 1986. – S. 143-170.

АНОТАЦІЯ

Ревасевич Ірина Степанівна.

Особистісна адаптованість як багатопараметричне психодуховне утворення.

Дослідження висвітлює теоретичні уявлення щодо розуміння природи та особливостей соціально-психологічної адаптації особи до світу. У статті розглянуто сутнісне змістове наповнення двох рівнів функціонування адаптації – соціального і психічного. Доведено, що соціальний рівень пристосування окреслює взаємодію людини з оточенням, відтак відбувається соціальна адаптивність суб'єкта до зовнішнього світу і соціальна адаптивність особистості у складноструктурованому вітакультурному просторі. Психічний рівень передбачає виокремлення особи як психодуховної субсистеми (А.В. Фурман), де відбувається особистісна адаптованість до внутрішнього психічного виміру та особистісна адаптованість у власному психодуховному світі. Аргументована виняткова роль у пізнанні соціально-психологічної адаптації типологічного методу в контексті вітакультурної методології, суть якого полягає в тому, що за кожним із запропонованих понятійних фіксацій адаптаційної активності закріплюється специфічне категорійне поле, котре й задає сферу їх застосування. Розробка вказаного підходу і чітке виокремлення його методологічних засновків уможливило виділення домінуючих індикаторів свідомості на різних рівнях суб'єктивного досвіду: у сфері несвідомості – трансфінітного Я, у підсвідомості – іманентного Я, у свідомості – Я-концепції, у трансцендентності – інтуїтивного Я або Самості.

Ключові слова: адаптація, особистісна адаптованість, соціальна адаптивність, вітакультурний простір, внутрішній психодуховний світ особистості, дезадаптованість, неадаптованість, адаптованість, діяльність, вчинок, духовність, творчість; сфери несвідомого, підсвідомого, свідомого, самосвідомого і трансцендентного; трансфінітне Я, іманентне Я, реальне Я, Я-концепція, інтуїтивне Я, Самість, поіменованість, рефлексія, осяяння, переображення.

ANNOTATION

Iryna Revasevych.

Personal adaptability as a multi-parameter psychospiritual formation.

The research covers theoretical ideas about understanding the nature and features of socio-psychological adaptation of a person to the world. The essential content filling of two levels of adaptation functioning social and mental – are considered in the article. It is proved that a social level of adaptation defines the interaction of a person with the environment, therefore there is a social adaptability of the subject to the outside world and social adaptability of personality in a complex structured vita-cultural space. Mental level involves the isolation of a person as a psychospiritual sub-system (A. V. Furman), where personal

adaptation to the internal mental dimension and personal adaptation in own psycho-spiritual world happens. The exclusive role in cognition the socio-psychological adaptation of the typological method in the context of vita-cultural methodology is argued, the essence of which lies in the fact that for each of proposed conceptual fixations of adaptive activity, is fixed a specific category field, which sets the sphere of their application. The development of this approach and the precise singling out of its methodological foundations enables the allocation of dominant indicators of consciousness at different levels of subjective experience: in the sphere of unconsciousness – transfinite Self, in the subconscious – immanent Self, in consciousness – Self-concept, in transcendence – intuitive Self.

Key words: *adaptation, personal adaptability, social adaptability, vita-cultural space, internal psycho-spiritual world of personality, disadaptation, non-adaptability, adaptability, activity, action, spirituality, creativity; spheres of the unconscious, subconscious, conscious, self-conscious and transcendent; transfinite Self, immanent Self, real Self, Self-concept, intuitive Self, Self, naming, reflection, enlightenment, transfiguration.*

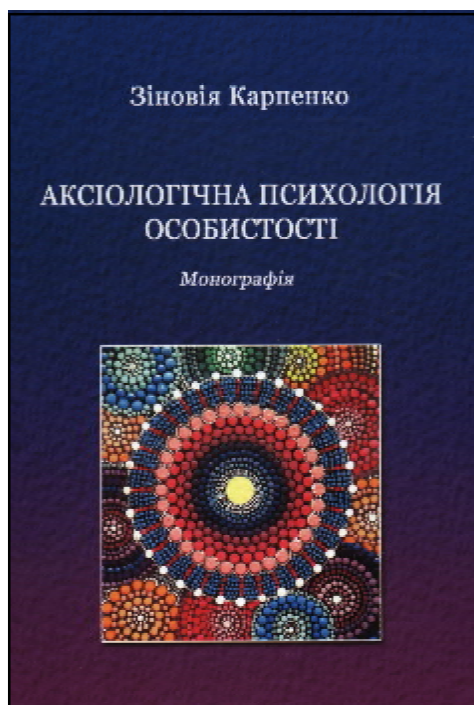
Рецензенти:
д. психол. н., проф. Саннікова О.П.;
д. психол. н., проф. Томчук М.І.

Надійшла до редакції 10.08.2018.
Підписана до друку 09.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Ревасевич І. Особистісна адаптованість як багатопараметричне психодуховне утворення / Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 132–145.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Карпенко З.

Аксіологічна психологія особистості: монографія. 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.

Монографію присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню аксіологічної психології особистості як новітньої царини персонологічних студій, суголосних сучасним науковим пошукам постнекласичних парадигмальних варіантів цілісного дослідження феномену особистості.

Досліджуються філософсько-психологічні джерела аксіологічної психології особистості, обґрунтовується авторська концепція її предмета і методу, згідно із висунутим принципом інтегральної суб'єктності здійснюється аксіопсихологічна реінтерпретація культурно-відповідних, психодинамічних, феноменологічних та психотерапевтичних аспектів аксіологічного персоногенезу. Наводяться докази аксіологічного повороту в психології особистості та підбиваються підсумки теоретико-методологічного конструювання.

Для дослідників у галузі теоретико-методологічних проблем психології загалом і психологічної персонології зокрема.

ДЕТАЛІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО ЗМІСТУ ЕТАПІВ МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Андрій ПІРНЯК

УДК 159.922 : 378.147

Andrii Hirniak

DETAILING OF THE PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL CONTENT OF MODULAR-DEVELOPMENTAL INTERACTION STAGES

Постановка суспільної проблеми. Інформаційний обмін та освітня взаємодія в епоху інтернет-глобалізації та постіндустріального суспільства потребують докорінного перегляду технологій традиційної системи навчання та розробки психологічно інтенсивних моделей освіти та самоосвіти сучасної молоді. За допомогою новітніх технологій студенти з різних куточків світу миттєво і легко налагоджують інтерактивні зв'язки, спілкуються та обмінюються полікодованими інформаційними блоками та емоційними віртуальними квестами в режимі реального часу. Отож уже усталені традиції комунікування сучасної студентської спільноти значно випереджають освітні технології та часто не враховуються науковцями у процесі напрацювання інноваційних теоретичних моделей у царині психології освіти. На наш погляд, значним потенціалом у цьому контексті володіє *модульно-розвивальна система навчання* А.В. Фурмана (див. **6; 10–19**), котра пропонує не лише більш органічну для нинішньої молоді блочно-модульну *форму* презентації різних фрагментів мозаїчної системи соціально-культурного досвіду, а й принципово нову *технологію взаємодії* як з викладачем-наставником, так і з полікодованим освітнім *змістом*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Очевидно, що основні наукові розвідки щодо різних аспектів згаданої модульно-розвивальної системи навчання центруються довкола науково-методологічної діяльності наукової школи професора А.В. Фур-

мана, котрий, власне, є її автором та ідейним натхненником низки оригінальних проектів і програмних наукових досліджень, що присвячені взаємопов'язаному розв'язанню складних освітніх проблем: формування інноваційно-психологічного клімату та розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції (О.Є. Фурман (Гуменюк), М.М. Липка), розвиток рефлексії, толерантності та духовного потенціалу людини (Я.М. Бугерко, О.Я. Шаюк), реалізація творчих інтенцій та креативності молоді (С.К. Шандрук, В.Г. Демків), оптимальні психологічні технології адаптації особистісної адаптованості (А.В. Фурман, І.С. Ревасевич), умови ефективною соціалізації та становлення особистості (А.А. Фурман, В.С. Біскуп, М.Б. Бригадир, О.С. Морщакова), проектування психодидактичних інструментів сучасного освітянина (Г.С. Гірняк, А.Н. Гірняк, Т.В. Козлова, В.О. Комісаров), новітні аспекти психодіагностики та психологічної експертизи (А.В. Фурман, Л.З. Ребуха), актуальні проблеми проектування задач та роботи психологічної служби (Т.Л. Надвична, З.І. Крупник), досвід і наукові результати багаторічного фундаментального соціально-психологічного експерименту з упровадження модульно-розвивальної системи навчання в освітній процес вітчизняних навчальних закладів (В.О. Комісаров, Н.Є. Ситнікова, В.І. Костенко, Н.І. Рибак, З.В. Шляхова та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Незважаючи на значне теоретико-методологічне

обґрунтування концепції, основних тематизмів, оргтехнології розгортання модульно-розвивального навчання та його окремих вище поданих аспектів, вважаємо за доречно звернути увагу на *деталізацію психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії* між викладачем та студентами як основними учасниками освітнього процесу сучасного закладу вищої освіти. Вважаємо, що саме психологічне наповнення змісту взаємодії ключових суб'єктів вищої школи України становить той малодосліджений, але інтегративний, аспект, який є справжньою базовою запорукою та важливою передумовою успішності ініційованих реформ в освітній сфері.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснити деконструкцію та деталізацію психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії задля досягнення їх функціональної інтегративності та оргструктурної наступності як цілісного вчинкового циклу, що проєктивно розгортається у вигляді інноваційної освітньої технології.

Виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Як межова філософська категорія, *взаємодія* тлумачиться як універсальна форма розвитку об'єктивного світу, що визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної чи ідеальної системи. Відтак вона є основою кожної системи та умовою встановлення різноманітних зв'язків і відносин між об'єктами (чи компонентами), включаючи причинно-наслідкові, каузальні. Також взаємодія розгортається із певною швидкістю у конкретному часопросторі й супроводжується обміном полікодованою інформацією [9, с. 282].

Педагогічна взаємодія – явище взаємозв'язку педагога та вихованців у навчально-виховному процесі, що реалізується через сумісні дії і характеризується їх особистісним взаємовпливом. Зазначена взаємодія завжди має предметно-діяльнісний характер, що зумовлений метою (соціалізація юні), структурою та організацією освітнього процесу. Особливими ознаками вказаної взаємодії є цілепокладання, планування досягнень бажаного результату та опосередкування довірливим спілкуванням. Порівняно із взаємодією формування педагогічних взаємин є менш керованим процесом, хоча усталені взаємостунки сприяють або перешкоджають перебігу

спільної навчальної діяльності [5].

Модульно-розвивальна взаємодія – науково спроектована, психомистецьки втілена та оргтехнологічно здійснювана інноваційно-психологічна співактивність учасників освітнього процесу, спрямована на добування, опрацювання, перетворення і самотворення спільного матеріального чи нематеріального (процес, стан, образ тощо) об'єкта пізнання-конструювання відповідно до особистих завдань вітакультурного розвитку (як цілісної системи знань, умінь, норм, цінностей) кожного учасника як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсуму (див. детально [12–14; 18–19]). Власне деталізацію психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії подаємо у *таблиці*.

Зазначена деталізація є продуктом глибокого порівняльного аналізу, теоретико-методологічного узагальнення, творчої рефлексії та значним чином авторської інтерпретації творчих здобутків представників наукової школи професора А. В. Фурмана за останні чверть століття [2; 3; 6; 8; 10; 11; 12; 14; 17; 18].

Слід зазначити, що психологічна природа розвивальної взаємодії відображає парадокс наукового пізнання: суть цілого можна виявити, тільки з'ясувавши сутність його частин (елементів, компонентів), хоча їх неможливо глибоко пізнати поза його розумінням. Це – основна ідея системного підходу до аналізу цього феномену як цілісного соціально-психологічного процесу, складовими якого є суб'єктні акти-впливи. О.В. Киричук зазначає, що в кожному такому елементарному акті гіпотетично наявні принаймні шість компонентів: 1) педагогічна задача; 2) соціально-комунікативна активність взаємостимулювальних сторін; 3) цінності, які обстоює кожен із учасників взаємодії; 4) норми, за якими організуються взаємини; 5) соціально-психологічна ситуація; 6) результат педагогічної взаємодії [4, с. 7].

Власне розвиток педагогічної взаємодії проходить кілька закономірних стадій – від просторового контакту, через психічний та соціальний взаємовплив особистостей і до педагогічно організованого, що ґрунтується на тих повноваженнях, які учитель одержує від суспільства разом із дорученням виконати громадянське замовлення – сформувати культурну, ментально зорієнтовану й активну людину-громадянина.

Таблиця

Психолого-педагогічний зміст етапів модульно-розвивальної взаємодії

Фази (періоди) (за А.В. Фурманом)	I. Інформаційно-пізнавальний: проблемно-ситуативна технологія добування знань		II. Нормативно-регуляторний: критично-регуляторна технологія нормування наукового знань, культурного досвіду	III. Ціннісно-рефлексивний: вартісно-світглядна технологія поширення здобутого соціально- культурного досвіду	IV. Духовно-креативний: духовно-спонтанна самореаліза- ція людського потенціалу учас- ників розвивальної взаємодії
	0. Чуттєво-естетичний	1. Наставничо-мотиваційний	2. Теоретично-змістовий	5. Системно-узгальнювальний	8. Спонтанно-креативний
Механізми	Здивування	Добування	Нормування	Самоусвідомлення	Самореалізування
Стиль освітньої взаємодії [3]	Фасилітаційний	Модеративний	Інгібіційний	Фасилітаційний	Інгібіційний
Сфери умов розгортання полімотивації	Пізнавальна мотивація – активізує навчально-пошукову активність та розумовий потенціал [16, с. 76]		Ментальна мотивація – зумовлює світоглядну активність та формує онтологічну картину світу особи		Мотивація самовдосконалення – вибір оптимальної лінії самопізнання індивідуального світу Я
Полімотивація освітньої діяльності [19 с. 87]	Мотивація творчої актуалізації індивіда як сукупність потреб у співоробітничстві, встановленні соціально-психологічного контакту між суб'єктами освітньої діяльності		Мотивація влади як низка потреб у впорядкуванні організаційно-освітніх відношень, як набір потреб у творчій рефлексії здобутих знань, умінь, норм і цінностей	Мотивація самоорганізації, самоповаги, упевненості у собі і престижу актуалізації і творенні власного Я та гуманного довкілля	Мотивація позитивного сенсу життя як комплекс потреб, творчій діяльності, самотворенні, свободі самовираження і самопрезентації
	Навчальний посібник та тезаурус як носії освітнього змісту		Модульно-розвивальний підручник як сценарій-технологія чи програма навчально-розвивальної взаємодії між суб'єктами освітньої діяльності		Освітня програма самореалізації студента
Механізм дії процесних циклів [18, с. 179]	Сприймання	Формується уявлення про власні та партнерські наміри, здібності, установки, розуміння контактування спричиняють взаємозацікавлення та інтерес один до одного)	Зіставлення з учасниками взаємодії, що базується на уподібненні себе іншому й водночас на визначенні унікальної відмінності між своїми і його діями	Ідентифікація: ототожнення учасника з іншими; емпатія; афективне сприйняття співпереживання, співвчужання у психоемоційній стані партнера по взаємодії	Розгортання явища атракції , що виявляється у процесі формування позитивних емоційних спонукань і сукупності таких відчуттів як симпатія, дружба, повага
	Взаємлізання	Формується уявлення про власні та партнерські наміри, здібності, установки, розуміння контактування спричиняють взаємозацікавлення та інтерес один до одного)	Становлення взаєморозуміння , котре спонукає усвідомлювати себе через партнера та його діяльність; розуміння та прийняття його цілі, мотиви, установки. Обмін ідеями, нормами, психодуховними формами	Розгортання процесу рефлексії : усвідомлення партнером того, як він сприймається та приймається співдіячем з освітньої взаємодії	Індивідуальне психоемоційне самовивільнення та колективне співтворення моделей чи символічних мислеобразів індивідуального та групового розвою

Продовження табл. 1

Етапи (за А.В. Фурманом)	0. Чуттєво-естетичний	1. Наставничо-мотиваційний	2. Теоретично-змістовий	3. Оцінювально-смысловий	4. Адаптивно-перетворювальний	5. Системно-узгальнювальний	6. Контрольно-рефлексивний	7. Духовно-естетичний	8. Спонтанно-креативний
Квінтесенція пошуково-розвивальної міжсуб'єктної взаємодії [11, с. 157]	Пошук нових приємних вражень, особистісне взаємозацікавлення викладача і студента на тлі позитивних емоцій, естетичних вражень, межових заходжень і духовних переживань	Ситуативно-вмотивований пошук студентами соціальних, наукових та особистісних проблем, їх осмислення і грамотна постановка у різних формах	Вольовий пошук студентом універсальних теоретичних залежностей на ментально прийнятному рівні розумово-емоційної активності і самоактивності	Оперування студентом теоретичними зв'язками і пошуком нових смислових контекстів проєктивного використання здобутих наукових знань	Пошук способів застосування наукового знання на практиці, що спричинює вироблення соціальних норм, формування умінь і навичок розумно й гуманно контактувати з довкіллям	Пошук нових систем та узгальнень у загальнонауковому та світоглядному контекстах усвідомленого пізнання світу і власного Я та розвиток емоційно-ціннісного потенціалу особистості	Внутрішній пошук опору (значення, смисли, образи) у ментальному досвіді студента, розвиток процесів критичної рефлексії і позитивної гармонійної Я-концепції	Проживання вищих рівнів, форм і механізмів самостворення гармонійної Я-концепції шляхом психокультурного об'єктивування власного досвіду	
Зміст паритетної освітньої діяльності [14, с. 125]	Знання, що перевіряються на істинність експериментальним шляхом - грамотність (теоретична складова)			Уміння, що знаходять підтвердження у конкретній практиці життя – майстерність (практична складова)	Норми, котрих дотримуються у ситуаціях соціальної взаємодії - компетентність (проєктна складова)	Норми, котрих дотримуються у процесі життєреалізування - духовність (світоглядна складова)			
Рейтинг сфер змістового модуля	1) психоформи; 2) цінності; 3) знання; 4) уміння; 5) норми	1) цінності; 2) уміння; 3) психоформи; 4) норми; 5) знання	1) знання; 2) уміння; 3) цінності; 4) норми; 5) психоформи	1) уміння; 2) знання; 3) норми; 4) психоформи; 5) цінності	1) норми; 2) уміння; 3) психоформи; 4) цінності; 5) знання	1) уміння; 2) знання; 3) цінності; 4) психоформи; 5) норми	1) цінності; 2) уміння; 3) психоформи; 4) знання; 5) норми	1) психоформи; 2) уміння; 3) цінності; 4) норми; 5) знання	1) цінності; 2) психоформи; 3) уміння; 4) знання; 5) норми
Форми причетності особи до творення соціокультурного досвіду	Навчання : пошукова пізнавальна активність - знання			Виховання: система ставлень, суб'єкт-суб'єктних взаємостосунків – знання і норми	Освіта: етнонаціональний та загальнолюдська досвід – знання, норми, цінності	Самореалізація: вияв універсального потенціалу особи через життєствердний пріоритет суб'єктивного над об'єктивним			
Структура Позитивно-гармонійної Я-концепції (за О.С. Фурман)	Когнітивна (Я-образ: характеризує зміст переконань, знань та думок індивіда про себе)			Емоційно-оцінювальна (Я-ставлення: виявляється у системі самооцінок)	Вчинково-креативна (Я-вчинок: форма розкриття, творення себе)	Спонтанно-духовна: (Я-духовне: самоосвітнення та самостворення, внутрішнє узрівня сенсу життя)			
Різновиди обміну [4, с. 152]	Інформаційний (функція: зняття освітніх суперечностей)			Діловий (визначає комплекс нормативних дій та є засобом впорядкування взаємин, зв'язків і намірів)	Смисловинковий (сприяє осягненню цінностей, процесу цілепокладання, рефлексуванню власної ідентичності)	Самосенсовий (стимулює само розуміння, саморозкриття і утверджує Еґо-інтеграцію)			
Освітній результат	Означення: надання значень (соціальна форма відображення соціокультурного досвіду, котрий наявний у вигляді понять, схемах дій, соціальних ролях і нормах) і зародження смислів у поведінковій активності студента як суб'єкта, а відтак оволодіння й оперування знаннями			Регулювання: організація спільної діяльності, об'єднання особистостей у соціальну групу, спільне прийняття та реалізація рішення, соціальний засіб внутрішнього узгодження та нормотворчого взаємозбагачення	Взаєморозуміння: усвідомлення мети, установок, мотивів партнерів та їх прийняття як своїх власних й у такий спосіб вартісно-світоглядне і смислове самоствердження індивідуальності	Саморозуміння: єдність психодуховних станів, самозбагачення ментального досвіду універсума, розвиток внутрішньої свободи, відчуття краси, осягнення гармонії, сенсу життя			
Структура вчинку (за В.А. Роменцем) [1; 7]	Ситуація (сукупність значущих умов, обставин, подій)			Мотивація (потяг, бажання, устремління до комунікації зі світом)	Дія (вчинковий акт як взаємоперехід ситуації і мотивації)	Післядія (рефлексія події як результату вчинку)			

Продовження табл. 1

Етапи (за А.В. Фурманом)	0. Чуттєво-естетичний	1. Наставничий мотиваційний	2. Теоретично-змістовий	3. Оцінювальний-символічний	4. Адаптивно-перетворювальний	5. Системно-узагальнювальний	6. Контрольно-рефлексивний	7. Духовно-естетичний	8. Спонтанно-креативний
Психодіагностична мета етапу [11, с. 157]	Забезпечення позитивної емоційної атмосфери, захоплення студентів особистістю викладача і змістом курсу	Психологічне настановлення щодо близької і далекої перспективи вивчення теми, внутрішнє мотивування навчальної діяльності	Педагогічна підтримка ментальної самоактивності і прагнення студентів усунути пізнавальні суперечності	Симулювання осмислення фрагмента соціокультурного досвіду та внутрішнього рішення системної організації теоретичного знання	Організація нормативно-регуляційної діяльності студентів задля переструктурування та адаптації до потреб практики фундаментальних знань	Систематизація особистісних знань і норм як компонентів ментального досвіду студента з ціннісно-значущим, світоглядним аспектом	Розвиток процесів критичної рефлексії, збагачення чуттєво-ціннісної сфери особистості та її моральне зростання	Плекання готовності і здатності розширювати вплив духовної енергетики своєї самості на актуальні й збагачення психоформ людського буття за канонами добра, краси, гармонії	Спонування студентів до вільного творення задля досягнення внутрішньої гармонії почуттів, розуму, волі
Провідний спосіб психологічного впливу	Емоційне зараження	Взаємо-переконавання	Діалогічний пошук	Самооцінювання	Перекодування	Індукування досвіду	Занурення у проблемні ситуації	Кагарисне самоосягнення	Сотворення
Види рефлексії (за С.Ю. Степановим)	Інтелектуальна - рефлексія знань про об'єкт і способи дій з ним [2, с. 146]			Кооперативна - рефлексія знань про рольову структуру і позиційну організацію колективної взаємодії		Особистісна - рефлексія на свої вчинки та образи власного Я як індивідуальності	Духовно-екзистенційна - рефлексія уявлень про внутрішній світ людини, її сенс життя і причини вчинків		
Рефлексія в структурі модульно-розвивального процесу (за Я.М. Бугерко)	Рефлексивна організація проблемно-пошукового мислення суб'єкта [2, с. 148-156]			Рефлексія як усвідомлення особистістю власних сутнісних ознак та механізм конструктивного саморозвитку студента		Рефлексивна регуляція взаємодії учасників паритетних взаємостосунків, здійснювана на основі ціннісного осмислення індивідуальності партнера	Рефлексування як фундаментальна здатність людини до осягнення сенсу свого життя		
Структура особистісної адаптованості	Психічний образ [10, с. 104]			Психологічна ситуація, внутрішнє прийняття		Ставлення: оцінка і самооцінка	Гармонійна Я-концепція		
Домінанти суб'єктивного потенціалу	Емоційний та інтелектуальний			Когнітивний та особистісний		Конативний і рефлексивний компонент	Ціннісний і духовний		
Аспекти освітнього спілкування [4, с. 152]	Комунікативний - обмін інформацією, думками, знаннями, світоглядними позиціями, почуттями, навичками через процеси впливу, єдину систему кодування й декодування і формування на цій основі взаємостосунків			Інтерактивний - взаємодія між особистостями як обмін (уміння, навички, норми) діями, спільною діяльністю через практичне нормотворення, а відтак організація соціальних (у т.ч. освітніх) досягнень		Перцептивний - сприйняття і пізнання один одного, своєї групи з допомогою ідентифікації, емпатії, рефлексії, формування образу своєї індивідуальності та ціннісно-естетичне осягнення інших	Спонтанно-інтуїтивний - самопізнання й само розуміння себе як універсума через внутрішній діалог, який дає змогу вибрати одну із психодуховних форм та наповнити комунікативні міжуніверсумні ситуації глибоким сенсом		
Класи соціально-психологічного ортивпливу (за О.С. Фурман)	Пізнавально-суб'єктивний вплив (добування знань у вигляді понять, категорій, концепцій, моделей та оволодіння уміннями й навичками)			Нормативно-особистісний взаємовплив (соціальна адаптація знань, умінь, навичок у вигляді норм)		Ціннісно-індивідуальнісний вплив (вартісне збагачення соціокультурним досвідом власного Я)	Духовно-універсумне самотворення (пізнання себе та інших шляхом осягнення сенсу життя)		
Образи суб'єктивної реальності [4, с. 263]	Суб'єкт: добування соціально-культурного досвіду та утворення ідеально-практичної поведінки			Особистість: нормування соціальної діяльності та набуття суспільних властивостей (відповідальності, моральності тощо)		Індивідуальність: збагачення соціокультурним досвідом власного Я і найближчого оточення, а також утвердження своєї оригінальності	Універсум: вища психоформа самоусвідомлення метаполюс для творення еталонів добра, краси, мудрості, істини тощо		

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Генеральна лінія змін у внутрішньому світі особистості проходить через її конкретну *взаємодію* з актуальною життєвою – ігровою, трудовою, навчальною та іншою – ситуацією. Саме всепроникливі впливи плінних ситуацій зумовлюють змінні чи сукупні мікрорухи у різних сферах розвитку особистості. У психологічному плані відкрита взаємодія різних рівнів психічної саморегуляції (усвідомленого й неусвідомленого) і стан інтрадіалогу стимулюють розвиток діалогу зовнішнього. Це уможливується за умови внутрішньої свободи усіх сил і потенцій, котрими наділена особистість, і водночас дає поштовх для розгортання процесів саморозвитку, творчого зростання і духовного самовдосконалення.

У цьому контексті, за А.В. Фурманом та О.Є. Фурман, однією з найперспективніших технологій гуманізації національної освіти є *модульно-розвивальна система навчання*, яка концептуально ґрунтується на паритетній проблемно-діалогічній формі взаємовідношень між викладачем і студентом. Епіцентром освітнього процесу стає не зміст дисципліни, а взаємодія педагога і вихованців, нова психокультурна етика, яка передбачає домінування суспільного змісту їхньої власної позиції, збільшення питомої ваги особистісного спілкування, творчої пошукової активності, мисленнєве моделювання життєвих ситуацій – ситуацій морального вибору тощо. Така суб'єктивна активність відіграє важливу роль у внутрішній мотивації освітньої діяльності студентів, що дає змогу регулювати розвиток мотиваційних рис особистості, тобто пробуджує у кожного вмотивоване бажання навчати і навчатися.

У статті психолого-педагогічний зміст *дев'яти етапів* модульно-розвивальної взаємодії (чуттєво-естетичний, настановчо-мотиваційний, теоретично-змістовий, оцінювально-смысловий, адаптивно-перетворювальний, системно-узагальнювальний, контрольно-рефлексивний, духовно-естетичний, спонтанно-креативний), котрі згруповані у відповідні *чотири періоди* (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, духовно-креативний), розкривається через психологічний аналіз запропонованих *23-х відповідних параметрів*: психодидактична мета етапу, зміст паритетної освітньої діяльності, провідний спосіб психологічного впливу, класи соціально-психологічного орг-

впливу, стиль освітньої взаємодії, провідні психологічні механізми, аспекти освітнього спілкування, різновиди обміну, квінтесенція пошуково-розвивальної міжсуб'єктної взаємодії, освітній результат, сфери умов розгортання полімотивації, полімотивація освітньої діяльності на кожному з етапів взаємодії, рефлексія у структурі модульно-розвивального процесу, психодидактичні інструменти налагодження продуктивної взаємодії, механізм дії процесних циклів, рейтинг сфер змістового модуля, домінанти суб'єктивного потенціалу, образи суб'єктивної реальності, форми причетності особи до творення соціокультурного досвіду, а також відповідність кожного періоду модульно-розвивальної взаємодії певному структурному компоненту особистісної адаптованості, окремим структурним складовим учинку, конкретному виду рефлексії і тому чи іншому структурному компоненту позитивно-гармонійної Я-концепції.

Зазначене дослідження не вичерпує усіх аспектів піднятої проблематики, а відтак предметом подальших наукових розвідок стане розмежування виокремлених параметрів психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії за формальними та сутнісними ознаками, а також їх рефлексивний розподіл за джерелом спричинення на зовнішні та внутрішні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2018. – 272 с.
2. Бугерко Я. Динаміка різновидів рефлексії у модульно-розвивальному навчальному циклі / Ярослава Бугерко // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3-4. – С. 142–159.
3. Гірняк А. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2018. – №1. – С. 118–126.
4. Киричук О.В. Проблеми психології педагогічної взаємодії / О.В. Киричук // Психологія: респ. наук. зб. / відп. ред. О.В. Киричук. – К.: Освіта, 1991. – Вип. 37. – С. 3–12.
5. Матвієнко О.В. Теоретичні аспекти забезпечення педагогічної взаємодії у навчально-виховному процесі школи / О.В. Матвієнко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка. – 2010. – № 3. – С. 3–8.
6. Модульно-розвивальна система як соціокультурна організація // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – 2002. – №3-4. – 292 с.
7. Психологія вчинку: шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

8. Ревасевич І. Обґрунтування психологічної концепції особистісної адаптованості за модульно-розвивальної оргсхеми / Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 96–109.

9. Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. / [редкол.: ... А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1: А – Калібр. – 1986. – 752 с.

10. Фурман А.В. Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

11. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 40–69.

12. Фурман А.В. Порівняння принципів і параметрів наукового проектування традиційної та інноваційної систем освіти / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 137–163.

13. Фурман А.В. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Галина Степанівна Гірняк, Андрій Несторович Гірняк. – Тернопіль: ТНЕУ, 2012. – 328 с.

14. Фурман А.В. Психодидактична експертиза модульно-розвивального підручника: [монографія] / А.В. Фурман, А.Н. Гірняк. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – 308 с.

15. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105–144.

16. Фурман (Гуменюк) О.Є. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 7–83.

17. Фурман (Гуменюк) О.Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект: [монографія] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – К.: Школяр, 1998. – 120 с.

18. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – 340 с.

19. Фурман (Гуменюк) О.Є. Феномен полімотивації: сутнісний зміст взаємин за модульно-розвивальної оргсхеми / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2001. – №1. – С. 74–123.

REFERENCES

1. Akademik V.A. Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. L.O. Shatyрко. – K.: Lybid, 2018. – 272 s.

2. Buherko Ya. Dynamika riznovydiv refleksii u modulno-rozvyvalnomu navchalnomu tsykli / Yaroslava Buherko // Psykholohiia i suspilstvo. – 2002. – № 3-4. – S. 142–159.

3. Hirniak A. Psykholohichniy analiz i systematyka styliv osvithoiy vzaiemodii / Andrii Hirniak // Psykholohiia i suspilstvo. – 2018. – №1. – S. 118–126.

4. Kyrychuk O.V. Problemy psykholohiiy pedahohichnoi

vzaiemodii / O.V. Kyrychuk // Psykholohiia: resp. nauk. zb. / vidp. red. O.V. Kyrychuk. – K.: Osvita, 1991. – Vyp. 37. – S. 3–12.

5. Matviienko O.V. Teoretychni aspekty zabezpechennia pedahohichnoi vzaiemodii u navchalno-vykhovnomu protsesi shkoly / O.V. Matviienko // Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia : Pedahohika. – 2010. – № 3. – S. 3–8.

6. Modulno-rozvyvalna systema yak sotsiokulturna orhanizatsiia // Psykholohiia i suspilstvo: Spetsvypusk. – 2002. – №3-4. – 292 s.

7. Psykholohiia vchynku: shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia: zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. A.V. Furman. – K.: Lybid, 2012. – 296 s.

8. Revasevych I. Obgruntuvannia psykholohichnoi kontseptsii osobystisnoi adaptovanosti za modulno-rozvyvalnoi orhskhemy / Iryna Revasevych // Psykholohiia i suspilstvo. – 2003. – № 4. – S. 96–109.

9. Ukrainskyi radianskyi entsyklopedychnyi slovnyk: v 3-kh t. / [redkol.: ... A.V. Kudrytskyi (vidp. red.) ta in.]. ? 2-he vyd. ? K.: Holov. red. URE, 1986? .?

T. 1: A ? Kalibr. ? 1986. ? 752 s.

10. Furman A.V. Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsyipy, umovy, zabezpechennia: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 1997. – 340 s.

11. Furman A.V. Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslėdiialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2005. – №4. – S. 40–69.

12. Furman A.V. Porivniannia pryntsyypiv i parametriv naukovoho proektuvannia tradytsiinoi ta innovatsiinoi system osvity / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2008. – № 4. – S. 137–163.

13. Furman A.V. Psykhodydaktyka proektuvannia navchalno-knyzhkovykh kompleksiv dlia studentiv VNZ : [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman, Halyna Stepanivna Hirniak, Andrii Nestorovych Hirniak. – Ternopil: TNEU, 2012. – 328 s.

14. Furman A.V. Psykhodydaktychna ekspertyza modulno-rozvyvalnoho pidruchnyka: [monohrafiia] / A.V. Furman, A.N. Hirniak. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2009. – 308 s.

15. Furman A.V. Teoriia osvithoiy diialnosti yak metasystema / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2001. – № 3. – S. 105–144.

16. Furman (Humeniuk) O.Ie. Metodolohichna model innovatsiino-psykholohichnoho klimatu / Oksana Furman (Humeniuk) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2005. – №4. – S. 7–83.

17. Furman (Humeniuk) O.Ie. Modulno-rozvyvalne navchannia: sotsialno-psykholohichniy aspekt: [monohrafiia] / Oksana Yevstakhiivna Furman (Humeniuk). – K.: Shkoliaryk, 1998. – 120 s.

18. Furman (Humeniuk) O.Ie. Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvitnoho zakladu: [monohrafiia] / Oksana Yevstakhiivna Furman (Humeniuk). – Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2007. – 340 s.

19. Furman (Humeniuk) O.Ie. Fenomen polimotyvatsii: sutnisnyi zmist vzaiemyn za modulno-rozvyvalnoi orhskhemy / Oksana Yevstakhiivna Furman (Humeniuk) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2001. – №1. – S. 74–123.

АНОТАЦІЯ

Гірняк Андрій Несторович.

Деталізація психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії.

У статті здійснено деконструкцію і деталізацію психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії задля досягнення їх функціональної інтегративності та оргструктурної наступності як цілісного циклу, що проєктивно розгортається у вигляді інноваційної освітньої технології. Зміст *дев'яти етапів* указаної взаємодії (чуттєво-естетичний, настановчо-мотиваційний, теоретично-змістовий, оцінювально-смісловий, адаптивно-перетворювальний, системно-узагальнювальний, контрольно-рефлексивний, духовно-естетичний, спонтанно-креативний), що згруповані у відповідні *чотири періоди* (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, духовно-креативний), розкривається через психологічний аналіз запропонованих *23-х відповідних параметрів*: психодидактична мета етапу, зміст паритетної освітньої діяльності, провідний спосіб психологічного впливу, класи соціально-психологічного впливу, стиль освітньої взаємодії, провідні психологічні механізми, аспекти освітнього спілкування, різновиди обміну, квінтесенція пошуково-розвивальної міжсуб'єктної взаємодії, освітній результат, сфери умов розгортання полімотивації, полімотивація освітньої діяльності на кожному з етапів взаємодії, рефлексія у структурі модульно-розвивального процесу, психодидактичні інструменти налагодження продуктивної взаємодії, механізм дії процесних циклів, рейтинг сфер змістового модуля, доміанти суб'єктивного потенціалу, образи суб'єктивної реальності, форми причетності особи до творення соціокультурного досвіду, а також відповідність періодів модульно-розвивальної взаємодії певним компонентам особистісної адаптованості, структурним складовим учинку, конкретним видам рефлексії та структурним компонентам позитивно-гармонійної Я-концепції.

Ключові слова: *модульно-розвивальна система навчання А.В. Фурмана, освітня взаємодія, психолого-педагогічний зміст, організаційний цикл навчання, інноваційна освітня технологія.*

ANNOTATION

Andrii Hirniak.

Detailing of the psychological-pedagogical content of modular-developmental interaction stages.

The article deals with the deconstruction and detailing of the psychological and pedagogical content of the stages of modular-developing interaction in order to achieve their functional integrability and organizational structural continuity as an integral cycle that is projectively deploys in the form of innovative educational technology. The content of nine stages of the indicated interaction (sensory-aesthetic, instructional-motivational, theoretical-content, evaluation-semantic, adaptive-transformative, system-generalizing, control-reflexive, spiritual-aesthetic, spontaneously-creative) that are grouped into the corresponding four periods (information-cognitive, normative-regulatory, value-reflexive, spiritual-creative) is revealed through a psychological analysis of the proposed 23 appropriate parameters: the psycho-didactic purpose of the stage, the content of parity educational activity, the leading method of psychological influence, the classes of socio-psychological organizational influence, the style of educational interaction, the leading psychological mechanisms, the aspects of educational communication, the types of exchange, the quintessence of search-developing interpersonal interaction, the educational outcome, the spheres of the conditions for the deployment of polimotivation, the polimotivation of educational activity at each of stages of interaction, reflection in the structure of the modular-developmental process, psychodydactic tools for the establishment of productive interaction, the mechanism of action of the process cycles, the rating of spheres of content modules, dominants of subjective potential, images of subjective reality, forms of person's involvement in the creation of socio-cultural experience, as well as the correspondence of periods of modular-developing interaction to certain components of personal adaptability, structural components of the act, specific types of reflection and structural components of positively-harmonious Self-concept.

Key words: *modular-developing educational system of A. V. Furman, educational interaction, psychological and pedagogical content, organizational learning cycle, innovative educational technology.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Фурман О.Є.,
д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.**

Надійшла до редакції 05.09.2018.

Підписана до друку 24.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Гірняк А. Деталізація психолого-педагогічного змісту етапів модульно-розвивальної взаємодії / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 146–153.

PECULIARITIES OF THE MUTUALLY CAUSED DEVELOPMENT OF PERSONALITY SELF-CONSCIOUSNESS AND SELF-CONCEPT

Mariana LYPKA

UDC 159.923.2

Мар'яна Липка

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОПРИЧИНЕНОГО РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ І Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

The problem formulation in general. A large number of researches in domestic and foreign psychology are devoted to the problematic of self-consciousness and self-concept. Let's say, O. M. Leontiev gave to these phenomena of reality "high vital importance, because they crown the psychology of personality" [10]. But according to V. A. Romenets who, in the posthumous publication "The History of Psychology of the Twentieth Century", (1998) is more categorical in assessing the place of self-consciousness in the humanitarian discourse: "Psychology, losing the self-consciousness as its main subject, becomes a ghostly discipline." And "an action becomes while self-consciousness of a person is forming" [16, p. 104, 142]. It is noteworthy that within the framework of indicated psychological presentation, the study concerns general theoretical, methodological and applied aspects. The essence, the self-consciousness structure and functions, including the self-esteem, the level of aspirations, the self-respect, the value-sense sphere, etc., belong primarily to the philosophical-psychological format of personality development cognition in ontogenesis.

At the same time, despite the thorough theoretical generalizations and extensive psychological representations about nature, the emergence and development of a human's self-consciousness, the deployment question of its dynamics and regulation of self-awareness perfect acts remains insufficiently clear. First of all, we talk about studying the time course and, consequently, the rhythmic harmonization in the

functional flow of these acts. The problem field of study is also complicated by the fact that the consciousness and the self-consciousness are phenomena unnatural, super-objective, quasi-subjective (M. O. Berdyaev, O. M. Loy, M. K. Marmardashvili, A. M. Pyatigorsky, M. Yu. Savel'yeva, A. V. Furman). "Mental, – writes V. P. Zinchenko – is likened to a subject-semantic reality, which, existing in time ..., does not exist in space" [7, p. 116]. A. V. Furman defending the place of consciousness and self-consciousness in the existential presence of a human in the world as a framework condition for the existence and the development of perfect thinking, activity, cognition and methodologization, states: "Consciousness as a boundary paradox, that is as super-objective and beyond-subjective nothing and at the same time as experientially and historically everything – it is intentional, substantially tense maximality of human existence, which is essentially not statics, but dynamics, not structure, but multifunctionality, not dependence, but freedom of self-practice, not givens, but the existence of subjectivity" [21, p. 32].

Therefore, the reflexive clarification of semantic register of the consciousness sphere will enable to reveal the sensitive periods of its development throughout the life path of a personality. At the same time, there is an urgent need to systemize the phenomena or the empirical evidences of self-consciousness and Self-concept, the reflexive reading of which, by a person, enables an effective interaction with the environment,

a productive self-determination and self-realization in public life. On the other hand, the problematic case is a proper fulfillment of the analytical procedure delimitation of consciousness and self-consciousness phenomenal outlines, without talking about not yet overcome complexity of distinguishing such mental entities as self-consciousness and Self-concept, Self-concept and Self-image, Self-concept and Self-deed. Therefore, the conceptual definitions of these entities require a thorough methodological reflection.

Analysis of recent researches and publications on this issue. The first who substantiated a double nature of self-consciousness was W. James. He singled out recognizable or empirical Ego and cognitive, that is, subjective or our Self, or pure Ego [6]. I. Kant, discussing the issues of self-perception and self-consciousness, believed that the human Self seemed to be double: the Self as a subject of thinking and the Self as an object of perception [8]. In the context of psychoanalytic theory, S. Freud singled out three genetically and functionally different components of personality psyche: Id, Ego and Super-Ego [18]. R. Burns, who mainly studied the global Self-concept as a set of installations, proved the presence of its three-component structure: cognitive (Self-image), emotional-estimating (Self-attitude), behavioral (Self-behavior) components [2]. V. A. Petrovsky described four hypostases of the Self (the immanent Self, the ideal Self, the transcendental Self and the transfinite Self) [13]. I. Kon traced the evolution of Self as a scientific problem, combining his researches with the subject of identity, consciousness and self-consciousness of a person [9]. During the last decade O. Ye. Furman (Humeniuk) proposed an author's model of self-creation of the positive-harmonious Self-concept of a human as the subject, the personality, the individuality, and the development of universality that holds the four-component structure (cognitive (Self-image), emotional-estimating (Self-attitude), deed-creative (Self-deed) and spontaneous-spiritual (Self-spiritual) components) [20; 22; 25]. At the same time, there are many other equally important studies of this issue that deserve attention (V. P. Zinchenko, A. A. Nalchadzhian, V. V. Stolin, T. O. Florenska, A. V. Furman, etc.).

Singling out previously unsolved parts of a general problem which the article is devoted to. Self-consciousness and Self-concept in unity constitute the ontogenetic givens of the inner

world of a person, the formation and development of which is carried out organically in its social interaction with the environment, or rather, in a specific relations at the stage of childhood and adolescence with the closest environment. These phenomena acquire a relatively specific stability in adolescence, although throughout their lives they experience distortion, degradation, or harmonization, improvement. This statement is coherent with E. Erickson the concept of psycho-social development (see [29]). That's why with the help of this research we strive to present for the scientific society peculiarities of the mutually-caused development of self-consciousness, Self-concept and self-esteem in the personal world of a human.

Goals formulating of the article (presentation of tasks). *The aim of the research* is to highlight peculiarities of the self-consciousness, Self-concept and self-esteem holistic development as a dialectical complement of general, special and singular in the center of psychospiritual life of a personality. At the same time, the proposed research highlights: a) "consciousness" and "self-consciousness" as the key (categorical) notion of psychological science, b) Self-concept as the center of self-consciousness and ontogenetic reality of the personality's inner world, c) self-esteem as a cell of self-consciousness, which reflects a personal judgment of a human about their own value.

The main research material presentation with full substantiation of the received scientific results. Self-consciousness as a holistic mental new formation appears ontogenetically somewhat later than consciousness. If consciousness is oriented to the whole objective world, then the object of self-consciousness is the person himself, his subjective world and his own individuality. From a psychological point of view, self-consciousness is a complex psychospiritual process, the essence of which is the perception by a personality numerous semantic images and meaningful orientations of himself in different activity and behavior situations, in all possible forms of interaction with other people and in the combination of these images and orientations into a single holistic entity – an idea of one's own individual world of Self (see [12; 19]. However, according to A. V. Furman: "... human life as a constantly restored existence "here and now", which is always present, although temporarily limited by years or

decades – this is the life of consciousness, without which or beyond which are impossible for a human neither thinking, activity nor reflexive cognition, competent methodologization. Therefore, in this case, it is true both a direct statement, and the opposite one: consciousness is a fertile soil and thus defines the framework and semantic context of making possible the canonical forms or organizations of a specific person life activity; at the same time, on the other hand, by creating and using these forms on the way of own subjective presence in the world, it appears and realizes one way or another an expansion of sense-semantic horizons of light of consciousness situational existence, and therefore the format of its ontofunctional reality is changing, it is spreading its original existence as a framework condition of raising in the bosom of its illumination of new ideals – determinations, senses, ideas, thoughts, concepts, concepts-representations, mind-maps etc.” [21, p. 26]. Another well-known Ukrainian researcher, P. R. Chamata believed that self-consciousness develops simultaneously with consciousness; at the same time, both of them arise not immediately, not from birth, but in the process of mastering by a child his own body, by transforming ordinary actions into arbitrary [26].

The self-consciousness sphere at the personal level is deployed continuously through time by semantic organizations thanks to the conscious past, the existing present and the future planning. This phenomenon in the timeline of an idealized personified reality is a complex entity, which a person does not fix in a static state, but reflects and transforms the process of its continuous pulsating development. According to I. I. Chesnokova, self-consciousness is a complexly changing two-tier process, which is individually deployed in the course of subjective time. On its first level, there are single images of oneself, of oneself’s behavior, which are connected with a specific situation, with specific a communication, in the basis of which there are mechanisms of self-perception and self-observation. For the second functional level of self-consciousness it is specifically that the correlation of knowledge about oneself does not occur within the limits of “I and others”, but in the system “I and I”. The leading methods of this level are the self-cognition and the self-awareness, and the complication of their inner world cognition methods [27].

In general, Self is a dynamic center of consciousness, emotions, judgments, actions, which

is organized in a certain integrity, guides the behavior, activity, communication and human actions; thus, the central formation of self-consciousness is the Self-concept, which is a system of representations, attitudes, actions and existentials of a person in relation to himself [20]. The thesis: a person becomes personality only when a concept of “Self” is formed in him, is considered as a postulate in psychology. In addition, O.M. Leontiev argued that a personality is born twice: in three years, when he says: “I do by myself” (consciousness arises) and in fourteen years when he asks: “What am I?” (self-consciousness is formed) [10]. So the formation of self-consciousness characterizes ontogenetically later period of the productive development of psyche in comparison with consciousness. And this is clearly as self-consciousness enables a person to comprehend himself through awareness of his attitude to the world, through the substantive attitude towards people, through his own common (practical) activity.

S. L. Rubinstein outlines the important stages of the self-consciousness formation in ontogenesis [17]: this is the mastery of own body, the emergence of arbitrary movements, the self-movement and self-service, the attitude towards the world and others, the experience of life events and personal knowledge. In addition to this, L.S. Vygotsky argues that the emergence of self-consciousness relates to the period of thinking and speech formation, mastering the complex spatial-temporal relationships with adults by a child. Here are some basic theses: “In the broad sense of the word, there is the source of social behavior and consciousness in speech.” “An excellent confirmation ... of a thought about the identity of consciousness and social contact mechanisms and that consciousness is like social contact with oneself, may be the training of speech awareness in the deaf people, partly the development in the blind people the perception of tactile reactions.” “The most notable is that the speech awareness and social experience arise simultaneously and absolutely parallel” [4, p. 95, 96, 97]. “In general there is no sign without meaning. Sense formation is the main function of the sign. The meaning is wherever the mark is. This is the inner side of the sign. But there is something in consciousness that means nothing.” 1) words, germinating into consciousness, change all attitudes and processes; 2) the very meaning of the word develops depending on the change of consciousness.” “I n g e n e r a l , c o n s c i o u s n e s s h a s

a semantic construction ... *The sense formation activity of meanings leads to a certain semantic construction of consciousness ... Speech is a correlation of consciousness, but not thinking*" [ibid., P. 162, 164, 165].

So, according to L.S. Vygotsky the essence of consciousness is reduced to the central part of a social experience of a person – to his *speech*, whereas self-consciousness is an interiorized *social knowledge*, that is, knowledge of himself and his contacts, which is directed inside his own psycho-spiritual world. Hence it is logically concluded that the formation of self-consciousness as an attributive peculiarity of a personality is an important stage in his psycho-cultural development, which naturally and inevitably arises from the previous stages. Today, there are basis for detailing the given stage development in self-consciousness forms affirmation: from self-cognition to self-attitude, and further to self-regulation (behavior, activity, communication, deed) and, finally, to self-creation of the individual world of Self of personality. Obviously, social causation in the formation of self-consciousness, characterizing by pulsating continuity, invariant modality and multifunctionality, has a temporal diversity of its own existential presence in the world – in the past, in the present, in the future, beyond the horizon of eternal (see in detail [24]). Moreover, the ability to correlate oneself real with oneself in the past and in the future is one of the most important positive formations of the personality self-consciousness, who has become on a self-development path. The personality existence in time is mostly verbalized in the formula: "I was, I am, I will be, I will remain forever." In addition to this, the own name becomes such first crystal, around which the understanding of the own essence by a person is formed, and then – the representation and attitude to his physical appearance, personal world of the individual spiritual core.

According to B. F. Lomov, self-consciousness is an element of consciousness and is characterized by the internal knowledge or belief, which manifests in the understanding and evaluation of its own states, the ability of a human to create himself by interiorizing observations and actions that other people do concerning him [11]. In general, psychological literature has various definitions of the self-consciousness: 1) this is that segment of a psyche, which is available through internal knowledge

and assessment of mental state, when in the focus of subject's attention there is his own inner world (I. S. Kon); 2) this is higher than consciousness level of awareness process of a mental reflection of reality (B. F. Lomov); 3) it characterizes the social contact of a person with himself, and therefore is the core of a search and cognition his own Self-concept and identity by him (L. S. Vygotsky); 4) it is the process of conscious changes of oneself and the ability to regulate own behavior in society (V. V. Stolin); 5) at the same time, it is a person's awareness of himself as an individuality, that is, it's a sense comprehension by him of an intentional content of the consciousness components as higher values in the context of his life path (E. Husserl, V. A. Romenets, T. M. Tytarenko, etc.).

Paradoxically, a rather thorough definition of self-consciousness however, can be found in the philosophical system of the great German philosopher G. W. F. Hegel [5], for whom self-consciousness is an aspect or moment of activity, when the individual merges with the general, so that the Self is appearing, which makes up "We". He singles out three main stages of the consciousness development, corresponding to the degrees of the subject maturity and the nature of his interaction with the world.

At the *first stage*, there is awareness only of the own existence, the own identity and difference from the other objects, that is "the individual self-consciousness". Such an awareness of himself turns inevitably into the recognition of his insufficiency and insignificance in comparison with the infinity of the surrounding world, the consequence of which is a feeling of frustration with the world and a desire for self-realization. Hegel called this stage of self-consciousness development as "*self-consciousness which desires*".

The *second stage* is "*self-consciousness which recognizes*" and suggests the emergence of interpersonal attitude: a person realizes himself existing for another. Facing the other, he finds in it the inherent features for himself, therefore, the own Self acquires for him as a subject a novelty and attracts attention. Consciousness of own individuality grows in this way into the realization of own peculiarity, uniqueness.

The *third stage* is "*a general self-consciousness*", it means that the interacted Selves, thanks to appropriation of the general principles, understand not only their differences, but their deep commonality and even identity. This commonality is a "substance of morality" and transforms the individual Self into a part of the objec-

tive spirit. Hegel emphasizes that an individual opens his own Self not through introspection, but through others in the process of communication and activity, moving from partial to general. Although Self seems completely internal, it is essentially dialogical and not just disclosed, but also generated in the process of communication [5].

According to Hegel, the peak stage of the self-consciousness development, being essentially dialogical, is in unison with the idea of polyphony and dialogism of consciousness, which is disclosed conceptually in the semantic personalism philosophy of M. M. Bakhtin (see [1]). In particular, he writes: “Life by its nature is dialogic. To live means to participate in the dialogue: to ask, to understand, to answer, to agree, etc. In this dialogue, a human takes part in everything and in all life: by his eyes, lips, hands, soul, spirit, all flesh, deeds. He puts whole him into the word. And this word is included into the dialogic tissue of human life, into the world symposium “[1, p. 318]. In the context of this thesis development, V. P. Zinchenko notices: “An event of consciousness can be realized only in an availability of two participants, which foresees [the presence] of two not-unison consciousnesses, even if they are combined in one person” [7, p. 77]. Except the dialogicity, self-consciousness is characterized by the constancy of its developmental functioning that is described the best by the term of “identity”, which has three main modalities in the sciences about a human – psycho-physiological, social and personal or Ego-identity (I. S. Kon [9]). The first two modalities can be described objectively as something given. According to personal identity, this is impossible, because this phenomenon relates mainly to subjective reality.

In this context, it is appropriate to note the opinion of Hull J., Meteyer K. and other foreign researchers on the existence of personal self-consciousness, which is associated with unconscious and is manifested in a human’s involuntary behavior [30]. This idea is coherent with K. Rogers’s conviction that the Self-concept as the core of self-consciousness “...includes unconscious processes, and therefore it can not have a definition and is not a subject to precise scientific research” [20, p. 72].

At the same time, Trapnell P., Campbell J. study the problem of personal self-consciousness in interconnection with reflectivity as a personal feature of a human [31]. Such a combination, in our opinion, is quite logical, since the pro-

cesses of self-awareness or reflection are connected with superconscious, where self-consciousness of a person arises as phenomenon of his inner world.

The idea of continuous self-consciousness development throughout life is clearly seen in the works of S. L. Rubinstein: “Self-consciousness is not the original givens inherent to a human, but the product of development ... In the process of this development, a person acquires life experience, not only all new sides of life are revealed before him, but more or less deep reconsideration of life takes place. This process, immersing all life, forms the most sophisticated basic content of a human existence, defines the motives of action and the inner meaning of tasks that he solves in everyday life” [17].

In the process of personality development, self-consciousness acquires new and more complex forms of *self-awareness* as capabilities, which are integrated into the idea of oneself, is formed more perfect, deep, and adequate image of the own Self. Most psychologists of the XIX century saw in the Self a sensual image that appears on the basis of self-feeling and associations enshrined in memory. It is also established that at the personal level, self-consciousness in the structural ratio is the unity of at least four parties: a) cognitive (self-cognition), b) emotional-valuable (self-attitude), c) psycho-regulative (self-regulation), d) reflexive (self-awareness), which are determined by a human activity and actions. The image of Self covers a certain set of components (an idea of my body, my mental properties, moral qualities, etc.), their specific content and significance varies depending on social and psychological conditions and states. In addition, a person does not just “open” himself, but also actively becomes as personality, develops and asserts himself in actions. The awareness of own abilities changes his self-esteem and the level of aspirations, which are not only revealed but also unfolded, improved in activity, communication, and accomplishment.

It is noteworthy that the self-esteem from the first moments of its origin participates implicitly in the regulation of behavior, is a significant component of the self-consciousness structure, defining and directing the specifically entire process of self-regulation. Moreover, the result of the last one is correlated directly with the adequacy, stability and depth of self-esteem, the dynamics of its development [27]. It is precisely around self-esteem and image of the

Self as the core of self-consciousness arises eventually the depth and intensity of the emotional-valuable attitude of a person to himself. Various feelings, emotional states, experienced in different periods and in different situations of life, form the emotional “fund” of self-consciousness, enriching contently with the system of emotional-valuable self-attitudes. That is why the process of self-esteem establishing does not have any limit in time, as a person develops constantly – the content of his worldview, the ways of self-evaluation, the extent of his participation in the regulation of behavior, activity, and actions are rebuilt.

Personality reaches the highest degree of self-cognition when the notion of himself is formed not only in the present but also in the future. As he contains the forces, skills, desires, intentions that are not yet realized, exist as the psychic tendencies, and therefore require their manifestation and actualization. So, under the influence of time factor, the structure of self-consciousness changes – for the first time in the development of a personality, his individual forms of behavior become the internal motives for activity and actions. Hence, self-consciousness appears as a complex integrative quality, attribute of his psycho-spiritual involvement in existence. On the one hand, it captures the outcome of a person’s mental development at certain stages, on the other it acts as an internal regulator of social behavior, and, moreover, establishes a certain balance between the internal influence, mental state of a personality and forms of his diverse subjective interaction in society. As a unit of self-consciousness, it reflects the level of development of a self-respect sense in a person, a sense of self-value and a positive attitude to all that is a part of his sphere of the Self; it is manifested in conscious judgments, when a person seeks to determine his extraordinary significance, comprehending the image of the own Self, self-reporting about the level of his demands and resorting to self-control [3].

The dynamism of self-consciousness, the interdependent change of its components in time, is confirmed by the study of K. Rogers, who in the structure of self-esteem singles out real and ideal Self, starting from the experience of own conscious experiences, obtained through the method of introspection [15]. In general, this well-known psychologist highlights four parameters of Self: a real representation of oneself, an idea of the own social role, an idea of the own physical condition and health, an idea of the own goals, plans and desires for the future.

At the same time, in his applied theorizing, Self-concept is a complex-dynamic integral formation and a central link of personality self-consciousness, covering the representation about his own characteristics and abilities, the possibilities of interaction with other people and all the world, about the goals and ideas that have either positive or negative direction.

Therefore, “in the inner world of a human and his self-consciousness, in particular, Self-concept is an important structural component of psychological self-organization, which performs the function of precondition and consequence of effective social interaction and the quality of life in general ... Self-concept that arises on the basis of the relationship of a personality with society, determines the actual system of his self-perception and sets the moral and ethical limits of real behavior. So, as a central formation of the ontogenetic development, it characterizes not only the features of self-vision, but also the potential action, the practical experience and the creation of the closest society and his own Self” [25, p. 49], and therefore “actualizes the potential of the motivational, intellectual, volitional subsystems ... of a personality” [28, p. 116].

Thus, the primary task is to study the processes and conditions of personality inner world self-development and self-disclosure, the possibilities of realizing by him his own potential, his self-actualization. This is achieved mainly through the channel of self-awareness and complication and harmonization of the self-consciousness central link – the Self-concept, which directs personality primarily both to the situational self-estimation and level of aspirations, and to fateful personal and professional choices, actions and lifestyles.

CONCLUSIONS AND PERSPECTIVES OF THE FURTHER RESEARCHES

1. Self-consciousness is extremely complicated formation of a human inner world that enables self-comprehension of himself through the awareness of his attitude to the world, an important element of the personality psychocultural development, which deploys in a person’s time-space and promotes his progress through morality, or vice versa, degradation in case of absence of a positive self-perception of the world and self-attitude to it.

2. Self-concept is an integral core or basic formation of a human self-consciousness, which characterizes the orientation of his psycho-spiri-

tual capacities and potentials to actualize the cognition and design of one's own inner world; therefore, it is a complex structural and multi-functional organization of a person that holds the cognitive, emotional-estimating, deed-creative and spontaneous-spiritual components, and at the same time mutually harmonizes the self-esteem, the level of aspirations, the Self-image, the Self-attitude, the Self-deed, the Self-spiritual.

3. Self-esteem is a significant component of the self-consciousness and at the same time is a central component of the Self-concept. It does not constitute a constant value, as it changes according to circumstances. Thanks to it, a sense of self-respect of a person, his feelings and experiences of the own value, as well as a positive attitude to everything that is a part of the actual sphere of the Self is reflected. The process of establishing self-esteem does not have a clearly defined limit, because a personality is constantly evolving: his perception of the world, the degree of participation in behavior regulation, the content and quality of actions and life in general is changing.

4. The development and formation of self-consciousness, Self-concept and self-esteem is realized in the flowing time-space of social interaction of a human with the environment during life according to laws of dialectical complementary of general, special, individual; primarily it concerns specific situations and relations at the stage of childhood and adolescence. In the holistic dynamics, they form an ontogenetic reality of the internal psycho-spiritual world of a personality, which determines not only the successness or failure in the work and rest, but also the productivity of his life and even creative path in general.

LITERATURE

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Болотова А.К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А.К. Болотова // Вопросы психологии. – 2006. – №2. – С. 116 – 125.
4. Виготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 1. Вопросы теории и истории психологии / Лев Семёнович Виготский; под ред. А.Р. Лурия, М.Г. Ярошевского. – М.: Педагогика, 1982. – 488 с., ил. (Акад. пед. наук СССР).
5. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – Т.3. Философия духа / отв. ред. Е.П. Ситковский; ред. коллегия: Б.М.

Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

6. Джемс У. Психология / Уильям Джемс: [пер. с англ.; под ред. Л.А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.

7. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / Владимир Петрович Зинченко. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.: ил.

8. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант; пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

9. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.

10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

11. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики / Борис Федорович Ломов // Психологический журнал. – 1980. – Т.1, №1. – С. 157–189.

12. Основы психології: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – [2-е вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

13. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъективности / Вадим Артурович Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 512 с.

14. Психология самосознания: [хрестоматія] / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. Дом “Бахраг-М”, 2000. – 672 с.

15. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.

16. Роменец В.А. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В.А. Роменець, І.П. Маноха; вст. ст. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко. – Вид. 3-тє. – К.: Либідь, 2017. – 1056 с.

17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: учеб. [для психологов, педагогов, философов] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).

18. Фрейд З. “Я” и “Оно” / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”: в 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 351–392.

19. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.

20. Фурман А.В. Психологія Я-концепції: Навч. пос. / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

21. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 16–38.

22. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

23. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2012. – №1. – С. 47–81.

24. Фурман О.Є. Простір і час у психологічному

дискурсі / Оксана Євстахіївна Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №1. – С. 79–132.

25. Фурман О.Є. Я-концепція як предмет багатогаспектного теоретизування / Оксана Євстахіївна Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1-2. – С. 38–67.

26. Чамата П.Р. К вопросу о генезисе самосознания личности / П.Р. Чамата // Проблемы сознания: Материалы симпозиума. Март-апрель 1966 / отв. ред. В.М. Банщников. – М.: Наука, 1966. С. 228–239.

27. Чеснокова И.И. Проблема самосознания в психологии: [монография] / Ирина Ивановна Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

28. Шандрук С. Теоретична модель розвитку професійних творчих здібностей особистості практичного психолога / Сергій Шандрук // Психологія і суспільство. – 2015. – №4. – С. 107–121.

29. Erikson E.H. The concept of ego identity // Amer. Psychoanal. Assn. – 1956. – №4. – P. 56–121.

30. Hull J.G., Slone L.B., Meteyer K.B., Matthews A.R. The nonconsciousness of self-consciousness / J.G. Hull., L.B. Slone, K.B. Meteyer, A.R. Matthews // Journal of Personality and Social Psychology. – 2002. – №83(2). – P. 406–424.

31. Trapnell P.D., Campbell J.D. Private self-consciousness and the five-factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection / P.D. Trapnell, J.D. Campbell // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – № 76(2). – P. 284–304.

REFERENCES

1. Bakhtin M.M. Estetika slovesnogo tvorchestva. – М.: Iskusstvo, 1979. – 424 s.

2. Berns R. Razvytye Ya-kontseptsyy i vospytanye / Robert Berns; per. s anhl. – М.: Prohress, 1986. – 421 s.

3. Bolotova A.K. Razvitiye samosoznaniya lichnosti: vremennoy aspekt / A.K. Bolotova // Voprosy psikhologii. – 2006. – №2. – S. 116–125.

4. Vigotskiy L.S. Sobraniye sochineniy: V 6-ti t. T. 1. Voprosy teorii i istorii psikhologii / pod red. A.R. Luriya, M.G. Yaroshevskogo. – М.: Pedagogika, 1982. – 488 s., il. (Akad. ped. nauk SSSR).

5. Hehel H.V.F. Entsiklopediya fylosofskiykh nauk / Heorh Vylhelm Frydrykh Hehel. – T.3. Fylosofiya dukha / Otv. red. E.P. Sytkovskiy; red. kollehiya: B.M. Kedrov y dr. – М.: Mysl, 1977. – 471 s. – (AN SSSR. Yn-t fylosofyy. Fylos. nasledye).

6. Dzhems U. Psykholohiya / Uyliam Dzhems: [per. s anhl.; pod red. L.A. Petrovskoy]. – М.: Pedahohyka, 1991. – 368 s.

7. Zinchenko V.P. Soznaniye i tvorcheskyy akt. – М.: Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2010. – 592 s.: il.

8. Kant I. Krytyka chystoho rozumu: [per. z nim. ta prym. I. Burkovskoho] / I. Kant. – К.: Yunivers, 2000. – 504 s.

9. Kon Y.S. V poyskakh sebia: Lychnost y ee samosoznanye / Ihor Semenovykh Kon. – М.: Polytyzdat, 1984. – 335 s.

10. Leontev A.N. Deiatelnost. Soznanye. Lychnost / Aleksei Nykolaevykh Leontev. – М.: Polytyzdat, 1975. – 304 s.

11. Lomov B.F. Ob issledovanii zakonov psikhiki / Borys Fedorovykh Lomov // Psykholohycheskiy zhurnal.

– 1980. – Т.1, №1. – S. 157–189.

12. Osnovy psykholohiyi : pidruch. [dlya stud. vshch. navch. zakl.] / za zah. red. O.V. Kyrychuka, V.A. Romentsya. – [2-e vyd., stereotyp.]. – К.: Lybid, 1996. – 632 s.

13. Petrovskiy V.A. Lychnost v psykholohii : paradihma subyektivnosti / Vadim Arturovych Petrovskiy. – Rostov-na-Donu: Fenyks, 1995. – 512 s.

14. Psykholohiya samosoznaniya: khrestomatyia / [red.-sost. D.Ia. Raihorodskiy]. – Samara: Izd. Dom “Bakhrar-M”, 2000. – 672 s.

15. Rodzhers K.R. Vzghliad na psykhoterapyiu. Stanovlenye cheloveka / Karl Rodzhers; per. s anhl. [obshch. red. i predysl. Isenynoi E.Y.]. – М.: Izd. hruppa “Prohress”, “Unyvers”, 1994. – 480 s.

16. Romenets V.A., Manokha I. P. Istoriya psykholohiyi XX stolittya: navch. posibnyk / V.A. Romenets, I.P. Manokha; vst. st. V.O. Tatenka, T.M. Tytarenko. – Vyd. 3-tye. – К.: Lybid, 2017. – 1056 s.

17. Rubynshtein S.L. Osnovy obshchei psykholohii : ucheb. [dlya psykholohov, pedahohov, filosofov] / Serhei Leonydovykh Rubynshtein. – SPb.: Piter, 2000. – 712 s.: yl. – (Seryia “Mastera psikhologii”).

18. Freid Z. “Ia” y “Ono” / Zyhmund Freid // “Ia” y “Ono”: v 2-kh kn. – Tbylysy: Merany, 1991. – Kn. 1. – S. 351–392.

19. Furman A.A. Psykholohiya smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti: [monohrafiya] / Anatoliy Anatoliyovykh Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

20. Furman A.V., Furman (Humeniuk) O.Ye. Psykholohiia Ya-kontseptsii: Navch. pos. / Anatolii Vasylovych Furman, Oksana Yevstakhiivna Furman (Humeniuk). – Lviv: Novyi svit-2000, 2006. – 360 s.

21. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannya i metodolohuvannya / Anatoliy Furman // Psykholohiya i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 16–38.

22. Furman (Humeniuk) O.Ye. Psykholohiia Ya-kontseptsii: navch. pos. / O.Ye. Furman (Humeniuk). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.

23. Furman (Humenyuk) O. Metodolohiya piznannya osvithnoho vchynku v konteksti innovatsiynoppsykholohichnoho klimatu / Oksana Furman (Humenyuk) // Psykholohiya i suspilstvo. – 2012. – №1. – S. 47–81.

24. Furman O. Ye. Prostir i chas u psykholohichnomu dyskursi / Oksana Yevstakhiivna Furman // Psykholohiya i suspilstvo. – 2017. – №1. – S. 79–132.

25. Furman O.Ye. Ya-kontseptsiya yak predmet bahatoaspektnoho teoretyzuvannya / Oksana Yevstakhiivna Furman // Psykholohiya i suspilstvo. – 2018. – №1-2. – S. 38–67.

26. Chesnokova Y.Y. Problema samosoznaniya v psykholohii: [monohrafiya] / Iryna Ivanovna Chesnokova. – М.: Nauka, 1977. – 144 s.

27. Chamata P.R. K voprosu o genезise samosoznaniya lichnosti // Problemy soznaniya: Materialy simpoziuma. Mart-aprel 1966 / Otv. red. V.M. Banshchikov. М.: Nauka, 1966. S. 228–239.

28. Shandruk S. Teoretychna model rozvytku profesiynykh tvorchykh zdibnostey osobystosti praktychnoho psykholoha / Serhiy Shandruk // Psykholohiya i suspilstvo. – 2015. – №4. – S. 107–121.

29. Erikson E.H. The concept of ego identity // Amer.

Psychoanal. Assn. – 1956. – №4. – P. 56–121.

30. Hull, J.G., Slone, L.B., Meteyer, K.B., & Matthews, A.R. (2002). The nonconsciousness of self-consciousness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(2), 406–424.

31. Trapnell, P.D., & Campbell, J.D. (1999). Private self-consciousness and the five-factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(2), 284–304.

АНОТАЦІЯ

Липка Мар'яна Михайлівна.

Особливості взаємспричиненого розвитку самосвідомості і Я-концепції особистості.

У статті висвітлено особливості холистичного розвитку самосвідомості, Я-концепції та самооцінки як діалектичного взаємодоповнення категорій загального, особливого та одиничного в осередді психодуховного життя особистості. При цьому самосвідомість розглядається як цілісне психічне новоутворення, яке онтогенетично виникає пізніше свідомості і суть якого полягає в самоусвідомленні. Динамічним центром свідомості є Я, що керує поведінкою, спілкуванням та вчинками людини, а центральним утворенням самосвідомості – Я-концепція, що становить систему уявлень (Я-образ), ставлень (Я-ставлення), дій (Я-вчинок) взаємозалежну сукупність установок особистості, які спрямовані на саму себе. Доведено, що самооцінка являє собою “клітинку” самосвідомості, сутнісно відображає цінність та значущість, котрі особа приписує собі. Здійснено конструктивний аналіз трьох етапів розвитку самосвідомості, які виокремив німецький філософ Г. В. Ф. Гегель, – одинична, особлива і загальна виміри самосвідомості. Встановлено, що на особистісному рівні самосвідомість у структурному співвідношенні становить єдність чотирьох сторін котрі зумовлені вчинками людини: пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоставлення), психорегуляційної (саморегуляція), рефлексивної (самоусвідомлення).

Ключові слова: особистість, свідомість, самосвідомість, Я-концепція, самооцінка, рівень домагань, глобальна Я-концепція, позитивно-гармонійна Я-концепція, мовлення як корелят свідомості, здатність до самоусвідомлення, самосприйняття, самотворення.

ANNOTATION

Mariana Lypka.

Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept.

The article highlights peculiarities of the holistic development of self-consciousness, Self-concept and self-esteem as a dialectical complementary of general, special and individual categories in the core of a personality psycho-spiritual life. At the same time, self-consciousness is considered as a holistic psychic new formation, which arises ontogenetically later than consciousness, and the essence of which lies in self-awareness. The dynamic center of consciousness is the Self, which controls the behavior, communication and actions of a human, and the central formation of self-consciousness is the Self-concept that constitutes a system of representations (Self-image), attitudes (Self-attitude), actions (Self-deed) an interconnected set of personality installations that are directed towards himself. It is proved that self-esteem represents a “cell” of self-consciousness, essentially reflects the value and significance that a person attributes to himself. It was made a constructive analysis of the three stages of the self-consciousness development, which was singled out by the German philosopher G. W. F. Hegel: a single, special and general dimension of self-consciousness. It is established that at the personal level, self-consciousness in the structural ratio is a unity of four sides which are caused by a human actions: cognitive (the self-cognition), emotional-valuable (the self-attitude), psycho-regulative (the self-regulation), reflexive (the self-awareness).

Key words: personality, consciousness, self-consciousness, self-concept, self-esteem, level of aspirations, global Self-concept, positive-harmonic Self-concept, speech as a correlate of consciousness, ability to self-awareness, self-perception, self-creation.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. психол. н., проф. Шевченко Н.Ф.**

Надійшла до редакції 20.09.2018.

Підписана до друку 25.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Lypka M. Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and Self-concept / Mariana Lypka // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 154–162.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ О.П. САННІКОВОЇ (ДО ЮВІЛЕЮ НАУКОВЦЯ)

LIFE PATH AND THE MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC ACTIVITY OF O.P. SANNIKOVA

Науковець. Учитель. Непересічна особистість. Ольга Саннікова уособлює найкращі риси сучасного вченого-дослідника. Сьогодні вона відома в Україні та за кордоном як автор теорії особистості, засновник наукової психологічної школи, розробник численних винаходів, що збагатили психологічну теорію і практику.

Ольга Павлівна Саннікова народилася 21 червня 1948 року в місті Одеса. Її професійний шлях розпочався у 1964 з роботи операційної медсестри в лікарні. Але вже з 1971 року вона пов'язала своє життя із психологією (дуже рідкісною на той час спеціальністю), поступивши у Ростовський-на-Дону державний університет. Після закінчення університету в 1976 працювала асистентом, викладачем кафедри психології Одеського державного педагогічного інституту імені К. Д. Ушинського. З тих пір професійне зростання і творча діяльність Ольги Павлівни міцно поєднано з цим науково-освітнім закладом.

У 1978–1982 роках вона стає аспіранткою лабораторії генетичної психофізіології Науково-дослідного інституту загальної та педагогічної психології Академії педагогічних наук СРСР (м. Москва). У 1982 захищає кандидатську дисертацію на тему: “Співвідношення показників емоційності та товариш-

**Ольга Павлівна
САННІКОВА**

кості” (19.00.01 – загальна психологія, історія психології). У тому ж році повертається до Одеси, де продовжує працювати в ОДП імені К.Д. Ушинського, займаючи посади старшого викладача, доцента, а з 1988 року і донині – завідувача кафедри загальної та диференціальної психології. Протягом багатьох років Ольга Павлівна очолювала започаткований нею (перший в Україні) факультет післядипломної освіти “Психологія”.

З 1992 по 1995 О.П. Саннікова – докторантка Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. У 1997

році вона захищає докторську дисертацію на тему “Емоційність у професійній структурі особистості” (19.00.01 – загальна психологія, історія психології), в 2001 стає професором.

Результатом плідної творчої праці О.П. Саннікової за всі ці роки стали більше 350 наукових праць (серед яких 7 монографій) з наступних напрямків: диференціальна психологія особистості, психологія емоцій та емоційності, психодіагностика і психометрика, становлення професіонала, особистісне зростання та ін. Ольга Павлівна є також автором 20 науково-методичних посібників, брошур і методичних рекомендацій з питань теорії і практики психодіагностики й психологічного консультування, 35 стандартизованих методик, що при-

значені для діагностики різноманітних властивостей особистості.

Наукова творчість О.П. Саннікової передусім пов'язана із дослідженнями проблеми структури особистості. У її працях особистість постає у вигляді системи, що містить ієрархічні рівні (формально-динамічний, змістовно-особистісний та соціально-імперативний) і суміжних зон між ними. Подібний підхід, що отримав назву *континуально-ієрархічного*, дозволив розглянути особистість як цілісну (дискретно-димензійну) систему континуальних утворень (рівнів, підсистем), що плавно переходять одне в друге, інтерпретувати кожну рису особистості як континуальне і водночас дискретне утворення. Дослідниця, розглядаючи особистість у сфері трудової та професійної діяльності, створила модель її континуально-ієрархічної структури у двох планах – загальнопсихологічному і професійно-психологічному.

О.П. Саннікова обґрунтувала засадничі положення, згідно з яким основним чинником індивідуалізації процесу становлення і функціонування особистості професіонала є *емоційність*, вивчає зазначену властивість в контексті континуально-ієрархічної структури особистості. Здійснені нею дослідження емоційності розвивають три основних напрями. В межах першого емоційність вивчається у системі властивостей особистості та в контексті механізмів, котрі регулюють діяльність. Другий напрям присвячений безпосередньо розробці методологічних основ теорії емоційності, дослідження її як складноінтегральної, багаторівневої властивості особистості і як особливого феномену в шереху наявних емоційних явищ. Метою третього напрямку є розробка програми емпіричного дослідження емоційності в лоні континуально-ієрархічного підходу; створення комплексу психодіагностичного інструментарію, що потребує підбір існуючих та розробку нових оригінальних методик і технологій психодіагностики професійно важливих якостей особистості відповідно до вимог психометрики.

О.П. Саннікова дійшла висновку, що емоційність слушно розглядати як фундаментальну властивість, у межах якої протікають усі психічні процеси і стани, як рух-поступ від нижчого рівня до вищого, як підсумок генетичного розвитку і становлення під впливом навколишнього середовища. Вона також показала, що емоційність є системоутворювальним чинником, який визначає специфіку пов'язаних з нею властивостей особистості.

Теоретичні погляди на особистість та її окремі властивості викладені О.П. Санніковою у низці ґрунтовних праць: “Емоційність у структурі особистості” (1995); “Континуально-ієрархічна концепція особистості” (1996); “Психологічний портрет кризової особистості” (2000); “Криза особистості: спроба типології” (2000); “Димензійний підхід до вивчення особистості” (2002); “Феноменологія особистості” (2003); “Особистісна позиція психолога і процес діагностування” (2004); “Психологічні контури особистості: форма і зміст” (2006); “Пролонгований підхід до дослідження детермінаційних процесів” (2007), “Формально-динамічні та якісні метахарактеристики індивідуальності” (2007), “Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей” (2010), “Адаптивність особистості” (2009); “Сценічні бар'єри: диференціально-психологічний підхід” (2014), “Системний аналіз адаптивності” (2017) та ін.

Евристичність висловлених Ольгою Павлівною концептуальних ідей підтверджена їх науковим розвитком протягом багатьох років, оформленням у цілісну теорію та становленням наукової школи. З метою виконання циклу теоретико-емпіричних досліджень нею було створено науковий колектив, що вперше в Україні на засадах диференціально-психологічного підходу втілює ідею пошуку індивідуальних відмінностей емоційності, які виявляються у структурі властивостей особистості, у тому числі професійно важливих, у регуляції професійної діяльності та життєдіяльності людини.

Сформульовані Ольгою Павлівною положення стали теоретико-методологічним базисом численних наукових робіт її учнів – докторів та кандидатів психологічних наук. З 1993 року під керівництвом Ольги Павлівни захищено більше 30 дисертацій. Сьогодні наукова школа професора О. П. Саннікової плідно працює, наразі до захисту готуються нові дисертації.

Виконані під керівництвом Ольги Павлівни дисертаційні роботи відрізняються теоретичною ґрунтовністю, науковою виваженістю, грамотністю, ретельністю збору емпіричного матеріалу, різноманіттям способів аналізу та інтерпретації отриманих наукових даних. Загалом усі ці роботи є зразком реалізації диференціально-психологічного підходу в дослідженні, відданим провідником якого є професор О.П. Саннікова.

Як науковий керівник Ольга Павлівна збагатила вітчизняну науку нетривіальними теоретико-емпіричними дослідженнями найрізноманітніших психологічних феноменів

(товариськість, емпатійність, психологічна проникливість, психологічна криза, комунікативна креативність, адаптивність, стиль сімейного виховання, фасилітативність, агресивність, почуття власної гідності, навіюваність, толерантність, схильність до ризику, здатність до самозмінювання, авантюризм тощо), постійно розширюючи предметне коло досліджуваних у психології явищ та удосконалюючи методичні підходи до реалізації дослідницьких завдань. Оригінальністю й надзвичайною практичною цінністю дисертаційних робіт, що вийшли під науковим керівництвом професора О. П. Саннікової, є розробка відповідно до вимог психометрії надійних і валідних психодіагностичних методик.

Науково-дослідницьку діяльність О.П. Саннікова поєднує з науково-організаційною. Вона не тільки керує дослідницькою роботою кафедри загальної і диференціальної психології ПНПУ імені К.Д. Ушинського, а й створеною нею лабораторією психології індивідуальних відмінностей. За ініціативи Ольги Павлівни організована протягом багатьох років робота Всеукраїнської конференції молодих учених та студентів “Проблеми сучасної психології особистості” та Міжнародної науково-практичної конференції “Психологія особистості: теорія, досвід, практика”. Щорічно під науковою редакцією О.П. Саннікової видаються збірники матеріалів конференцій.

Значний внесок у розвиток вітчизняної науки Ольга Павлівна зробила на посаді голови спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій із психології (з 2003 по 2008 роки); докторських та кандидатських (з 2008 по 2014 роки). З 2003 року Ольга Павлівна – беззмінний голова методологічного семінару з психології Південного регіону, на якому відбувається попередній розгляд та обговорення дисертаційних робіт, підготовлених у ЗВО України.

В різні роки своєї наукової діяльності О.П. Саннікова була також членом спеціалізованих вчених рад Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова та ін. До процесу підготовки нових наукових кадрів незалежної України Ольга Павлівна також активно залучена як експерт та опонент в багаточисленних кандидатських і докторських роботах.

О.П. Саннікова – член редколегій багатьох наукових видань, в тому числі закордонних та цитованих у наукометричних базах різного рівня (Web of science, Thompson ISI, Index Copernicus тощо), а також журналу “Психологія і суспільство”.

Багато років Ольга Павлівна співпрацює з науковими та освітніми установами низки зарубіжних країн (Німеччина, Австрія, Росія, Польща). Зокрема з 2005 року здійснювала, як координатор, міжнародну освітню діяльність у межах європейського проекту “Nigma”, що був спрямований на розвиток дистанційної освіти і на розробку методичного забезпечення програми “Управління людськими ресурсами” у форматі впровадження Болонської кредитно-модульної системи. Однією з перших в Україні Ольга Павлівна стала ініціатором закорінювання інноваційних форм навчання у системі післявузівської освіти.

Пошук нових форм післядипломного навчання спеціалістів-психологів Ольга Павлівна (багато років як декан відповідного факультету, а нині – як керівник магістерської програми) поєднує зі збереженням традицій ґрунтовної академічної освіти та фахової підготовки. Вона є висококваліфікованим педагогом, розробником численних навчальних дисциплін, зокрема “Методи наукових досліджень”, “Психологія творчості”, “Психодіагностика та психокорекція”, “Психологія менеджменту людськими ресурсами”.

Плідна праця і видатний внесок Ольги Павлівни у розвиток науки та освіти відзначені численними державними нагородами та званнями. Вона нагороджена знаком “Відмінник освіти України” (1996, 1998); грамотами Міністерства освіти; почесною грамотою Ради ректорів закладів вищої освіти Одеського регіону за внесок у розвиток науки і техніки (1999); грамотою Академії педагогічних наук України (2006); Грамотою Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2008), грамотою Кабінету Міністрів України (2008), Почесною грамотою Верховної Ради України (2017).

З 2012 р. О.П. Саннікова – Заслужений діяч науки і техніки України, з 2017 року – почесний член Національної академії педагогічних наук України.

А ще Ольга Павлівна – чарівна жінка, душевна людина, цікавий співрозмовник, мудрий наставник. Значний науковий доробок, професіоналізм, продуктивність творчої діяльності, яскравість особистості – такі риси визначають видатне місце Ольги Павлівни Саннікової в сучасній українській психології.

Оксана КУЗНЕЦОВА
кандидат психологічних наук, доцент,
Оксана ОРИЩЕНКО
кандидат психологічних наук, доцент,
Юрій ЧЕРНОЖУК
кандидат психологічних наук, доцент

КОНТИНУАЛЬНО-ІЄРАРХІЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ

Ольга САННІКОВА

УДК 159.923

Olha Sannikova
CONTINUUM-HIERARCHICAL MODEL OF PERSONALITY

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Про винятково високий інтерес психологів до проблеми особистості свідчить широке різноманіття відповідних моделей, концепцій, теорій. Так, В.В. Рибалка в капітальному хрестоматійному посібнику презентує 49 теорій особистості у вітчизняній філософії, психології, педагогіці (див. [7]), а в окремому дослідженні піддає конструктивному аналізу 40 визначень категорійного поняття “особистість” та пропонує “формули”, точніше – понятійні моделі або карти, особистості [6]. На доповнення цього, скажімо, зарубіжні науковці Л. Х’елл і Д. Зіглер у солідному підручнику вичерпно схарактеризовують 17 теоретичних систем, що наявні у світовій психології під завісу ХХ ст. [13]. Окрім того, при аналізі різних визначень даного феномену звертає на себе увагу той факт, що практично, розрізняючись за повнотою, обсягом, змістом, рівнем опису дійсності, вони розкривають з конкретних позицій кожного дослідника різні сторони одного й того ж цілісного психосоціального явища людини. Ядром цього цілого здебільшого є макроструктура особистості, в котрій поєднуються (узагальнюються) найважливіші індивідні, суб’єктні, суто особистісні риси та властивості індивідуальності.

Водночас в останнє десятиліття істотно розширився проблемний контекст психологічного пізнання онтофеноменальної природи особистості як окремо самотнього зрізу буття людини у взаємодії її зі світом, у процесі якої вона відкриває й учинково зреалізовує сенс свого життя (В.А. Роменець). У цьому аналі-

тичному розрізі яскравим прикладом є монографічне дослідження А.А. Фурмана, що обґрунтовує конструкти, принципи, закономірності та методологічні засоби генези смислотворчої сфери особистості (див. [11]), а також його розвідка (у співтоваристві з А.В. Фурманом) на предмет створення та психософського опрацювання методологічної оптики постнекласичного ідеалу (типу) раціональності як цілісного набору новітніх інструментів методологування у форматі філософсько-психологічного пізнання особистості [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманіття психологічних структур особистості широко уявлено в історії зарубіжної психології різними напрямками і теоріями: психоаналітичною З. Фрейда; аналітичною К.Г. Юнга, соціально-психологічною А. Адлера, “векторною” (“теорією поля”) К. Левіна, конституційно-психологічною В. Шелдона і Е. Кречмера, факторно-аналітичною Г. Айзенка і Р. Кеттела, поведінковою теорією В. Скіннера та ін. Основні радянські психологічні школи особистості оприявнювані концепціями О.Ф. Лазурського, С.Л. Рубінштейна, Л.С. Виготського і О.М. Леонтєва, Б.Г. Ананьєва, В.М. Мясіщева, Д.Н. Узнадзе, Б.М. Теплова і В.Д. Небиліцина, В.С. Мерліна, Л.І. Божович, К.К. Платонова, О.Г. Асмолова та іншими. Сучасні уявлення української психологічної школи про особистість викладені у роботах М.Й. Боришевського, С.Д. Максименка, В.В. Рибалки, Т.М. Титаренко та інших авторів [8].

Однією з важливих тенденцій розвитку психології особистості є реалізація структурного

підходу, за якого особистість розглядається як цілісне утворення, котре охоплює розвиткове багатоманіття взаємопов'язаних характеристик. Так, К.К. Платонов свого часу обґрунтував концепцію динамічної функціональної структури особистості, яка обіймає соціально зумовлену підструктуру, підструктуру досвіду, індивідуальних форм відображення і біологічно зумовлену підструктуру. О.Г. Ковальов розглядав структуру особистості як взаємодію темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. В.М. Мясіщев, поряд із психічними процесами, властивостями і станами, долучав до структури особистості систему стосунків, котру вивчав як системотвірний (структуроутворювальний) чинник (у західній психології до цього підходу близька за змістом теорія "атитюдів") [5]. В.С. Мерлін структуру особистості висвітлював як взаємний зв'язок та організацію її властивостей, симптомокомплексів. При цьому цілісними компонентами особистості він називав властивості, кожна з яких одночасно є вираженням і здатності, і характеру, і спрямованості (див. [5]). Б.Г. Ананьєв компонентами особистості називав психічні процеси, стани, психічні і психофізіологічні властивості [2].

Отож, теоретичний аналіз наявних концепцій свідчить про те, що немає єдиної загальноновизнаної структури особистості, як і немає єдиного загальноновизнаного її визначення, а існують різні конструкти, що об'єднані цим терміном і відповідні до їх змістовленень теорії, що утримують водночас прикладну методологію вивчення особистості із позицій конкретної концепції. Як справедливо відмічають В.М. Блейхер і Л.Ф. Бурлачук, "...ми повинні визнати і певну умоглядність існуючих уявлень про структуру особистості. Саме тому вони є відносно невразливими для будь-якої критики, адже сама ця критика не оперує конкретним психологічним матеріалом, а відштовхується лише від іншого (часто непорівнюваного) погляду на структуру особистості" [1, с. 81].

Метою статті є теоретичне обґрунтування континуально-ієрархічної моделі особистості у взаємодоповненні формально-динамічного, змістово-особистісного і соціально-імперативного рівнів її актуального уможливлення, між якими функціонують відмінні за механізмами здійснення блоки регулювання, що в сукупній холистичній динаміці розвитку виявляють тенденцію переходу особи від біологічного до соціокультурного її розвиткового зумовлення.

Досягнення мети передбачало вирішення таких **завдань**: а) розкрити зміст континуально-ієрархічної макроструктури особистості із позицій системного підходу; б) здійснити метапараметричний аналіз різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури та охарактеризувати асертивність як важливу рису особистості; в) висвітлити структуру емоційності із позицій континуально-ієрархічного підходу; г) змістовно охарактеризувати структурні компоненти емоційності у холистичному плетиві її параметрів і властивостей.

Виклад основного матеріалу. В пропонованому дослідженні, спрямованому на вивчення індивідуально-психологічних особливостей особистості, спираємося на розгорнуті структурні уявлення Б.Г. Ананьєва. Розробляючи *теорію індивідуальності*, цей відомий науковець пов'язував проблеми вивчення індивідуальності із пізнанням людини "як єдності та взаємозв'язку її властивостей як особистості, так і суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда" [1, с. 334]. Систематизуючи науки про людину, а також знання у рамках психології, він розглядав людину як індивіда, суб'єкта діяльності, особистість та індивідуальність. Перш ніж перейти до уточнення змісту ключових понять, що використані у цій роботі в контексті проблематики особистості, розглянемо співвідношення понять "індивід", "суб'єкт", "особистість", "індивідуальність". У зв'язку з цим Б.Г. Ананьєв пише: "Утворення індивідуальності й зумовлений нею єдиний напрям розвитку індивіда, особистості та суб'єкта в загальній структурі людини стабілізує цю структуру і є важливим чинником високої життєздатності та довголіття" [1, с. 111]. У такий спосіб запропоновані понятійні уявлення упорядковують відповідну феноменологію в онтогенезі людини. Водночас за змістом усі поняття-конструкти перебувають у стані взаємозадіяння, причому "найменшим", первинним поняттям тут є індивід, "найбільшим" – індивідуальність. Ці думки Б.Г. Ананьєва для нас є концептуально ключовими.

Для того щоб більш чітко окреслити особливості кожного поняття-терміна, зазвичай науковці вдаються до "відмінностей" [4] у змісті понять "індивідуальність" та "особистість", "особистість" і "суб'єкт", "суб'єкт" та "індивід". Переважно підкреслюється те особливе, що відрізняє одну систему від іншої. Зокрема у вузькому сенсі слова особистість окреслена

потребо-мотиваційною сферою, підструктурою спрямованості [2], тоді як у широкому – вона трактується як складна розвіткова система, котра утворюється із шерегу підсистем.

Визначаючи обсяг та зміст поняття “індивідуальність”, знову звернемося до робіт Б.Г. Ананьєва. “Якщо особистість – “вершина” усієї структури особистісних властивостей, то індивідуальність - це “глибина” особистості і суб’єкта діяльності” [2, с. 173]. До того ж індивідуальність указує на психологічну неповторність окремої людини як надскладного психо-соціального цілого. Трактуючи індивідуальність як загальний ефект злиття соціальної і біологічної природи в індивідуальному розвитку особи, вказаний науковець підійшов до виявлення її своєрідності та неповторності з позицій співвідношення відкритої і закритої систем. Як відкрита система, людина уможливує свій індивідуальний розвиток у постійній взаємодії зі світом. “У центрі такої відкритої системи знаходиться комплекс властивостей особистості з її багаточисельним плетивом соціальних зв’язків і властивостей суб’єкта діяльності, котрий перетворює дійсність” [1, с. 327]. У даному теоретичному контексті широке за обсягом поняття “особистість” охоплює всі зазначені властивості. Натомість логічно припустити, що вузько витлумачене поняття “особистість” буде фіксувати тільки соціальні риси людини.

Враховуючи наявні методологічні і суто пояснювальні підходи до дослідження структури особистості і спираючись на існуючі уявлення про професійно важливі властивості та про внутрішнє спричинення індивідуальної вибірковості відносно зовнішньої детермінації (Б.Г. Ананьєв, Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн), нами запропонована *багатовимірною моделлю структури особистості* (у широкому сенсі цього поняття). Згідно з цією моделлю особистість розглядається як макросистема, котра складається з різнорівневих, узв’язаних підсистем, що мають окремі психічні характеристики. Щонайперше зауважимо, що як рівновагомі ми виділяємо: а) формально-динамічний; б) змістовно-особистісний; в) соціально-імперативний функціональні рівні (*рис. 1*).

До першого рівня (як основи, фундаменту, опори), що передуює розвитку інших, належить сукупність усіх властивостей, які відображають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного характеру. Другий рівень охоплює власне особистісні властивості (тобто передбачає розу-

міння особистості у вузькому значенні слова): систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу та ін. Третій рівень умовно названий нами соціально-імперативним (від латів. *imperativus* – наказовий, безумовний) містить клас характеристик, спричинений задіянням особистості у різноманітні суспільні, соціальні зв’язки та впливом реального довкілля, соціальних норм, культурних традицій тощо (див. [8; 9; 10]).

Будь-яке явище зовнішнього світу стосується людини як суб’єкта тією мірою, якою воно вплетене в контекст її реальної життєдіяльності. Вибірковість, добір інформації, явищ, знань визначається певними чинниками як усвідомленого, так і неусвідомленого – ситуаційного – характеру. Тому виділення тільки двох рівнів (динамічного і змістовного) обмежує, “замикає” структуру особистості як систему, тоді як соціально-імперативний рівень є тим “простором”, тією ланкою, через який і через яку й відбувається взаємодія особистості як *відкритої системи* з навколишнім світом. Третій рівень жорстко контролюється свідомістю. Якщо два перші співзвучні (і вербально, і сенсово) уявлення про динамічне і змістовне наповнення психічного, то третій рівень охоплює той клас характеристик, котрі віддзеркалюють і наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо, і саму її моральність.

Проте не всі знання, не всі відомості, що поступають з навколишнього світу, знаходять відображення у свідомості окультуреного індивіда, особисто приймаються, переживаються ним, стають частиною його особистісного світу. Людина може бути “носієм” певної інформації, моралі, етики, професійних знань тощо, але при цьому абсолютно внутрішньо не використовувати, не приймати, не переживати їх. У цьому разі знання, зокрема професійні, залишаються відчуженими від особистості і не використовуються нею повною мірою у життєвих ситуаціях. Зазначене важливо враховувати у соціономічних професіях, де особистість учителя, психолога, психотерапевта сама є істотним чинником і засобом на шляху досягнення особою цілей професійної діяльності.

Все, що не перейшло в змістовно-особистісне утворення із сусідніх підструктур, як підтверджує емпірика, залишається або на рівні декларації, що не затребуване особистістю (III рівень – соціальні норми, уявлення про культуру, знання тощо), або на шаблі нереалізованих природних можливостей (I рівень).

Рис. 1.
 Континуально-ієрархічна структура особистості

Перше виявляється у порушенні особистісної гармонії, в інконгруентності, тобто в невідповідності поведінки особистості нею ж декларованим правилам, нормам (прикладом тут є прояв професійних деформацій), друге – в нереалізованих сподіваннях, задатках до невибраної професії і тому нерозвинених. У будь-якому разі змістово-особистісна підструктура є центральним утворенням особистості у широкому сенсі як багатовимірної складнорозвиткової макросистеми.

Межі взаємин між описаними рівнями складні, умовні і розмиті. Саме це дозволяє розглядати переходи від одного рівня до іншого як деякий суміжний простір, що об'єднує риси, котрі водночас належать до двох сусідніх рівнів. Ці переходи – “суміжні зони” – мають своє психозмістовне наповнення. Зокрема, формально-динамічний (перший) і змістово-особистісний (другий) рівні охоплюють загальний для обох полів набір характеристик, котрі однозначно не можна віднести тільки до одного з них. В узагальненому вигляді функція таких “суміжних” зон полягає передусім у поєднанні різних рівнів, у підтримці цілісності самої системи. Це, своєю чергою, означає, що риси, котрі відносяться переважно до певного рівня, не функціонують дискретно. Це – континуальні утворення, тому можливий або плавний перехід однієї риси в іншу, або якісне її перетворення (трансформація).

Отже, розглянуті рівні, а саме формально-динамічний, змістово-особистісний, соціально-імперативний, головню через об'єднувальний вплив суміжних зон, є взаємопов'язаними та узв'язаними. Ступінь вираженості кожної властивості особистості спричинений подвійно – як біологічними чинниками, так і соціальними факторами. Кожна властивість, кожна риса в контексті цієї структури розглядається як континуум, що “пронизує” всі підструктури особистості, котрі взаємно проникають одна в одну, обоюдно змістовно збагачуючи обидві.

Саме наявність зон перетину, які одночасно належать до сусідніх рівнів, забезпечує “проростання”, безперервність та цілісність у розвитку окремих психічних властивостей особистості (емоційності, асертивності, схильності до образи, цинізму, конфліктності, толерантності тощо), що по-різному виявляються на кожному рівні аналізованої структури – від нижчих рівнів до вищих, себто від біологічно спричинених до соціально зумовлених, що свідчить про *діменсиональність* (безперервність) кожної властивості, про її цілісність і контину-

альність. Водночас згрупування елементів системи у підсистеми (порівневі організованості), об'єднання їх у відносно самостійні, відособленні сукупності, що надає системі певної *дискретності*.

Так, скажімо, накопичення професійних знань, різної інформації про професію певним чином впливають на змістові властивості особистості (відношення між третім і другим рівнями). Аналогічно властивості, котрі відносяться до першого рівня, впливають (хоча й неоднозначно) на другий, змістово-особистісний рівень. При цьому суміжні зони, з одного боку, нейтралізують небажані для усієї системи зміни руйнівного характеру, з іншого – направляють психічну активність на вибіркоче розгортання бажаних трансформацій. Результат взаємодії усіх позначених підсистем визначається мірою їх реального задіяння, активності, “здатності абсорбувати” позитивні впливи.

Припускаємо, що індивідуальність як вища форма розвитку особистості характеризується певним, специфічним поєднанням зазначених властивостей. У процесі співдії ці властивості змінюються як у рамках окремих підсистем, так і у рамках усієї системи, переінакшується їх якісно-кількісне поєднання, модифікується домінування кожної з них. Індивідуальність, таким чином, є не лише вищим рівнем розвитку особистості, а ще й характеризується унікальною комбінацією різнорівневих властивостей особистості, їх відносинами та особливостями динамічного перебігу.

Для дослідження конкретних психологічних характеристик у рамках запропонованої системи властивостей, нами використаний інтегральний підхід (В.С. Мерлін), при якому: 1) кожна підсистема (рівень) визначається тільки її властивими закономірностями; 2) кожна підсистема має бути презентована обмеженою кількістю властивостей, а також показників, що є найбільш типовими її характеристиками (ознаками); 3) статистично значущі зв'язки між властивостями одного і того ж рівня мають визначати відносно замкнену систему; 4) характер зв'язків між вибраними показниками повинен відображати своєрідність зв'язків між різними ієрархічними рівнями [5].

Якщо розглядати конкретні психологічні характеристики скрізь змістовий формат саме цих координат (структурних рівнів), то інформація про кожну властивість та її різнорівневі параметри не може бути репрезентована рівномірно за всіма особистісними нашаруваннями. Це пов'язано не лише зі слаб-

кістю наукових розробок відповідної проблемної теми, а й зі складністю, унікальністю кожного психологічного феномену, що розглядається. Однак спробуємо компактно, у вигляді психографічної **таблиці**, систематизувати відомості про окремі властивості особистості. Вона отримана нами у результаті теоретичного аналізу та емпіричного синтезу. Причому показниками наведених підсистем нами обрані: на формально-динамічному рівні – сукупність усіх властивостей, ознак, котрі відображають динаміку, перебіг психічних процесів і явищ тощо; на змістово-особистісному – компоненти певної властивості особистості, які віддзеркалюють її цінність, мотиваційну потужність, стійкість тощо; на соціально-імперативному – компоненти психічного феномену, що відтворюють проєкції (вимоги) культури, професії, соціального середовища та ін. Підставою для виокремлення перелічених груп показників слугує висока репрезентативність цих рис у самій структурі особистості, їх значущість у професійній діяльності, виняткова роль в індивідуальному становленні особистості та в повсякденній регуляції діяльності, а також їх відповідність принципам і вимогам інтегрального підходу.

У **табл.** подані характеристики базових метапараметрів різнорівневих підсистем континуально-ієрархічної структури особистості, кожна з яких вирізняється певним поєднанням відповідних складників-компонентів (порядок рівнів поданий відповідно до схеми, що зображена на **рис. 1**).

Аналогічно описаному можна уявити структуру таких рис особистості, як агресивність, товариськість, цинізм, заздрість, конфліктність, толерантність, асертивність, самостійність тощо. Ці риси особистості по-різному представлені на всіх рівнях, причому якщо, скажімо, агресивність, товариськість, конфліктність найбільш яскраво виявляються на формально-динамічному рівні, то осереддя заздрості, конфліктності більшою мірою зсувається до змістово-особистісного, а “ядро” цинізму – до соціально-імперативного рівня. Проте всі ці якості-риси певним чином – з різною інтенсивністю, забарвленням, різноманіттям – виявляються *на всіх рівнях* пропонованої континуально-ієрархічної структури особистості.

Отож вирізнення окремих підсистем засновано на логіко-методологічній процедурі *диференціації*, тоді як їх взаємодія через суміжні зони можлива на засадах процедури

інтеграції. Континуально-ієрархічна структура особистості обґрунтована на засадах системного підходу як багаторівнева і полімодальна система, як сукупність компонентів, котрі співдіють між собою, що забезпечує її функціонально-розвиткову цілісність. У зв'язку з цим В.О. Ганзен зауважував, що “системний підхід – це єдність інтеграції і диференціації при домінуванні тенденції об'єднання” [4, с. 5].

Здійснена нами критична рефлексія здобутого вказує на обмеженість і спрощеність обстоюваної схеми, як і будь-якої теоретичної схеми загалом. І все ж вважаємо запропоновану модель корисною, зокрема для аналізу особистості професіонала. У професійній діяльності відбувається специфічна функціональна і конституційна зміна, розвиток, трансформація “загальнопсихологічної” структури особи та формування особистості саме фахівця певного профілю. Запропонована структура інтегрує найбільш адекватні, на наш погляд, уявлення про особистість, і тому не є абсолютно новою. Водночас вона дозволяє упорядкувати множини її властивостей, як і професійно важливих, що відповідають вимогам діяльності, розглянути їх у рамках цілісної системи і визначити підходи до дослідження індивідуальних траєкторій її становлення.

Евристичний пояснювальний потенціал запропонованої нами теоретичної моделі також повно виявив себе при дослідженні **емоційності** як системної *властивості особистості*, що не обмежена тільки темпераментальним рівнем індивідуальності. В контексті континуально-ієрархічного теоретизування емоційність розглядається нами і як емоційне явище, і як властивість особистості. Як відомо, емоції характеризують дотичність суб'єкта до навколишнього світу, причому вони не стільки віддзеркалюють самі предмети і явища (як у пізнанні), скільки виявляють суб'єктивне ставлення особи до них. Саме суб'єктивні переживання є власне сутнісно психічним в емоціях. До того ж емоційні явища – це єдність двох моментів: певного змісту відображуваного об'єкта і суто перебіг емоційного переживання.

Ситуативні емоції (актуальні емоційні реакції, які виникають у певних ситуаціях) презентують свідомості актуальну, вибіркочу дотичність суб'єкта до того, що безпосередньо ним віддзеркалюється. Вони реалізуються в *емоційних станах*, мінливих суб'єктивних переживаннях. Однак емоційні явища опри- явлені не лише актуальними (ситуативними,

*Метахарактеристики різнорівневих підсистем
континуально-ієрархічної структури особистості*

№	Підсистеми (рівні)	Метахарактеристики індивідуальності (базові метапараметри)	Конкретний приклад
			Характеристики (показники) асертивності як риси особистості
1	III. Соціально-імперативний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують проєкції (вимоги) культури, релігії, професії, соціального середовища тощо	Показники ступеню конгруентності асертивності (відповідності) стосовно: - національної культури; - релігії, - соціального середовища, - професії, - спілкування тощо, а також особистісна регуляція конгруентності асертивності
2	Зона перетину. Підструктура досвіду	Компоненти свідомих дій (діяльності), знань, умінь та навичок, спрямованих на продуктивний, якісний і своєчасний прояв певної властивості особистості	Показники наявності: - соціальної компетенції, - певних знань про асертивність та асертивну поведінку, - навичок асертивної поведінки, - творчого використання означених умінь і компетенцій, - особистісного контролю та регуляції навичок асертивної поведінки
3	II. Змістово-особистісний рівень	Компоненти певної властивості особистості (психічного феномену), що відображують її цінність, мотиваційну потужність, стійкість, потяги, схильність тощо	Показники: - цінності асертивності для особистості, - сили і стійкості мотивації виявляти асертивну поведінку, - схильності до асертивності, - настанов на асертивну поведінку, - прийняття інших, - рефлексії вказаної поведінки, - саморефлексії вчинення
4	Зона перетину. Підструктура якісних характеристик	Компоненти психічної активності людини, що виявляється в емоційній, інтелектуальній, руховій сферах	Якісні показники асертивності: - емоційний компонент, - когнітивний компонент, - конативний компонент, - контрольно-регулятивний, - рефлексивний
5	I. Формально-динамічний рівень	Компоненти, що відображають силу, динаміку, перебіг психічних явищ, енергійність, різноманітність дій	- потреба у почутті та проявах асертивності, - ініціативність асертивності, - спонтанність асертивності, - легкість виникнення, - широта асертивності, - її стійкість та ін.

“транзитними”) емоціями, але і *стійкою схильністю* до переживання емоцій певної модальності, тобто *емоційністю*. Остання, як властивість індивідуальності, постає як початок актуального реагування особи на емоціогенні ситуації. Саме індивідуальними особливостями емоційності як стійкої властивості особистості можна пояснити відмінності у переживаннях ситуативних емоцій, що виявляється у якості та інтенсивності хвилювань, котрі виникають у різних людей за одних і тих самих умов, себто у життєвих ситуаціях відносно однакової емоціогенності. Ось чому емоційність традиційно розглядається у психології як одна з найважливіших, поряд із психічною активністю, характеристик індивідуальності.

При вивченні емоційності вихідною теоретичною позицією для нас є положення, що були сформульовані Б.М. Тепловим, В.Д. Небиліциним, А.Ю. Ольшанніковою. Спочатку цими дослідниками вивчалися формально-динамічні параметри, що характеризують динаміку плину емоційного процесу і ритміку проявів емоцій зовні. При цьому Б.М. Теплов визначав темперамент як сукупність психічних особливостей, пов'язаних передусім із швидкістю виникнення емоцій, з одного боку, та їх силою – з іншого. Це загальне уявлення про темперамент відбилось на розумінні емоційності як динамічного і динамізувального утворення, до основних параметрів якого належать глибина переживання, швидкість протікання емоцій та ін. Надалі понятійні уявлення про темперамент уточнюються, деталізуються. До нього долучаються індивідуальні особливості людини, що виражаються в емоційній збудливості, в актуалізації потоку почуттів зовні, швидкості рухів, загальній рухливості людини.

Незважаючи на те, що динамічний аспект виділявся й іноземними авторами (S. Vandenberg, A. Kuse, G. Neymans, A. Buss, R. Plomin, K. Gottschaldt та ін.), при описі типів темпераменту вказувалося на закономірно властиві представникам цих типів емоційні характеристики, котрі пізніше В.Д. Небиліциним та А.Ю. Ольшанніковою були названі “якісними”. Подальші дослідження А.Ю. Ольшаннікової і творчої групи, яку вона очолювала (роботи І.В. Гризлової, О.І. Палія, І.В. Пацявичюса, І.А. Переверзевої, О.П. Саннікової, В.В. Семенова) розширили теоретичні уявлення про якісні характеристики емоційності та їх покомпонентну побудову (І.В. Пацявичюс, О.П. Саннікова). Зокрема вони підтвердили, що сукупно якісні та динамічні особ-

ливості емоційності людини, будучи базальними властивостями, діють у ролі фундаменту для формування особистісно-сміслових, психозмістовних рис-якостей. Тому в структурі даного феномену, нарівні з динамічними і якісними аспектами, доречно виділити й змістові аспекти емоційності, які відображають явища і ситуації, що мають особливу значущість для суб'єкта [5].

В контексті особистісного і діяльнісного підходів нами встановлено, що емоційність як риса особистості, котра сформувалася до певного моменту психічного розвитку під впливом як біологічних (конституція, властивості нервової системи), так і соціальних (розвиток у процесі життєдіяльності) чинників, системно впливає на формування усіх рівнів розвитку особистості. Щонайперше вона задає межі і діапазон власних реакцій особи на довкілля, що виявляється в індивідуальних стилях діяльності, у якісно-кількісному поєднанні різних рис особистості. Крім того, емоційність, будучи стійкою характеристикою, впливає на чутливість суб'єкта до переживань, актуальних емоцій певної модальності. А це означає, що вона становить фокус перетину всіх емоційних модальностей, є глобальна властивість, у просторі якої протікають відомі психічні процеси і стани, врешті-решт вона – процес, результат і підсумок онтогенетичного розвитку особистості [8].

Отже, структуру емоційності коректно розглядати в межах макроструктури особистості, в котрій поєднуються найважливіші індивідні, особистісні риси і властивості індивідуальності. Тоді емоційність як властивість особистості – це усталене, інтегральне, структурне утворення, що характеризується певним поєднанням її різнорівневих і різноякісних показників; це комплекс індивідуально стійких властивостей, які визначають особливості виникнення і протікання емоційних переживань. На відміну від актуальних (ситуативних, транзитних) переживань, емоційність виявляється у стійкій (позаситуативній, понадситуативній) схильності до переживання емоцій певної модальності.

На *рис. 2* представлена структура емоційності в контексті макроструктури особистості та з позицій континуально-ієрархічного підходу.

І. Формально-динамічний рівень емоційності становлять ті параметри, що характеризують *емоційну збудливість*, силу, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, протікання і зміни емоційних переживань та особливості зовнішніх виявів саме цих харак-

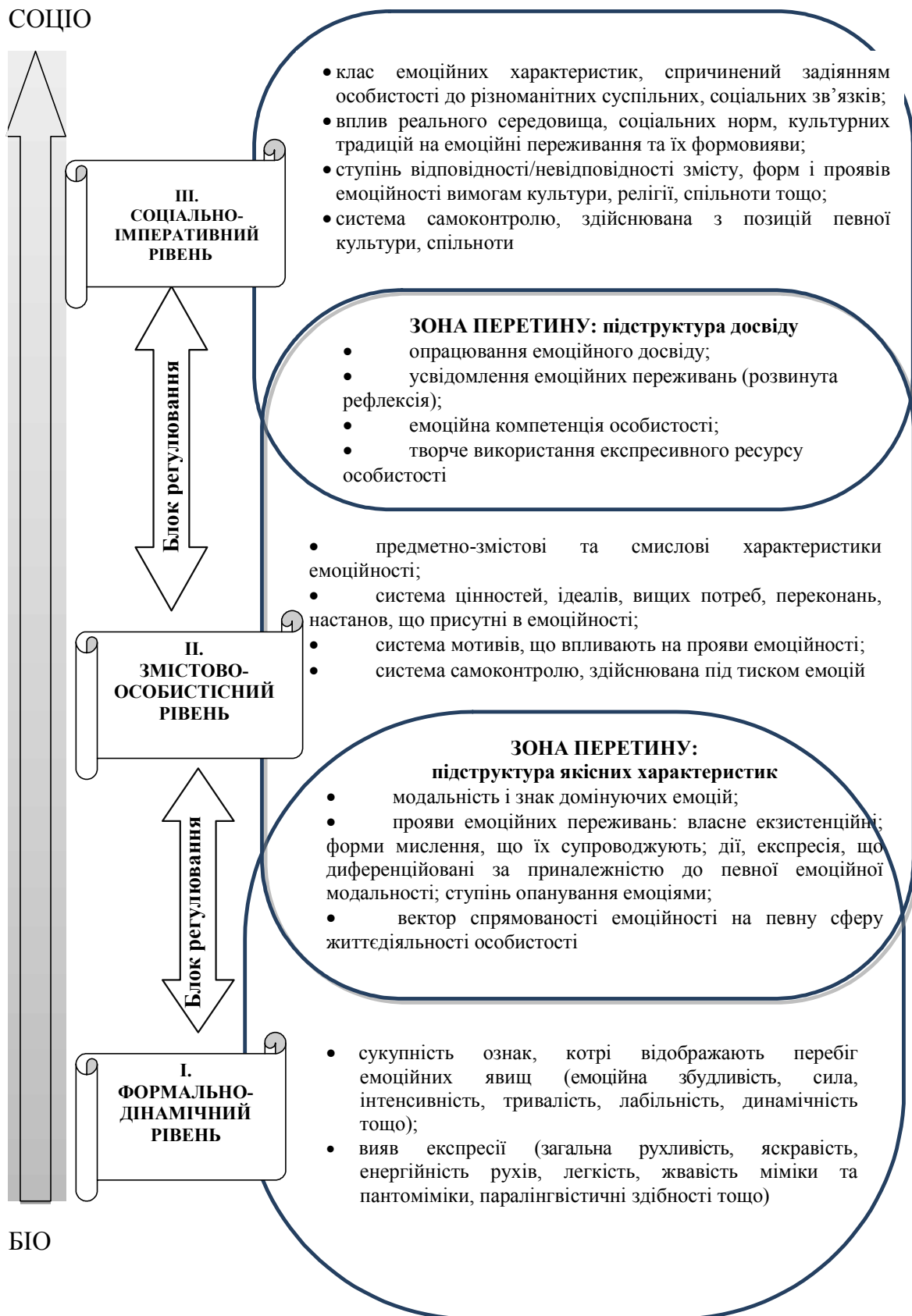

Рис. 2.

Структура емоційності з позицій континуально-ієрархічного підходу

теристик, що оприявнюються в *експресії* (більша чи менша тенденція до сильного вираження емоцій зовні, загальна рухливість людини, ступінь яскравості, енергійності рухів, легкість їх виникнення, жвавість міміки та пантоміміки, паралінгвістичні характеристики тощо).

Зона перетину – підструктура якісних характеристик емоційності, що несуть інформацію про модальність емоцій (“радість”, “гнів”, “страх”, “печаль”, “спокій”) і знак домінуючих емоцій (позитивний – радість, негативний – страх, гнів, печаль). Зазначимо таке: якість емоційного переживання (модальність і знак) В.Д. Небилицін та А.Ю. Ольшаннікова розглядали як найважливіші у мереживі всіх ознак емоційності. Одночасно вирізнення якісних емоційних характеристик як провідних параметрів емоційності уможливило пояснення особливостей взаємодії суб’єкта з найближчим довкіллям.

Відомо, що емоції певної якості (модальність і знак) відрізняються між собою ставленням особи до об’єкта, що виявляється у знаку домінуючих емоцій. Саме у цьому значною мірою й полягає їх психологічна сутність. Так, позитивним емоціям (з додатнім знаком “+”) властиве *прийняття* об’єкта і *спрямованість* на нього при *активній* (у деяких випадках і пасивній) з ним взаємодії; негативним емоціям (з від’ємним знаком “-”) – *неприйняття*, *спрямованість* від об’єкта і переважно пасивні способи взаємодії з ним. Отож *якість емоцій* здатна визначати глобальні форми взаємодії особистості з довкіллям і, ймовірно, деякі параметри активності, зв’язок темпераменту з її властивостями, з особливостями діяльності, зокрема професійної, оскільки саме *якісні характеристики емоцій* виражають їх сутнісні ознаки – дотичність суб’єктивного ставлення особи до довкілля.

В контексті континуально-ієрархічного підходу на якісному рівні структури особистості кожна із вказаних *емоційних рис-якостей* (за знаком і модальністю) може характеризуватися:

а) власне екзистенційними *емоційними переживаннями*, які виявляються у різноманітній палітрі емоцій кожного патерну;

б) особливостями індивідуальності, що відображують їх *когнітивну компоненту* (окремі форми мислення, образи, які супроводжують переживання гніву, радості, печалі, остраху, спокою);

в) наявністю *конативної компоненти*, що презентована експресивними діями, котрі диференційовані за належністю до певної емоційної модальності; кожній такій модальності

властиві специфічні для неї виразні рухи, певні пози, паралінгвістичні характеристики, тобто ті експресивні прояви, за якими *різняються* переживання радості, гніву, страху, печалі, спокою від *загальної* рухливості, активності та енергійності експресії, що взагалі притаманно формально-динамічному рівню емоційності;

г) наявністю *контрольно-регулятивної складової*, що виявляється в опануванні особистістю емоційними переживаннями та їх зовнішніми проявами.

II. Змістово-особистісний рівень. Компоненти емоційності цього рівня віддзеркалюють явища і ситуації, що мають *особливу значущість* для суб’єкта. Ці характеристики неподільно пов’язані із стержневими властивостями особистості: спрямованістю мотиваційної сфери, ціннісними орієнтаціями, моральними настановами, світоглядом тощо. Тут наявні й емоція як стан, і емоційність як властивість особистості, що самодостатньо утверджуються як цінності (див. відомі роботи Б.І. Додонова).

Зауважимо, що у психологічних дослідженнях, зокрема в лонгитюдних, встановлено, що різні рівні психічної організації людини мають різну міру стійкості і мінливості. Якщо низка *соціально-психологічних* характеристик особистості зазнає *істотних* змін упродовж життя, то її психодинамічні (формально-динамічні) характеристики, скажімо і загальна психічна активність та емоційність, *малозмінні*. Будучи стійкими і створюючи відносно усталене середовище детермінації, вони виконують функцію форми, у рамках якої й розгортається зміст. Відтак змістом є як усіяка система властивостей особистості, так і її окремі рівні та психічні властивості [8].

Зона перетину – підструктура досвіду. Як проміжна зона між двома сусідніми рівнями вона також зачіпає змістовий аспект, що просякає через предметно-сміслові психоструктури – знання, мотиви, цілі тощо й охоплює сукупність властивостей, ознак, рис індивідуальної психіки, котрі формуються у результаті *взаємодії* людини з об’єктивним світом, його соціальним середовищем. Загалом компоненти емоційності цього рівня виявляються через *опрацювання емоційного досвіду*, стосуються усвідомлених переживань і характеризуються наявністю розвиненої рефлексії; усвідомлених дій (діяльності), умінь та навичок, що спрямовані на продуктивний, якісний і своєчасний прояв емоційної компетенції особистості; творчим використанням опрацьованих умінь і навичок, конструктивним використанням експресивного ресурсу особистості.

III. Соціально-імперативний (нормативний) рівень. Компоненти емоційності тут зумовлені долученням людини до різних соціальних зв'язків і відображують вплив на її особливості загальнолюдської та етнонаціональної культури, релігії, професії, соціального довкілля, ментальних традицій тощо. Цей рівень виявляється в особливостях експресії представників різних культур (див. дослідження О.Ф. Бондаренка, В.О. Лабунської, А.В. Фурмана). У даному разі зовнішні вияви стійких переживань (радість, гніву, остраху, печалі, спокою), особливості експресії як *емоційні сигнали особистості* демонструють її приналежність до певної (культурної, національної, релігійної, професійної тощо) групи людей. При цьому ціннісні орієнтації цієї спільноти, культурні, релігійні, соціальні норми спрямовують як актуальні, так і усталені емоції окремої особистості як представника даної групи на ті об'єкти, що мають певне значення саме для цієї спільноти. Відтак на даному рівні емоційність як цілісний феномен і кожна її модальність характеризуються ступенем відповідності чи невідповідності її змісту, форм та особливостей прояву відносно вимог культури, релігії, спільноти.

Підкреслимо, що розподіл показників емоційності за вказаними рівнями є умовним, а не математично однозначним: кожна емоційна модальність (радість, гнів, страх, печаль, спокій) поєднує в собі частку динамічного, змістового і частку соціально-імперативного, причому в різних пропорціях. У процесі розвитку емоційності здійснюється постійний взаємовплив усіх зазначених рівнів, змінюється ступінь домінування кожного з них, що врешті-решт знаходить віддзеркалення в індивідуально-психологічних характеристиках емоційності та експресії.

Отже, у проведеному дослідженні показниками емоційності як складної багаторівневої властивості особистості нами обрані: на формально-динамічному рівні – сукупність усіх ознак, котрі відображають динаміку, перебіг стійких емоційних переживань та їх якість (модальність і знак домінуючих емоцій); на змістово-особистісному – компоненти емоційності, що характеризують її цінність, мотиваційну потужність, усталеність тощо; на соціально-імперативному – компоненти емоційності, що охоплюють вимоги культури, професії, соціального середовища тощо до емоційної зрілості особистості.

Підставою для виділення перелічених груп показників слугує їх висока репрезентативність

у самій структурі особистості, їх значущість у життєдіяльності, їх роль у її індивідуальному становленні, в регуляції діяльності, а також відповідність принципам і вимогам особистісного, системного, інтегрального та континуально-ієрархічного підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ананьев Б.Г.* Избранные психологические труды: В 2-х т. / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.; – Т. 2. – 287 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 339 с.
3. *Блейхер В.М.* Психологическая диагностика интеллекта и личности / В.М. Блейхер, Л.Ф. Бурлачук. – Киев: Выща школа, 1978. – 142 с.
4. *Ганзен В.А.* Системные описания в психологии / В.А. Ганзен. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 174 с.
5. *Мерлин В.С.* Очерк интегрального исследования индивидуальности / В.С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 256 с.
6. *Рибалка В.* Формули особистості і психологічне мислення / Валентин Рибалка // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 88–100.
7. *Рыбалка В.В.* Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: [пособие] / В.В. Рыбалка. – Житомир: Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. – 872 с.
8. *Санникова О.П.* Эмоциональность в структуре личности / О.П. Санникова. – Одесса: Хорс, 1995. – 334 с.
9. *Саннікова О.П.* Досвід побудови моделі структури особистості професіонала / О.П. Саннікова. Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в XXI столітті: теорія і практика // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (30-31 травня 2002 р.). – Одеса, 2002. – Част. II. – С. 3–7.
10. *Саннікова О.П.* Теоретико-методологічні засади дослідження індивідуальних відмінностей / О.П. Саннікова // Наука і освіта. Спецвипуск. “Психологія особистості: теорія, досвід, практика”. – Одеса, 2010. – №9. – С. 3–7.
11. *Фурман А.А.* Психологія смислоттєвого розвитку особистості: [монографія] / А.А. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
12. *Фурман А.А., Фурман А.В.* Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії / Анатолій А. Фурман, Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1-2. – С. 5–26.
13. *Хьёлл Л., Зиглер Д.* Теории личности / Ларри Хьёлл, Даниил Зиглер; пер. с. англ. С. Меленовской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с.

REFERENCES

1. Anan'jev B.G. Izbrannyje psihologichjeskije trudy: V 2-h t. / B.G. Anan'jev. – M.: Pjedadogika, 1980. – T. 1. – 230 s.; – T. 2. – 287 s.
2. Anan'jev B.G. Chjelovjek kak prjedmjet poznanija / B.G. Anan'jev. – L.: Izd-vo LGU, 1969. – 339 s.
3. Bljehjher V.M. Psihologichjeskaja diagnostika intjelljekta i lichnosti / V.M. Bljehjher, L.F. Burlachuk. – Kijev: Vyscha shkola, 1978. – 142 s.

4. Ganzjen V.A. Sistjemnyje opisanija v psihologii / V.A. Ganzjen. – L.: Izd-vo LGU, 1984. – 174 s.

5. Mjerlin V.S. Ochjerk intjegrал'nogo issljedovanija individual'nosti / V.S. Mjerlin. – M.: Pjdagogika, 1986. – 256 s.

6. Rybalka V. Formuly osobystosti i psykhologichne myslennia / Valentyn Rybalka // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №4. – S. 88–100.

7. Rybalka V.V. Tjeorii lichnosti v otjehjestvjennoj filosofii, psihologii i pjedagogikje: [posobije] / V.V. Rybalka. – Zhitomir: Izd-vo ZhGU im. I. Franko, 2015. – 872 s.

8. Sannikova O.P. Emocional'nost' v strukturje lichnosti / O.P. Sannikova. – Odjessa: Hors, 1995. – 334 s.

9. Sannikova O.P. Dosvid pobudovy modeli struktury osobystosti profesionala / O.P. Sannikova. Problemy rozvytku pedahohiky vyshchoi shkoly v XXI stolitti: teoriia i praktyka / Materialy Vseukrainskoi naukovy-praktyčnoi konferentsii (30-31 travnia 2002r.). – Odesa, 2002. – Chast. II. – S. 3–7.

10. Sannikova O.P. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia individualnykh vidminnostei / O.P. Sannikova. Nauka i osvita. Spetsvyпуск. "Psykhologhiia osobystosti: teoriia, dosvid, praktyka". – Odesa. – 2010. – №9. – S. 3–7.

11. Furman A.A. Psykhologhiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / A.A. Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

12. Furman A.A., Furman A.V. Vchynkova buttievist osobystosti: vid kontseptu do metateorii / Anatolii A. Furman, Anatolii V. Furman // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2018. – №1-2. – S. 5–26.

13. H'joll L., Zigljer D. Tjeorii lichnosti / Larri Hjoll, Daniyl Zigljer; per. s nem. S. Melenovskoy, D. Viktorovoi. – SPb.: Pitjer-Prjess, 1997. – 608 s.

АНОТАЦІЯ

Саннікова Ольга Павлівна.

Континуально-ієрархічна модель особистості.

В аналітичному дослідженні запропонована континуально-ієрархічна модель структури особистості, що витлумачена як макросистема, яка утворюється з різнорівневих, взаємозалежних підсистем із самобутніми психологічними характеристиками. Щонайперше виокремлено формально-динамічний, змістовно-особистісний і соціально-імперативний рівні розвитку функціонування особистості, котрі поєднують дві зони перетину відповідно – якісних характеристик та особистого досвіду. До першого рівня, що передуює розвитку інших, відноситься сукупність усіх властивостей, що відображають динаміку, перебіг, активність психічних явищ та індивідні властивості конституційного складу. Другий рівень охоплює власне особистісні риси: систему цінностей, спрямованість, потребо-мотиваційну сферу, атитуди тощо, третій – містить клас характеристик, спричинених долученням особистості до різноманітних соціальних зв'язків і зумовлених впливом реального суб'єктного довкілля, соціальних норм, культурних традицій на її індивідуальність. Теоретичне вирішення окремих підсистем засновано на логіко-методологічній процедурі диференціації, тоді як їх взаємодія через суміжні зони уможливлена на засадах процедури інтеграції. Відтак авторська структура особистості реалізує принципи і нормативи системного

підходу як багаторівневої і полімодальної метасистеми із плетивом компонентів, котрі холістично співдіють між собою. Водночас підтверджено значний евристичний потенціал запропонованої теоретичної моделі при дослідженні емоційності як системної властивості особистості, що не обмежена тільки темпераментальним рівнем її розвиткової організації (передусім модальністю і знаком домінуючих емоцій), а й суто особистісним (ціннісно-сисловою сферою, піковими переживаннями, пристрасністю у стосунках з іншими, ситуативною ритмікою хвилювань тощо).

Ключові слова: диференціальна психологія, теоретична модель, структура особистості, континуум, ієрархія, формально-динамічна підструктура, змістовно-особистісна підструктура, соціально-імперативна підструктура, емоційність.

ANNOTATION

Olha Sannikova.

Continuum-hierarchical model of personality.

A continuum-hierarchical model of the personality structure, interpreted as a macrosystem, which is formed from multilevel, interdependent subsystems with original psychological characteristics is proposed in an analytical study. Primarily, a formal-dynamic, content-personal and social-imperative levels of developmental personality functioning is singled out, which combine two zones of intersection – qualitative characteristics and personal experience, respectively. The first level that precedes the development of others includes a set of all properties that reflect the dynamics, course, activity of mental phenomena and individual properties of the constitutional composition. The second level covers personal characteristics: the system of values, orientation, need-and-motivational sphere, attitudes, etc., the third – contains a class of characteristics, caused by the attachment of personality to a variety of social relationships and due to the impact of the real subjective environment, social norms, and cultural traditions on its individuality. The theoretical isolation of individual subsystems is based on the logical and methodological procedure of differentiation, whereas their interaction through adjacent zones is possible on the basis of the integration procedure. Thus, the author's structure of personality implements the principles and norms of the system approach as a multilevel and polymodal metasystem with components that holistically co-operate with each other. At the same time, a significant heuristic potential of the proposed theoretical model in the study of emotionality as a systemic property of personality is confirmed, which is not limited only to the temperamental level of its development organization (primarily modality and the sign of the dominant emotions), but also purely personal (value-semantic sphere, the peak experiences, the passion in relations with others, the situation's rhythm of excitement, etc.).

Key words: differential psychology, theoretical model, structure of personality, continuum, hierarchy, formal-dynamic substructure, content-personal substructure, social-imperative substructure, emotionality.

Надійшла до редакції 10.09.2017.

Підписано до друку 14.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Саннікова О. Континуально-ієрархічна модель особистості / Ольга Саннікова // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 166–177.

ВИХОВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ

Володимир РОМЕНЕЦЬ

УДК 159.924 : 37.036

Volodymyr Romenets
EDUCATION OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES

ПЕРЕДМОВА

Колись німецький поет Ф. Шіллер, зіставляючи два віки людини – юність і старість, писав, що “з тисяччю гордих вітрил рушає у море юнак, – блаженським суденцем старим до берега править дідусь”. Французький психолог Т. Рібо, який присвятив проблемі творчості капітальне для свого часу дослідження, зауважував також, ніби творчий порив, зокрема творча уява, з роками в індивідуальному розвитку людини втрачає свою силу та поступається місцем безплідним раціоналізованим міркуванням (див. [7]).

Великий поет і відомий психолог одноставно узагальнили свої спостереження і дійшли: перший – ліричного смутку, другий – висновку про приреченість людини до творчої застійності у зрілій половині життя. Вітчизняна психологія заперечує такий песимізм, а випадки занепаду творчих здібностей тлумачить як результат несприятливого розвитку та виховання. Вона вбачає одне з основних своїх наукових завдань у тому, щоб розкрити причини втрати творчого ентузіазму, який досягає свого “акме” у вік молодості, і визначити оптимальні умови неугасимої продуктивної діяльності.

Завдання гуманної перебудови світу – цілком творче. Воно полягає в тому, щоб створити систему відносин, сприятливих для творчості, для всебічного і цілісного розвитку кожної людини, [щонайперше молоді]. <...> [Мовиться про] підготовку високоосвічених, всебічно

розвинених активних громадян українського суспільства, які здатні успішно працювати у різних галузях господарського і соціально-культурного будівництва, ...про виконання у вищих закладах освіти науково-дослідних робіт, які сприяють підвищенню якості підготовки спеціалістів, суспільному та інноваційно-технічному прогресу. Психологічною основою науково-дослідної роботи як [інтелектуальної] форми діяльності є *творчість*.

Це слід усвідомити як важливу педагогічну вимогу та серйозну соціальну мету. Адже нерідко трапляється, що студенти оволодівають системою фахових знань, але не виробляють протягом навчання потрібних навичок, умінь [і компетенцій] для самостійної наукової роботи. <...> Тому у вищій школі перш за все мають розвиватися ті дослідження, які зумовлені змістом навчального процесу та відіграють вирішальну роль у задіянні студентів до наукової праці. Однак, щоб закласти міцне підґрунтя для наукової роботи, треба врахувати психологічну природу і закономірності розвитку та формування відповідних творчих здібностей.

У вік юності та молодості, коли людина з усією свіжістю спостерігає світ, вона може породити такі наукові проблеми і в такій кількості, що на розв'язання їх треба буде віддати всі наступні роки. “Жалюгідне видовище являє собою людське життя, в якому короткий розквіт змінюється безкінечною низкою тьмянних, одноманітних днів, – пише Н. Вінер у своїй автобіографічній книзі. – Якщо мате-

матик (тут можна говорити про вченого взагалі. – В.Р.) хоче уникнути цієї долі, якщо він хоче, щоб його кар'єра вченого не виявилась повільним спуском униз, він повинен використати пору розквіту своїх творчих сил на пошуки такої невідомої царини науки або таких нових завдань, які, маючи достатній внутрішній зміст і достатню реальну цінність, забезпечать йому можливість плідно працювати в обраному напрямку протягом усього життя. [Особисто] я витягнув щасливий жереб: проблеми, що хвилювали мене в юності, так само як і більшість питань, які я підняв, починаючи свою наукову діяльність, до цього часу не втратили гостроти: саме тому в шістдесят років мені потрібні всі сили, що залишились у мене, щоб бути на рівні вимог, які щохвилино ставить мені життя” [1, с. 37]. [Отож] пору наукових пошуків, розквіту задумів слід використати не тільки для накопичення знань, а й для постановки актуальних проблем.

Творчі можливості віку молодості повинні бути розкриті психологією для того, щоб знайти оптимальні засоби їхньої діагностики та виховання. Це завдання можна правильно розв'язати, лише розглядаючи його на тлі ширшого процесу – усвідомлення та реалізації молодою людиною свого творчого наукового покликання. Від першої романтичної мрії про наукову діяльність до оригінальних творчих знахідок і, навіть, до наукових відкриттів – такий шлях входження молодої людини в науку.

Досвід роботи у вищих закладах освіти показує, що на цьому шляху нерідко трапляються загострені, негативні форми усвідомлення, переживання наукового амплуа, зокрема, спроби аргументувати зневажливе ставлення до експерименту або до теорії тощо. Більш того, є чимало випадків бравурного нігілізму у відношенні до науки, такого хибного у своїй основі, як і погляд на науку крізь “рожеві” окуляри.

Низка “ексцесів незрілості” у ставленні до науки інколи демонструється відверто, без добирання пристойних виразів. В інших випадках така незрілість залишається невираженою думкою. Широко рекламний себе нігілізм до обраної науки, а найбільше – до наук суміжних, має бути розкритий у його глибинних мотиваційних засновках. Найгірше, якщо в лабіринті цієї мотивації виявиться повне творче безсилля юнака, його завершена необізнаність у структурі понять і типових фактів даної науки. Цей нігілізм, як і думка про те, що можна легко пожитись біля науки шляхом свідомих або й мало усвідомлюваних

компіляцій, можуть бути переборені тільки вкоріненням справжнього і нелегкого, а саме творчого, ставлення до дійсності.

Рефлексія [змісту і процесу] навчання в університеті переконує, що не тільки формування окремих творчих прийомів у студентської молоді зрушить справу з місця, а й, насамперед, – виховання належного ставлення до науки й поваги до її творців. Треба виховувати не ізольовано взяті, хоч і важливі, творчі компоненти (інтуїцію, уяву, мислення тощо), а їхню органічну єдність – *творчу індивідуальність* в цілому.

З розповідей видатних учених може здатися, ніби їхні психічні риси нічим принципово не відрізняються від рис звичайної людини, крім певного їх загострення. Великі вчені найчастіше є дуже скромними людьми, коли кажуть про свої наукові досягнення. Те, що найбільше вабить око в діяльності видатної людини, – це вирішальне значення не окремого фактору, а певної їх сукупності. “Мій успіх як людини науки, – пише Ч. Дарвін у своїй “Автобіографії”, – яким би не був формат цього успіху, виявився результатом... складних і різноманітних розумових якостей та умов. Найважливішими з них були: любов до науки, безмежне терпіння в тривалому обмірковуванні будь-якого питання, наполегливість у спостережанні та збиранні фактів і значна частка винахідливості та здорового глузду. То й не дивно, що, маючи такі посередні здібності, я зміг зробити досить значний вплив на переконання людей науки в деяких важливих питаннях” [2, с. 153].

Великий учений виклав низку істотних – розумових та характерологічних – рис, які слушно поставити як серйозну мету в процесі формування наукових здібностей у студентської молоді. Але засоби, якими користуються у цій справі викладачі вищих закладів освіти, в кращому разі ґрунтуються на особистому досвіді кожного з них, на стихійно-інтуїтивному відчутті, яке виникає у результаті тривалого практикування. Проте, [безсумнівно,] викладач має бути озброєний науковими засобами навчання та виховання. Одне з перших місць тут мусить посідати *генетична психологія творчості*, яка, зокрема, покликана вказати на шляхи творчого опанування науки молодою людиною. [Скажімо,] аналіз підготовки курсових та дипломних робіт, доповідей у студентських наукових товариствах, оволодіння теоретичною спадщиною з обраного фаху, а також [осмислення] результатів експериментальних досліджень з генетичної

психології творчості, дають змогу накреслити деякі ефективні прийоми і способи виховання здібностей до наукової творчості у студентів. <...>

Серед нашої молоді є багато талановитих дослідників. Своєчасно підтримати їхні творчі зусилля, зміцнити віру в свої сили – одне з найголовніших завдань. Академік Ф.В. Константинов так звертається до молоді: “Не зупиняйтесь на досягнутому, постійно удосконалюйте свою майстерність, глибоко вивчайте історію людської думки. Учитися, завжди учитися – це потрібно кожному вченому – і тому, хто тільки вступає в науку, і тому, хто знайшов у ній свій шлях. / Пам’ятайте про Вашу відповідальність як людини, як ученого перед народом, перед наукою, у якій Ви працюєте” [13, с. 11].

Цікаві і глибокі думки висловив К. Маркс у творі, написаному на випускному екзамені у Твірській гімназії про смисл людської гідності, пов’язуючи її насамперед із творчістю у сфері обраного фаху:

“Гідність є саме те, що найбільше підносить людину, що надає їй діяльності, всім її прагненням найвищого благородства... / Але гідність може принести тільки та професія, в якій ми не будемо рабськими знаряддями, а самотійно творитимемо у своєму колі...” [3, с. 3].

Цей вислів юного Маркса повинен служити полум’яним девізом для кожного студента, кожного викладача українського вищого закладу освіти. Для психологів цей вислів має становити пугівний пафос* будь-яких досліджень студентської молоді.

ТВОРЧІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

До середини ХХ століття проблеми творчості не усвідомлювались як суспільно важливі, їх розробка ще не набула тоді значного поширення. Лише у п’ятдесятих роках почала розвиватись й оформлюватись у своєрідну галузь *психологія творчості*. Це відбувалось одночасно в багатьох країнах, насамперед – у Радянському Союзі та США. Вітчизняні психологи, відгукуючись на запити практики навчання і виховання, висунули проблему творчої діяльності людини як одну з найважливіших. Широко почали розгортатись дослідження [з тематики] творчого мислення (О.М. Леонтьєв та ін.) і творчої фантазії (Є.І. Ігнат’єв та ін.). Вони були спрямовані

на допомогу шкільній практиці при вивченні природничих та гуманітарних дисциплін з метою розвитку творчих здібностей юні. Було розкрито низку важливих закономірностей, пов’язаних з віковими особливостями [перебігу] творчого процесу.

Поряд з цим напрямком вітчизняні психологи почали широку розробку окремих напрямів психології творчості, насамперед – наукової та художньої. Тут багато зусиль для розвитку цих напрямків доклали Б.М. Кедров, М.Г. Ярошевський, Я.О. Пономар’єв, Б.С. Мейлах та ін. [Воднораз,] урахуовуючи запити науково-технічної революції, нині почали розгортатись дослідження колективних форм творчої діяльності. Подано чимало пропозицій для вдосконалення та оптимізації колективної наукової діяльності у різних сферах суспільного виробництва. Особлива увага почала звертатись на психологічні проблеми винахідництва (А.В. Антонов та ін.). Проблематиці психології народної творчості, яка виявляється у походженні, еволюції та змінах звичаїв, народного світогляду, мистецтва, фольклору тощо, присвячено дослідження В.Є. Гусєва.

Вітчизняні філософи у співдружності з психологами та іншими науковцями розв’язують кардинальні питання творчої природи людини у зв’язку з її суспільною сутністю. Результативними у цьому відношенні є праці, присвячені марксистській концепції людини. На тлі такого широкого, всебічного охоплення проблем творчості постає одна з найскладніших і вічно актуальних проблем – створення загальної психологічної теорії творчості. [Скажімо,] питання історії психології творчості ґрунтовно розглянуто Я.О. Пономар’євим у книзі “Проблеми наукової творчості в сучасній психології” у відповідному розділі (див. [5]), до якого ми і пропонуємо звернутися читачеві.

Підвищений інтерес до проблем творчості за кордоном [науковці] почали проявляти з 1950 року, після виступу відомого психолога Дж. П. Гілфорда в Американському психологічному товаристві. Цей учений став ініціатором систематичних досліджень важливої царини психології, висунувши *своєрідну концепцію творчого інтелекту*. [І справді,] до цього часу панувала думка, що творчість у своїх найістотніших рисах повинна вивчатись, як правило, на рівні високих взірців методом наукової абстракції. Причиною корінного зрушення у психології творчості було усвідомлення того, що творчість є властивість зви-

* Пафос (гр. πάθος – відчуття, пристрасть) – натхнення, піднесення, ентузіазм. – Прим. ред.

чайної, нормальної людини, [а тому] структура цієї діяльності принципово однакова на всіх рівнях обдарованості. Першочергове завдання полягало в тому, щоб віднайти методи об'єктивного вивчення творчості, використовуючи при цьому також кількісний аналіз.

Для здійснення цієї мети на базі американських університетів [традиційно] відбуваються міждисциплінарні конференції. Вони координують роботу відомих психологів та соціологів з даної проблеми. В 1955 році К.В. Тейлор проводив у штаті Юта конференцію, присвячену виявленню та вихованню [в молоді] творчих здібностей до наукової діяльності. Аналогічні конференції були організовані в Мічиганському університеті, а також в університетах штатів Колорадо та Міннесота. В останньому провідну роль відіграв активний дослідник проблем творчості Е.П. Торранс, чий погляд та численні експериментальні розвідки будуть розглянуті далі.

Підраховано, що нині існує близько 100 програм досліджень творчості, які мають, проте, здебільшого емпіричний характер. У зв'язку з цим є великі розбіжності у їх теоретичних розробках. Усі погляди щодо розкриття суті процесу творчості можна поділити на такі напрямки:

- 1) дослідження продуктів творчої діяльності – винаходи, наукові теорії, твори мистецтва та літератури, моральні норми тощо;
- 2) дослідження творчого процесу;
- 3) вивчення особи творця: залежність успішної творчої продуктивності від інтелекту в цілому, від рис особистості, їх своєрідного набору та поєднання;
- 4) вплив зовнішніх умов, насамперед соціальних, що сприяють творчості або гальмують її.

Жодний з цих напрямків дослідження, який би він не був важливий, окремо взятий, не може бути основою для побудови загальної теорії творчості. Брак її негативно позначається на тлумаченні всіх зазначених напрямків. І хоч всі вони дуже важливі, справжній поступ цієї гілки психології залежить від достатнього розкриття та органічного їх поєднання.

Чи не найбільшого значення за кордоном надають ідеям Дж. Гілфорда, викладеним, зокрема, у статті "Риси творчості" [14, с. 157]. В частині цієї статті, що називається "Здатності до творчого мислення", дослідник аналізує такий фактор творчості, як здатність бачити проблеми, іншими словами – генералізоване чуття до проблем: не досягнуто мету,

не здійснено бажання, певне коло речей, предметів перебувають у безладді тощо. Щоправда, така здатність ще не відіграє конструктивної ролі в продуктивному мисленні, але без неї воно взагалі не могло б бути стимульоване.

Було припущено далі, що "рухливість" мислення становить один з важливих якісних аспектів творчості. Він має відношення до "запліднення" ідей ("fertility; of ideas"). Гілфорд виявляє чотири фактори рухливості, узагальнюючи [дані] шерегу експериментальних досліджень. "Вербальна рухливість" становить здатність продукувати слова на основі комбінації певних літер. Цей "фактор має відношення і до науки, і до мистецтва. Його практичну цінність було встановлено також у дослідях зі студентами. Фактор "асоціативної рухливості" було виведено з обстежень, у яких ставилась вимога дати найбільше число синонімів протягом якогось обмеженого часу. Фактор "експресивної рухливості" було виявлено в експериментуваннях, у яких вимагалось придумати певні фрази, речення. Фактор "ідейної рухливості" виявлявся у процесі продукування ідей відповідно до певних завдань протягом якогось обмеженого часу. Обстежувані повинні були, наприклад, дати назву оповіданню, поіменувати якусь запропоновану сукупність об'єктів тощо.

Іншу групу факторів Гілфорд пов'язав з такою властивістю інтелекту, як гнучкість. Ще в 1950 році цей учений припустив, що творчо думаючі люди є гнучкими мислителями. Вони швидко і з готовністю залишають старі шляхи розмірковувань і переходять на нові напрямки розв'язання проблеми. Було встановлено, зокрема, "спонтанну" форму гнучкості численних варіацій, вільних від інерції або персеверації (стереотипного повторення). Встановлено, що обстежувані, які дають одну або навіть дві відповіді на експериментальний стимул, мають ригідний (застиглий) тип мислення.

Творчу оригінальність Гілфорд ставить нарівні з гнучкістю, обмежуючи цим значення оригінальності як найбільш узагальненого фактору. Незвичність відповідей є принципом виміру оригінальності. Мабуть, цей фактор слід було б назвати фактором не оригінальності, а незвичності. Він виявляється в експериментах із встановлення віддалених асоціацій або відношень (часових, логічних). Останню групу факторів Гілфорд визначив як "муки роздвоєності", конвергентне мислення (що поєднує факти з різних сфер людської

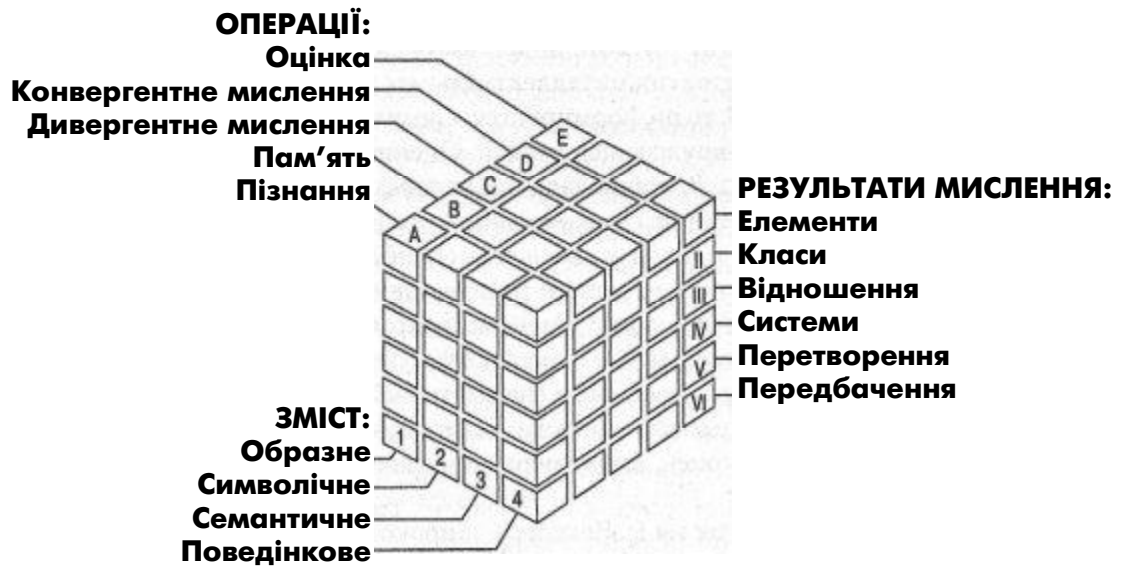

Рис. 1.
Модель структури інтелекту (за концепцією П. Гілфорда)

діяльності) та мислення дивергентне (котре у схожому відшукує індивідуальні своєрідності).

В іншій частині статті – “Творчість та структура інтелекту” – Гілфорд на основі всіх перелічених факторів вибудовує “структуру інтелекту”. [Причому] всі інтелектуальні здатності людини тут знаходять певне місце в цій структурі. [Загалом,] за Гілфордом, існує близько п’ятдесяти факторів інтелекту. Дослідження їхніх властивостей приводять до трьох способів класифікації, на основі яких ці фактори можуть бути взаємно підпорядковані.

1. Залежно від виду матеріалу, або змісту думки:

а) матеріал, що має певну чуттєву наочність (“figural”), пов’язану з розміром, кольором, конфігурацією і т. ін. Здатності, котрі вимагають використання наочно-чуттєвого матеріалу, утворюють загальну “категорію “конкретної інтелігенції” (“concrete intelligence”);

б) матеріал концептуальний або семантичний як результат абстрагувальної діяльності, протиставлений чуттєвій наочності (слова, числа, різноманітні коди).

2. Залежно від роду операцій:

а) словесне розуміння (“verbal comprehension”);

б) конвергентне мислення (наприклад, високому протилежне низьке), відносно слабкого обстежуваний називає слова синонімічного значення: “пригнічений”, “поганий”, “принижений” і т. ін.;

в) дивергентне мислення (скажімо, цеглину можна використати для побудови котеджу, забивання цвяхів, як прес і т. ін.).

3. Залежно від продукту мислительної діяльності: а) класи; б) єдності; в) відношення; г) системи та ін.

Різні здібності у їх відношенні до творчої активності мають і різні цінності. Про це Гілфорд говорить так: “Повертаючись до здібностей, що мають чіткіше відношення до творчості, стає очевидним, що риси біглості, гнучкості та оригінальності пов’язуються із загальною категорією дивергентного мислення. Фактор, відомий як передчуття проблеми, навпаки, має місце в категорії оцінки, а фактор нового визначення (“redefinition”) – в категорії конвергентного мислення. Інші здібності, які йдуть убік від дивергентного мислення, також здійснюють свій внесок у продуктивну діяльність. Є підстава умовно визначати творче мислення як дивергентне, але неправильно буде стверджувати, ніби дивергентне мислення пояснює всі інтелектуальні компоненти творчого продукту” (див. [14]).

Для унаочнення картини вияву творчого інтелекту Гілфорд створює просту і колоритну схему, яка має показати цілісну систему багатоманітних інтелектуальних здібностей, що називаються “структурою інтелекту”. Кожний компонент або фактор інтелекту є здібністю, [своєрідно] єдиною, яка потрібна для виконання тесту або задачі певного типу (рис. 1).

[Отож] Гілфорд подав особливий анатомічний зріз творчого інтелекту. В цьому “анатомізмі” й недолік даної схеми. Психологічний аналіз не може задовольнитися такими “зрізами”. Всі ці фактори, як дитячі кубики, поставлені один на одній, розміщені поруч, і між ними не вдається вловити структурної взаємодії, діалектичного переходу, генетичного відтінку. Можна досить вільно міняти місцями елементи даного “куба”, і він від цього не зазнає ніякої шкоди. Та головне: він не розкриває психологічну картину творчого процесу, хоч його елементи (вони ж і фактори, і здібності), взяті окремо, все ж мають місце в інтелектуальній діяльності людини. В останньому розділі цієї книжки буде зроблено спробу розкрити саме цілісну систему факторів, які лише в їхній систематичній завершеності можуть репрезентувати справжню психологію творчості. Хоч Гілфорд заявив, що людський розум не може бути зведений до машинного інтелекту, подана картина виявляється дещо статичною, а системність факторів – умовною. Весь цей “куб” інтелекту показує лише “елементи” творчості, набір її передумов, і зовсім не зачіпає базової суперечності, основної рушійної сили творчості. Більше того, ні дивергентне, ні конвергентне мислення, взяті самі по собі, не можуть бути віднесені до рангу творчої діяльності. Правда, те, що Гілфорд відносить до змісту, має фігуральну (образну), символічну, семантичну та поведінкову форму і це, начебто, може стати формою вираження. Але, мабуть, і поведінковий рівень, за Гілфордом, не є об’єктивною реальною поведінкою. Процес вираження у цій теорії не протиставлено інтелекту і перебуває в його рамках: немає мови про засадничу суперечність між суб’єктивними продуктами інтелекту та їхнім об’єктивним вираженням. Щодо природи творчості треба в корені змінити наукову позицію: вийти за рамки чистого інтелекту і показати його відношення до практичної діяльності людини.

Біологізаторський вихід за межі інтелектуалізму у визначенні творчості намагається здійснити Герберт Гутман (див. [15]). Як сферу прояву творчої активності він бере насамперед процес життя. Творча активність людини має корені в загальному життєвому принципі “самодуплікації” (“self duplication”), що означає “самотворення”, “самовідтворення”, а також “подвоєння”, “розмноження” і т. ін. Людська творчість визначається як вираження біологічної творчості на поведін-

ковому рівні і репрезентує вищий рівень вияву принципу самодуплікації, який почав свій еволюційний шлях з активності молекули ДНК. Різні продукти творчості з’явилися як зовнішнє вираження окремих сторін людської природи: знаряддя і машини – тілесної організації, різні прилади – органів чуття і нервової системи, мистецтво – перцептивних образів, музика – емоцій, мова – понятійної діяльності, соціальна структура – функціональної структури як цілого.

Автор цієї концепції далі переносить поняття творчості на космічні процеси. Проте широкий набір філософсько-біологічної, а потім і космічної термінології не врятує теорію Гутмана від вади – порожньої абстрактності. Якщо інтелектуалістична теорія не доходить, власне, до проблем творчості, то біологічна теорія переступає будь-які пороги творчості, її предмет стає дуже розпливчастим і розпорошується космічним пилом у безкінечному просторі. Будь-які спроби розширити предмет творчості до меж еволюційного процесу, і тим більше – до меж космічних перетворень, є лише термінологічною грою, що виходить за межі науковості та, зрештою, становить метафоричний зворот. Невже творчість може стати предметом механіки, астрономії, фізики, географії, хімії, біології і т. д.? Сказати, що утворення води внаслідок сполучення кисню та водню є творчим процесом, означає нічого не сказати, або, в кращому разі, відтворювати натурфілософський образ мислення. Релігійні уявлення про утворення світу мають більшу рацію, тому що передбачають існування суб’єкта творчості, нехай і в містифікованому вигляді. [До того ж] справжня і найглибша мотивація творчого процесу не може бути винайдена ні в рамках “психології проблеми” (чи то розв’язання проблем, чи то навіть їх бачення), ні в біолого-космічній проблематиці.

Певну рацію має відомий дослідник творчості О.Я. Пономарьов, коли він каже, що психологія творчості за кордоном і, насамперед у США, яка виникла під впливом науково-технічної революції та охопила дуже велике коло проблем, має більше кількісний вираз, ніж якісний: “публікацій багато, інформації мало”.

Брак загальної теорії природи психіки негативно впливає і на розробку проблеми творчості – однієї з центральних у сфері людської діяльності. Тепер, коли психологія прагне безпосередньо долучатися до роз-

в'язання практичних завдань, що стоять перед суспільством, як ніколи виникає потреба в побудові загальної теорії творчості. Цілком правильно з приводу цього зауважує О.Я. Пономарьов: “Надмірне захоплення з боку деяких психологів безпосередніми розв'язаннями практичних проблем (що рівнозначно “прагненню до легкої наживи”) створює основні труднощі у розвитку власне психологічних досліджень, вуалює їхню наукову проблематику. В цьому розумінні рання психологія творчості перебувала у вигідніших умовах. Завдяки своїй “безкорисливості” вона глибше врізувалась у сферу тих психологічних явищ, які живлять її справжню проблематику. Воднораз рання психологія, зрозуміло, ніколи не виходила за межі поверхового опису явищ” [5, с. 51].

Ні чистий інтелектуалізм, ні біологізація у підході до творчості не сприяють побудові її загальної теорії. Перенесення ідеї творчості на явища біологічні та на процеси в неживій природі не завжди може бути доцільним. Можна вичерпно визначити еволюційний процес, не вдаючись до поняття творчості. Мабуть, пошук конкретних її механізмів треба шукати в іншому напрямку, обминаючи як надто вузьке, так і надто широке тлумачення. Якщо творчість (це загально визнано) є найважливішою формою людської діяльності, то, мабуть, вона повинна вирішувати якісь життєво важливі суперечності. Творчість полягає у переході (трансдукції) з однієї системи (суб'єктивно-психічної) в іншу (матеріально-речову), при умові їхнього взаємного опору цій трансдукції – просто активного чи свідомо активного. На перший погляд, трансдукція має тавтологічний характер”, і людина хоче тільки адекватно, [тобто] в повній відповідності, втілити, засвоїти і т. ін. Але ні процес вираження, ні процес інтеріоризації не залишаються з одним і тим же змістом при взаємному переході суб'єкта та об'єкта. Вираження, або інтеріоризація вже мають творчий здобуток. Адже це перехід в іншу систему існування, наприклад, психічного, ідеї – в матеріальне. В цьому переході відбувається перенесення структури психічного на структуру матеріальну. Матеріальне або ідеальне одержує з іншої сфери буття якийсь принцип перетворення. Завдання психології – визначити умови, за яких цей принцип набуває оригінально-творчих рис.

Щоправда, творчість може відбуватись і в рамках однієї системи, коли вона запліднена

внаслідок трансдукції іншою системою. Тоді деякий час “за інерцією” може відбуватися творчий процес на базі тільки мислення, уяви, інтелекту і т. ін. Але в рамках одного плану існування, без трансдукції, оригінальність не з'являється. Порівняння до творчості (її основний мотив) полягає в досягненні відповідності між цими планами. Проте досягти цього повністю не можна, бо план речовий і план дійсності, як і суб'єктивний, мають змістову невичерпність, і будь-який перехід є переходом неповним. Виникає суперечність, творчість залишається вічно живим і негасимим полум'ям людського життя.

Оригінальність свідчить лише про якісний бік трансдукції. Принципово остання вже є творчістю, адже тут відбувається перенесення однієї структури на іншу. Вся гострота і сила творчості полягає в тому, що структури психічно-суб'єктивна та речово-об'єктивна різняться між собою так, як не різняться жодні інші структури. Тому їхня трансдукція – найвиразніший творчий акт. Продовження його аналізу вимагає розкриття провідного мотиву трансдукції. Він виявляється на основі двох співвідношень: а) інтелектуальної і практичної діяльності; б) оригінальності та комунікації (див. [8, с. 108–109]). Лише враховуючи найтісніші зв'язки цих співвідношень, можна спробувати виявити сенс *творчості*. Але так, щоб він пов'язувався з найглибшою суперечністю людської суспільної природи.

Взаємний перехід об'єктивної та суб'єктивної форм існування конкретизується у взаємному переході теоретичного і практичного моментів діяльності. Людина завше прагне поєднати ці сторони, але завжди вони чинять великий опір такому прагненню. Тому і творчість є справою дуже важкою, і вищі її рівні досягаються невеликим колом людей. Зазвичай людина живе або в рамках теоретичної (проекти, прогнози, сподівання, очікування тощо), або практичної (моральні норми, буденна технологія і т. п.) поведінки. В першій з цих сфер можна легко будувати різні конструкції, тому що будь-які перетворення у таких межах не викликають ніякої реальної протидії. Практична діяльність, ізольована від нагальності виражати ідеал, стає довільною, інколи – антилюдяною, інколи – тупим перетасуванням фактів або відношень. У кращому разі, це невиразна реакція на середовище у рамках бігевіористичної формули $S \rightarrow R$.

У буденному житті людина без спеціальної цілеспрямованості набуває різноманітних

звичок, що полегшують їй соціальну комунікацію та операції з матеріально-речовим світом. [Крім того,] теоретичний і практичний моменти діяльності з духовним зростанням людини все більше поляризуються. Гострота їхніх суперечностей досягає великої сили в юнацькому віці. Але ще раніше вона виявляється у своїй негативній формі, наприклад, у моральній партикулярності підлітків. Молодь здійснює перші спроби подолати найскладнішу суперечність людської істоти, прямуючи до професійної спеціалізації.

Надзвичайна своєрідність обох видів поведінки робить їх найскладнішими у спробах трансдукції. Нерідко молода людина, котра закінчила коледж або вищий заклад освіти, зіткнувшись із практичною ситуацією виробництва, пересвідчується в тому, що у цій ситуації нелегко розібратись. Ця “неприспосованість” свідчить про певні промахи при обранні професії, прогріхи системи навчання, яка не виявляє шляхи зіткнення з практикою.

Творчі суб’єктивні здібності людини (натхнення, інтуїція, фантазія та мислення) мають пряме відношення до взаємин теоретичної та практичної поведінки. Інтуїція тяжіє до практичного інтелекту, мислення – до теоретичного, уява відіграє роль їхнього активного посередника, зв’язківця. Саме уява охоплює і практичну інтуїцію (без належної здатності уявити складну структуру відношень матеріальних речей інтуїція не зможе розкрити своєї практичної бази), і теоретичне (ідеалізоване) мислення (заповнюючи прогалини доказовості своєрідними образами, допомагаючи мисленню створювати абстрактні ідеали). В цьому [полягає] особлива роль уяви. Її виховання, якщо воно буде належним, допоможе забезпечити найплідніший перехід, зв’язок, взаємну трансдукцію теоретичної та практичної поведінки, коли людина здійснює оптимальні перетворення дійсності – моральні, технологічні та інші, створює наукові, соціальні теорії тощо.

Практика виявляє і ставить перед людиною певні суперечності, тому людина прагне до теоретичного інтелекту, щоб зрозуміти і розв’язати їх. Але теорія, що її опановує молода людина у вищому закладі освіти, не підводить до безпосереднього розв’язання тих проблем, які бажано було б здолати. Оволодіваючи теорією та несвідомо емансипуючи її від практичної дійсності (інакше теорія розвиватися не може), особа стикається з другим боком основного конфлікту, коли вона пробує перейти від теорії до практики. Адже ефемерність

досягнень у рамках однієї форми діяльності відразу стає очевидною при переході до іншої. Ця найсильніша тенденція до поляризації інтелектуальної та практичної сфер може бути переборена тільки серйозною творчою роботою. Так розкривається основа для визначення сенсу творчості.

Розкриття загальної теорії психіки з головною суперечністю між волею та інтелектом дає змогу показати виникнення видів творчості в історичній дійсності та в індивідуальному розвитку людини. Їх доречно розуміти як спроби розв’язання цієї суперечності.

ОСВОЄННЯ НАУКИ ТА НАУКОВЕ ОПАНУВАННЯ ДІЙСНОСТІ

Потяг молодої людини до знань узагалі, до наукових систематизованих знань насамперед, із самого початку має практично-моральне підґрунтя. Творчий інтерес до науки викликається потребою досконало обґрунтовувати поведінку як сукупність учинкових дій. Це означає (для юнацького віку, зокрема, старших школярів) уявити якомога повніше детермінований ланцюг мотивації, щоб організувати свою суспільну поведінку з абсолютним знанням справи і відповідно до максимально забарвленого морального ідеалу. Вказана своєрідна юнацька наївність ще неспроможна виділити сутнісні джерела мотивації із переплєтених з ними другорядних або індиферентних подій. Проте така наївність має позитивні наслідки: вона примушує юну людину простежити всезагальний зв’язок світових явищ, усвідомити місце власної особи у цьому великому ланцюгу спричинення. Так породжується прагнення до наукового світогляду, до оволодіння великою системою енциклопедичних знань. Це утверджує юність у світовідчутті та сповнює її емоційну сферу оптимістичним ставленням до розвитку великої сукупності подій.

Суто пізнавальний інтерес до певної науки, до конкретного наукового дослідження з’являється пізніше, а зв’язок з моральним аспектом мотивації втрачає “нетерплячу” безпосередність. У початковому прагненні до детермінованого ланцюга мотивації зустрічається лише романтико-ідеалізований образ науки, постають науково подібні питання. Тут ще немає якоїсь певної науки, тому і мрії про наукову творчість відсутні. Є лише сильна потреба **діяти морально**. А моральне тут пов’язується

з уявленням про абсолютну обізнаність, що уможлиблює (в ідеальному міркуванні) вибір єдино правильного шляху вчинення.

І людина звертає свій погляд до наукового пізнання, сподіваючись відповіді на найважливіше питання свого життя: “як слід учиняти”. Тоді суто практичне питання стає теоретичним. Оскільки інтерес до певної галузі наукового знання ще не визначено, виникає прагнення опанувати найзагальніші основи низки провідних наук. Такий потяг до енциклопедичності має смисл більше філософський, ніж конкретно науковий. Саме наука в такому розумінні набуває різноманітних форм, що уможлиблюють її первісне освоєння.

Популярна форма науки

Інтерес до знань у старшокласників виявляє певний потяг до науковості, художнього узагальнення, філософського обґрунтування. Але таке освоєння дійсності не є ні науковим, ні художнім, ні філософським, а своєрідно синкретичним. Первісний потяг до науки не може бути іншим, щоб стати дійовим інтересом.

Навіть усупереч прямим заявам або відповідям на питання анкети стосовно нагальних життєвих потреб юнака не цікавить поки що якась окрема наука. Йому потрібна сукупність наукових знань, що має світоглядне значення. Він хоче розуміти навколишнє середовище, [причому] як природне, так і соціальне, й головне в цьому бажанні – єдність наукової картини світу. Він ще не диференціює внеску окремих наук у цю картину. Здебільшого добирає матеріал з таких книжок, у яких учені розповідають про науку, підходячи до світоглядних узагальнень.

Для юності одне з головних завдань життя полягає в морально-практичній учинковій меті, у визначенні місця людини в цій початковій картині світу. Єдність її тут має “антропологічний” сенс. Юнак у цій картині ретельно шукає власне, особливе місце, приєднуючись у зв'язку з пробудженням здібностей до якоїсь науки, котра виявляється найпривабливішою. Тоді затушовується інтерес до побудови всезагальної наукової картини світу, бо вся дійсність починає розглядатись з погляду окремої вподобаної науки. Наступає “фізикалізація”, “біологізація”, “соціологізація” тощо цієї картини, і починає формуватись (більше в задумі, ніж реально) “фізичний”, “біологічний” або якийсь інший погляд на світ. Така однобічно наукова єдність є паліативою,

[тоді як] справжня єдність має філософський характер. [У підсумку] світоглядне випробування [юнаком чи юнкою] окремих наук приводить до частой зміни захоплень.

Можна простежити ранні форми вияву інтересу до психології у тих абітурієнтів, які обрали її ще до вступу до університету. Однією з найпривабливіших дисциплін (як своєрідна передпсихологія) тут є [здебільшого] історія [і вплив] людського фактору в її процесах. Інтерес до цієї науки виявляється у читанні книжок, перегляді історичних кінофільмів, нумізматичній діяльності, подорожах історичними місцями. Філософія, педагогіка та біологія теж належать до таких попередників. На цьому “антропологічному” ґрунті зростає вже безпосередній інтерес до психології, і навіть різних її дисциплінарних розгалужень – педагогічної психології, психології особистості та ін. Тут ще немає інтересу до спеціальних питань цих наукових дисциплін. Найбільше приваблюють методологічні питання, наукові пошуки виявляються у читанні тематичної, художньої літератури, відвідуванні спеціальних лекцій, у спробах усвідомити певні наукові теорії.

У прагненні [юні] мати широку основу для наукової діяльності виростають енциклопедичні інтереси. Вони полягають не тільки в читанні науково-популярної літератури, а й у проведенні спостережень за природою. Для майбутнього психолога тут головне – в людському факторі будь-якого виду діяльності, а також у простому дослідницькому інтересі навіть до несуміжних із психологією наук. [У будь-якому разі це] прагнення до енциклопедичності може свідчити про наявність загальної, [поки що] мало усвідомленої, обдарованості.

У старших класах школи часто має місце різноплановий інтерес до науки, наприклад до біології, особливо – до генетики й водночас до астрономії. “Вирощувала на балконі квіти, опилувала їх і спостерігала, як вони виростають. У той же час читала додаткову літературу з астрономії, брала участь у шкільному астрономічному гуртку” (з анкети). Неспецифікованість інтересу до окремих наук виявляється “в палкій жадобі до всіх питань життя і до наук, що виражають закономірності цього життя, – до філософії, астрономії, кібернетики, людинознавства” (з анкети). Такий інтерес зосереджується на питанні життєвого призначення, “на пошуках відповіді про сенс життя” (з анкети). Приваблює складність

наукових проблем. Серед абітурієнтів-“психологів” часто виявляється інтерес до математики. “Він був, є і буде! Математика та математична логіка! Струнко, витончено! Розуміючи їх, відчуваєш себе людиною” (з анкети).

Інтерес до психології виражається у спостереженнях за людьми, у спробах зрозуміти їхній внутрішній світ та поведінку, а найбільше – [у прагненні] дізнатися про взаємини між людьми. “Хочу знати про все те головне, що є в характері людини. З п’ятнадцяти років я почав служити в Радянській Армії, бачив багато людей – хороших і поганих, так що корені інтересу до психології йдуть саме з цього часу” (з анкети).

Невизначеність початкового інтересу до науки може пов’язуватися з наявністю конкуруючих спеціальностей при обранні однієї з них. У бесідах за матеріалами анкет зі студентами першого курсу психологічного відділення філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка виявились такі конкуруючі дисципліни при обранні психології: театрознавство, акторська майстерність, біологія, філософія, історія, хірургія, література, астрономія, диригентська майстерність, юриспруденція, журналістика, педагогіка, географія, живопис, математика, економіка, медицина, іноземні мови, радіоелектроніка. Таку різноманітність і пов’язану з нею нестійкість інтересів можна пояснити, поперше, центральним місцем психології як дисципліни про людину в класифікації наук, по-друге, [тим, що] тут виявляються нюанси обдаровання та плюралізм у його виявах. Зрештою, бувають помилки при пошуках [особистістю] найвідповіднішого фаху.

Про конкуруючі спеціальності абітурієнт має найзагальніші враження та знання. Цим пояснюється нетривка увага, короткочасні захоплення у пошуках найадекватнішого фаху. В такому стані остаточний визначальний вплив на обрання професії може виявитись або з боку близьких людей, або – спеціальної літератури. І все ж це серйозний учинок – вибір професії [як значуща подія особистого життя]. Остаточне визначальне враження, звідки б воно не йшло, як би воно не було усвідомлене, є великим поступом у психічному становленні молодої особи. Це [фактично] перший найвідповідальніший акт за все попереднє життя людини [як суб’єкта вчинення].

Усвідомлення факторів, що вплинули на вибір професії, свідчить про певну самостійність вияву здібностей, про спонтанність

їх визрівання. Впливи з боку близьких людей найперше сприяють пробудженню наукових інтересів. Батьки значною мірою впливають на [той чи інший] вибір фаху. Часто всьому, що знає абітурієнт до вступу у вищий заклад освіти, та інтересам до обраної науки він зобов’язаний батькам, їхній професії. Дія близьких людей [у цьому випадку] може мати прагматичний смисл – найліпше влаштуватися і т. ін. Проте, мабуть, є ті, хто, заперечуючи будь-який вплив з боку рідних, друзів та інших, об’єктивно його має. У разі заперечення такого впливу слід враховувати домінанту особистих вражень, які відсувають на задній план реальні причини обрання. “На вибір факультету вплинуло вивчення і знання життя” (з анкети). “Не спілкування з товаришами, а інтерес до спостереження за поведінкою людей визначив вибір фаху” (з анкети).

Та якою б не була форма впливу того чи іншого фактору на обрання [професії і] спеціальності, зрештою, остаточний фактор визначається атрибутами самої науки. Вже сама наукова література становить фактор суттєвого значення, адже вперше розповідає молодій людині про існування наукових проблем. [Відтак] із книжок, доступних розумінню, впливає інтерес до великих проблем науки. [У цьому аналітичному розрізі] можна висновувати, що усвідомлення викладених у прочитаних книжках наукових проблем майже не виходить за межі інтелектуальних емоцій, або ж прирівнюється до соціальної значущості даної науки для суспільного блага. Такі першопочаткові форми безпосереднього мотиву юні до обрання фаху. Водночас крізь інтелектуальні емоції пізнання, крізь соціальні причини осмислення даної науки починає просякати її по-справжньому особливий, суто науковий зміст.

Ось низка визначень студентів першого курсу психологічного відділення про те, які наукові проблеми та у яких книжках цікавили їх до вступу в університет: “О.Я. Пономарьов “Психіка та інтуїція” – вразили психологічні задачі, що були там”. “Логічно шукає істину”. “У книжках про дельфінів захопило те, що ці тварини мають досить розвинений інтелект”. “Б.Г. Ананьєв “Людина як предмет пізнання” – складність проблем”. “Особливо ті книжки, в яких розповідається про необмежені можливості психіки, важливість широкого застосування законів психології для практики суспільного та індивідуального життя людини” “Рудик “Психологія” – складність [внут-

рішнього світу] людини”. “К.К. Платонов “Цікава психологія” – абсолютна неясність, нерозгаданість основних завдань у цій найголовнішій для людини науці. Ця ж книга відкрила мені очі на світ, дала елементарні уявлення про психологічні дослідження”. (Слід відмітити, що ця книжка має найбільшу популярність серед абітурієнтів). “О.М. Лєонтєв “Проблеми розвитку психіки” – строгість і чіткість, обґрунтованість свого погляду”. “Б.М. Теплов “Психологія” – [дає уявлення про] те, що існує така надзвичайно цікава наука про людину”.

З наукових книжок абітурієнт сприймає загальну проблему людини, її призначення. Тому не меншу вагу можуть мати книжки художні, сповнені значного психологічного змісту. “Поки ще жодна книжка з фаху не справила на мене великого враження. Мабуть, це справа майбутнього. Але є книжка, яка відіграла велику роль у виборі спеціальності – “Жан-Крістоф” Ромен Роллана” (з анкети). Такий підхід до науки виявляється водночас потягом до художнього, романтичного освоєння дійсності. Подальше спрямування пізнавальної діяльності людини (наукове чи художнє) буде залежати від уміння, усвідомлення свого власного поклику і від характеру виявлення здібностей. Та незалежно від того, який шлях буде обрано – художнє чи наукове освоєння дійсності, – [звісно,] за умови його результативності, завжди поєднуватиме у собі протилежний момент.

Абстрактний потяг до науки має у своєму підґрунті емоційно забарвлене враження, яке виникло на предметному тлі усвідомлення якогось факту. У зв’язку з недостатньою визначеністю його [сутнісно] він може стосуватись цілої низки наук. Це, своєю чергою, сприяє калейдоскопічній зміні наукових захоплень. Але простий буденний факт не може бути прирівняний до піднесеного абстрактного потягу до науки, [тим більше] втілити у собі цей останній. Щоб це відбулось, емоційний факт мусить бути фактом надзвичайним. Тоді інтерес до надзвичайного факту (і сам по собі цей факт) стає більш визначеним у науковому відношенні. Коло мрій про майбутню діяльність усе більше стискується. Враження від інтригуючого надзвичайного факту може стати визначальним для остаточного обрання професії.

Те, що найбільше тепер спонукає людину до наукового дослідження – це **надзвичайний факт**. Спочатку просто як відомий він поверта-

ється до неї якимсь незвичайним боком і постає, зрештою, певною загадкою. Ланцюг відомих зв’язків проривається в якомусь місці: відоме раптом стає невідомим, а відтак і дивним. І хоч цей зв’язок не розгадано, він водночас існує як зв’язок просторово-часовий, або як будь-який інший. Він починає незадовольняти саме як такого роду зв’язок. Тепер він не пояснює, хоч раніше вважався достатнім для пояснення. Нерозгаданість зв’язку і приваблює, і породжує низку пізнавальних емоцій у єдності із здивуванням.

Чому ж дана форма зв’язку перестає задовольняти? Тому що більше не працює, тобто не пояснює так, як раніше пояснювала. Виникає розрив у ланцюгу відомого, і зв’язок стає незрозумілим Але тільки у відношенні до якогось пункту, практичної потреби тощо. Досить розпасти одну ланцюг – перестає працювати весь ланцюг. Свідомість відомого розпалась. Виникає абсолютна таємниця. Предмет науки, а разом з ним і вся наука, постають як велике питання, як своєрідна абсолютна загадка. Якщо із самого початку дивує якийсь один факт (скажімо, те, що дельфіни мають досить розвинений інтелект), то потім вражає складність проблем узагалі, з’являється “надзвичайно цікава наука про людину”, яка може постати “абсолютною неясністю та нерозгаданістю основних завдань” (з анкети). Те, що в науці виступає як нерозгадана проблема, в суспільній сфері постає як “недосконале людське суспільство”. Засіб його вдосконалення – опанувати науку як зброю для соціальних перетворень.

Із самого початку освоєння науки та наукового опанування дійсності у студентів-психологів зустрічається своєрідна формула-мотив як життєве завдання – “пізнати людину, її внутрішній світ”. Таку постановку мети ще не диференційовано, і поки невідомо, що означає “пізнати людину”: оволодіти існуючими знаннями про неї або просто виявити пізнавальні прагнення до певних об’єктів. Мабуть, головне тут полягає у функціонуванні пізнавальних структур. У цьому випадку великий інтерес до професії психолога розшифровується як такий, що відповідає схильностям і дає широкі можливості для розвитку пізнавальних інтересів. Своєрідно творчий момент в освоєнні науки тут ще не виокремлюється, і пізнання можна інтерпретувати як знахідку і привласнення готового пояснення. Диференціація між наукою та її об’єктом не усвідомлюється ще як важлива суперечка і задача.

Інтерес до надзвичайного факту проявляється спочатку в **дивному факті**. До нього можна віднести всі випадки незвичайних здібностей тварин, насамперед – дельфінів, читання чужих думок на відстані, питання гіпнопедії, психопатології тощо. Ці факти досить відомі, але вони найбільше заслуговують на увагу, тому що огорнуті таємницями. Все інше виявляється начебто зрозумілим і перед дослідником залишається група дивних фактів, найбільш вартих уваги. [До того ж] існує *популярне коло* цих фактів. Вони стереотипно повторюються і, мабуть, кожна з провідних наук має їх удосталь. Сторонні люди найбільше знають про якусь науку саме з боку цих див. Адже інтерес до науки починається з подиву. А зростання цього подиву можливе у випадку, коли і звичайні “зрозумілі” факти починають перетворюватись у дивні, незвичні. Це справжній початок не тільки наукового, а й філософського пізнання. Виховна робота полягає в тому, щоб завжди розширювати коло цих фактів. Важливий не подив сам собою, а те, що спонукає до акту пізнання. Дивні факти, якщо їх не досліджувати, перетворюються у факти звичайні. Те, що утримує їх на рівні пристрасного пізнавального інтересу, поки немає заглиблення в їхню суть, є усвідомлення цих фактів як *рідкісних і феноменальних*.

Рідкісні, унікальні факти виявляють психіку людини в надзвичайних її проявах. І цей факт є, справді, об'єктивно феноменальний, наприклад, особливі випадки творчої обдарованості, феноменальна пам'ять, спостережливість, лічба і т. п. Зрілий учений також цікавиться цими фактами і саме природою такої феноменальності.

Як генетична форма інтересу до науки феноменальні факти репрезентують собою взагалі всі факти науки, які перебувають у полі зору. Лише такі факти на початкових стадіях наукового зростання приваблюють до себе увагу.

І дивний, і рідкісний факти при розкритті їхньої природи стають фактами звичайними, втрачають ореол незвичайності: водночас з цим може загинути інтерес до науки. Розтин феномену означає його втрату. Дальші позитивні трансформації полягатимуть у відновленні цілісності феномену, у сприйманні його на більш широкому фоні, в наданні йому значення, що виходить за рамки безпосередності. Це становить осереддя **естетичного** факту, де зміст переважає зовнішній образ. Останній

створюється таким чином, що веде у свою глибину пошукову думку: за його зовнішністю криється серйозний зміст. Це – наукова романтика. При однакових інших умовах та дисципліна буде привертати до себе увагу молоді, яка дає простір саме цим романтичним пошукам. Так викликають до себе інтерес географічні, геологічні, археолого-історичні науки, їхні факти. Естетичному враженню властива чуттєва цілісність.

Але естетичне, розвиваючи далі пізнавальний інтерес, даючи людині завершену насолоду, в рамках самої художності виявляє власну суперечність. Адже художній образ є несподіваним зближенням фактів (бісоціація), коли дивовижне спонтанно переходить в естетичне. Оскільки естетичне має у своїй основі бісоціацію, воно має тенденцію до спонтанного переходу в науково-пізнавальне, яке вже не чекає сприймання дивовижного, а самовідшукує проблеми. В естетичній формі науки людині легко рухатись уперед, обминаючи круті гори. Наука уявляється досить легкою і приємною подорожжю за художніми фактами.

Естетичне ставлення до дійсності має тенденцію виходу за межі даного надзвичайного факту. Естетика передбачає гармонію фактів, їхній художній зв'язок, що вловлюється з допомогою інтуїції. Мовиться не стільки про естетичне захоплення окремим предметом, скільки про широку естетичну картину, про естетичний зв'язок, єдність певної сукупності явищ, про інтуїтивне сприйняття світу як цілого, про естетичну мотивацію пізнання. Надзвичайний факт розширюється до факту існування, буття. Він стає єдиним і множинним, сукупністю надзвичайних фактів. Між ними немає строго детермінованого зв'язку з чітко науковою доказовістю. Тому вони розкривають поверховий пласт науки, доступний для спостереження і розуміння широкого кола “непосвячених”. Будь-які спроби встановити детальну картину чітко спричинених зв'язків порушують естетику надзвичайного факту. В такому подвійному стані, коли вже порушується естетична цілісність предмета, але ще не досягнуто однозначної наукової доказовості у викладі певного кола наукових фактів, виникає **популярна форма науки**. Вона дає змогу охопити велике коло наукових проблем, побачити саме *проблемність буття*. Те істотне, що характеризує популярну форму науки, пов'язується з відсутністю чіткої логічної системності, яка робить науку відразу справою вузького кола

“посвячених”. Поки що перед ними сукупність фактів, поєднаних єдиною проблематикою. Виклад цих фактів може бути здійснений у різний спосіб. Деякі з них ще наближаються до художнього відтворення.

На цьому перехідному етапі оволодіння наукою спрямовується через дивовижно популярний факт. Розумові здібності та моральні вчинки дельфінів, випадки телепатії тощо як незвичайні явища вражають розум тим, що їх важко чи й [просто] неможливо пояснити іншими аналогічними фактами чи відомими законами. Дивовижне перетворюється в інтригуюче, коли верховодить розум у свої таємниці. Але величезна кількість фактів залишаються недоторканим материком, що не має інтригуючого змісту. Вона є лише фоном або матеріалом для фактів вражаючих. У юнацькому віці це було очевидно незвичайне. Тут же незвичайне стає відправною точкою для розвитку наукового інтересу, для заглиблення у факт.

Популярна форма науки пов’язується з конкретними ситуаціями якихось відкриттів. Надзвичайний факт “розташовується” на конкретній діяльності вченого, яка постає тут у всьому інтелектуально-драматичному аспекті – у пошуках, сумнівах і радостях творчої знахідки. Системи науки тут ще немає. Натомість виявляється якийсь важливий факт або навіть закон, але не у його абстрактному виразі, а в надрах історії відкриття, з діалогами друзів і суперечками противників.

О.І. Герцен писав, що науку треба пережити, щоб не формально засвоїти її основу. Найефективнішим спочатку виявляється освоєння окремих фактів науки як “історії відкриттів”. Наука повертається до молодої людини своїм драматичним характером відкриття – епохальним поворотом в історії самої науки. Діяльність ученого розгортається у часі, а саме наукове положення розкривається як таке, що виникло в певних історико-наукових обставинах. У цьому перше подолання догматизму окремої теорії, концепції тощо. Вони входять у людину через найінтимніші канали її особистості, котра перебуває в пошуках, входять як драматична подія, так що вона зливається, зростається з ними. Проте це [становить] і найбільш активну форму сприймання, тому що людина, разом з драматизмом відкриття, опановує його ідейний зміст.

Історія відкриття є творчим процесом у його психологічному і соціальному аспектах. Факт науки розглядається не в його результаті, не

як готовий продукт, а як такий, що має свою художньо-драматичну історію і пов’язується з діючими особами. На передній план виступає пригодницький момент відкриття з його несподіваними поворотами. Процесна дивовижність відкриття розкриває людський фактор у науці, а це має велике виховне значення.

Популярна форма науки має вираження також у зв’язку з практичним застосуванням науки, її віднесеністю до гострих життєвих проблем. Суть наукової проблеми відіграє тут службову роль, а головне повернуто до проблеми людини. Саме на цьому ґрунті криється можливість популярності, шанс фактичного ефекту. Молодь звертається до популярної науки з жадобою дізнатися про коди спадковості, трансплантацію частин, органів тіла, про майбутні космічні польоти і т. ін. Складність науково-технічної проблеми не береться до уваги, нею можна, навіть, нехтувати. Цей практичний науковий ефект водночас виявляється підґрунтям для формування найглибших мотивацій наукового дослідження, осередком бачення нагальних практичних проблем. І все ж це – переднауковий рівень. Історія відкриття і практичний ефект є підходом до суто популярної науки, викладеної в доступній формі.

Справжня популярність передбачає доступність для розуміння невідготовленого читача. Нижчою формою доступності є поверховість, надто зрозуміла, що не викликає ніяких заперечень. Складність науки полягає в недостатній усвідомленості її зв’язків для самого творця. Там, де найскладніше міркування заповнене всіма ланками, настає справжня зрозумілість. Це пов’язується також з умінням викладу. Проте, з другого боку, при сприйманні науки молодь адаптує її складність до рівня свого розуміння. Оскільки ця адаптація не усвідомлюється як така, тобто адаптованість ототожнюється із самою наукою, але разом з цим робляться спроби встановлення певних положень або захисту поглядів, виникає **дилетантизм** в науці. Він ґрунтується на поверховому баченні, яке зводиться до однобічності суджень, у спробах на засновках якогось одного поняття з’ясувати природу речей. І от дилетантизм зустрічається з індивідуалізованою дійсністю, відкидає своєрідність предметів, яка не може вміститись у запропоновані понятійні схеми. Щоправда, дилетантизм має привабливі риси у своїй екстраполятивній місії. Він, по-перше, виявляє спробу накинути якісь “модні” (скажімо, фізичні, кібернетичні

або біологічні, не кажучи вже про філософські) поняття на своєрідну природу речей. Значна абстрактність цих понять робить їх начебто придатними для такого вживання й уможливорює їхнє “панування” над природою речей. Усе стає дуже зрозумілим, єдиним, поєднаним запропонованою схемою, тому, на перший погляд, здається, що жоден атом Всесвіту не може вислизнути крізь грати цього високого категорійного схематизму. Те, що часто в науці зустрічається як “зведення”, або точніше – “піднесення”, є звичайним дилетантизмом. Ще не виникла потреба пізнати індивідуалізовану суть явищ, і [несформована] наукова свідомість задовольняється такою примітивною роботою.

Позитивний момент дилетантизму полягає у спробах створити цільну картину світу. Така цільність, єдність начебто досягається. Втрата, що при цьому має місце, ще не помітна; в таких узагальненнях людина дістає велике задоволення. Вони, крім того, свідчать про початок наукової роботи. Надто екстравагантний початок! Швидкість, з якою відбувається якась екстраполяція категорій, приголомшує, і створюється ілюзія, ніби зроблено все. Перше наукове відкриття: певна сукупність категорій пояснює цілі континенти навколишнього світу. Будь-які спроби показати явище, що не може бути витлумачене на основі таких операцій, підлягають осудові. Таким дилетантизмом страждають не тільки молоді вчені, а нерідко й маститі і навіть певні періоди у розвитку науки.

Те, що пояснює все, практично нічого не пояснює, і весь колоритний, різноманітний світ залишається поза категорійною схемою. Коли захоплювались нею, вона підмінювала собою світ. Але тепер явища світу виходять на передній план, а категорійне плетиво, як безсиле, неспроможне [дитя], відходить на задній. Екстравагантна наука поступається місцем нігілізмові. Останній свідчить про надмірну критичність, але водночас і про максималізм заперечення, що став на місце максималізму ствердження.

Тут не ставиться питання про зрілий (самоусвідомлювальний) догматизм, скептицизм, або оптимізм і песимізм щодо науки. Це лише певні форми усвідомлення науки в напрямку до її сутнісної повноти. Об'єктивно нігілізм має серйозні підстави, бо свідчить про неможливість з боку дилетантизму пояснити індивідуалізовану суть явищ. Суб'єктивно для молоді свідомості нігілізм є чванливим відкиданням даних науки, які нібито неспроможні бути належним чином пояснені.

Екстравагантна та нігілістична [виміри] свідомості в науці – лише два боки недостатньо глибокого наукового міркування. Нігілізм є самозапереченням популярної форми науки. Він створює прірву між дійсністю та певною концепцією і хоче залишитись на боці дійсності. Дилетантизм, зрештою, виявляється адаптованою для розуміння даною особою наукою. Те, що він робить позитивного, – це сміливі екскурси в суміжні сфери знання, коли створює науково-пошукову атмосферу і в одному зі своїх місць проривається для більш серйозного і змістовнішого наукового дослідження.

Спосіб, яким молода людина може здійснити таку вибіркву адаптацію до науки, є розвиток і прихильність до *ідеалу вченого*. Вже в історії відкриття вперше глибоко було усвідомлено людський фактор в науці. Проте у цьому факторі головна увага спрямовувалась на драматизм відкриття, його ситуацію, на пізнавальну людську функцію. Сама по собі цінність відкриття не цікавила. Та коли цей драматизм пізнавальної діяльності поєднується з ціннісним аспектом, перед нами постає певний ідеал ученого. Спочатку це ідеал ученого взагалі (навіть з іншого фаху), який уміє ґрунтовно міркувати, згодом це ідеал в обраній царині науки. Нижча форма ідеалу відповідає драматизованій пізнавальній діяльності як такій, вища – вже переходить від людського моменту до самого змісту науки, який виражається в теоретичній та експериментуючій [буттєвих зрізах] свідомості.

Ідеал ученого

У популярних формах науки людина ще не має виразного прагнення до конкретного розв'язання проблем. Навіть сама обрана наука ще не зробила [у свідомості] своїх чітких кордонів. Чим менше виразності має об'єктивний зміст науки, тим більше на перший план виступає сама молода людина, яка прагне до неї, але виступає у своєму максималістичному образі так, як бажає бачити себе в науці – видатним ученим, котрий здійснює епохальні відкриття. У пошуку себе самого юнак спершу знаходить свій ідеал в образі відомого, видатного або й звичайного вченого.

Подальший розвиток ідеалу прямує від об'єктивної форми (уявлення про видатного вченого) до усвідомлення власної творчої особистості. Завершується ідеал його самозапереченням і переходом до цілком об'єк-

тивної форми виразу науки, де будь-який людський момент кваліфікується як суб'єктивізм. Увесь розвиток ідеалу перебуває в гострій суперечності між ідеалом видатного вченого та максималістичним прагненням у науковій діяльності до власної неповторної особистості.

Конкретний безпосередній зміст науки, коли мовиться про ідеал в особі видатного вченого, ще не виявляє себе. Наголос переважно робиться на результаті діяльності видатної творчої особистості, яка приносить користь суспільству. Цей учений викликає в молодій людини потребу *наслідувати* йому, а сама наукова діяльність усвідомлюється як подвиг, насамперед морального значення. Проте це наслідування на практиці може бути тільки імітуванням у сфері наукової роботи. За ідеалом вченого розпросторується безмежне і дуже складне поле предмета науки. В усій своїй реальній формі зі специфічною мовою, символами, технічним устаткуванням наука і приваблює, і лякає початківця. Але у формі запозичення та наслідування вона здається цілком доступним предметом. Ідеал є можливим виявом захоплення перед наукою, і те, що має в собі юнак як потяг до наукової діяльності, становить беззастережне схилення перед певним ученим. Тут часто вирішальну роль відіграє загально визнана думка про значення даного вченого, а нерідко – і схильність до псевдооригінальності. Спочатку приваблює у вченого слава. Потім ця слава при загальнішому ознайомленні з роботою вченого переходить у його науковий авторитет. Останній передбачає напівобізнаність з ним і необізнаність з іншими діячами науки. Авторитет як вираз ідеалу вказує на некритичне напівсвідоме привласнення якихось понять, коли відоме береться як пізнане. “Привласнення” цих понять відбувається переважно на базі мнемічної діяльності. Їх словесні визначення здаються зрозумілими, і вони діють на людину майже гіпнотично й напівсвідомо. Іншим чином ідеал не може перейти в авторитет.

Порівнюючи думки про ідеал ученого абітурієнтів та студентів різних курсів, можна виявити певну лінію у його розвитку. Студенти-психологи і [майбутні] біологи часто називають ідеалом М.В. Келдиша, який “захоплює різноманітністю здібностей”. Ідеалом може бути не тільки вчений з обраної царини науки, а й зовсім з іншої. Це дає підставу встановити ідеал ученого як такого, де певна сукупність своєрідних якостей людини без-

відносна до наукової спеціалізації. Такий ідеал ще не розчленований у його пізнавальних та соціальних аспектах й абстрагується від конкретної наукової проблематики. Проблема психології захоплює вченого як творчого результативного діяча.

Аналіз ідеалу розкриває певну сукупність інтелектуальних і характерологічних рис. Проте із самого початку його формування він виявляє тенденцію до деперсоналізації. Такі вислови, як “ідеал ученого – здатність до творчості, працездатність, віра у свою справу”, “Б.Г. Ананьев – ідеал психолога. Насамперед захоплює його аналізаторський розум”, “Ідеал – Л. Васильєв: захопив тим, що насмілювався вести дослідження з парапсихології”, можуть відноситись до ідеалу митця, винахідника, суспільного діяча і т. д. Полонять високі якості людини як такої, а згадка про спеціалізацію тут виявляється ще випадковим додатком.

У процесі “деперсоналізації” ідеалу як-небудь риса визначається як головна. “Ідеал – людина, яка все знає з даного фаху” (*тут і далі цитування з анкет.* – В.Р.). У даному разі “знання” є підґрунтям ідеалу. Вибір таких ідеальних основоположних рис залежить від певної зрілості в усвідомленні [особистістю] свого покликання. Знання як осереддя ідеалу постають найтипівішою рисою саме для віку молодості, яка об'єктивно прагне до завершеної системи знань. [Причому] основою ідеалу, а то й самим ідеалом, можуть бути й характерологічні риси. Цей ідеал логічно і, може, й генетично стоїть попереду ідеалу-знання. “Учений-психолог повинен бути в контакт з людьми, а не сидіти в кабінеті”. “Макаренко захоплює великими здібностями вчителя-вихователя, вмінням знаходити дорогу, людський підхід до найпропащих, за думкою інших, людей”. “І.П. Павлов. Прагнення домогтися поставленої мети, величезне працелюбство – ось ті риси характеру, які мені подобаються в ньому”. “М.В. Ломоносов – цілеспрямованість, величезний талант і розум”. “Ломоносов і Леонардо да Вінчі – колосальна допитливість”. Для одних Ломоносов повертається своєю цілеспрямованістю, талантом, розумом, для інших – допитливістю. “А. Ферсман – глибина розуміння питання”. Тут виявлено найістотнішу рису наукової діяльності, пов'язаної з баченням проблеми. “В.М. Глушков – цілеспрямованість, концентрованість”. “Григорій Сковорода – відмова від усього для своєї мети, для служіння своїм принципам”. “Ч. Дарвін – упертість та послідов-

ність”. “І.В. Мічурін захоплює самопожертвою для науки”. Ідеалу як вираження потягу до певного фаху тут немає, адже глибина розуміння питання властива й іншим ученим. Уже в такій “антропологічності” ідеал деперсоналізується.

Початкова форма ідеалу стосується певної сукупності рис людини при недобачанні деяких з них. У рамках ідеалу інтелект ученого може перебувати в суперечності з деякими рисами його характеру. Ідеал людини як такої та ідеал ученого – це вже внутрішня суперечність, і вона, зі свого боку, приводить до відмирання певних форм ідеалу у свідомості молодої особи.

У розповідях абітурієнтів вражає відсутність такої вимоги до ідеалу, як цілісність багатопланової натури. Це – найвища форма ідеалу не юності, а зрілої людини. Мовиться тут не про окремі риси, а про всю багатогранність людської індивідуальності, про єдність учення і поведінки, теоретичного та практичного інтелектуальних потенціалів.

На першому та другому курсах ідеал стає більш “демократичним” і спеціалізованішим порівняно з ідеалом абітурієнтів. Якщо до вступу у вищий заклад освіти часто ідеалом були вчені іншого фаху, [принаймні] не того, який обирає абітурієнт, і головне у визначенні ідеалу полягало у висоті досягнень або вважалося ідеальними риси, котрі сприяють творчій діяльності, то за етапами навчання та оволодіння фахом коло вчених-ідеалів звужується, і залишаються лише вчені з обраного фаху.

Водночас у процесі ознайомлення з наукою та лабораторією творчої думки відбувається перехід до об’єктивного змісту науки. Ідеалом стає вчений, котрий має споріднені творчі інтереси. Так студенти перших курсів відділена психології першочергово як ідеали називають І.М. Сеченова, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна, О.В. Шорохову та інших і навіть згадують викладачів свого університету. Проте характеристика ідеалів з обраного фаху не містить у собі будь-яких конкретних визначень.

За своїм психологічним змістом ідеал виявляється сукупністю загальновідомих позитивних рис людини. З усвідомленням цього відмирає потреба в ідеалізації. З’являється повне заперечення ідеалу в даній науці. Він може ще залишитись у тих науках, з якими

менш обізнаний студент. “Ідеалу вченого немає, але багато захоплюють”. “Так як у всіх є помилки, ідеал не потрібен”. “Ідеалу вченого ще не обрала (!)”. “У психології такого немає”. [Отож] ідеал з обраного фаху найбільш критично і сутнісно обміркований, і більшістю студентів заперечується можливість його існування взагалі.

В абстрактній антропологічності полягає основна суперечність у становленні ідеалу. Останній існує, поки молодь виявляє інтерес до психології дослідника, його інтелектуальних та характерологічних якостей тощо. Коли відбувається перехід до суті наукових проблем, ідеал ученого починає зникати. Людина віч-на-віч стає перед дійсністю, і більше немає потреби для розуміння, бачення світу ставити “призму” ідеалу. Об’єктивна проблематика бере гору, антропологізм відмирає. Перед молодою людиною на перший план постає проблема поклику та власних здібностей, їх чіткої порівняльної характеристики. Ідеал “зовнішній” переходить в ідеал “внутрішній”, що мусить стати дійвовим стимулом пізнання. З’являються нові питання оцінки власної особи, можливостей її всебічного розвитку тощо.

Ідеал стосовно самого себе є трансформацією ідеалу зовнішнього. Тому питання про ідеал пов’язується з питанням про інтерес до всебічного розвитку своєї особистості. Така всебічність характерна для самоідеалізації ранньої молодості.

Прагнення до “внутрішнього” ідеалу таке велике, що без нього не можуть уявити існування повноцінної людини. Про всі науки, що вивчаються у вищому закладі освіти, слід мати такі уявлення, які перевищували б розуміння філістера*. Конкретніше такий ідеал усвідомлюється як сплав найкращих якостей видатних людей, наприклад, Пушкіна, Бетховена, Корольова та ін. Вважається обов’язковим мати подібний ідеал, і не тільки для себе, а й для своїх сучасників. Розвиток розумових сил постає перед молоддю як головне завдання. Слід знати хоча б про найголовніше із різних галузей науки, розуміти і по-справжньому любити мистецтво, по змозі працювати фізично, не почувати себе в колі людей скутим через брак знань. Цікавитись мистецтвом і літературою, вчитись танцювати, але при цьому “не прагнути стати суперменом” – все це

* Філістер (від нім. Pfilister) – обиватель, тобто самовдоволенна та обмежена особа з примітивним світоглядом. – Прим. ред.

вказує на величезний інтерес до всебічного розвитку своєї особистості. Всебічно розвинена людина повинна відмінно знати свою та суміжні спеціальності, бути хоча б “грамотною” в усіх інших, крім того, культурно і фізично розвиненою, добре розбиратись у життєво важливих питаннях, знати політику, мистецтво, спорт, уміти відповісти на будь-яке питання, досконало знати іноземні мови. Інколи такий ідеал набуває більш психологізованого вигляду. Тоді людина ставить перед собою мету “вдосконалити свою органічну та психологічну систему”: мати здоровий організм, уміти керувати собою, стримувати себе, на цій основі творити нове і пізнавати ще не пізнане. Це все повинно привести до раціональної, емоційної, вольової та фізичної досконалості: чесності сили розуму, активної любові до людей, широти почуттів, твердості характеру, глибини знань та фізичної краси.

Випадки, коли мова йде про заперечення можливості існування такого ідеалу, за своєю мотивацією виявляються лише запереченням абстрактної мрії. Тому ствердження і заперечення ідеалу свідчать лише про його службову роль у розвитку наукового освоєння дійсності, а не в намаганні досягти його. Те, чого молодь вже досягає, перестає цікавити її. Так чи інакше проблема ідеалу відходить на задній план, поступаючись місцем реальній творчій роботі. Людина здобуває якісь досягнення, залишаючись звичайною, а не ідеальною особою. Це призводить до переконання, що немає і бути не може всебічно розвинених людей. Адже [окрема] людина не може знати все і це їй зовсім не потрібно. Щоправда, занепад прагнення до ідеалу пов’язується із розвитком критичності до самооцінки. Ідеал як потрібний момент у розвитку особистості усвідомлюється як зайвий. Інколи робляться посилення на те, що в наш час здійснення ідеалу неможливе.

Якщо ставиться питання в абстрактній формі, [тобто] взагалі про інтерес до всебічного розвитку своєї особи, то на нього всі відповідають позитивно, з великим запалом. Але конкретного уявлення про таку всебічність половина опитуваних не має. На початку молодості ще буває потреба в пошуках такої гармонійної особи, але вже усвідомлюється абстрактність юнацької постановки цього питання. Тому вже у студентів першого курсу з’являється думка про те, що основою гармонійного та всебічного розвитку повинна бути **спеціалізація** як засадничий стрижень гармонії, як її вісь. І в цій суперечності між спе-

ціалізацією та гармонійним і всебічним розвитком перебуває процес становлення молоді. Разом з вирішенням цієї суперечності, молодість закінчується як віковий період. А на початку університетського навчання з 25 відповідей лише в одній говориться в негативному плані про потяг до всебічного розвитку. В цей час такої позитивної однастайності не можна було зустріти в жодній відповіді на будь-яке питання анкети. За пафосом відповідей – це найвитонченіша, бо вона корелює з найважливішим прагненням першої молодості, яке, проте, поступово починає затьмарюватися проблемою спеціалізації. Але це важливий і найреальніший фон для спеціалізації, для плідного її розвитку.

Поступово всі риси гармонійно розвиненої особи концентруються на проблемі [добування] знань, і насамперед – фахових. Інтерес до них і стає зацікавленням до всебічно розвиненої особистості. Цей інтерес – її найважливіша риса, кардинальне питання студентської молоді. Початкові уявлення про знання (як ерудиція особистості) відходять на задній план, а на передній виходять такі знання, що відображають об’єктивний предмет. Цікавість до ерудиції – це ще не інтерес до самого предмета знання. Та він і протилежний ерудованості, яка є всебічністю знань і [водночас] великою вадою, хоч і необхідною основою.

У рамках уявлення про ерудицію формується фахове ядро. Всебічність розвитку усвідомлюється як процес постійного збагачення себе знаннями. Можна мати загальні уявлення з усіх інших галузей знань, але зі свого фаху знання повинні бути особливо глибокі. І хоч слід добре знати основні періоди історичного аспекту творчості людини в техніці, мистецтві та ін., вміти добре їх розуміти і відчувати, володіти критеріями художньої цінності, головне [тут] полягає в глибокому знанні своєї спеціальності. Бути на її передньому рубежі – визначальний мотив усієї діяльності. Збагачуючи себе фаховими знаннями, а, зрештою, “працюючи за фахом, велике місце у житті [треба] відвести для мистецтва, літератури, музики, друзів, мати розумне серце, жити як у дитинстві – гостро, з подивом”.

Розвиток ідеалу починається з потягу до ерудиції. Адже енциклопедичність інтересів як романтичне захоплення практично втілюється в ерудиції, яку молода людина з насолодою хоче “розсипати” перед своїми однолітками (“ходяча енциклопедія”). Тут уже починається комунікативний інтерес у процесі формування

творчих здібностей, бо ерудиція є обізнаністю для інших.

Логічне завершення ерудиції, з якої починається палкий інтерес до знань, пов'язується з аксіологічним моментом. Тому загальна лінія розвитку цієї проблеми починається з ерудиції як широти знань. Це знаходить вияв у глибині знань, що сутнісно є глибоким мисленням, розумінням. Людина тепер цікавиться не тільки фактами і навіть не ними здебільшого, а проблемою цінностей у сфері людської культури.

На другому курсі опитувані вище потреби "розуміння" не йдуть, про творчість говорять дуже рідко, спорадично, пов'язуючи її з потягом до повноцінного життя. Не відчувається відмінність між знаннями, що їх можна здобути у творчих пошуках, і знаннями, які набуваються з готових джерел (книжок, лекцій). Автор-дослідник ще не прокинувся. З'явилась лише жадоба до знань. Але власне мислення може початися лише на базі усвідомлення суперечностей між фактами всередині самої ерудиції. Цей потяг до цілності знань і породжує потребу у власній творчості: встановлення єдності картини світу, відшукування нових фактів для повноти, довершеності картини.

Ідеал ученого має сенс тоді, коли його покликано бути метою наслідування. Із зникненням цієї мети ідеал поступається місцем реальному розкриттю та розв'язанню проблеми. Прагнучи до ідеалу, молода людина лише формує деякі характерологічні та інтелектуальні риси, потрібні для роботи. Ідеал трансформується в інструмент дослідження. Але суперечність ідеалу як інструменту полягає в тому, що він може бути загартований і відточений у реальній науковій діяльності. Тому функціональна важливість ідеалу починає відмирати тією мірою, якою народжується власна здатність до теоретичного мислення. І справді, дослідницька свідомість завжди пов'язана з теоретичною і допомагає відмиранню ідеалу. Проте експеримент, [що слід пам'ятати], завжди впливає з певної теорії і завершується нею.

Теоретична свідомість оприявнюється як зміст ідеалу. І хоч здібності експериментатора теж виявляються важливою рисою ідеалу, названа свідомість іде попереду. Значно легше для студентської молоді здійснювати теоретичні перетворення матеріалу, ніж експериментально практикувальні. Теорія завжди моністична (виходить з єдиного принципу), тому вона і легша для вихідної наукової свідомості.

Експеримент завжди "плюралістичний", і хоч його намагаються підвести під певну теорію, він з великою трудністю дає бажану однозначність, а в окремих випадках одержати її просто неможливо. Дослідницька свідомість є початком практичного інтелекту, [коли] вперше виникає суперечність (і невідповідність) експерименту і теорії.

Теоретична свідомість

Освоєння науки та перші кроки в її розробці починаються з теорії. Нею відкривається і завершується окремий процес наукового пізнання. Молода людина, сприймаючи спершу теорію, попадає в чисту інтелектуально-термінологічну стихію. Остання – вікно, через яке ще треба побачити нові нюанси буття, предметного світу, своєрідні "первісні факти" – об'єкт інтуїтивного осягнення як основу творчої діяльності в науці. Всі складні побудови теорії лише виражають ці факти і покликані привести до них. Але теоретичні побудови, спираючись на відомі символи, водночас і перешкоджають баченню "первісних фактів", стають бар'єрами на шляху до них. Ось чому першою проблемою у розвитку творчого ставлення до науки є суперечливе відношення між символікою виразу і тим, що виражається. Якщо молода людина зуміє перейти цей бар'єр, вона віч-на-віч стає перед самою "природою речей", перед якимсь відкриттям, тоді символіка вираження приходить сама і, зрештою, у своїй найкращій формі. Це величкий процес збагачення, і для початку байдуже, має він наслідувальний чи оригінально творчий характер.

Наука є, зокрема, системою понять, виражених певними термінами. Є поняття емпірично прості, їм відповідають чуттєві факти. Але є поняття дуже великого узагальнення (у психології, наприклад, "інтелект", "творчість", "особистість" і т. ін.), які привертають до себе увагу студентської молоді саме трудністю свого визначення. Ці поняття спираються на нескінченну кількість фактів і не можуть бути чітко визначені на початку їхнього аналізу. І прості, і складні поняття опановуються студентами спершу дуже умовно. До появи *системи понять* жодне з них не може бути чітко визначеним. З'ясування їх змісту триває до того часу, поки студент добереться до "первісного факту". Система понять є лише засобом дібратися до нього. Як своєрідне рихтування ці поняття стають потім "проти-

діючими” для розуміння цього факту. Тут саме і вступає [в дію] інтуїтивне пізнання, коли людина, пробившись крізь павутинну сітку словесної термінології, стає віч-на-віч саме із цим фактом. Проте він не має завершеної природи: йому властива якась тривожна інтуїтивна цілісність. Це опускання в глибину факту розкриває його смисл як події, що має чуттєве вираження. Але як тільки цю інтуїтивну подію помічено (інтуїтивне бачення), людина сповнюється безкінечним змістом відкриття чогось нового у формі науковій, художній та ін. Мовиться про те, щоб оголити від слів цю подію, крізь слова побачити її. Адже в нашому буденному житті все сприймається в мовному контексті, і тому стає зрозумілим відразу, а точніше – звично зрозумілим. Трапляється так, що людина може привласнити систему слів, користуватись нею (і досить правильно), навіть сперечатися з іншими, робити певні висновки, зовсім не маючи інтуїтивного бачення. Така людина, залишаючись на термінологічній поверхні, [все ж] неспроможна до оригінальної творчості. Цю термінологію вона сприймає як власну, зживається з нею, робить її своєю звичкою.

Головне у вихованні здібностей до наукової творчості: а) відірватися від теоретико-термінологічної схеми, засвоєної поверхово; б) дійти до “первісного факту”, здійснити інтуїтивне осягнення; в) оформити його поступово в образі, фантазії; г) опрацювати у вигляді логікомисленневої структури.

Первісний факт початку постає у формі передчуття, “безобразного уявлення”, потім – якогось нечіткого образу, відношення всередині цього образу, якогось зв’язку, але ще невідомо чого з чим. Нарешті, вказаний факт береться як подія, котра містить у собі і предмет, і його внутрішні зв’язки, і напрямок розвитку цієї події. Всі ці пункти разом, а насамперед останній, найбільше свідчать про інтуїтивне осягнення первісного факту.

Установлені фактори виховання здібностей пов’язуються з етапами творчого процесу, зокрема в науці. Проте інтуїтивне осягнення факту не становить завершеного процесу пізнання. Інтуїцію слід прояснити спочатку на основі фантазійного, а потім уже творчого процесу. Більш точно: інтуїція іманентно поступається місцем фантазії, остання – мисленню. Витлумачити смисл інтуїтивного осягання означає поставити питання про характер того предмета, що наявний у ньому. Саме тут і зароджується змістовне натхнення, хоч перед

ним (інтуїцією в цілому) актуалізується “емоційне передчуття смислу”, яке свідчить про те, що тут щось народжується, що предметності ще немає, а є її перший вісник – емоції.

Саму інтуїцію слушно охарактеризувати як діяльне, активне відношення частини і цілого, явища і суті, предмета і фону й т. ін. Не ціле саме собою, не суть, окремо взята, а діалектичний зв’язок цих моментів становить смисл, осереддя інтуїції. Вона є ніби відношенням тону та обертонів. Останні включаються в структуру певного образу, хоч і перебувають на рівні несвідомого. Та й сам факт не може існувати незалежно від його обертону, що являє собою ніби антураж факту, а насправді – його *основу*. Відшукання осереддя факту, або відношення факту до його основи, що стає, зрештою, суперечливістю самого факту, і є в процесному аспекті інтуїтивним осягненням. Коли факт, виходячи із свого осереддя, відображає сам себе в іншому спорідненому факті (а таким стає основа), вступає в дію механізм фантазії.

На другому боці пізнання поряд з фактом виростає своєрідна “раціоналізована наука” – система категорій, яка має певну незалежність від фактів і тому, власне, й існує незалежно від них. Людині здається, ніби “науку легко можна заткнути за пояс”, озброївшись певним набором категорій. З такою міркою людина, сповнена найкращих поривань, створює раціоналізовану категорійну систему науки – поверховий схематизм як первісне вираження прагнень до теоретичних узагальнень. Не спираючись на значну кількість фактів, особа може вільно рухатися в категорійному мереживі і надто вільно його перепланувувати. Це захоплює, створює видимість реальної і навіть піднесеної діяльності в науці. Остання нагадує сновидіння, коли людина намагається бігти, але стоїть на місці. В пов’язуванні категорій виявляється значний суб’єктивізм. Їхня природа – надто абстрактна – дає змогу пов’язувати їх у будь-якій послідовності і створювати видимість потрібності. Цей логічний схематизм є лише підходом до встановлення зв’язку між загальними поняттями науки.

Нарешті, сама особа усвідомлює легкість перепланування категорій і стає пригніченою від цієї легкості. Наука не чинить йому будь-якого опору. У всеохватній раціональності вона стоїть поки що на задньому плані. Перший досвід невдачі, перше занепокоєння, перший скепсис. Але ці негативні емоції відразу ж долаються переважальною впевненістю у

здатності людського розуму. Приходить усвідомлення, що в категорійній грі ще немає теорії, немає основоположних фактів науки.

Категорійне мереживо зникає внаслідок іманентних сил самої раціональності. Вихідна позиція може бути різною, рівень деталізації категорій встановити неможливо. Категоріальне плетиво розривається мов блискуче павутиння. Особа хоче спертись на щось міцне, непорушне. Вона прагне до дійсності, фактів. Але факт є річ дуже вперта. Факти здобувають в експерименті й оформлюють у теорії. Спершу факт має наївний вираз і значною мірою нераціоналізований. Це навіть не факт науки, а щось тільки відоме, яке постало в результаті руйнації категорійного мережива, випало з нього і ніби повисло в повітрі.

Окремі категорії тією мірою, якою намагаються їх співвіднести з дійсністю й обирають для них якийсь **приклад**, стають відомостями. Перехід від категорії до прикладу свідчить про прагнення відчутти живу реальність. Але приклад береться як готовий, прикладений поверхово до категорії. Зрештою, він і зміст має не більший, ніж його містить сама категорія. Він не більше пояснює категорію, аніж вона приклад. Адже він довільно ізольований, не маючи ніяких реальних зв'язків з іншими відомостями, фактами, [а тому] не має і ніякого смислу. Тому він може бути прикладом до будь-якої категорії. Розвіюється ілюзія вагомості прикладу. Рух уперед може йти тільки в напрямку встановлення зв'язків між відомостями. Але спочатку їх треба зібрати.

Відомості – “сирі” факти. Їх збирають звідусіль, а спочатку – найбільше з книжок. Відомості відображають **подію**. Подію описують. Але цей опис поліморфний, поліаспектний, нецілеспрямований. Проте відомості, навіть у своїй ідейній аморфності, мають дух реальності, у якій людина працює більше інтуїцією та уявою, ніж мисленням.

На шляху до теорії факти підлягають інтерпретації. Остання організується найбільше як продукт уяви. Для встановлення форм і рівнів наукового осмислення фактів обстежуваним – студентам психологічного відділення Київського університету ім. Т.Г. Шевченка було запропоновано витлумачити прояви поведінки (включаючи і словесну) дошкільників. Кожному обстежуваному пропонували розкрити динаміку міркувань дитини – пояснення нею певних фактів або подій з навколишнього життя. Завдання вимагало від студентів вичерпної науково-психологічної інтерпретації.

В останній виявилось кілька рівнів зрілості:

1. *Підведення під абстрактну (віддалену) категорію*. Така інтерпретація здійснюється як результат первісної класифікації подій. Розв'язання завдання полегшується через відшукування віддаленої категорії. Це приводить до грані, де ще залишається правдоподібність, але вже починається абсурдне тлумачення.

Тут спеціально не беруться для аналізу ті випадки, коли загальна категорія зовсім не відповідає тому явищу, яке слід тлумачити. Неправильне пояснення може бути [отримане] на основі конкретнішої категорії в тому разі, коли зміст її та зміст факту зовсім не співпадають. Інколи студент хоче пояснити якийсь явище, але не знаходить відразу правильної відповіді і шляхом невпевнених здогадок висуває низку неправильних, хоча самих по собі конкретних, припущень. Чим вищий рівень пояснювальної категорії, тим більше очікується впевненість, що вона буде мати інтерпретаційний смисл. І ця абстрактна категорія має для молодості велику привабливу силу. Вона підводить конкретне явище під якусь рубрику, як під великий дах, як під широке небесне склепіння, і під ним усе стає рідним і єдиним. На певний час абстрактна категорійність може задовольняти молоду людину. Проте скоро відчувається брак конкретності і людина вирушає до ґрунтового пояснення.

Прямий перехід до конкретного мислення пов'язується із втратою везагальності значення початково усвідомлених категорій. Перехід цей нелегкий. Щоб він мав серйозну підставу, інтерпретація повинна пройти плідне поле суттєвого аналізу.

2. *Відтворення події*. Відтворити подію означає для обстежуваного уявити потрібні її компоненти й дати достатнє пояснення. Він міркує про суб'єктивність дитини і хоче простежити перебіг думок та уявлень, які виникли у неї та привели до даної форми поведінки. Це відтворення поступу суб'єктивності відбувається на засадах перенесення. Причому всі запропоновані в експерименті інтерпретації в кожного обстежуваного мають однаковий рівень глибини, характер і стиль. Такий збіг має смисл закономірності. Пояснення на основі “симпатійного” перенесення і відтворення мотивації, як вона усвідомлювалась самою дитиною, є роз'яснення найбільш конкретне, таке, що майже збігається зі своїм предметом. Інтерпретація тут ніби розчинюється в самому факті, але водночас здійснюється “вживання”

в подію і відхід від абстрактності категорійного аналізу. Це плідний шлях заперечення “віддалених категорій”. Треба вжитися в конкретно-чуттєве явище, щоб потім шукати “близької категорії”.

Вживання існує не тільки в царині психологічної науки. Перенесення в об’єкт зустрічається в усіх випадках пізнання, не кажучи спеціально про характер стародавнього світогляду, коли “оживлювались” навіть неживі предмети (анімізм). І тепер механічні та фізичні процеси в певних умовах переживаються на основі динаміки м’язових відчуттів. І сучасна людина реально переживає тиск архітрава на колону, вигин балки під вагою тягара або велику швидкість якогось тіла тощо. Це становить реальне підґрунтя інтуїції в дослідженні процесів опору матеріалів і т. п.

Такий характер відтворення не вважається достатньо науковим. Це – переднауковий, первісно-інтуїтивний рівень. На його основі здійснюється фантазійний процес при спробі конкретно уявити предмет вживання. Фантазія тут постає як перша спроба підвести цю відтворену в інтуїцію подію, факт під найближчу психологічну категорію. Остання повинна пов’язуватись з усією конкретністю подієвої картини. Слід враховувати вік, стать, конкретну ситуацію, тип людини, характер й усе інше, що визначає індивідуальність цього явища. За браком важливих індивідуалізованих рис відшукування психологічна категорія не буде достатньою мірою конкретною. Це забезпечується моментом симпатійного перенесення.

3. *Конкретна категорійність.* Вона полягає у віднесенні певного явища до його безпосереднього і найближчого поняття. Водночас залишається первісно-інтуїтивна, наочно-симпатійна форма інтерпретації, ще не постає виразна індивідуалізованість події. На цьому рівні наукової свідомості для молоді інтерпретація виявляється достатньою. Об’єктивно – це початок змістовного категорійного аналізу. Однак категорія починає домінувати в тлумаченні, стає провідною. Все інше виявляється модифікацією цієї категорії (точніше – явища, які вона репрезентує). В історичному розвитку науки психології з’являються такі категорії, як “рефлекс”, “асоціація”, “гештальт”, “поведінка”, “свідомість” тощо. Тут можна говорити про “зведення” (або “підняття”) як правомірну операцію – одне з цілої серії можливих пояснень.

Домінування однієї категорії у процесі розвитку пізнання поступається місцем пре-

валюванню іншої і т. д. Наступає етап “категорійної чехарди”. Категорії оцінюються у зв’язку з адекватністю природі речей, і на певний час визначаються найкращими. Але й над останньою висить прокляття абстрагованості від живої природи, прокляття змертвіння. Його можна відвести тепер не поверненням до чуттєвої наочності факту, а категорійним упорядкуванням.

4. *Категорійне упорядкування.* Людина прагне визначити одну категорію на засадах її співвіднесення з іншою, і все наукове пізнання переноситься у план категорійних координацій. Об’єктивно тут уже виявляється прагнення до системи науки, а далі – до розкриття **процесу становлення**. Категорійний план дослідження переходить у реальний план відображуваних подій. Це уможливує досягнення вищого рівня інтерпретації – винайдення реальних залежностей, закономірностей у процесі становлення. Людина усвідомлює конкретну своєрідність детермінізму даної науки, переходить до інтерпретації генези становлення на достатньому рівні причинного пояснення.

Постановка навчальної та наукової роботи серед студентської молоді повинна враховувати етапи інтерпретації. Мабуть, на кожному курсі існує якийсь поки що прийнятний для студента ступінь інтерпретації. Проте щораз вища інтелектуальна зрілість вимагає переводу на вищий рівень. У зв’язку з цим слід добирати відповідні способи розвитку навичок наукового тлумачення.

Для чіткішого визначення рівня інтерпретації слід давати експериментальні тлумачення на взаємне рецензування. Тут можна з’ясувати той вищий рівень наукового мислення, до якого може дійти студент. Чужа робота сприймається саме як відчужена. Це виявляє можливість для її вдосконалення. Можна також запропонувати через рік-два цю ж роботу самому авторові для критичного розгляду і вдосконалення. В такому рецензуванні чітко виявиться перехід від одного рівня інтерпретації до наступного, з аналізом та критикою рецензованого, зі спробою дати кращу інтерпретацію.

Рівень критики може бути вищий, ніж здатність творення. Тобто аргументована руйнівна сила спочатку постає як перше усвідомлення позитивного боку творчості, як відшукування потрібного продукту. В цих випробуваннях можна угледіти цікавий процес становлення інтерпретації.

Проблеми психології наукової творчості доречно проілюструвати проблемою інтерпретації психологічних фактів. Щоб навчання творчої інтерпретації було ефективним, слід принципово визначити її логічні рівні, які відповідали б розвитку здібностей і були дидактично доцільними. Варто простежити становлення інтерпретації від чистого сприймання факту до її вищої форми. Тут слід врахувати методологічну проблему, яку піднімають Жан Піаже, Поль Фресс, М.С. Роговін та інші, коли пояснення психологічного факту виражають у термінах зведення, причому це зведення сутнісно є відшуканням тих закономірностей, які є **спільними** у психології з фізикою, фізіологією, біологією, кібернетикою, соціологією, історією та [іншими науками]. Але спільні закономірності мають найзагальніший смисл. Вони дійсні і для психології, будемо ми йти вбік математики, фізики чи соціології. Оскільки людина є і фізичною, і фізіологічною, і соціальною істотою, то всі відповідні закономірності цих наук мають якусь спільність з певним рівнем психологічних закономірностей. Тут слушно говорити найбільше про евристичну оптимальність, не про зведення до інших наук, а про екстраполяцію вже відкритих закономірностей в інших науках на пояснення психологічних явищ. Якщо дану закономірність, наприклад, з фізіології або соціології ми переносимо у психологію, що становить якийсь рівень пояснення, то це означає тільки те, що віднайдена така закономірність, яка є властивою і для психології. Думка, ніби явищем фізіології або соціології пояснюється психологічне явище, є ілюзорною. Осць чому зведення становить не пояснення, не інтерпретацію, а тільки евристичну екстраполяцію, що допомагає побачити цей же закон і в самій психології. Так можна відшукати закони психології родового (для всіх наук) значення. Проте це тільки половина справи. Треба винайти **суто психологічну закономірність**, яка, щоправда, виходила б із загальних, але водночас була **психологічно специфічною**. Спільні з іншими науками закони є постійно діючими факторами. Психологічні закони стосуються утворення структур індивідуально специфічного характеру. Тут діє принцип індивідуалізації, який уперше чітко для психології був сформульований В.М. Бехтеревим, зокрема в “Коллективній рефлексології” (Петроград, Вид. тов. “Колос”, 1921). Проте і цей принцип не є специфічно психологічним, тому що він бере свій початок ще з

неживої природи, спершу в розпливчастій невиразності, і досягає вищого значення та розвитку в людині, насамперед творчо діючій. Принцип індивідуалізації – перехідний до “творчої причинності”, передусім у тому значенні, що психічний розвиток є значною мірою творчістю психічного. Проблему творчості можна глумачити як загострення проблеми розвитку.

Інтерпретація психічних явищ повинна охоплювати аспект “творчої причинності” як свій завершальний етап. На окремих “зрізах” психічного ця причинність дістає найближче пояснення. Випадкове пригадування можна пояснити найконкретніше асоціативним принципом, а здійснення вчинку – певними мотивами. Проте окремо мотив не становить причину вчинку, а являє собою його складову частину. Як частина не пояснює ціле, так і мотив – це лише сторона повної причинності. Другим її компонентом є ситуативні відношення. Але й при наявності належної ситуації та відповідного мотиву вчинок може і не відбутись. Психологу потрібно тут вставити, зокрема, внутрішню готовність, установку на здійснення, внутрішнє виконання. Відомий вітчизняний психолог Д.М. Узнадзе вважає це вирішальним фактором у здійсненні вчинкової дії. Проте може бути і внутрішня проробка, і повне суб’єктивне виконання вчинку, але останній не здійснюється реально. У зв’язку з цим швейцарський психолог Ж. Нюттен, який працює у сфері мотивації, назвав проблему переходу від суб’єктивного аспекту дії до об’єктивного псевдопроблемою.

Як би не посилювали суб’єктивний аспект введенням установки або інших факторів, обов’язковість переходу до вчинкової дії логічно не здійснюється. Слід поставити питання інакше. Задіяння людини в ситуацію становить активну перетворюваність. Якщо брати мотивацію ізольовано від ситуації й думати, як вона перейде у вчинкову дію, можна прийти до проблем, схожих на славнозвісні апорії Зенона: людина ніколи не зможе зрушити з місця, тому що повинна спочатку подолати відстань A , а перед цим – $A/2$; ще до цього $A/4$ і т. д. Ахілл ніколи не дожене черепаху, а людина, втрапивши все своє волосся, не стане лисою. При такому міркуванні не можна завершити причинність, так щоб вона перейшла у дію.

Вчинкова дія як єдність ситуації і мотивації вже реалізується, адже повністю визначена своїми компонентами. Справа не в тому, буде

рухати людина своїм тілом, чи ні. Вчинок є реальною взаємодією людини із ситуацією. І якщо тільки ситуація розвивається, то розвивається (і здійснюється) вчинок, незалежно від того, бажає цього людина чи ні, рухається вона, чи перебуває нерухомою. Перехід до дії спричиняється не інтенсифікацією ізольованого мотиву, а реальним перетворенням ситуації, в яку включено суб'єкт учинкової дії.

У випадку ж, коли людина прагне інтенсифікувати розвиток подій та активно перетворює ситуацію (тобто знову виникає бажання побачити перехід ідеї в дію), слід враховувати механізм емоцій, які об'єднують ідеальну та тілесну сфери людини і повинні обов'язково бути долученими до детермінаційного ланцюга вчинку. Точніше буде говорити не про перехід ідеї в дію, а про вираження ідеї в дії. Або ж ідея та практична дія інтегруються в якомусь вищому синтезі, крім емоційного. Не слід забувати й того, що тілесна дія теж розумна, і що ідея певною мірою формується у практичній дії. Мовитиметься про перехід ідеальної розумності в розумність тілесну. [Отож] пусковий механізм ідеї і тілесної дії – [це завжди] механізм емоціогенний.

Так у цій проблемі, яку було взято для прикладу, поступово з'ясовується **достатній** рівень інтерпретації. Те, що людина робить тільки у [вимірах] свого інтелекту, вона хоче здійснити в реальній життєвій ситуації, але так, щоб ця ситуація була повністю їй підвладною. Операції в матеріальній дійсності повинні нагадувати операції в чистому інтелекті. З такою міркою молода людина вперше підходить до проблеми експериментального відтворення дійсності.

Експериментальна діяльність

Виникнення потягу до експериментального дослідження пояснюється суперечністю між теоретичним і практичним підходами до дійсності. Абстрактність початкових теоретичних побудов, відсутність у них ґрунтовних підстав, схематизм і довільність гіпотетичних припущень [часто] відвертає юну особистість від суто теоретичного споглядання. Відшукування твердої опори в матеріальному світі переносить її погляд до експериментальної діяльності. Ф. Енгельс [у зв'язку з цим] писав: “Емпіричне спостереження само по собі ніколи не може довести потрібності... Але доведення нужденності полягає в людській діяльності, в експерименті, у праці” [4, с. 506].

Експеримент покликаний виявити у цільній події певний аспект зв'язків, залежностей, відношень. Як і в суб'єктивно-мисленневому акті (мабуть, ще більш загострено), він розтинає, але вже реальним ножом, цілісне явище. Структурний підхід теорії та експерименту до об'єктивної дійсності один і той же. Їхня відмінність полягає не в структурі, а у формі буття.

Відтворити багатоманітність відношень події в експериментальній діяльності можна лише у форматі комплексного експерименту. Ця комплексність може бути завершеною досить умовно, так само як і теоретична структура. Тому експеримент має внутрішню тенденцію до перманентного розвитку.

Логічно потяг до теоретизування передують потягові до експериментування. Останній спершу усвідомлюється як доказ теорії. Проте, коли здійснюється експеримент, виникає нагальність його тлумачення, потреба його теоретичного усвідомлення. Теорія постає як доказ істинності експерименту.

Своєрідний ізоморфізм теорії та експерименту усвідомлюється в трьох типових тлумаченнях стосовно їхнього співвідношення. Перше виявляє теоретико-ідеалізоване відношення до дійсності, друге віддає перевагу експериментальному дослідженню, третє виявляє важливість їхнього радикального сполучення. Проте навіть сам підхід до експерименту виявляється спочатку дуже ідеалізованим, абстрактним, і він ще не уявляється у всій його чуттєво-предметній складності.

Побудова експерименту вимагає від науковця великої сили уяви, яка могла б оперувати образами реальних предметів. Якщо теорія має стосунки тільки з “чистим” предметом дослідження, то експеримент повинен і може розкрити цей “чистий” предмет лише на базі технічної комбінації. Техніка експерименту є суттєвим ускладненням для вимог, що ставляться до здібностей наукового дослідника. Крім того, в експерименті зненацька виявляються такі зв'язки, відношення, які теорією навіть не передбачались. Ось чому при всій **структурній ізоморфності** теоретичного та експериментального підходів до природи речей, останній виявляється дуже специфічним та вимагає для свого здійснення певного хисту. Теорія завжди залишає щось не зовсім прояснене, що потім настійливо виступатиме в експериментаторській діяльності.

Експеримент із самого початку являє собою немов “магічний” засіб для оволодіння яви-

щем. Те, що не може здійснити теорія, сподіваються знайти в експерименті. Проте прагнення до нього, незадоволення недоліками його постановки в освітньому процесі свідчать про велике зрушення свідомості в бік практичного підходу до вивчення життя.

Молода людина, прагнучи до науки, спочатку з погордою дивиться на експеримент як на повзучу емпірію. Але експеримент дає змогу зробити те, що не вдалося в теорії – в категорійному мереживі: встановити реальні зв'язки між подіями, їхні сутнісні контакти.

В експерименті подія ізолюється від інших подій, на неї впливають спеціальними агентами. Те, що внаслідок цього робиться з подією, спричинюється цими агентами. Проте їх ізоляція (насамперед, у психологічному дослідженні) значно обмежена, і реально діє сукупність агентів, які й призводять до різних наслідків. “Чистий” експеримент є ідеальним прагненням. Те, що одержують під час експериментування, залежить також від самого тлумачення.

Чи не найбільш тонкі творчі здібності молодого вченого (інтуїція, творча уява, творче мислення) виявляються саме у побудові експериментального дослідження. В процесі створення гіпотези уява може мати навіть романтичну довільність, але при переході до теорії через експеримент уява набуває реалістичних проблемно-ситуативних рис. Тому теорія, що виникає на базі експерименту, є ґрунтовною, [цілісною].

На основі реального експериментування виникає експериментування уявне. Воно охоплює таке життєве багатство ситуації, яке ніколи не може бути відтворене не тільки в експерименті лабораторному, але й природному. Водночас у такому багатстві ситуації слід відокремити певну провідну лінію, очистити її від другорядних сплетінь, посилити її значення та звучання. Така здатність приходить не відразу.

У відношенні “гіпотеза – експеримент – теорія” розвиток здійснюється таким чином: 1) гіпотеза домінує над експериментом і майже прирівнюється до теорії; 2) перехід до експериментування відбувається з утратою гіпотези (невідповідність експерименту гіпотезі); експериментування стає повзучим, так що навіть втрачається його предмет; 3) в реальній єдності гіпотези та експерименту виникає дійсна теорія.

Експериментальний аспект науки пов'язується також з інтуїтивною здатністю як найпрактичнішою. А перехід від експерименту до

теорії здійснюється на основі переходу від інтуїції до уяви. Експеримент – цілеспрямоване здобування фактів. Інколи виникає погорда до експерименту, нігілістичне ставлення до нього. Адже в ньому розтинається якась цілісність, відпрепарується факт, відрізається велика кількість його зв'язків зі світом. Експеримент прирівнюється до простої бездумної констатації фактів. Але далі поглиблене розуміння показує, що цей **експериментальний факт** є сутнісно фактом зв'язку, причому – **безпосереднього**, і поза цим зв'язком факт не існує ([причому] безпосередній зв'язок інтуїтивний за своїм походженням). Усвідомлення того, що в експерименті здобувається такий чистий зв'язок, залежність, кореляція, надає студенту наукової наснаги. Адже цей осередок зв'язку лежить у підґрунті безкінечної мережі зв'язків і відношень, до виявлення якої і прагне “міркуюча молодь”. Експеримент – цеглина Великої Мережі Детермінізму.

Складність оволодіння експериментом полягає в тому, щоб очистити відшукуваний зв'язок і показати недвозначну залежність. Для досягнення цієї мети встановлюється, якщо можливо, в мисленому експерименті велика кількість **гіпотетичних** зв'язків, а серед них потім відбирається найактуальніший.

Теоретична робота передує експерименту, вона ж його завершує, обіймаючи певну сукупність експериментальних даних. Якщо експеримент має аналітичний характер, то теорія – синтетична.

У процесі становлення наукової свідомості виникають такі її форми, як гіпотетична, експериментувальна і теоретизувальна. В першій формі свідомості виникає уявний експеримент як перехід до експерименту реального, він ніби розкриває функціональну анатомію досліджуваної події, конкретизує гіпотезу, зрештою, наближається до гіпотези, але не тотожний з нею. Він стає інтерпретацією, котра має спочатку певну вірогідність, відтворюючи можливий перебіг події.

За вірогідною інтерпретацією йде експеримент реальний. Він втрачає велику кількість зв'язків, прагнучи до встановлення провідного. Але те, від чого абстрагується експериментальна ситуація, залишається для людини проблемою, нерозв'язаним питанням, від якого тимчасово абстрагувались, щоб почати реальне вивчення. Нерозв'язане питання викликає наступний експериментальний крок. Експеримент стає перманентним, тому що на його ос-

нові виникає теорія. Певний виток спіралі завершується. Здійснено необхідну кількість експериментів. Вірогідна інтерпретація стає єдино правильною. Це – теорія. Але перед цим є ще етап встановлення закономірностей. Останні об'єднуються в теорію. Закономірність і становить винайдення в експерименті тісного (безпосереднього) зв'язку. Оскільки експеримент у суті своїй перманентний, то закономірність стає також перманентною, а відтак [оформлюється як] теорія.

Такий шлях [становлення] наукових форм свідомості. Він повинен визначати виховний процес у вищому закладі освіти, стадійність цього процесу. Деталізований ланцюг форм наукової свідомості матиме такий вигляд: гіпотеза, уявний експеримент, вірогідна інтерпретація, реальний експеримент, установа закономірностей, створення теорії.

Експериментальна свідомість уже є свідомістю практико-орієнтованою, тому що має справу з множинними зв'язками досліджуваного факту. Проте експеримент ще не розкриває єдності множинних зв'язків. Це мусить здійснити практичний інтелект. Людина, котра володіє розвиненим практичним інтелектом, є найбільш соціальною істотою.

Практичний інтелект

Теорію покликано визначити конкретні зв'язки між подіями, фактами та ін. Вона залишає конкретне “заземлення”, що було на базі експерименту, і здійснює таке узагальнення, яке виходить за його межі. Водночас теорія не може інтерпретувати дійсність, не спрощуючи та не огрублюючи її. Теорія, що за природою своєю прямує до єдності та цілності своїх компонентів, повинна виходити з **одного принципу**. Два принципи мають бути узгоджені між собою на фундаменті одного. Нескінченна складність та невичерпність світу чинять опір такому “принциповому” тлумаченню. Теорія індиферентна до тих фактів, які випадають з її структури, і затушовує суперечність між багатоманітністю дійсності та своєю вузькою міркою.

Людина прагне створювати теорію як структуру знань, щоб підійти до розв'язання світоглядних проблем, а, зрештою, самої поведінки. Людина покликана встановити справжнє відношення між теоретичним і практичним [вимірами] інтелекту. Усвідомлення такого відношення між цими видами інтелекту є завершальним етапом у процесному циклі

наукової творчості. Те, з чого розпочинається розгляд (потреба віднайти детермінований ланцюг мотивації) всієї проблеми, знову з'являється як результат, як встановлення справжнього відношення між теорією і практикою, а найбільше – [між теоретизуванням і] моральною поведінкою. Людина увійшла в наукову сферу і визначила за її допомогою свою головну мотиваційно-моральну проблему. При цьому особа зберігає певну автономність наукової творчості, що дає змогу їй здійснювати фахову спеціалізацію.

Теоретичний інтелект, прагнучи до **ідеальної повноти знань**, заходить у тупик у своїх намірах до всеосяжності та в ідеалізованому відображенні дійсності. Грунтуючись на єдиному принципі, він не може пояснювати безмежну повноту своєрідних та індивідуалізованих явищ. Поза ним залишається щось не репрезентоване із самої дійсності. Ідеалізованих принципів може бути безмежна кількість. Виникаючи, вони падають один за одним, як такі, що не відповідають усій повноті дійсності. Теорія, [зрешті-решт], іншою бути не може.

Справжнє подолання недоліків теоретичного інтелекту здійснюється в практичному підході до дійсності. Такий підхід є також певною інтелектуальною установкою, а не тільки практично-речовою зміною, у зв'язку з чим доцільно вживати слова “практичний інтелект”. Там, де переходить один інтелект у другий, де зачіпається вся людська сутність, криється смисл переходу від віку молодості до віку зрілості.

Прагнення до принципової системи понять та усвідомлення її суперечностей приводить до серйозної переоцінки цінностей. Студентська молодь із самого початку навчання у вищому закладі освіти прагне до “абсолютно” повного енциклопедичного знання як єдино істинного. Вона інтуїтивно відчуває нестачу своїх знань та усвідомлює вимоги до свого власного інтелектуального зростання. Таке усвідомлення симптоматичне. Воно призводить до краху ідеалізованого інтелектуалізму. Молодь, котра прагне до науки, переживає якийсь злам у відношенні до неї. Це починається вже на четвертому курсі, може трохи раніше, де вимоги до принципової повноти знань найвищі, але неможливість досягти її пояснюється недбайливим ставленням до науки з боку викладача, його нездатністю до високого абстрактного мислення, його кволою ерудицією і т. ін.

Психологу чи не найважче здійснити перехід від теоретичного до практичного інтелек-

ту. Від абстрактних і книжкових схем цьому фахівцеві треба перейти до живої неповторної індивідуальності, яка виходить далеко за межі навіть найскладніших [відомих] схем. І тут він розгублюється, тому що життя не впаковується в абстрактні схеми. Вони – це лише приблизні орієнтири у практичній діяльності людини. Те, що відбувається у житті, на виробництві, спочатку шокує молодого фахівця. Лише поступово він оволодіває практичною повнотою життя.

З відношення між теоретичним і практичним [вимірами] інтелекту виникає найгрантовніша база для творчості. Теоретичний інтелект ставить ідеалізовані вимоги до життя, бачить його недосконалість, і цим спонукає людину до вдосконалення дійсності.

Практичний інтелект не слід розуміти тільки як такий, що діє в моральній сфері. Він охоплює живу багатоманітність життя, перед якою теоретичний інтелект виявляє певну розгубленість. Практичний інтелект зароджується вже на базі предметно-практичної інтуїції, яка зовсім ігнорує визнані форми та зміст речей, руйнує і перетворює предметний світ без будь-якої упередженості. Тепер у вік молодості практичний інтелект є **ресурсом індивідуалізації** та її зв'язку з певною інтегративною схемою. Це має аналогію з процесом виникнення характерологічних рис, які сукупно створюють повноцінний характер. Тут у сфері цього виду інтелекту інтуїція пов'язується із відчуттям індивідуалізованої події, бере її відразу інтегративно і комплексно з іншими індивідуалізованими актами. І дитина сприймала предмет цілком, але вона зовсім не зважала на його своєрідність. Тепер для цього настав час – пора великої уваги до своєрідності явищ.

Індивідуалізований підхід свідчить про вичерпне розуміння зв'язків даної події з оточенням, ситуацією, що її визначає та визначається нею. Постає новий предмет пізнання – **характерологія об'єктивності**. Її треба добре знати, щоб творчість не була поверховою. Зріла творчість враховує характерологію об'єктивності. Це означає [одне]: максимальна інтеграція при максимальному збереженні індивідуалізованих рис. Такий перший смисл дії практичного інтелекту. Це і перша вимога до його виховання.

Смисл практичного інтелекту полягає далі в тому, щоб змінювати саму індивідуалізовану силу речей, зважаючи на її індивідуалізовані риси. При повній і завершеній недоторканості

індивідуалізованих явищ інтеграція буде неможливою. Проте нищити своєрідне – ніколи не здійснити інтеграцію. Своєрідне треба залишати як базу буття. Але на нього слід накласти таку інтегративну схему, яка сповнила б єдиним змістом і єдиною метою ці індивідуалізовані події. Творчий принцип на рівні практичного інтелекту означає **інтеграцію через своєрідність та своєрідність через інтеграцію**.

Індивідуалізоване повинно спонтанно, вільно “повертатись” до інтегративної структури. Це означає, що практичний інтелект стає переважно етичним, моральним інтелектом у широкому розумінні цього слова. Він надає єдино можливий справжній смисл існуванню теоретичного інтелекту. В переході від теоретичної до практичної інтелектуальності виступають такі форми світоглядної” свідомості, як оптимізм, песимізм, догматизм, скептицизм та ін.

Тією мірою, якою перехід одного інтелекту в інший ще не відбувається, людина **оптимістично** сприймає середовище. Схематизм теорії ще не торкається живої дійсності, їх невідповідність ще не сприймається. Перші антагонізми вважаються за чисті випадковості. Досить лише застосувати розум, і все стане на своє місце відповідно раціоналізованій схемі. При дальшому переході теорії в практику виявляється їх розбіжність, невідповідність, і при фіксації уваги саме на цьому молодого людиною оволодіває **песимістичний** настрій.

І песимізм, й оптимізм показують лише те, що перехід одного розуму в інший триває, що творчість справжня ще не наступила. Але водночас такі емоційні стани свідчать про потребу творчого ставлення до дійсності. Сила і ширина амплітуди “впевненість – сумнів” є показником творчої сили.

Проблеми оптимізму і песимізму, як вони з перших років навчання постають перед студентською молоддю, досліджувались нами у спеціальних бесідах з метою виявлення перших розчарувань в обраній спеціальності та характеру оцінки [юню] власних творчих здібностей. [Вочевидь] причини песимізму, безвір'я, простого незадоволення наукою мають у конкретному виразі безліч першопричин, проте в їх основі перебувають ще не встановлені справжні кореляції між теоретичним і практичним [вимірами] інтелекту.

Одними з перших виникають теоретичні труднощі, пов'язані з вивченням суміжних та

прикладних галузей науки. Обраний фах уявляється ще у своїй прямолінійній чистоті. Все інше позафахове усвідомлюється так, що заважає магістральній діяльності. Можна зустріти посилення на складність самої науки, на брак належної розробки експериментальних досліджень, на погану побудову навчальної програми. Це – теоретична наївність, яка бажає бачити в науці раз і назавжди встановлені догми. Будь-яка теоретична розбіжність уже ламає людину, викликає розчарування. Причина його – “у відсутності загальноприйнятого твердого погляду на багато питань у цій галузі”. Лякає “маса літератури, різних поглядів, течій, підходів, трактувань і т. д., що ніби примушує розпорошуватись. Брак чітких термінів, понять, формулювань, подібність їх до багатьох загальножиттєвих понять (вияв потреби в специфічно “кастових” словах. – В. Р.) створює хибне враження розуміння цих питань”. Після школи молодь насамперед вражає те, що ж саме властиво для процесу становлення провідних галузей науки, водночас вона усвідомлює “недостатню розробку методології, неточність понять, висновків, недостатній розвиток самої науки” і т. ін. Проте предмет науки ще бачить крізь призму книжок, ототожнює його з книжковими знаннями. Натомість його треба відчутти безпосередньо, тоді можна буде бачити проблеми і творчо працювати. На початку навчання – книжкова наука. Жахаються, що багато поглядів, не добачають самого об’єктивного предмета науки. Усвідомлення книжкової плутанини повинно вивести людину до самої природи речей, у якій можна побачити справжні творчі проблеми. І правда, спочатку людина розуміє навчально [сконструйовану] наукову систему, а вже потім прагне до власної системи, до відкриттів.

Інший вид труднощів в освоєнні науки усвідомлюється як вада чистої теоретизації, прагнення до практики, потреба зблизити науку і життя. Це спрямовує молодь проти абстрактної “книжкової науки”, далекої від справжнього повсякдення, але вона ще не бачить реальних шляхів застосування науки на практиці. Це, [звісно], специфічний вид труднощів, [що виникають] у процесі оволодіння наукою. Від того, як буде знайдено шлях подолання бар’єрів між теорією і практикою, залежатиме настрій – оптимістичний або песимістичний – під час опанування наукою.

До вивчення природи оптимізму та песимізму, як вони оприявнюються на початкових

стадіях освоєння науки, треба підходити з двох боків. Перший психологічно простіший: розчарування в навчанні, з погляду студентської молоді, на різні недоліки переважно освітнього процесу. Другим боком цієї справи є самокритичність, яка виявляється в самооцінці власних здібностей до наукової роботи. Усвідомлення їхнього низького рівня може привести до песимістичного погляду на процес оволодіння науковими знаннями. Оцінка власних здібностей змінюється від завищеної до заниженої з року в рік. Дані самооцінки були одержані у результаті з’ясування питань про власну оцінку здатностей до наукового мислення, про віру в науку у зв’язку із зростанням знань студентської молоді, а також [унаслідок] дослідження проблеми, чи є обрана спеціальність покликом та чи відповідає обраний фах здібностям. Оцінка останніх проводилась за десятибальною системою. Нижчий рівень – 3, вищий – 10. Переважають оцінки 4 і 5. В окремих відповідях знаходимо розповідь про ставлення до своїх науково-творчих можливостей без встановлення якогось балу, але майже всюди в цих випадках зустрічається прихований смисл: оцінка трохи вища середньої [позначки]. Це суперечить висловам про відсутність [у молоді] творчих планів. Але в цілому в таких оцінках найзагальнішим чином виражено ще підсвідомі прагнення до творчості, і менше – їхній усвідомлений рівень. Останнє властиве студентам старших курсів. Ця оцінка є також підсумковою ідеально туманних прагнень до науки, поділених на невизначеність для студента самого наукового предмета. Чим вищий бал ставить собі студент, тим невиразнішою слід вважати для нього сферу наукової творчості.

Буває, що студенти спеціально не цікавляться такою оцінкою з тих міркувань, що [йому] важко визначити її. Проте юнь має щодо неї певний оптимізм. І якщо навіть оцінка теперішнього стану здібностей досить низька, все ж певні надії покладаються на подальше навчання, на здатність творчих здібностей до розвитку. Глибинну мотивацію про характер оцінки власних можливостей висловлено у такій відповіді: “Я надто скромний, щоб оцінити себе високо, і надто самолюбивий, щоб оцінити себе низько. З боку видніше, тим більше, що привід до оцінки з’явиться пізніше”. Переважна більшість тверджень позитивна. Але навіть у різномірних застереженнях, що мають частковий характер, віра в можливість пізнання залишається непохитною.

Визнається, що у творчості людина проходить через етапи сумніву, які можуть підтвердити правильність чи помилковість обраного шляху. Заглиблення в основи спеціальності приводить, як правило, до виникнення все більшого інтересу до неї, і в першу чергу тому, що чим більше знаєш, тим більше виникає нових питань. Це розширення кола невідомого не відбивається у песимістичному настрої. Чим більші знання, тим більше виникає поривань до [істинного] знання, яке внутрішньо сприймається як **своєрідно неповне знання**. Тут важливо відмітити співвідношення між усвідомленням знання і незнання, їхню своєрідну діалектику. Усвідомлення сфери незнання, ще непізнаного (це – суперечка, хоча й реальна) свідчить про початок справжньо наукових прагнень. Своєрідне [осягнене думкою] незнання, яке переживає людина, більше, ніж рівень знань, указує на початок етапу усвідомлення справжніх наукових проблем.

Мало пов'язаними із власною оцінкою виявляються дані про характер усвідомлення життєвого поклику. Важко віднайти позитивні дані про те, що обрана спеціальність є покликом. У тій чи іншій формі “поклик”, напевне, вважають надто високою мірою оцінки схильності та обдарованості в науці. Чіткого усвідомлення цього питання, мабуть, бути не може. Адже позитивна відповідь на нього входить у суперечність з потягом до багатопланової ерудиції, до всебічного знання. І тільки тоді, коли з'являються перші спроби творчих досягнень, молода людина зможе відчутти поклик до конкретної науки. Грані між науками для студентів молодших курсів ще розмиті. Їхнім покликом поки що є не чітко визначена певна наука, а прагнення до ерудиції ще має найширше підґрунтя. Поклик розкривається разом із продуктивною творчістю і науковою визначеністю. У випадку, коли поняття про здібності ставиться з менш вимогливим змістом, коли образ поклику замінюється поняттям “здібностей”, [то] кількість позитивних відповідей значно зростає. Проте переконатись у наявності здібностей ще ніхто не міг: це тільки перша половина терміну навчання у вищому закладі освіти. Але крізь усі форми відповідей проглядає якась упевненість, віра в те, що дана особа має певну частку таланту. Про це свідчать численні спроби встановити “процент переконання” в наявності таланту. Цей відсоток не падає нижче 60-ти. І ця віра тим більша, чим менше було спроб активної діяльності в науці.

Певний інтерес становить розкриття конкретних залежностей між своєрідними науковими настройми світоглядного порядку (оптимізмом і песимізмом) з усвідомленням питання про творчі плани на майбутнє, про вищу мету оволодіння наукою, а також з уявленнями про майбутню роботу. Наявність творчих планів – безпосередній вияв оптимізму. Помічається серйозний нахил до бажання розв'язувати практичні проблеми життя, що гостро хвилюють людство. Серед таких проблем у студентів-психологів можна знайти: особистість і група, проблема вибору, авторитету, повернення якомога більше психічно хворих до нормального життя, застосування здобутих знань на практиці, вміння розбиратися в людях, утілювати новітні досягнення у повсякдення, щоб дати більше відповідей на питання, як зробити життя людей кращим, принести користь людям, довести, що потрібно вдосконалювати викладання у школі, на основі пізнаних закономірностей навчитися розумно керувати психікою, дати людині практичні методи для власного удосконалення в духовному житті, вивчити все те, що створено у цій царині і, якщо вдасться, розробити ці питання далі. А головне – практичне освоєння знань, впровадження їх у виробництво, що поки дуже мало здійснюється у психології.

Реальний вияв творчих здібностей можна знайти в курсових та дипломних роботах. Попереду – практика виробництва, наукові дослідження, викладацька робота тощо. Виникають нові більш зрілі відношення між теоретичним і практичним складниками інтелекту. Розгляд привласнення науки та наукового освоєння дійсності завершується практичним відношенням. Адже, [як говорили класики,] “практика вища за (теоретичне) пізнання, бо вона має не тільки достоїнство загальності, але й безпосередньої дійсності”.

У психології, на жаль, немає чіткого визначення відмінності між теоретичним і практичним [вимірами] інтелектуальних здібностей. Загальна абстрактність цих визначень не показує їхньої специфіки. Практичний інтелект, або практичне мислення, пояснюють тим, що об'єкт такої мисленнєвої діяльності виступає як матеріальний, фізичний об'єкт. Сама мисленнєва дія у такому випадку не виділяється в самостійну ланку, а нерозривно вpleтена в матеріальну діяльність, тобто здійснюється як реальне, матеріальне перетворення. Результат такого мислення виражається не у знаннях, не в теоретичних продуктах і т. ін.,

а у практичному перетворенні проблемної ситуації, наприклад, у відкриванні клітки твариною тощо [12, с. 176]. За Рубінштейном, наочно-дійове мислення визначається як елементарна форма практичного мислення [9, с. 366]. У цілому практичним він називає “мислення, яке здійснюється в лоні практичної діяльності і безпосередньо спрямоване на розв’язання практичних завдань” [Там само, с. 365]. Тоді постає питання, чи варто при такому (дещо тавтологічному) підході до практичного інтелекту виділяти його як спеціальний об’єкт дослідження. Мабуть, ні! Практичний інтелект має своєю найпершою ознакою моральність, індивідуалізацію, творчість. І це [справді] вища форма соціального інтелекту – піднесена мета формування, виховання.

ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ ДО НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

Опанування науки та наукове освоєння дійсності вказує напрямок формування здібностей до наукової творчості. В зарубіжній психології, переважно американській, проведено велику кількість деталізованих досліджень як структури самого творчого інтелекту, так і тих засобів, що можуть сприяти його формуванню. На жаль, усі ці дослідження мають дві принципові вади. Перша полягає в теоретичних міркуваннях, які здебільшого наскрізь пройняті відкрито чи замасковано психоаналітичними тенденціями зі спробами віднести всю проблематику творчості до взаємодії між її свідомими, підсвідомими та несвідомими компонентами. Цим відсувається на задній план проблема наукового пізнання та її безпосередній зв’язок з творчістю. Друга вада досліджень творчого інтелекту та засобів його формування полягає в тестологічній манії. Не заперечуючи цілком і повністю тестових досліджень творчості, слід, проте, сказати, що вони, не зважаючи на їхню дивовижну деталізацію, скрупульозні обчислення та глобальне впровадження, все ж мають мізерне діагностичне та виховне значення.

Проблема формування творчих здібностей у студентів, зокрема, здібностей до наукової творчості, стоїть у всій своїй гостроті в багатьох країнах світу. Треба винайти прийоми до її розв’язання і розкрити перешкоди, що стоять на шляху цієї важливої справи. Ці завдання, зокрема, поставив американський психолог Л.С. Кюбі (див. [16]), але збився на психоаналітичне тлумачення. [Щонайпер-

ше] він виходить з того, що результативні навчання і творчість перебувають на рівні **досвідомого**, в той час як процес випробування, міркування та спілкування є **свідомим**. **Несвідомі** процеси виникають з ламки відношень усвідомлюваних символів до їхніх коренів. Сам собою символ ніколи не може бути несвідомим, він є сполучною ланкою між дійсністю і тим, що він репрезентує у викривленому вигляді. Це викривлення викликає, своєю чергою, шерех вторинних порушень і становить важливу складову в невротичних рисах людської натури.

У зв’язку з цим Л.С. Кюбі ставить проблему: як захистити свободу досвідомого процесу в навчанні взагалі і творчості зокрема. Свобода, що розглядається тут, є свободою від деструктивних ефектів освітнього процесу, надмірного прив’язування до літерових, прозаїчно свідомих реальностей і невротичних викривлень. Як свідомі, так і несвідомі процеси фіксовані та ригідні. Їхні стереотипні впливи у працях творчих людей різних сфер діяльності виявляються тоді, коли людина, скажімо, малює весь час одне і те ж, поет переспівує одну і ту ж тему, вчений “притуплює” одну і ту ж наукову “сокиру”. Це ті, хто написали тільки одну п’єсу, одну книжку, частину, може й хорошої, наукової праці. Такою ціною платять кожного разу, коли несвідомі процеси отримують перемогу. Оптимізація творчості полягатиме в тому, щоб надати свободу досвідомим функціям, щоб творчий процес міг вільно оперувати між двома ригідними системами.

Л.С. Кюбі твердить, ніби мислення і навчання не відбуваються свідомо, заперечує “традиційні” підходи у тлумаченні цього питання. На його переконання, людина вчиться досвідомо. У цьому полягає основний механізм сприймання явищ і предметів зовнішнього світу. Таким же чином відбувається сприймання і високо організованого матеріалу. Експерименти, у яких досліджувалось навчання під гіпнозом, ніби свідчать про те, що наш свідомий досвід є невеличким фрагментом досвіду досвідомого. Кюбі не заперечує повністю значення свідомих процесів. Вони важливі при збиранні, виборі, виправленні, поєднанні й т. ін. Але, на його думку, це ще не справжній творчий акт. Інформація, яку одержують свідомо, ніколи не є більшою, ніж будь-який елемент, що використовується у подальшому синтезі. Він вважає це одним з найбільш основоположних фактів, що має від-

ношення до всіх процесів навчання і виховання, хоч цей факт здебільшого ігнорується у виховній роботі. Це, ніби, приводить до відкидання великого досвідомого знаряддя творчо зорієнтованого педагогічного впливу.

Така теорія Л.С. Кюбі. Її абстрактна гіпотетичність, сумнівна антагоністична взаємодія трьох рівнів психіки (свідомого, досвідомого та несвідомого), відсутність будь-яких конкретних пропозицій щодо виховання творчих здібностей у студентської молоді робить її непридатною для практичного використання.

Вільний від прямих впливів психоаналітичних тенденцій, Міннесотський тест дослідження творчих здібностей Е.П. Торранса має в своїй основі теоретичну концепцію Дж. Гілфорда з її факторним аналізом інтелекту взагалі та вченням про дивергентне мислення зокрема. Торранс вважає, що запропоноване ним визначення творчості уможливує розпізнавання творчої поведінки, продуктивного мислення, здібностей як за допомогою тестів, так і нетестових процедур [18]. Це допомагає встановленню творчих відмінностей серед учнів. Правда, зауважує Торранс, ще не існує стандартизованої батареї тестів творчого мислення. Він пропонує набір своїх тестів, який дає можливість брати обстежуваних у широкому діапазоні, починаючи з дитячого садка і до аспірантів включно.

Найбільший науковий інтерес викликає у Е.П. Торранса можливість встановлення кореляції між успіхом у тестових дослідженнях та успіхами в навчанні. “Я переконався, що люди (обстежувані. – В. Р.), які одержують високі оцінки в тестових випробуваннях на творче мислення, розвивають оригінальні ідеї у відповідній царині науки і здійснюють більш творче застосування знань, ніж їхні менш творчі колеги. Творчо працюючі вчителі ставлять найбільш стимульні питання і викликають спонтанний інтерес учнів до дивергентного мислення... Студенти, які навчаються за методом розвитку творчих здібностей, показують більше зростання оригінальної думки протягом семестру, ніж наступники менш творчих викладачів. З іншого боку, студенти, які були визначені спеціальними інструкторами коледжів як творчі, показали значно вищі результати за тестами на творче мислення, ніж їх менш творчі товариші. Хоч і були встановлені певні невідповідності між вимірами творчого інтелекту та досягненнями в навчанні, копітка перевірка цих методів приводить до думки, що вони є важливими факторами у творчому зростанні” [особистості] [18, с. 83].

Е.П. Торранс вважає, що ми знаємо про механізми стимуляції інтелектуальної діяльності з часів Сократа і Платона. Це насамперед постановка питань, які пробуджують природні “механізми” навчання. Старогрецькі філософи знали, що недосить ставити питання, які відтворюють тільки те, що було раніше вивчено. Мислення є здатність, яка розвивається під час практикування. Важливо ставити питання так, щоб учень оцінив певний матеріал, розвинув нові ідеї з нього і перекомбінував їх новим чином. Вивчення цієї проблеми дає змогу визначити роль у креативному зростанні таких факторів, як нагорода творчих досягнень, мотивація творчості або здібності самого викладача.

До 1950 року психологи відносно мало досліджували проблему тестів на творче мислення. В посланні Дж.П. Гілфорда (1950) до Американської психологічної асоціації було вказано на те, що на цей час тести охоплювали тільки вузьку ділянку людських здібностей. Послання Гілфорда, й насамперед науково-технічні досягнення (наприклад, запуск у СРСР супутника Землі), стимулювали американських психологів до швидкого і розгорнутого вивчення творчих здібностей.

Хоч термін “творчість”, як і “обдарованість”, широко застосовувався для опису оригінальних продуктів людської діяльності, вони проте мали певну невизначеність. Виникла думка використовувати в такому випадку термін “творчі здібності”. Почалося відшукання комплексу факторів, які найбільше приводять [людину] до творчої поведінки.

Як центральні в творчій поведінці були визнані фактори не тільки інтелектуального значення, а й ті, що стосуються особистості. Такі психологи, як Ф. Барроу та К.В. Тейлор, щонайперше мали на увазі творчість у літературі, архітектурі, сценічному мистецтві, медицині та обґрунтовували профілі особистостей як засіб виявлення прихованих творчих здібностей. Така риса, як “терпеливість до двозначності”, виявлена Ф. Барроу, показує, що високі творчі здібності можуть тривалий час терпіти й обмірковувати безпорядок, двозначність, проблемність, чого не спроможні робити люди з нижчим творчим потенціалом. Це зважування і навіть зупинка перед прийняттям рішення дає змогу справжній творчій особистості виявити високі творчі здібності у проблемній ситуації. Було визначено, що фактор особистості має великий вплив на інтелектуальні досягнення.

Для побудови спеціальних тестів дослідження та виховання творчих здібностей

окремими психологами (Торранс та ін.) була використана концепція творчого інтелекту Дж. Гілфорда (1959). Згідно з цією концепцією три базові аспекти структури інтелекту (операційний, змістовий і продуктивний у їх певних комбінаціях) приводять до 120 способів виявлення здібностей. [Причому сам] Гілфорд вважає, що 50 з них можуть бути досліджені за допомогою тестів. Найбільшу увагу він приділив участі дивергентного мислення у творчому процесі.

На цій теоретичній базі Торранс створив так званий Міннесотський тест. Спочатку його було застосовано для досліджень юнацтва, згодом – [осіб] дошкільного та шкільного віку. В той час як Гілфордські тести стосуються якогось єдиного фактору, Торранс створює більш комплексні тести, кожний з яких охоплював кілька факторів. Якщо Гілфорд застосовував переважно вербальні тести, то Торранс включив до їхнього комплексу групу тестів невербальних, що дозволило охоплювати й тих обстежуваних, які не можуть читати.

Повний перелік цих тестів з описом їхнього змісту та характеру застосування дано у праці Торранса “Керівництво для вивчення творчого таланту” [17]. Для обговорення проблеми тут буде наведено лише деякі тести та показано характер їх застосування.

Тести на “**Завершення фігури**”. В основу покладено тест “Доповнення малюнка”. Обстежуваним пропонується кілька незавершених фігур. Треба зробити схематичні малюнки кількох об’єктів і дати їм назву. Завдання виконується протягом кількох хвилин. Кожна доповнювана фігура аналізується з погляду плавності переходів, оригінальності та завершеності (розробленості в деталях). У Торранса зазначено, що оригінальність на базі тесту було виявлено менше, ніж у 5% обстежуваних.

Тести на кола. Обстежуваному пропонують 36 кіл, намальованих на папері. Треба зробити малюнки якомога більшої кількості предметів, у яких кожне з цих кіл було б головним елементом. Лінії доповнення можуть бути всередині кола, поза колом, або в ньому, та поза ним разом. Малюнкам слід дати назву. У варіанті цього тесту обстежуваним пропонують замість кола трикутник або якусь певну криву. Одержані дані кваліфікуються і за плавністю доповнених ліній, гнучкістю, оригінальністю та розробленістю деталей. Аналогічний дослід можна здобути на основі аплікації.

Тести на вдосконалення. Обстежуваному показують лялькову собаку, мавпу і т. ін. В

інструкції говориться: “Спробуй уявити якомога оригінальніше, цікаво і незвично такі зміни в цій ляльці, щоб хлопчики і дівчатка дістали від неї найбільше задоволення, граючи з нею”. При груповому експерименті зображення ляльки можна проектувати на екран. Відмічають ті самі творчі якості, що і в невербальних тестах. Додаткова оцінка стосується рівня винахідництва. Тут враховуються такі якості, як несподіваність, рідкість, потяг до змагання, конструктивність.

Ця іграшка використовується і для тесту під назвою “**Незвичайне використання**”, а також у тесті на **продуктивне досягнення**. В інструкції для проведення обстеження пропонується уявити найбільш незвичайне використання цієї іграшкової собаки, мавпи і т. ін. Причому вони не повинні застосовуватись як предмет для гри.

Тест на **питання і здогадки** полягає в тому, що обстежуваний, сприймаючи сюжетну картину, мусить поставити до неї якомога більше питань, вказати найвірогідніші причини (якомога більше) подій, зображених на ній, та спрогнозувати якомога більше наслідків або результатів цих подій.

По суті дещо старий, але видаваний за новий, є експеримент на **відтворення образів на основі звукових подразників**. Спершу подаються такі, що легко впізнаються (наприклад, звуки грози), а потім подразник стає все менш відповідним якомусь певному явищу. Обстежуваним пропонують записати образи та ідеї, асоційовані з кожним звуком послідовно. Торранс вважає, що такий тест може бути з успіхом використаний як збудник творчої активності.

Продуктивнішим є експеримент (кінодемонстрація) *на продовження, завершення* будь-якого епізоду, що раптово переривається. При обробці даних береться до уваги не тільки матеріал фантазії й реальних подій, а також відношення фантазійного та реального змістовлень.

В інших експериментах обстежувані повинні **вжити якийсь предмет у незвичній для нього функції**. Якщо чайник пропонують використати тільки для кип’ятіння води, така відповідь вважається нетворчою. Аналогічний тест було ще раніше запропоновано Гілфордом для визначення дивергентного мислення, спрямованого проти шаблону. Споріднене завдання полягає в тому, що обстежуваний мусить назвати якомога більше нісенітниць, неможливостей, які він тільки може придумати.

Певний інтерес становлять відповіді на такі тестові питання: Що б трапилось, якби людина стала за своєю волею невидимою? Що трапиться, якщо продірявити наскрізь Землю? Що трапилось б, якби мова птахів і тварин була зрозумілою для людей?

В тесті “**Загальні проблеми**” обстежуваному пропонують серію ситуацій, у яких він повинен побачити якомога більше проблем. Ми вже відмічали, що ця здатність (бачити проблеми) є найціннішою у творчій діяльності людини, тому, мабуть, було б доцільним найбільшу увагу звернути саме на такого типу завдання.

Завдання **написати літературний твір**, використовуючи творчу уяву, не є властивим для методу тестів. Його застосовували ще наприкінці минулого століття, подекуди воно було популярне навіть у першій половині п'ятдесятих років ХХ-го століття.

Батарейо міннесотських тестів було розкладено за групами відповідно до вікових особливостей обстежуваних. Експерименти показали, що найбільш адекватні показники можна одержати, досліджуючи підлітковий та юнацький вікові категорії.

[Воднораз] міннесотські тести породжують велику кількість питань щодо їхнього змісту, оцінки, валідності. Оскільки вони виходять з Гілфордського поняття інтелектуальних операцій (дивергентне, конвергентне, продуктивне [різновиди] мислення), критика повинна враховувати позитивні і негативні моменти факторного аналізу Гілфорда. Емпіричні знахідки Торранса при складанні цих тестів [цілком закономірно] мають певну підтримку з боку дослідників творчості у США.

Проте значний [діагностичний] досвід показує, що тести не можуть розкрити всього того, що входить до структури творчого інтелекту. Насамперед, критичні зауваження стосуються того, що такий тривіальний зміст тестів не може мотивувати і стимулювати справжню творчу активність. Це вада всіх тестів. Правдою є і те, що для старших вікових груп буде здаватися тривіальним, для дітей може постати серйозним завданням.

Випробування Міннесотського тесту продовжуються в низці країн. Ті, хто проводить дослідження на його основі, вважають за потрібне з обережністю враховувати культурні особливості певних груп людей. Навіть різні економічні райони у США дають певну відмінність. Міннесотські тести проходили апробацію в Австралії, Індії, Філіппінах, Греції, Західній Німеччині та інших країнах. Впливи

різних культур були очевидними. [Тому] встановити якісь загальні норми творчого інтелекту досить важко.

Автори міннесотських тестів сподіваються, що при подальших дослідженнях надійність цих тестів буде доведено, адже існують попередні результати, які вказують на зв'язок між успішністю в навчанні та успішністю в розв'язуванні тестових завдань. Якщо навіть цю залежність буде доведено, слід визнати, проте, що тести, хоч і можуть мати якусь діагностичну вагомість, але формувальної цінності не мають.

У нашій психологічній літературі ще не було дано ні ґрунтовного викладу, ні належної критичної оцінки теорії факторного аналізу інтелекту Гілфорда та всім похідним теоріям, зокрема тій, що була запропонована Торрансом. Водночас цей теоретичний напрямок має велике розповсюдження в зарубіжних країнах. Багатьом ученим він імпонує своєю логічною чіткістю і навіть естетичною завершеністю. А якщо цю теорію беруть на озброєння як основу в багатьох тестових дослідженнях творчості, то, мабуть, її треба оцінити належним чином. Можна вважати, що тестові дослідження, проведені Торрансом, мають таку повноту і завершеність, що критика їхніх достоїнств і вад є критикою тестологічних досліджень взагалі.

Діагностична цінність тестів на творчі здібності має ті вади, що останні виявляються лише в реальному творчому процесі, який є досить специфікований у науковому, художньому або якомусь іншому напрямку і вимагає при цьому ґрунтовної орієнтації в змісті науки – бачення проблем, які стоять на її передньому краї. При всьому хитросплетінні та витонченості тестових методик, їх принципово не вдасться специфікувати так, щоб вони віддзеркалювали особливості різних форм творчості. Наукова, художня або моральна творчість відображають головні суперечності дійсності, пов'язуються з життєвим покликом людини. Все це залишається поза можливостями тестових діагностичних випробувань.

Припущення, ніби тести можуть розкрити якісь загальні здібності до творчого комбінування тощо, [безперечно,] мають якусь підставу, проте проблема загального обдарування у психології ще потребує свого переконливого розв'язання. Тому всі дані про встановлення кореляцій між успішністю розв'язання тестових завдань і змістовною науковою творчістю є дуже умовними. Людина, покликана до

успішної наукової творчості, має більше можливостей розв'язати тестові завдання, ніж людина, яка не має ніякої творчої специфікації. Але не можна сказати, що, наприклад, дивергентне мислення, виявлене в тестах, буде також виявлене у всій його активності і продуктивності в науковій творчості. Вже зовсім безглуздо піддавати тестовим випробуванням зрілих учених, які довели своє вміння творчо працювати. Дивитись на успішність виконання тестових завдань як на явище прогнозувального значення було б досить легковажно. Адже навіть вдало написана перша стаття не може мати прогнозувального значення: наступні спроби наукових досліджень можуть свідчити про повну творчу невдачу. Діагностична цінність тестів має надто мізерне і сумнівне значення.

Виховна цінність тестів як засобу формування загальних творчих здібностей, починаючи з дитячого та підліткового вікових періодів, мабуть, повинна мати якийсь сенс. І те, що роблять стихійно діти та підлітки, коли цікавляться різного роду загадками, ребусами, кросвордами, дещо нагадує тестові випробування. Останні можна вважати лише систематизованим набором (як, до прикладу, в Торранса) аналогічних задач. Ці форми творчості тією мірою, якою вони стають формою інтелектуальної гри, мають і психологічний сенс. Зрілій людині вони допомагають “убивати час”, не просуваючись до якогось наукового відкриття або до створення видатного художнього твору. Вивчення віршів не поліпшує пам'ять як функціональну здатність, а приводить лише до розширення вантажу пам'яті, яку можна, до речі, притупити в якомусь іншому важливому спрямуванні. В кращому разі вміння розв'язувати тестові завдання є якимсь “синкретичним” елементом загальних творчих здібностей.

Вдалішим принципово і за виховним значенням є підхід до виховання творчих здібностей у науковій діяльності, запропонований Г. Сельє [10]. Він ставить важливе питання: як навчати студента, аспіранта, учня взагалі баченню проблем. Сельє намічає кілька таких підходів. Він розглядає питання про вчених, **які розв'язують проблеми і які ставлять їх**. При цьому цей відомий канадський дослідник справедливо вважає, що бачити проблеми – значно важче, ніж їх розв'язувати. Розв'язання є мисленням у рамках якихось проблем, уже поставлених, і лише вимагає актуалізації певних операцій.

Основне правило у вихованні здатності бачити проблеми полягатиме в тому, щоб

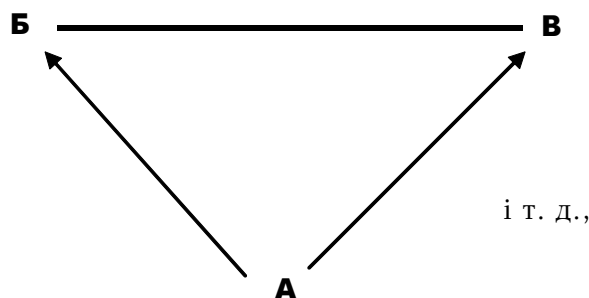

Рис. 2.

*Схема передумов бачення проблеми
(за концепцією Г. Сельє)*

розширювати коло “опитуваних” фактів, сприйняти якусь їх групу у ширшій системі. Факт сам собою здається безпроблемним, несуперечливим, поки він розглядається у його ізолюваності. Але як тільки цей факт починає виступати у зв'язках з навколишніми подіями, він відразу набуває суперечностей.

Бачення проблеми матиме такі передумови: 1) висунення ідеї про зв'язки події А з Б, В, Г і т. д. У цих відцентрових зусиллях конфлікту знань немає. Але коли встановлюється трикутник, то виникає конфлікт між Б і В, що поєднані опосередковано спочатку через А. Але спроба поєднати їх безпосередньо приводить до постановки проблеми. Відкривається зв'язок. Якого він характеру ще невідомо, і його треба дослідити.

Події Б і В можуть відбуватися поруч, але проблеми вони не покажуть. Їх треба включити в цілісне коло вищої інтеграції (перевести, скажімо, на “рівень цілого організму”). Це і буде “творчою методологією”. Зокрема, роль філософії полягає в тому, що вона узагальнює факти у велику систему і позбавляє їх індивідуальності. Лише з погляду цілого відкривається серйозна проблема, і лише таке ціле дає натхнення в творчому процесі. Адже мета є смыслом, внутрішнім пафосом тієї частини, яка досліджується. Вивчення методології наук і філософії повинно сприяти пробудженню справжнього пафосу дослідження, тому що вони виводять емпірію за її власні межі, утверджують піднесений погляд на фактичний матеріал і, зрештою, створюють непохитну мотивацію наукового дослідження. Підняття над вузькою емпірією – перше завдання у вихованні наукових прагнень. Те, що Сельє каже про творчість у галузі медицини, фізіології та біології, може бути повністю застосоване до всіх інших наук.

Учені – “відкривачі проблем” – спираються, головним чином, на інстинктивне розуміння шляхів природи, загострене почуття важливості попередніх спостережень і взаємозв’язків явищ. Вони більше зацікавлені в нових конфігураційних уявленнях про ціле, ніж у структурних деталях. Водночас тут виявляються властивості першої стадії наукової творчості.

В сучасній науці просте спостереження вченого (біолога, психолога, клініциста та ін.) не застаріло і ніколи не застаріє. Науковому дослідженню на перших його стадіях у низці випадків допомагає гострий погляд та інстинктивне чуття природи, а вже тоді стає потрібним і детальне планування. Спочатку повинно народитися саме відкриття, а якщо воно справді зовсім нове, його не можна чітко планувати.

Перший крок у науковому дослідженні – відкриття проблеми – залежить від підсвідомого, інтуїтивного відчуття, яке підказує, що серед тисячі речей, котрі бачить людина, та чи інша є ключем до чогось великого і зовсім нового. Це здогадка, що несвідомо спирається на весь попередній досвід і не перебуває під контролем логіки. В науці – найбільш інтелектуальній діяльності людини – перший і вирішальний крок залежить від тьмяного передчуття. Мало хто з митців соромиться того, що він більше довіряє почуттю, ніж інтелекту. Чому ж вчені так неохоче визнають, що це справедливо і стосовно наукової творчості?

“Розв’язувачі проблем” беруть щось уже відоме і намагаються його розчленувати, щоб зрозуміти структуру і механізм. Вони цілком спираються на логічний аналіз, на хімічні та фізичні методи. Але чим більше розтинають живу матерію на складові частини, тим більше зростає віддаленість досліджуваного явища від життя. Чим більш точно ми наводимо фокус на частковості, тим більше зменшуємо шанси несподівано відкрити за допомогою “периферійного” зору явища, які виявляються випадково і саме тоді, коли їх не шукають. Навряд чи можна було відкрити анафілаксію, жовту пропасницю або явища відторгнення гомо-трансплантата за допомогою електронного мікроскопу або цитохімії. Щоб побачити ліс, потрібно мати тільки очі, а для того, щоб виявити якусь дрібну деталь (до прикладу, гранулу в клітці – “дерево” в цілому лісі), потрібен мікроскоп. Слід намагатись побачити загальні контури основоположних проблем, поки ще живе світлий, “ненавчений” і неспо-

творений розум. Саме молодь прагне бачити “ліс”, а Perezрілий учений – “дерева”.

Два типи вчених Г. Сельє пов’язує з існуванням так званого периферійного і центрального зору. Центральний зір – зосередження на вузькій проблемі, на деталі при втраті розуміння її зв’язку з іншими. Периферійний зір є саме бачення навколишніх подій, які оточують досліджувану центральну. “Ви ніколи не встановите, – зазначає Сельє, – що таке миша, якщо старанно будете вивчати кожну з її клітин окремо під електронним мікроскопом. Також неможливо оцінити красу собору, піддаючи хімічному аналізу кожний камінь, що пішов на його побудову. Дуже корисно знати точну структуру гормону навколощитовидної залози, але хіміку не спало б на думку почати роботу в цьому напрямку, якби раніше не було встановлено за допомогою простого видалення навколощитовидної залози і введення неочищеного екстракту, що ця залоза відіграє життєво важливу роль” [10, с. 106].

Г. Сельє називає “периферійним зором” здатність бачити те, що не було заплановано, що не можна було передбачити. Батько антибіотиків О. Флемінг, вивчаючи грип, побачив якось на чашці з культурою стафілокока пліснявиння і коло, вільне від мікроорганізмів. Флемінг дійшов висновку, що якась активна речовина (він назвав її пеніциліном), яка продукується пліснявою, вбиває мікробів. Гострота розуму тут виявилась у тому, що повністю було змінено установку на плісняву. Вона виростає на зіпсованих продуктах, тому до неї звикли як до чогось шкідливого. І тільки творчий оригінальний розум, котрий повністю звільнився від звичних шаблонів думки, зміг уможливити відкриття.

Для відкривачів проблем найкращий шлях розвитку здібностей до наукової творчості – *учнівство*. Це робота поруч з досвідченим ученим, входження у його лабораторію думки, пошуків. Розв’язувач проблем вимагає більше “формального навчання” у вигляді лекційних курсів та лабораторної роботи. Той, хто має талант відкривача проблем, краще розвиває його шляхом учнівства біля вченого. Цілий спектр підсвідомих дій може бути вивчений наслідуванням, прикладом тощо. Тут у Сельє виявляється певна односторонність, яка, проте, яскраво розкриває суть проблеми. Треба сполучати і учнівство, і “формальне” навчання.

Г. Сельє наводить слова французького вченого Ш. Ріше, який радить молодим науковцям не думати відразу про практичний

сене роботи. Практики будуть висновувати з того, що відкривають теоретики. Рентген не думав про шляхи поліпшення хірургічних операцій. Справа, мабуть, полягає не в тому, щоб зовсім не думати про практичне застосування результатів своїх досліджень. В окремих випадках можна абстрагуватись від безпосереднього практичного виходу, його доречно спочатку просто не бачити, але практичну мету як таку слід завжди мати на увазі (зокрема, як мету комунікативну), інакше зовсім невідомо, яка ж сила примусить дослідника віддати своє життя якій-небудь науковій проблемі.

Вузька спеціалізація має позитивні та негативні аспекти. Треба мати широку наукову культуру, а не тільки вузьку спеціалізацію, освіченість, щоб здійснювати відкриття проблем. Дуже мало вчених підтримують творчий зв'язок з іншими галузями. Більшість поспішає спеціалізуватися, щоб стати справжнім знатоком у певній галузі науки. Навіть коли в університеті здійснюється вузька спеціалізація, треба давати її на широкій науковій основі. Сельє зазначає, що нерідко керівники беруть асистентів для виконання спеціального завдання у відділі. Але треба думати про виховання учнів, які могли б стати, зі свого боку, керівниками, здатними очолити, надихнути й узгодити багатоаспектну діяльність сучасної дослідницької групи.

Насправді чистих типів відкривачів і розв'язувачів проблем або мало, або вони зовсім не існують. Це слід пояснити тим, що відкриття проблеми та її розв'язання є двома етапами єдиного творчого процесу. За своєю природою люди, звичайно, належать до цілісного творчого типу. Проте в результаті виховання відбувається збочення, і значна частина студентів переходить до вузького типу розв'язувачів проблем. Тут відбувається те ж саме, що і з характером людини. При нормальному розвитку формується широкоплановий характер, при збоченнях – вузькоплановий.

Позитивні думки, висловлені Г. Сельє про спеціальні здібності вченого до бачення, відкриття проблем, усе ж повинні бути значно розвинуті, причому так, щоб ними можна було скористатись у виховній та навчальній роботі у вищому закладі освіти. Деякі вдалі знахідки

Гілфорда у розкритті структури творчого інтелекту також можуть бути використані в побудові своєрідної системи виховання. Те, чого бракує системі Гілфорда і тестовим розробкам на її основі, є, по-перше, **статичність** його вчення про інтелект і, по-друге, **штучність** тестової методики дослідження і виховання. Ці серйозні недоліки можна подолати, розкривши процесний вимір творчості та перевірши дослідження у реальний творчий процес – наукового дослідження, художнього відтворення, моральної дії (вчинку).

Структура творчого процесу та можливості його оптимізації

Для вияву загальних творчих здібностей доцільно застосувати експеримент, який має у підґрунті антиципаційний* процес. Смісл експериментування полягатиме у тлумаченні (інтерпретації) серії невиразних за контуром зображень. У кожній серії експонується одна і та сама картина з чотирма градаціями чіткості, починаючи з найменш чіткої. Цей експеримент має відтворити суб'єктивний аспект тлумачення зображення, яке формується. Як ставиться обстежуваний до найбільш нечіткої експозиції, як відбувається перехід до тлумачення наступного, вищого рівня чіткості, які лінії тлумачення між двома експозиціями перебувають у зв'язку простого наслідування, що вступають у суперечність між собою, як відбувається процес вибору з кількох тлумачень на одному рівні чіткості якогось бажаного тлумачення, що становить собою за змістом останнє тлумачення (коли візуально наступає повна чіткість зображення), як далі йде смислова інтерпретація повністю чіткого зображення? Це коло проблем, пов'язаних з експозицією серії зображень, дає змогу досить повноцінно встановити важливі етапи й аспекти творчого процесу. Такий експеримент зовні дещо нагадує ТАТ**, проте останній не розкриває саме процесного перебігу творчого процесу (інтерпретації). Позбавлений важливих наукових засад, він, зрештою, має мізерний діагностичний смисл.

Експеримент, що розробляється на психологічному відділенні філософського фа-

* Антиципація (лат. *anticipatio*) – випередження, передбачення подій.

** ТАТ – тематичний аперцепційний текст: обстежуваний повинен розповісти про зміст і характер серії інтригуючих зображень. Це ніби уможлиблює розпізнавання глибинних мотиваційних засновків особистості, її характеру, спрямованості тощо.

культету Київського державного університету (а це 1973 р. – *Ред.*), дає змогу розкрити процесний аспект антиципації, на засадах якої активно розгортаються психологічні риси обстежуваного, пов'язані з його творчими особливостями. Дослідження були здійснені на кафедрі загальної та інженерної психології вказаного університету при активній участі аспіранта О. Мусатова та студентів-випускників – О. Залевської, В. Сосідко, П. Верьовки. Матеріал експериментів було використано ними для написання кандидатської дисертації та дипломних робіт відповідно під назвами “Психологічний аспект мотивації навчання у ВНЗ”, “Етапи творчого процесу”, “Типи антиципації”, “Антиципація і творча уява”.

Спеціальний підбір художніх картин для експонування уможливував виявлення глибинних життєвих вражень обстежуваного, встановлення впливу світоглядної установки на продуктивність уяви і глибину інтерпретації. Далі визначалась кореляція даних цього експерименту зі здатністю фахового значення (наприклад, інтерпретація студентами-психологами дитячих малюнків тощо).

Аналіз [отриманих] експериментальних даних показав [наявність] в обстежуваних низки творчих властивостей у їхній чіткій змістовній послідовності.

Загальна довільна продуктивність визначається кількістю тлумачень даної експозиції. Експозиція №1 як найменш виразна дає підставу для найрізноманітніших тлумачень і тому кількість їх тут буде вищою, ніж при інтерпретаціях наступних зображень. Ось чому в експозиціях слід вводити для поправки коефіцієнт, за допомогою якого вирівнюється оцінка продуктивності.

Довільна продуктивність як здатність діагностується кількістю творчих знахідок, безвідносно до того, яка їхня творча цінність і відповідність до головного напрямку творчих пошуків. Якщо навіть якась знахідка не має прямого відношення до головного напрямку пошуків, треба оцінювати її позитивно. Це може бути *побічний продукт*, який за певних умов стане *продуктом основним*. Побічний продукт запліднює основний, здійснює відхід, “щоб далі плигнути”, щоб здійснити екстраполяцію.

Поки розвивається здатність до продуктивності, не слід застосовувати критику, яка вгасить продуктивність. У цьому відношенні і творчий рівень продукту, і його спрямованість (відповідність темі) треба оцінювати лише

попередньо. Всі знахідки тут (для мети формування остаточного продукту) мають еквіпотенційний, рівноцінний характер. Тією мірою, якою вони виявляють свій перший найпростіший зв'язок, ці знахідки у відношенні одна до одної стають варіантами. У їх створенні й виявляється творча здатність.

Максимальна варіативність. Творчий процес, маючи під собою добру базу продуктивності, не стримуючись будь-якими бар'єрами, разом з тим виходить з єдиного джерела. Одна і та ж тема розробляється в кількох способах, які становлять її варіанти. Тут ще залишається простір для мало обмеженої довільної продуктивності, тому кількість варіантів та способи їх розробки практично нічим не обмежуються. Доцільно назвати варіативність максимальною. Це буде її внутрішня спонтанна мета.

Нездатність до варіативності мусить непокоїти. Адже тут відбувається апробація теми. Якщо остання справді дає варіанти, це означає, що вона плідна і що людина знайшла себе і відшукала відповідну для творчої розробки тему.

У максималізмі варіантів виникає потреба їх оцінки, вибору найбільш придатних, відповідних. Тоді варіативність починає вичерпувати себе. Відносячись до ідеалу, нехай і абстрактно, вона заперечує себе, тому що за ідеалом тільки один з варіантів мусить бути найкращим і найвідповіднішим.

Варіативність досліджується у рамках окремої експозиції. Вона може виникнути за принципом близької асоціативності, і тоді вважатиметься менш цінною (воїн – зброя, дім – вікно, річка – човен тощо). Варіативність за принципом віддаленої асоціативності, що наближається до бісоціації, слід вважати ціннішою.

У проведених експериментах з кожною наступною експозицією варіативність, як міра оцінки творчості, набуває все більшої вагомості. Разом з виникненням нових варіантів як незадоволення попереднім тлумаченням [закономірно] виникає потреба **вибору варіантів**.

В експериментах вибір варіантів зумовлено інструкцією. В аналізі **мотивів** вибору доречно диференціювати ті, на які вказує обстежуваний, і ті, справжні, часто підсвідомі, які можуть і не збігатися з усвідомлюваними. Це може мати діагностичну цінність. Для мети дослідження також важливо, на чому зупиняється обстежуваний. Може трапитися, що він зовсім не зробить вибору: важко здійснити

мотивоване вдосконалення свого тлумачення. Якщо обстежуваний не здійснить вибору, він мусить обґрунтувати, чому вибір не було здійснено. Після винайдення всіх можливих варіантів йому пропонується поставити порядкові номери біля кожного варіанта тлумачення, що визначають якість. Чим віддаленіші між собою варіанти, тим складніший конфлікт настає між ними. В наступному аналізі інтерпретацій слід встановити лінію формування (становлення, розвитку) всієї сукупної інтерпретації.

Разом з варіативністю завершується початково організована продуктивність. Якісна відмінність між варіантами вказує на існування критерію їхньої оцінки.

Найвідповідніший варіант обирається на основі зіставлення максимальної кількості варіантів. Уперше тут зароджується критичне, оціночне судження. Але у процесі порівняння варіантів один з них виявляється найвідповіднішим в одному плані, на засадах одного критерію, фактору і т. д. Тому менш відповідні варіанти мають свою певну цінність, і вона ніколи не пропадає марно. Варіанти доповнюють один одного і допомагають усвідомити їхню взаємну цінність, а найбільше те, що ця продуктивність справді є варіативністю. З менш відповідних варіантів обираються найвдаліші елементи і **додаються до варіанту**, який було прийнято за найвдаліший. Інші варіанти стають матеріалом для головного. Процес добору елементів, яких бракує, і [процес] відкидання зайвих становлять єдиний шлях **удосконалення**.

Обрані варіанти з тлумачення першої, другої і т. д. експозицій, мусять мати між собою певні зв'язки, крізь які просякає своєрідний закон творчості. Це можуть бути зв'язки “вираження”, “інтеріоризації”, “трансдукції” та інші, а з рештою – оригінальності. В логічній послідовності ці зв'язки мають такий вигляд: а) наступність; б) повна негація попереднього; в) деформаційні впливи з боку попереднього та наступного і навпаки. В характері зв'язків між варіантами криється “інтимне ядро” творчості, яке вказує на процес її формування – варіанти походять з єдиної творчої особистості.

Вища якість варіативності полягає у винайденні таких варіантів, які різко відрізняються один від одного і водночас відносяться до одного і того ж задуму. Попередні варіанти не використовуються, автор прагне тільки до нового, який не повторював би попередніх. В

аналізі та оцінці здатності до варіативності враховується кількість варіантів, тематична змістовна новизна, оригінальність, неповторюваність ідеї, характер зв'язку з вихідною експозицією. Без цього зв'язку смисл варіативності втрачається, зникає цілеспрямований акт антиципації.

Той факт, що варіативність передбачає вихідну єдність варіантів, показує, зокрема, змістовий зв'язок між найвідповіднішими стосовно задуму (оптимальними) варіантами. Певні варіанти (або їхні фрагменти) з певних експозицій тим чи іншим чином *входять до останнього оптимального варіанту*. Слід встановити, чи будуть це оптимальні варіанти, на які (як на оптимальні) вказав сам обстежуваний, чи може в останнє тлумачення входять елементи (або частини), на які він не вказав. Це розкриває рівень усвідомленості творчого процесу. Він буде усвідомленішим, якщо до останнього тлумачення входять ті елементи тлумачення з різних експозицій, які сам обстежуваний обрав як оптимальні, тобто зважив, порівняв усі їхні переваги. Якщо в останнє тлумачення входять елементи, які були ним відкинуті як менш цінні, то це свідчить про перевагу підсвідомого моменту, який пробивається як нагальність крізь усі усвідомлені бажання.

Схема структурного аналізу тлумачення чотирьох послідовних експозицій

I експозиція

1 2 3 4 5

II експозиція

1 2 3 4 5

III експозиція

1 2 3 4 5

IV експозиція

1 2 3 4 5

Наприклад, у цьому випадку 5 тлумачення IV експозиції складається з

I (1) + II (4) + III (1) + IV (2).

Тут рівень усвідомленості всього антиципаційного процесу становить 25%.

Коли до складу останнього оптимального тлумачення входять всі “оптимальні” (за вибором обстежуваного) елементи, усвідомленість творчого процесу вважається найбільшою. Це визначає **раціоналістичний** творчий тип. Синтез всіх “неоптимальних” (за вибором обстежуваного) елементів вказує на **інтуїтивний** тип творчості. **Фантазійний** тип визначається несподіваними бісоціативними зв'язками, встановленими на основі яскравої

варіативності. Іншими словами, в останнє тлумачення входять елементи з різних тлумачень експозицій. Ці елементи мають значну віддаленість між собою за своєю предметністю. Так виникає середній рівень усвідомленості творчого процесу.

Рівень критичності корелює з характером синтезу. Раціоналістичний творчий тип більше схильний до критичності, фантазійний – менше, а інтуїтивний – зовсім мало. Характер усвідомленості у творчому процесі визначає рівень критичності, принаймні, є її першою важливою передумовою. Друга, більш капітальна [умова], – це здатність до “відчуження” свого творчого продукту, який тепер виступає як готовий у цілому. Отож, критичність у самому творчому процесі та критичність до завершеного результату становлять два етапи і дві сторони загальної критичної здатності. Від переважання певного виду критичності залежатиме здатність до вдосконалення вже готового в основному творчого продукту.

Критичність – одна з вищих форм авторської свідомості. Спочатку вона стосується зовнішніх рис, що свідчать про недоліки вираження, а сам зміст, основа твору не зачіпаються. Потім критичність торкається більш суттєвих сторін твору і, нарешті, може завершитися запереченням творчого продукту в цілому – гіперкритицизмом. Усвідомлення недоліків полегшується на підставі часового або авторсько-рольового відчуження твору.

Стрижень критичності спрямовується насамперед проти досконалості. Твір може бути досконалий, але не досить оригінальний. Змінена завдяки критичності в бік своєрідності і неповторності досконалисть переходить в оригінальність.

Критичність, пов’язана з раціоналістичним творчим типом, робить процес удосконалення мізерним, слабким, невираженим, бо її вже було вичерпано у творчому процесі як дуже усвідомленому. Навпаки, інтуїтивний творчий тип весь час прагне до вдосконалення. Тип фантазійний має проміжну характеристику. Можна експериментально довести існування двох типів людської творчості: 1. Критичний творчий процес – нешвидкий, поміркований, не потребує у свідомості обстежуваного вдосконалення. 2. Некритичний творчий процес – швидший, але вимагає багаторазового і тривалого вдосконалення. Ці типи вказують, зрештою, на те, що творчість обов’язково має бути чітко усвідомленим процесом. Якщо на будь-якому етапі продуктивної дії такої усві-

домленості бракує, вона виринає в іншому. Творчий процес обов’язково повинен мати **достатню міру усвідомленості**. Без цієї міри він не може досягти справжньої оригінальності.

Удосконалення полягає у відкиданні всього зайвого. Проте це не механічна робота. Коли відкидання і добирання елементів завершується, автор має певну цілісність. Відбулося переструктурування матеріалу, відшукування тієї структури, яка, зрештою, буде оптимальною. Завершення цієї роботи приводить до появи досконалого твору, але поки що безвідносно до його об’єктивної цінності.

Удосконалення у його власних рамках, тобто процес переструктурування, приходить до тієї межі, коли прогрес оптимізації припиняється. Вдосконалення, дійшовши до цього рубежу, стає, зрештою, варіативністю, тупцюванням на місці без зрушення вперед. За певних умов удосконалення приводить до своєрідного, неповторного продукту.

Оригінальність та її рівні досліджуються на матеріалі останнього тлумачення, якому кожний обстежуваний мусить надати якогось смислу. Тому справжня оригінальність, поперше, виявляється у своєрідному погляді на об’єкт, по-друге, у відтворенні цього об’єкта відповідно до його власної природи. Рівні оригінальності утворюються на основі: 1. Констатації об’єкта в його власній природі і суті без вкладання суб’єктивності. 2. Виходу інтерпретації за межі самого предмета з вип’яченням емоційності, з більшим розкриттям самого суб’єкта, ніж об’єкта, коли об’єкт стає лише приводом для самовираження. 3. Натхненної оригінальності, яка поєднує природу об’єктивного предмета у його цілісності та обирає своєрідний погляд на цей предмет, так що розкривається сама суб’єктивність через цей предмет. Тому остання здійснює змістовне відтворення дійсності. Визначенням рівня оригінальності можна завершити коло досліджень загальних здібностей до наукової творчості у студентів.

Метод дослідження загального рівня здібностей є водночас і методом їхнього формування. Встановлений ступінь оригінальності при дослідженні загальних здібностей корелює зі здатністю до того чи іншого рівня наукового аналізу. Для винайдення цієї кореляції обстежуваному слід дати яке-небудь творче наукове завдання, визначити успішність його виконання, оригінальність курсової, дипломної роботи тощо.

Зв'язок загальних здібностей зі спеціальними (науковими або художніми) вимагає особливого розгляду. Адже загальні здібності становлять тільки передумову спеціальних. Вони є водночас синкретичними, подвійної природи (науково-художньої). Тому справжня творчість у її психологічному змісті, у процесному перебігу має подвійну природу як засаду свого існування. У протилежному випадку творчий процес поступово або відразу вщухає. Видатні творчі знахідки свідчать про перехід у цьому процесі художнього та наукового моментів, і тільки остаточна форма вираження, а вона виходить за межі психологічною дослідження, належить лише науці, або лише мистецтву і художній літературі.

Передетапами, або моментами оригінальності є запозичення та наслідування. В рамках самої оригінальності існують етапи, де переважає суб'єктивність чи об'єктивність. Справжня оригінальність дає їх творче поєднання. У цьому поєднанні повністю реалізується те, з чого було почато визначення творчості як поєднання суб'єктивного та об'єктивного, як єдність вираження та інтеріоризації.

Цим завершується психологія творчості у її вузькому розумінні. Вона повинна далі перейти в соціологію творчості, де буде встановлено її історико-соціальний критерій і, нарешті, у філософію творчості, аксіологію, де буде висвітлено ціннісний критерій творчої діяльності людини.

Для дослідження оригінальності слід виходити із ситуації, у якій існує пошукова пізнавальна активність молоді як результат **проблемного** навчання. [Адже] у рівнях оригінальності виявляються найзагальніші закономірності творчості: перехід від запозичення до наслідування, а далі – до оригінальності як завершеної форми інтерпретації. Оригінальне як те, що глибоко розкриває суть явищ і разом з тим виражає індивідуальність творця, приходить у результаті наполегливої розумової роботи.

Перше і найпростіше в науковій творчості – **запозичення**. Людина намагається засвоїти якісь зрозумілі думки, котрі викликають позитивні емоції. Ці думки мають певну завершену форму. В найдоступнішому випадку – це афоризми. Ними особа висловлює свої перші наукові міркування. За своєю суттю це цілий твір, але йому (через стислість міркування) надається якоїсь напівхудожньої, напівнаукової форми завершеності. Це вираз того, що було привласнено з якоїсь чужої

наукової системи, освоєно не все, а якась частка – вибір зрозумілих уривків з видатного наукового твору. Вони, як правило, стосуються обраної галузі науки. В них видно прості виписки, що наближаються за структурою до афоризму, їм надається перебільшеного за смислом значення.

Поряд із захопленням випискою афоризмів здійснюються спроби створювати власні аналогічного змісту. Афористична форма приводить до маленького нерозгорнутого твору. На відміну від зрілих майстрів афоризму, які у цій формі здійснюють велике узагальнення фактичного матеріалу, афоризми молодого вченого виявляють вузьку смугу зрозумілого з безмежного поля науки. Виписки з чужих праць мають смисл компіляції, афоризми власного перекрою – виклад “своїми” словами – переказ чужого.

Смисл запозичення можна звести до активного привласнення “чужої” науки. Це – запозичення, а не вивчення напам'ять. Адже в запозиченні до опанування як до активного оволодіння додається спроба власного викладу. Людина оволодіває чужим, освоює його для себе і їй здається, ніби воно вперше виникає саме в неї як продукт її власної творчості.

Наступає, зрештою, такий момент, коли чуже вчення опановується повністю: за формою і змістом. Мети, начебто, досягнуто. Але настає усвідомлення того, що все це чуже, і що це не остаточна істина. Повне освоєння, повне входження в чужу сферу завершується тим, що вона визнається чужою. Треба йти далі. І це все [відбувається] після таких захоплень.

Привласнення чужого виходить за рамки чужого. Структура певного матеріалу має іманентну тенденцію до розширення, але в рамках даної структури. Це розширення віддзеркалює індивідуальність, її волю до творчості, до пізнання. І те перше, що здійснює [особа як] індивідуальність, поширює освоєне на близьку, сусідню сферу, оволодіває якимсь новим матеріалом за допомогою опанованої методології, методики і т. д. Ось це нове у старій формі й визначає вищий ступінь оволодіння наукою, а саме – **наслідування**.

[Отож мовиться] не про активне засвоєння, а про перші творчі кроки. Їхній пафос полягає в особі, якій наслідують. Цей етап у становленні оригінальності має два джерела: абстрактне захоплення видатною особистістю і продовження юнацького наслідування без серйозних спроб творчості, лише з переживанням ідеалу та копіюванням реального

творчого процесу, що характерно для віку молодості.

У такому наслідуванні насамперед має місце **схематизм** створюваного предмета. Те, що переноситься на новий матеріал, є стара, добре освоєна, схема. Відбувається апробація розуміння, екстраполяція відомого на невідоме, але без врахування власної структури предмета, виходячи зі структури чужої. У цьому [полягає] головна суперечка наслідування. Тут діє живий творчий механізм, бо екстраполяція є справжньою творчістю, найбільш загальним творчим механізмом. Перенесення може стосуватися тільки якоїсь схеми, якогось принципу. Тому схематизм та екстраполяція – це два найголовніші моменти наслідування. Попереду – вихід у бік власної структури досліджуваного предмета, відмова від екстраполяції та схематизму. Ця відмова здійснюється на основі процесу зміни випробуваних схем.

Опір, що його чинить новий матеріал пізнання старій схемі, свідчить про те, що цей матеріал має власну схему, структуру. Модель такої екстраполяції показують досліді з інтерпретацією кадрів (антиципація), які постають перед обстежуваним у все більш виразній формі. Чужа схема відштовхується від предмета, але пробуджує його структуру ззовні. Спочатку схема оцінюється як внутрішня структура предмета, що розкривається, але потім вона визначається як зовнішня і неадекватна. Факти виходять за рамки цієї схеми, вони вимагають увібрати і їх у цю схему, але вона не спроможна до цього. Тут, зокрема, оголюється антагонізм між емпірією та раціоналізмом.

Думка Ф. Берлетта, А. Кестлера та інших про екстраполяцію як основний механізм знахідки (бісоціація) є недостатньою. Екстраполяція є лише зовнішнім стимулом розкриття власної структури предмета дослідження, в якому форма і зміст мають власне поєднання. Тому за екстраполяцією як за психологічним механізмом наслідування йде **інтраполяція** – заглиблення у власну особливу структуру предмета. Разом з інтраполяцією відбувається перехід до **оригінальності** як до своєрідного бачення об'єктивності. Предмет дослідження розкривається не через інший, як це було в наслідуванні, а через себе самого. Його суть пізнається через його форму, а не зовнішню екстраполятивну схему. Наступає самовідображення предмета як результат дії справжньої оригінальності. Відбувається процес інтерпретації сприйнятих елементів, який переходить в інтраполяцію.

Рівень оригінальності залежатиме від кількості елементів, які інтерпретуються на основі якоїсь думки. Доцільно встановити вже у рамках самої оригінальності (а не передетапів) її рівні: вищий, середній і нижчий. Вищий рівень характеризується повною адекватністю ідейної структури та елементів. Середній – неповним охопленням елементів (ідея не на висоті, не має належного об'єкта), або ідея переступає дану кількість елементів і може охопити ще певну їх кількість. На нижчому рівні ідея не охоплює своєрідності елементів.

Справжня оригінальність – це сполучення задуму ідеї з повною своєрідністю елементів структури. Але так як цього повністю ніколи здійснити не можна, творчий процес прямує в безкінечність, а сама оригінальність указує на невечірню природу пізнаваного.

Про послідовність форм наукової роботи студентів

Протягом кількох років навчання студенти вищих закладів освіти повинні оволодіти майстерністю виконувати певні форми наукової роботи. Один з основних законів дидактики вимагає йти від простого до складного, від менш складного до складнішого і т. д. Проте жива психологія людини коректує правила дидактики, це, зокрема, стосується й науково-творчої роботи студентів.

Студентська молодь здебільшого не любить тем вузьких, а особливо тих, у яких начебто все ясно. Обираються переважно такі теми, в яких зовсім неясними залишаються основоположні проблеми. Вони навіть чітко і не поставлені самою наукою. Ось такі найскладніші для розв'язання теми (наприклад, у психології та філософії тема: “Інтуїція” та ін.) привертають до себе велику увагу саме тому, що у цій сфері майже все неясно. Молодому дослідникові здається, що саме тут відкрите перед ним широке поле для оригінальної діяльності, поле, на якому можна побудувати ще кілька, крім існуючих, гіпотез, що тут можна діяти. Таке творче діяння уявляється як масштабне. Результат його пов'язується з подихом слави. Здається, таку тему легше розробити, і кожна знахідка буде новою.

Тут зустрічається велика наївність, невміння, повна безпорадність, які дуже часто маскуються схильністю до дебатів, суперечок, малообґрунтованих доказів. Це розумове блукання на вищих рівнях абстракції спочатку дає молодій людині велику насолоду, але в кінці суперечок, які часто припиняються

зненацька (і це дуже симптоматично), у кожного з тих, хто сперечається, виявляється якийсь інтелектуальний “осадок” незадоволення, усвідомлення того, що це був стрімкий біг на місці без матеріальної опори, що це був великий феєрверк пишномовних фраз. І.М. Сеченов яскраво описав такі прагнення молоді: “Суперечка виходить по суті лише тоді, коли бійці трохи дилетанти у спірному питанні. В цьому випадку хто-небудь з них, мабуть, майстер узагальнювати речі неузагальнювані (адже це головний характер дилетанта), і тоді публіку, що слухає, частують звичайно спектаклем, схожим на літні феєрверки на петербурзьких островах. Голосні фрази, широкі погляди, світлі думки тріщать і сиплються, немов твої ракети. У декого зі слухачів, молодого, боязкого ентузіаста, під час суперечки не раз пробіжить мороз по шкірі; інший слухає, затаївши подих; третій сидить весь у поті. Але ось спектакль кінчається. До неба летять страшні стовпи вогню, лопаються, гаснуть... І на душі залишається лише тьмянний спогад про світлі привиди. Така звичайно доля всіх... суперечок між дилетантами. Вони хвилюють на якийсь час уяву слухачів, але нікого не переконують” [11, с. 7].

Феноменологічно така ситуація виправдується ходом психічного визрівання особистості, ця ситуація законна психологічно і навіть має якийсь позитивний момент у становленні здібностей до наукової творчості. Те, з чого починає молодь свої наукові пошуки, містить у собі суперечність, але це суперечність хороша. Цей своєрідний науковий максималізм треба не вбивати, не отруювати авторитетним скепсисом, а, приводячи до реальних рамок, зберігати його творчий запал.

Досвід показує доцільність поетапного вироблення звичок [студентів] до різних форм наукової роботи. Розглянемо ці форми в оптимальній послідовності.

Бібліографічна робота. Будь-яке, а насамперед перше, ознайомлення з наукою починається з книжок. У природу речей людина ще не може заглянути, тому вона дивиться спершу в дзеркало природи – книжку. Молодь виявляє великий потяг до спеціальної наукової літератури, складаючи спочатку ще мало спеціалізовані бібліотечки. Виявляється інтерес і до таких книжок, які спочатку ще й важко зрозуміти. Але тримати в руках розумну і глибоку книжку означає сповнити серце молодої людини своєрідним науковим пафосом. Таку стихійну любов до книжок треба

культивувати і на її основі розвивати вміння складати наукову бібліографію.

Для першого курсу вищого закладу освіти це буде найадекватніша робота. Щоправда, бібліографія як система вимагає досконалого знання предмета, але, з другого боку, знання предмета без попередньої бібліографічної роботи неможливе. Якась структура науки, може ще й формально, починає складатись у бібліографічній роботі. З’ясовуються суміжні проблеми, вимальовується чіткіше у своїх межах предмет майбутнього дослідження. Бібліографічна робота як передумова творчості супроводжуватиме написання курсової або дипломної роботи. З бібліографії, що дає змогу зорієнтуватись у літературі з даної теми, обираються дві-три найближчі за темою найґрунтовніші праці і відбувається їх реферування.

Реферування. Цей вид допоміжної наукової роботи має на меті ввести студента (це вже будуть студенти другого курсу) в коло наукових проблем за його курсовою темою, оволодіти потрібними знаннями, освоїти стиль чужої роботи.

Часто студентська молодь реферує, не маючи на меті безпосереднього використання цього зреферованого матеріалу в якомусь певному напрямку. Таке реферування приносить користь більше для розширення ерудиції і для розуміння загальної структури науки, ніж для безпосередньої розробки даної теми. Тут важко брати потрібне, наголошувати на ньому, але в реферуванні, [безперечно], усвідомлюється щось важливе.

На вищому рівні оволодіння наукою реферування відбувається не широким фронтом, а вибірково: береться саме те, що відповідає активним науковим інтересам. У цьому разі і розуміння чужої книжки буде глибшим, і використання часу – економнішим. Завжди слід пам’ятати те, що відшукується, що пов’язується з проблемою, гіпотезою, над якою студент працює в даний час. Тепер він розуміє і навіть по-новому бачить те, про що раніше може й читав, але не звертав на це належної уваги. Вибірковість реферування завбачує і формує **критичне ставлення** до “першоджерел”. Ця критика передбачає якийсь відправний погляд на проблему, розуміння якоїсь теорії, викладеної в книзі, якийсь цілеспрямований суб’єкт.

Реферування різних джерел приводить до їх порівняння, і саме в цьому розвивається критична думка і виробляється при роз-

біжності “чужих” поглядів потреба у власному погляді на предмет. Критичні зауваження в реферуванні набувають ваги, студент прагне протиставити чужим міркуванням свої власні, і цей момент власної творчості набуває все більшого значення у такому реферуванні. Виробляється **позиція** дослідника. Це вже не тільки згода або заперечення, а й сформований власний погляд на предмет. З’являється гіпотеза і потреба викласти її для себе та для інших у стислій формі, зручній для огляду.

План і проспект дослідження виробляються на третьому курсі. Дуже часто студенти вважають, що складання плану і проспекту дослідження – зайва для них робота, що треба писати відразу текст, принаймні, якщо це тільки теоретична праця. Не усвідомлюється той важливий факт, що план і проспект становлять чи не єдину можливість уявити цілісну структуру майбутньої роботи, побачити її складові частини і т. п. [Здебільшого] не осмислюють того, що в плані і проспекті розкриваються головні моменти самого предмета, що поліпшення проспекту є економне вдосконалення своїх творчих сил. Це відбувається на *початку* третього курсу. Але як тільки виникає потреба у плані і проспекті вони будуть створюватися ще безліч разів саме з важливості дати найбільш адекватний вираз ідеї – гіпотезі дослідження.

Методика дослідження і розкриття гіпотези. Протягом другого семестру третьокурсникам доцільно вдосконалювати методику дослідження так, щоб вона найкраще розкривала предмет наукового пошуку. Встановлення єдності, або адекватності методики відповідному предмету є головним творчим завданням на цьому етапі формування наукових здібностей. Складність розробки адекватності полягає в тому, що сам предмет пізнання ще не розкрився у всій своїй конкретності, тому і методика дослідження може показати свою валідність і правильно формуватись лише на базі розкриття самого предмета. Оця його внутрішня логіка і перебуває у відповідності з логікою методу.

Молодому дослідникові наукових проблем слід пам’ятати, що методика, навіть і зовсім адекватна (особливо це стосується психологічних досліджень), породжує, розкриває якийсь матеріал у певній єдності його якостей. Тому відшукувана властивість буде, як правило, переплетена з іншими властивостями, що розкриватимуться на основі цієї ж методики. Остаточне виділення відшукуваного предмета

у його “чистоті” відбуватиметься в абстрактній стихії мислення, [хоча й] у співвіднесенні з логікою предмета гіпотези. Одержаний в експерименті предмет слід очистити від зайвих аспектів, повернути його в ту площину, яка повинна торкатись ідеї гіпотези, щоб розвинути теорію. Лише чітка логіка може стати основою продовження того дослідження, яке було почате в експерименті.

Збирання експериментального матеріалу доцільно почати в другому семестрі третього і продовжувати на четвертому курсі.

Логіка викладу експериментального матеріалу. Є дві основні форми викладу матеріалу, який було одержано в експерименті. Перша полягає в детальному описі експериментального процесу, розкритті всіх його закутків, простіше кажучи – показові анатомії експериментування, в кращому разі – його “функціональної анатомії”. Хід експерименту не стосується безпосередньо логіки предмета, але показ цього ходу на перший погляд робить переконливим виклад матеріалу, який відпрепаровано від дійсності. Такий виклад є показом напівфабрикату, показом лісів, які оточують будинок та які було встановлено для спорудження цього будинку. Цьому напівфабрикату надають самостійного значення. Але його солідність справляє гнітюче враження. Причина цього враження – відсутність **теоретичної системи викладу**, яка є вищою і найбільш адекватною формою викладу. Логіка останнього становить не розсудливість експерименту, а обміркованість самого предмета, що розкривається на основі діалектичних суперечностей та їх подолання. Конкретна логіка кожного предмета – це остаточна мета будь-якого наукового дослідження. Її методологічна структурна особливість, взята сама по собі, може бути порівняно легко освоєна. Але провести цю методологію через предмет, розкрити його у послідовності і необхідності – справа дуже складна. Її розв’язання не вирішується протягом студентських років навчання. А у багатьох тих, хто хоче жити в науці, вона не вирішується і протягом усієї кількості прожитих у дослідницькій праці років.

Учитель і учень

Учитель і учень – одне з найгрунтовніших відношень у навчальному процесі. В ньому встановлюються найінтимніші механізми передачі та виховання творчих здібностей. Тут розпросторюється найзмістовніша ділянка со-

ціальної психології: запозичення, наслідування та оригінальність виявляють дуже своєрідну специфіку. Живий контакт учителя та учня не можуть замінити ніякі книжки, підручники тощо. Водночас тут виникає і своєрідна низка соціально-психологічних суперечностей, наприклад, від повного захоплення авторитетом ученого до повного його заперечення. Такі оцінки народжуються і минають інколи дуже швидко.

Учитель становить живу розкрити лабораторію думок винахідництва. Його оригінальний розум – перша умова контактів з учнем. Головна мета учня – привласнити образ думок учителя і піти далі – стати оригінальним у всій своєрідності. Людина повинна мати власний вогонь, але запалюється вона від іншої людини.

Можна поділити студентів на дві групи: одні прагнуть до керівника, інші – хочуть працювати самостійно, з погордою ставляться до можливості наукового керівництва. Студенти другої групи вважають себе за творчими спроможностями вище своїх учителів-керівників і думають, що навчитися від них нічому не зможуть. Це помилка. Справжній учитель допомагає побачити проблему, захопитися нею. Він ставить перед учнем такі проблеми, які ще не розв'язані в науці і відповіді на які не можна знайти в публікаціях. Відомий вітчизняний учений І. Тамм зазначав, що успішно готувати активних дослідників у науці і техніці можуть лише ті вчені, які самі безпосередньо займаються – і не тільки займаються, але й захоплюються – дослідницькою роботою. Ніякий переказ підручників і навіть новітніх статей з наукових журналів людьми, які самі не провадять науково-дослідницької роботи, не розв'яже завдання: адже розум юнака – не посудина, яку треба наповнити, а смолоскип, який треба запалити.

Інше важливе значення у розвитку дослідника має його самостійність. Дослідник встигає тим більше, чим більше він буде незалежний від надокучливого керівника. Вченим стає саме той, хто раніше від інших перестане відчувати потребу в учителіві та зуміє опанувати із спеціальних публікацій накопичені іншими знання.

Навчання і виховання талантів до нашого часу залишається в багатьох випадках індивідуальним. Музикант, скульптор, режисер набувають досвіду творчості у досвідченішого визнаного творця – неминуча форма навчання при малій кількості тих, хто навчається. Вона полегшує пристосування до особливостей кожного учня. Досвід передається від поко-

ління до покоління немовби фольклорним шляхом; це найдавніша форма навчання, але вона ще й досі зберігається в науці при навчанні професій дослідника [6, с. 48].

Соціальна психологія повинна розкрити стадійність процесу передачі знань у ланці “учитель – учень”. На початковій стадії суб’єктивність учителя повністю переноситься на учня. Останній ще не бачить самого предмета дослідження – об’єктивності. Він запозичує лише якусь розумову структуру і спочатку ототожнює її із самим об’єктивним предметом. Тобто учень із самого початку “власного” дослідження мусить взяти якусь теоретичну схему досліджуваного предмета, яку пропонує вчитель. Інших схем учень ще не бачить, а своєї власної ще не має. Це відношення можна умовно назвати *запозичуваною схемою (концепцією) дійсності*. Разом із цією концепцією учень одержує якийсь фактичний матеріал і може його розуміти на матеріалі цієї концепції. Головна турбота вчителя полягатиме в тому, щоб показати, по-перше, значущість його концепції як певного рівня узагальнення фактів дійсності, а, по-друге, і це, може, важливіше для справи виховання, – показати суперечність між концепцією і фактичним матеріалом. Поза цією концепцією учень не може бачити ніяких фактів, але спочатку він ототожнює її і дійсність фактів, або фактичну дійсність. Чим стрункіша теорія, тим більше вона приховує дійсність і тим складніше учневі її подолати. Розкриваючи свою теорію, вчитель здійснює першу половину справи. Основне полягатиме в тому, щоб учень на [змістовному] ґрунті цієї теорії побачив цілу низку нових фактів дійсності. Це становитиме другий етап взаємодії у відношенні “учитель – учень”. *Гармонійна узгодженість між концепцією і фактами* полягає в тому, що учень спроможний бачити тільки ті факти, на які вказує концепція. Цей етап є апогеєм натхненного бачення світу в аспекті запозиченої концепції. Все нові і нові акти пояснюються цією концепцією, так що до неї все більше виявляється прихильність. Учителіві доцільно показувати взаємний зв’язок його концепції з фактами. Тіневий бік цього етапу полягає у виникненні “ілюзії фактів”, які ніби підтверджують концепцію. Остання здійснює експансію і на ті факти, які об’єктивно не підпорядковуються даній концепції. Цей третій етап можна назвати *експансивністю концепції на індивідуальні до неї факти*. Виникає серйозна суперечка. Спочатку вона перебуває на рівні підсвідомого в

інтелекті учня. Факти, що усвідомлюються як узгоджені з даною концепцією, самі стають суперечливими фактами. З'являється ще мало усвідомлювала відчуженість між ними і концепцією. Виникає дивне явище: *існування факту поза концепцією*. З'являється перша індіферентність до вчителя з боку учня. Але так як голий факт не може існувати поза теорією (в такому випадку він є чистою абстракцією, безкінечною можливістю), то сутнісно він має у собі щось спекулятивне, проте ще мало виражене, якесь інтуїтивне передчуття – інтуїтивний факт. Отже, дана теорія вчителя, пояснюючи деякі факти, навчаючи учня бачити факти як такі, виходить за межі своєї компетенції. І в цьому [полягає] її головна цінність і суперечка: вказувати на факти, які вона не може пояснити. Разом з відходом від теорії, яка вже втратила свою силу, відбувається відсторонення і від учителя тією мірою, якою він уособлює теорію. Вчитель усе більше усвідомлюється як автор кінечної теорії, хоч раніше він уявлявся як носій об'єктивної істини і виступав як своєрідна ідеалізована людина. А поряд з цим факти ростуть кількісно. Вони нагадують безпритульних дітей. Їм треба дати притулок – теорію.

Головне попереду. Учень залишається без учителя. Тому що учитель зробив все, що міг і на більше він неспроможний. Адже він лише вказує на факти, що ходять за рамки його концепції. Саме це і є інтригуючим для учня і вимагає від нього наукової самостійності. Спроби наслідування, спроби винайти аналогічні теорії вичерпують себе саме з появою фактів, які не підпорядковані цим теоріям. Наступає етап *концептуалізації фактів*. Вони зіставляються, перед учнем виникає **наукова проблема**. І виникає здатність бачити проблеми саме у процесі зіставлення концептованих фактів. Чим більше зосереджується зіставних фактів, тим більша можливість створення нової теорії. Наступає момент, що загострює суперечку між учителем і учнем як суперечку двох концепцій тієї чи іншої події, але концепцій уособлених. На цих засадах виникає нова *оригінальна теорія*.

Такий природний цикл відношення [у стосунках] учителя і учня. Повне розкриття його дасть добру основу для виховання творчих здібностей наступника. Вчитель, який не розумів свого головного завдання – навчити учня самостійно бачити проблеми, а потім – розв'язувати їх, буде вчителем поганим. Він буде мати не справжнього учня, а лише адепта, послідовника, в кращому разі – розв'язувача

проблем. Учителеві буде імпонувати, що його концепцію переказують (а об'єктивно і спотворюють) його адепти. Проте переказ не є творчістю. Поставити учня віч-на-віч з природою фактів, дати йому можливість пережити первісну красу фактів – ось що головне у взаємодії “учитель – учень”. Так починається самостійний крок учня до власної творчої оригінальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Винер Н.Я. Я – математик. – М., 1967.
2. Дарвин Ч. Воспоминания о развитии моего ума и характера (Автобиография). – М., 1957.
3. Маркс К., Энгельс Ф. 3 ранних творив. – К., 1973.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К., 1920.
5. Проблемы научного творчества в современной психологии. – М., 1971
6. Регигер Е.И. Развитие способностей исследователя. – М., 1969.
7. Рибо Т. Творческое воображение. – СПб: тип. Ю.Н. Эрлих, 1901.
8. Роменець В.А. Психология творчості. – К., 1971.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1964.
10. Селье Г. На уровне целого организма. – М., 1972.
11. Сеченов И.М. Избранные произведения. – М., 1952. – Т.1.
12. Славская К.А. Мысль в действии (Психология мышления). – М., 1968.
13. Человек, творчество, наука. Труды московской конференции молодых ученых. – М., 1967.
14. Guilford J.P. Traits of Creativity // Creativ and its cultivation: Michigan state university, 1959.
15. Gutman Herbert. Biological roots of Creativity // Explorations in Creativity. – N.Y., 1967.
16. Kubie L.S. Blocks of Creativity // Explorations in Creativity / за ред. Ross L. Mooney and Taher A. Razik. – N.Y., 1969.
17. Torrance E.P. Guiding Creative Talent. Englewood Cliffs. Prentice-Hall. – N.Y., 1962.
18. Torrance E.P. Scientific views of Creativity and factors affecting its growth // Creativity and learning. – Boston, 1968.

REFERENCES

1. Vinjer N.Ja. Ja – matematik. – M., 1967.
2. Darwin Ch. Vospominanija o razvitii mojego uma i haraktjera (Avtobiografija). – M., 1957.
3. Marks K. i Engjel's F. Z rannih tvoriv. – K., 1973.
4. Marks K. i Engjel's F. Tvoriv. – K., 1920.
5. Probljemy nauchnogo tvorchjestva v sovrvjemjennoj psihologii. – M., 1971
6. Rjegigjer E.I. Razvitije sposobnostej issljedovatjelja. – M., 1969.
7. Ribo T. Tvorchjeskoje voobrazhjenije. – SPb: tip. Ju.N. Erlih, 1901.
8. Romenects V.A. Psyhologija tvorchosti. – K., 1971.
9. Rubinshtejn S.L. Osnovy obschjej psihologii. – M., 1964.

10. Sel'je G. Na Urovnje cjelogo organizma. – M., 1972.
11. Sjechjenov I.M. Izbrannyje proizvedjenija. – M., 1952. – Т.1.
12. Slavskaja K.A. Mysl' v dejstvii (Psihologija myshljenija). – M., 1968.
13. Chjelovjek, tvorchjestvo, nauka. Trudy moskovskoj konferencii molodyh uchjenyh. – M., 1967.
14. Guilford J.P. Traits of Creativity // Creativ and its cultivation: Michigan state university, 1959.
15. Gutman Herbert. Biological roots of Creativity // Explorations in Creativity. – N.Y., 1967.
16. Kubie L.S. Blocks of Creativity // Explorations in Creativity / за ред. Ross L. Mooney and Taher A. Razik. – N.Y., 1969.
17. Torrance E.P. Guiding Creative Talent. Englewood Cliffs. Prentice-Hall. – N.Y., 1962.
18. Torrance E.P. Scientific views of Creativity and factors affecting its growth // Creativity and learning. – Boston, 1968.

АНОТАЦІЯ

Роменець Володимир Андрійович.

Виховання творчих здібностей у студентів.

У публікації із психологічних, наукознавчих і педагогічних позицій висвітлюється одна з найактуальніших проблем вищої школи – шлях до наукової творчості майбутнього фахівця. Запропоновано спосіб розв'язання цієї проблеми, що діяльно охоплює чотири дослідницькі такти авторського пізнавального пошуку: спочатку описані проблематика, предметне поле і пояснювальні можливості психології творчості як нового дисциплінарного напрямку розвитку психологічної науки та аргументовано буттєвий сенс творчості; потім у взаємодоповненні розглянуто наступність умотивовано поетапного – від подиву та інтересу до ідеалу вченого і внутрішнього вчинкового поривання – входження юної особистості у винятково складну за багатопредметною глибиною та інтелектоємну сферу науки, з одного боку, і в разі належного опанування її формами, методами, засобами і процедурами вмілого поєднання в особистій дослідницькій діяльності теоретизування й експериментування, категоризації і фактизації, інтерпретації та об'єктивування, актуалізації потенціалу теоретичної свідомості і використання ресурсних здібностей практичного інтелекту – з іншого; далі змальовано деталізовану психодидактичну картину формування здібностей університетської молоді до наукової творчості, що містить концептуальні, діагностичні, психорозвивальні і суто педагогічні аспекти оптимізації умов та особливостей перебігу творчого процесу, виявляє послідовність найважливіших форм науково-пошукової роботи студентів, а саме складання бібліографії, реферування першоджерел, висунення наукової проблеми та її аргументування, підготовку плану і програми дослідження, вибір його методики і розкриття гіпотези, опрацювання теоретичної системи викладу експериментального матеріалу; нарешті доступно проаналізовано найінтимніші механізми передачі соціального досвіду та виховання творчих здібностей у системі “вчитель – учень”, де перший становить живу розкритку лабораторію думок винахідництва, тоді як другий не тільки привласнює образ думок навчителя, а й стає оригінальним у своїй своєрідності самостійно

бачити проблеми й віднаходити адекватні способи їх розв'язання. Відтак реалізовані автором такти пізнавальної творчості розкриті за логіко-структурною схемою вчинку в наступності його ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного компонентів або ліній самотворення, котрі яскраво характеризують завершений цикл самозростання особистісної зрілості та неповторної індивідуальності автора-творця. Наповнюючи учинковим змістом власний творчий життєвий шлях і створюючи досконалий продукт пізнавальної творчості – своєрідну психологічну граматику виховання творчих здібностей молоді, він водночас рефлексивно програмує ситуацію наснаження до творчості і входження у смислове поле реінтерпретації текстових фрагментів кожного, хто наважиться втілити намір опанувати змістом цієї ґрунтовної наукової праці. Тут читач також знайде поради щодо того, як оптимально поєднати теоретичні й практичні аспекти пошукової роботи, оригінальність і комунікацію у лоні трансдукційних (взаємоперехідних) зсувів від суб'єктивного-психічного до матеріально-речового і навпаки, як домогтися, щоб категорійний план дослідження трансформувався у реальний план досліджуваних подій, щоб зародилася й зміцніла здатність бачити проблеми та адекватно витлумачувати дослідницькі етапи розвитку творчого процесу, нарешті як поставити науковий експеримент, обробити одержані під час експериментування дані та сформулювати теоретичні висновки з них.

Пропоноване видання розраховано на викладачів і студентів закладів вищої освіти усіх спеціальностей і, щонайперше, майбутніх фахівців соціономічних професій – психологів, соціальних працівників, педагогів, правників, політиків, управлінців, працівників охорони здоров'я, священнослужителів, а також на українську молодь, яка прагне до суспільно корисної творчої діяльності та особистісного зреалізування власних здібностей і талантів у сфері обраної професії.

Ключові слова: проблема творчості, психологія як наука, юність і молодість, заклад вищої освіти, творча індивідуальність, генетична психологія творчості, концепція творчого інтелекту, трансдукція, сенс творчості, інтерес до наукових знань, надзвичайний факт, проблемність буття, дилетантизм в науці, ідеал ученого, наслідування, здатність до теоретичного мислення, експериментування, теоретична свідомість, система понять, категорійне мереживо науки, генеза та рівні інтерпретації, принцип індивідуалізації, експериментальна діяльність, гіпотеза – експеримент – теорія, творчі здібності, наукові форми свідомості, практичний інтелект як ресурс індивідуалізації, характерологія об'єктивності, феномен теоретичної наївності, наукова творчість, типи творчих здібностей, обдарованість, здатність бачити проблеми, учнівство, оптимізація творчого процесу, антиципація, творчі типи особистості, критичність як форма авторської свідомості, дослідницька оригінальність та її рівні, проблемне навчання, запозичення, інтраполяція, бібліографічна робота, реферування, план і перспектив дослідження, його методика і розкриття гіпотези, теоретична система викладу матеріалу, природний цикл взаємостосунків учителя та учня, виховання особистим прикладом; Дж.П. Гілфорд, Є.П. Торранс, Герберт Гутман, О.Я. Пономарьов, Л.С. Кобі, Ганс Сельє.

ANNOTATION

Volodymyr Romenets.

Education of students' creative abilities.

One of the most urgent problems of higher education – the way to the scientific creativity of a future specialist is highlighted in the publications on psychological, scientific and educational positions. It is proposed a method of solving this problem, which covers effectively four research clicks of the author's theoretical search: the problem, subject and possibilities of the psychology of creativity as a new disciplinary direction of psychological science development are described, and the meaning of creativity is substantiated; then it is considered the motivated step-by-step inclusion, from the surprise and interest to the ideal of the scientist and to the internal impulse burst of a young person into an extremely complex for the multidisciplinary depth and into an intelligence sphere of science on the one hand, and in the case of proper mastering of its forms, methods, procedures of skillful combination in the personal research activity of theorizing and experimentation, categorization and factualization, interpretation and objectification, actualization of the theoretical consciousness potential and the use of resource abilities of practical intelligence on the other; further it is showed a detailed psycho didactic picture of formation the university youth's ability to the scientific creativity, which contains conceptual, diagnostic, psycho development and purely pedagogical aspects of optimizing conditions and peculiarities of the creative process, and reveals the sequence of the most important forms of students' scientific research, such as the compilation of bibliography, the recognition of primary sources, the scientific problem nomination and its argumentation, the preparation of plan and studying program, the methodology choice and hypothesis disclosure, the presentation of theoretical and experimental data; finally, it is analyzed mechanisms of the social experience transferring and the development of creative abilities in the system of "teacher-student", where the first one is an alive open laboratory of invention thoughts, while the second not only assigns the image of teacher's thoughts, but also becomes original in his peculiarity to see the problems independently and to find the ways to solve them. Thus, the author's click of theoretical creativity is disclosed by the logical-structural scheme of acting in its situational, motivational, active and after-action components or self-formation lines, which clearly characterize the complete self-development cycle of personal maturity and unique personality of the author-creator. Filling his own creative way of life by the creative content and creating a perfect product of theoretical creativity – a kind of psychological grammar for educating young people's creative abilities, he reflexively programs the situation of inspiration to creativity and entry into the

semantic field of text fragments reinterpretation of everyone who dare to embody the intention to master the content of this solid scientific work. Here the reader will also find tips on how to combine optimally the theoretical and practical aspects of search work, the originality and communication in the bosom of transduction (inter-transitive) shifts from subjective-psychic to material and vice versa, how to achieve a categorical study plan has transformed into the real plan of investigated events in order to originate and strengthen the ability to see the problems and to interpret the research stages of the creative process development, at last, how to put a scientific experiment, to study the received experiment data and to formulate theoretical conclusions.

This proposed edition is intended for teachers and students of higher education institutions of all specialties and for future specialists of sociological professions – psychologists, social workers, teachers, lawyers, politicians, managers, health workers, clerics, as well as Ukrainian youth who aspires to socially useful creative activity and personal realization of their own abilities and talents in the field of chosen profession.

Key words: *problem of creativity, psychology as a science, youth and adolescence, institution of higher education, creative personality, genetic psychology of creativity, concept of creative intellect, transduction, meaning of creativity, interest in scientific knowledge, extraordinary fact, problem of being, dilettantism in science, the ideal of the scientist, imitation, the ability to theoretical thinking, experimentation, theoretical consciousness, system of notions, categorical lace of science, genesis and levels of interpretation, the principle of individualization, experimental activity, hypothesis – experiment – theory, creative abilities, scientific forms of consciousness, practical intelligence as a resource of individualization, characterology of objectivity, the phenomenon of theoretical naivety, scientific creativity, types of creative abilities, giftedness, ability to see problems, apprenticeship, optimization of creative process, anticipation, creative types of personality, criticality as a form of author's consciousness, research originality and its levels, problem education, borrowing, intrapolation, bibliographic work, referencing, plan and prospectus spare its technique and disclosure hypothesis, theoretical system of presentation, the natural cycle of relationships between teacher and pupil, education by personal example; J.P. Guilford, E.P. Torrance, Herbert Gutman, O.Ya. Ponomarev, L.S. Kobe, Hans Selye.*

**Друкується в новій редакції за виданням:
Роменець В.А. Виховання творчих здібностей
у студентів. – К.: Вища школа, 1973. – 96 с.**

**Надійшла до редакції 15.01.2018.
Підписана до друку 20.05.2018.**

Бібліографічний опис для цитування:

**Роменець В. Виховання творчих здібностей у студентів / Володимир Роменець
// Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 178–223.**

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ЗА СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИН

Михайло ЛУЧКО, Тетяна НАДВИНИЧНА

УДК 159.922

Mykhailo Luchko, Tetiana Nadvynychna
PSYCHOLOGICAL HELP FOR FAMILIES IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES

Постановка наукової проблеми. Нині перед молодим українським суспільством постала ціла низка соціально-економічних, політичних, культурних, психолого-педагогічних та інших проблем, які значно підвищують рівень соціального напруження і потребують невідкладного вирішення. Вони негативно впливають на різні сторони суспільного життя та особливо гостро позначаються на сім'ях, члени яких опинилися в найбільш несприятливих умовах: безробіття, підвищення цін, економічна та політична нестабільність, нагальність трудової міграції тощо. Ці обставини не лише знижують добробут родин і стабільність їх функціонування, а й руйнують сімейні стосунки. Є підстави констатувати, що сьогодні майже кожна сім'я характеризується нестабільністю, конфліктністю, а відтак більшість її членів потребує соціально-психологічної підтримки та захисту. Але, звичайно, особливої уваги заслуговують так звані сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах. Нині допомогти їм намагаються як державні установи, так і різноманітні громадські організації, фонди. Тому часто саме від скоординованості та узгодженості їхніх дій залежить швидкість та якість надання адресних соціальних та психологічних послуг.

Мета статті: на основі емпіричних даних, отриманих під час зреалізування розробленої авторської програми психологічної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, довести взаємоз'язок ступенів психологічної грамотності із рівнями особистісної адаптованості та антифрустрованості особистості.

Виклад основного матеріалу. Держава – це велика сім'я, а сім'я – це маленька держава. Такого висновку дійшов ще в V ст. до нашої ери китайський філософ Конфуцій. І з його словами важко не погодитися. Адже саме сім'я є тим особливим осередком, який формує особистість, забезпечує її захист і соціалізацію, формує моральні основи та ціннісні орієнтації, громадянську свідомість та самосвідомість і що найголовніше – створює емоційний та душевний комфорт життя конкретної людини. Ціла низка досліджень [1; 3; 4; 10 та ін.] вказує на те, що сім'я як соціальний інститут нині перебуває у стані гострої кризи. Однак, незважаючи на напружену соціально-економічну атмосферу для більшості українців саме сім'я та родина залишаються на незмінно важливому місці в ієрархії життєвих потреб.

У пошуках порозуміння у важку хвилину кожен з нас звертається до найближчих і, звичайно, розраховує на допомогу. Але часто буває так, що замість очікуваної підтримки людина наштовхується на стіну байдужості та холодності. Остання є не просто певним соціальним фактом, а приховує у собі обставини, які мають надскладну соціально-психологічну природу. Адже батьківська недбалість, агресія стосовно шлюбного партнера чи дітей, конфліктність, невміння знайти своє місце у житті, девіантна поведінка – лише наслідок невирішених особистісних проблем, незнання і невміння розв'язувати складні життєві задачі [10]. А це вимагає докорінного перегляду загальноприйнятої моделі допомоги, яку отримують сім'ї, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Зазвичай успішність соціальної роботи з сім'єю першочергово залежить від урахування рівня її здатності виконувати ті чи інші функції, а також від типу самої сім'ї (див. [1; 2; 3]). І справді, проблеми сучасних сімей – найрізноманітніші: нестабільність шлюбу, нестійкість сімейних стосунків, неповність сім'ї; розрив вікових, інтелектуальних та інших зв'язків між членами родини, руйнування традицій сімейного виховання; формалізація стосунків дорослих членів сім'ї з дитиною внаслідок зайнятості батьків; дефіцит чоловічого впливу на виховання дітей, водночас висока завантаженість жінок виробничими та економічно-господарськими, побутовими справами; педагогічна і психологічна неосвіченість; дестабілізуючий вплив пияцтва та алкоголізму, цинізму та бездуховності на стійкість сімейних стосунків; значне і різке скорочення міжсімейних, міжособистих і навіть внутрішньосімейних контактів, зниження паритетності у подружніх стосунках, здатності до комунікації; проблеми сімейного дозвілля; домінування у сім'ях матеріальних цінностей над духовними, що сприяє виникненню у юного покоління тенденції до прагматизму, скнарості, зневажливого ставлення до толерантних взаємин тощо [10].

Відтак висновуємо, що майже кожна сучасна сім'я у той чи інший період життя може потрапити у зону ризику і потребувати певної допомоги. Здебільшого фахівці, які здійснюють соціально-психологічний супровід таких родин, для підтвердження їх статусу, користуються цілою системою індикаторів кризового стану, серед яких виокремлюють такі: а) гострі конфлікти у сім'ї між подружжям, які найчастіше виникають через зловживання членами родини алкогольних і наркотичних речовин або ж уреальнюють інші форми девіантної поведінки; б) суперечки між батьками та дітьми, які провокують асоціальну поведінку останніх, бродяжництво тощо; в) моральне та фізичне насилля в сім'ї; г) безвідповідальне батьківство [10].

Сім'я, котра перебуває у складних життєвих обставинах – це та соціальна мікроінституція, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самотійно. Загалом такі сім'ї поділяються на *три групи*: 1) сім'ї, у яких виникли проблеми через матеріальні труднощі, а саме внаслідок безробіття, відсут-

ності житла, потреби лікування членів родини; до цієї групи здебільшого належать багатодітні сім'ї, одинокі матері (батьки), сім'ї, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, а також випускники інтернатних закладів, члени малозабезпечених родин; 2) сім'ї, у яких виникли складнощі через юридичні проблеми – через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо; 3) сім'ї, в яких наявні психологічні проблеми; до них скажімо, слушно віднести труднощі перехідного віку дитини, повторного шлюбу матері чи батька, гіперконтролю нащадка з боку батьків, незадоволення потреби в спілкуванні, насильство з боку одного з членів родини, бездоглядність дитини.

Відповідно до наказу головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 14.02.2011 № 53 “Про Порядок виявлення та здійснення заходів щодо підтримки дітей, які опинились у складних життєвих обставинах” до переліку таких обставин відноситься: жорстоке поводження з дитиною (недбале ставлення до дитини, її бездоглядність, зокрема залишення дитини в небезпеці, приневолення), насильство у сім'ї, експлуатація дитини, втягування її у жебрацтво або протиправну діяльність, заохочення юні до споживання алкоголю, наркотичних речовин; зоставлення дитини без батьківського піклування внаслідок розладу здоров'я батьків, осіб, які їх замінюють, направлення їх на довготривале стаціонарне лікування чи реабілітацію, зникнення батьків без вісти, їхнє ув'язнення, постійна зміна проживання сім'ї, що призводить до погіршення стану здоров'я дитини або смерть батьків; проживання сім'ї в непридатних для життя умовах, тривалий конфлікт у родині; прояви девіантної поведінки дитини (асоціальної, кримінальної, аморальної, аутодеструктивної – суїцидальної, віктимної, адиктивної); перебування дитини в екстремальній життєвій ситуації (у зоні міжетнічних чи міжрелігійних конфліктів, аварій, катастроф, збройних конфліктів) [9].

Саме зовнішні прояви, як наслідки сімейного неблагополуччя, стають причинами звернень членів сім'ї до спеціалізованих служб, спричиняють занесення таких сімей до банку даних як таких, що перебувають у складних життєвих обставинах і потребують соціальної та психологічної підтримки. На державному рівні ці функції покладені на різноманітні соціальні служби та безпосередньо соціальних праців-

ників, які здійснюють відповідний фаховий супровід останніх, головною метою якого є забезпечення перш за все захисту прав та інтересів її членів, підтримка їх фінансового та соціального комфорту, розв'язання психологічних, міжособистісних, соціальних та інших проблем, створення оптимальних умов життєдіяльності.

Інколи клієнтами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді є й зовні благополучні сім'ї, які допускають серйозні помилки, прорахунки у системі сімейного виховання внаслідок низької психолого-педагогічної культури та неосвіченості. Причому такі помилки і прорахунки мають переважно не ситуативний, а стійкий характер. До зовні благополучних слушно віднести сім'ї, у яких: а) спілкування батьків з дітьми є формальним; б) не дотримується єдність вимог до дитини; в) має місце безконтрольність або слабкий нагляд з боку батьків за успішністю та поведінкою дитини; г) домінує сліпа батьківська любов чи надмірна суворість у вихованні, батьки застосовують фізичні покарання; д) уможливується насильство стосовно жінки чи дитини; е) не враховуються у процесі сімейного виховання вікові та індивідуально-психологічні особливості нащадка. Сім'ї, які долають усі проблеми самотужки, але мають певні складнощі, відносяться до сімей групи ризику. Вони закономірно потребують допомоги чи підтримки, щоб не опинитися у складних життєвих обставинах. До факторів ризику тут належать інвалідність хоча б одного члена сім'ї, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, сирітство, безпритульність, брак житла або роботи, приневолення, зневажливе ставлення та негативні стосунки у сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи власне психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо [10].

Зрозуміло, що таке широке та різноманітне коло проблем, з якими нині зіштовхуються члени вказаних сімей, вимагає й залучення значного кола фахівців, які б оптимальним чином спряли їх вирішенню. На жаль, на сьогоднішній день можливості держави та пропоновані нею спеціальні урядові програми не спроможні в повному обсязі задовольнити усіх вимог, не дають очікуваних результатів, а тому потребують підтримки з боку пересічних громадян, бізнесових структур, формальних і неформальних громадських організацій. Важливу роль при цьому відіграє діяльність різноманітних благодійних фондів, які на-

дають не лише посильну фінансову, правову, соціально-психологічну допомогу сім'я, які опинилися у складних життєвих обставинах, а й намагаються підтримати їх членів на шляху до самовизначення та самореалізації. Звісно, особливої уваги заслуговує робота у напрямку підтримки та розвитку дітей, які, ставши заручниками несприятливих життєвих обставин, не мають можливості отримати доступ до багатьох потрібних речей – якісних медичних та соціальних послуг, освітніх програм та ін.

Фонд “Світ дитини” створений у 1999 р. групою осіб, які об'єднали свої зусилля з метою проведення багатопланової діяльності, спрямованої на забезпечення якісного рівня життя та гармонійного розвитку дітей, першочергово тих, які мають проблеми зі здоров'ям або перебувають у несприятливій соціальній ситуації. Головною метою фонду є благодійна діяльність, спрямована на покращення соціально-економічного становища малозабезпечених та соціально незахищених верств населення, зокрема дітей-інвалідів, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей із соціально незахищених і малозабезпечених сімей.

Діяльність названого фонду можна було б вважати пересічною, якби не одна обставина. Фахівці, які працюють у ньому, зокрема його керівник **Цицик Любов Андріївна**, давно зрозуміли, що проста фінансова чи то навіть соціальна допомога – це добре, але вона сама по собі не зможе змінити головного – *ставлення* людини до тих обставин, які стали на шляху її комфортної життєдіяльності. Взавши за основу своєї роботи гасло: *“Не годуй голодного, а навчи його самого добувати собі їжу”*, працівники фонду розпочали нову програму, основною метою якої стало підвищення рівня освідченості серед малозабезпечених та соціально незахищених верств населення. Так, на першому етапі реалізації цієї програми людям, котрі перебували під опікою даної організації було запропоновано пройти тренінг з основ фінансової грамотності, що передбачав опанування цілої низки знань, компетенцій і навичок, які безпосередньо охоплювали такі вчинкові дії: розуміння призначення фінансових установ, інститутів, їх відповідальності; планування сімейного бюджету на тривалий період; ази юридичної та податкової грамотності; вміння шукати і знаходити потрібну фінансову інформацію; планування реалізації потреб сім'ї у довготерміновій перспективі [5].

Щодо другого етапу, то його основне призначення – підвищення рівня психологічної грамотності та культури членів сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Адже, як зазначалося, саме недостатня обізнаність людини щодо тих чи інших психічних процесів, які супроводжують процес формування і розвитку особистості в подальшому провокує виникнення різноманітних проблем особистісного та міжособистісного характеру – конфлікти, дезадаптацію, різноманітні форми девіантної поведінки (алкоголіз, наркоманію, насильство) тощо. Сутнісно психологічна культура – це сукупність знань із психології, які дають змогу правильно оцінювати життєву ситуацію, вибрати конструктивні способи спілкування, розуміти себе та інших, усвідомлювати прояви власної нетерпимості і, як наслідок, виявляти особисті ускладнення у процесі спілкування і взаємодії з рідними та навколишніми [13, с. 6].

Натомість психологічна грамотність вказує на мінімально потрібний сім'ї рівень розвитку психологічної культури і означає оволодіння подружжям відповідними знаннями (фактами, уявленнями, поняттями, законами), вміннями, символами, правилами і нормами у сфері повсякденних спілкування та поведінки, що виявляється у їхній ерудиції, освіченості з приводу різноманітних явищ психіки як з погляду раціонального знання, так і життєвого досвіду.

Інакше кажучи, “грамотна людина знає, розуміє (наприклад, як поводити себе, як спілкуватися у тій чи іншій ситуації), а компетентна – реально та ефективно може використовувати знання для здолання актуальних проблем” [2, с. 88].

Зреалізуванню цього надзавдання сприяла спеціального розроблена нами *програма психологічної допомоги*, яка була запропонована фахівцями-психологами та мала на меті виконання одночасно декількох завдань:

- надання консультацій членам сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, з питань психологічного здоров'я та поліпшення взаємин з навколишнім середовищем;
- обговорення проблем та надання порад із розв'язання реально існуючих соціальних та психологічних проблем;
- сприяння у запобіганні виникненню непорозумінь і конфліктів між членами сім'ї, щонайперше між подружжям;
- проведення психологічної діагностики, спрямованої на виявлення соціально-психологічних характеристик особистості різного віку;

– просвітницька робота щодо всебічного гармонійного розвитку дитини; особливостей розвитку сім'ї та сімейних стосунків;

– навчання батьків ефективним методам виховного впливу на дитину, мобілізації власних ресурсів сім'ї для вирішення міжособистісних проблем надалі;

– допомога батькам у розв'язанні конфліктних ситуацій сімейного виховання і психологічної просвіти.

Зауважимо, що перш ніж поставити такі завдання, психолог проводив індивідуальну бесіду з кожним учасником, під час якої з'ясовувалося те коло питань, з яким би йому найбільше хотілося попрацювати. У результаті ґрунтовного аналізу отриманої інформації та її узагальнення визначалися ті проблеми, які були надзвичайно актуальними й у підсумку склали змістову основу запропонованої програми.

Реалізація останньої була розрахована на три місяці та передбачала щотижневу роботу із її учасниками (всі вони перебували під опікою фонду і мали статус сімей, які потрапили у складні життєві обставини). Логіка розгортання *консультативної допомоги* була наступна: для того щоб успішно вирішити сімейну проблему, подружжю потрібно не долати її наслідки, а треба було навчатися визначати першопричини (тобто оперувати знаннями про психологічну природу самого явища) та добре оволодіти основними інструментами (прийомами і методами) її розв'язання. З цією метою вмотивовані учасники спочатку знайомилися із особливостями особистісного розвитку на різних вікових етапах, що, з одного боку, давало змогу поступово розбиратися із власним внутрішнім світом та виявляти ті давні обставини власного життя, які пізніше стали основним джерелом проблем у теперішньому (так, скажімо, психологи переконані у тому, що несприятливі умови в дитинстві – насильство у сім'ї, алкогольна залежність одного чи обох батьків, недбале ставлення до дітей тощо, в подальшому формує цілу низку внутрішніх комплексів і як наслідок – дезадаптованість, неприйняття себе, неможливість налагодження продуктивних взаємовідносин з іншими), а з іншого – не допустити таких помилок у вихованні власних дітей. Далі обговорювалися питання, що стосувалися особливостей взаємостосунків між подружжям та їх впливу на формування дитячого уявлення про “чоловічу” і “жіночу” модель поведінки й відповідно, утворення гендерної системи тих функцій та обов'язків,

які вона передбачає (див. [12, с. 88]). Адже, як відомо, саме у батьківській сім'ї закладається фундамент, від якого в подальшому залежатиме, наскільки усвідомлено та сумлінно людина буде ставитися до виконання своїх “дорослих” ролей: дружини, чоловіка, матері, батька, сина чи доньки. Значну частину часу було також присвячено питанням, що стосувалися проблеми налагодження безконфліктної взаємодії як усередині сім'ї, так і поза нею. І зрозуміло чому: значну частину суперечок і непорозумінь подружжя розв'язують, використовуючи неконструктивні методи, які супроводжуються тиском, вербальною агресією, насильством.

Опанування вказаним набором знань уможливило перехід до наступного етапу – роботи подружжя над власними проблемами та пошук кожним з них конструктивних шляхів виходу із складних життєвих обставин. Для цього всім учасникам (і батькам і дітям) було запропоновано низку *тренінгових занять*, основною метою яких був розвиток комунікативних компетенцій, навичок безконфліктного спілкування, розуміння своїх потреб і вміння знаходити можливості їх гуманної реалізації.

Відродно констатувати, що проведена робота мала подвійний ефект: по-перше, просвітницьке поле вчинкових дій, що результативно виявлялося у підвищенні рівня психологічної освідченості та грамотності учасників програми, по-друге – корекційний зсув, що забезпечував цільове призначення – знижував негативні наслідки недостатніх рівня психологічної культури та грамотності (неадаптованості, конфліктності, агресивності тощо). Виконуючи ці завдання фахівцями-психологами було здійснено два діагностичних зрізи – на початку і в кінці зреалізування програми, що стосувалися вивчення двох важливих аспектів: дослідження рівнів соціально-психологічної адаптованості учасників (за авторською методикою проф. А.В. Фурмана “Наскільки ти адаптований до життя” [11; 14; 15]) та діагностики їхньої соціальної фрустрованості Л. І. Вассермана (модифікація В. Бойка). У дослідженні брало участь 24 учасника (жінки із сімей у складних життєвих обставинах) (по 12 осіб із Монастириського та Козівського районів).

Соціально-психологічна адаптація, на думку А.В. Фурмана, являє собою певне взаємодоповнення активної (спрямованої на видозміну навколишнього оточення) та пасивної (що передбачає зміну власної поведінки, змісту

і характеру дій під впливом оточення) форм взаємодії людини із довколишнім та визначає її особистісне ставлення до навколишнього світу, навколишніх і самого себе [12, с. 6]. При цьому особистісна адаптованість визначається за трьома базовими рівнями: 1) *адаптованість*, яка може функціонувати на чотирьох відповідних підрівнях (максимальному, високому, середньому і низькому); 2) *неадаптованість* (очевидна чи неочевидна); 3) *дезадаптованість* (ситуативна, стійка очевидна, критична і суперкритична) [Там само, с. 35]. В основу цієї класифікації покладений так званий “критерій ступеня адекватності”, тобто співвідношення мети і результатів діяльності особи. Звідси справжня чи відносна гармонійність між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами завжди супроводжується позитивним ставленням – оцінкою, розумінням, прийняттям особистості себе і навколишнього світу; неадаптованість – більш-менш усвідомлена невідповідність між цілями і результатами діяльності, що не чинить психотравмувального впливу на особистість, а дезадаптивність вказує на дисгармонію цілей та результатів, що є джерелом психічного напруження, котре внутрішньо травмує особистість [11, с. 8].

Психодіагностичні дані, які були отримані за результатами першого контрольного зрізу, свідчать про наступне:

– у більшості учасників програми (15 осіб) обох груп спостерігався низький рівень *адаптованості та неадаптованості* (див. *табл. 1*), що вказує на очевидне: складні життєві обставини (недостатність матеріальних коштів, непорозуміння із чоловіком чи дружиною через алкогольну залежність або надмірну агресивність і, як наслідок, – високий рівень конфліктності та незадоволеності якістю міжособистісних стосунків, невміння налагоджувати конструктивні відносини з навколишніми, зокрема із власними дітьми) формують достатньо негативне ставлення до всього, що відбувається навколо в цілому (передусім соціально-економічної, політичної ситуації) та своїми рідними зокрема. У поєднанні із низьким рівнем психологічної культури і грамотності це підвищує рівень психоемоційного напруження як усередині особистості, так й у її відносинах із іншими, що виявляється у формі постійного незадоволення, роздратування, претензійності тощо. Єдине, що не дає ситуації зовсім вийти з під контролю – загально низький рівень домагань, а відтак задоволення тим мінімумом, що реально існує і

Таблиця 1

Результати дослідження особистісної адаптованості
(за тестом-опитувальником “Наскільки Ти адаптований до життя?” А.В. Фурмана)
учасників програми психологічної допомоги організованої благодійним фондом
“Світ дитини”, отриманих у липні 2017 р.
(вибірка – 24 особи, жінки із сімей у складних життєвих обставинах)

№ п/п	Район	Кількість тестованих	Рівні особистісної адаптованості										
			адаптованість					неадаптованість		дезадаптованість			
			максимальний	дуже високий	високий	середній	низький	неочевидна або псевдоадаптованість	очевидна	ситуативна	стійка	очевидна	критична
1	Монастирський	12	-	-	-	2	3	2	3	1	-	1	-
2	Козівський	12	-	-	-	1	2	1	4	1	1	2	-
Разом		24	-	-	-	3	5	3	7	2	1	3	-

здебільшого надія на дітей і їх майбутнє. Також зауважимо, що, як видно із поданої таблиці, результати учасників, котрі представляли окремі райони, хоча й не істотно, але все ж різняться між собою. І це пов’язано насамперед із таким фактом: монастирську групу більшою мірою склали жителі самого міста або найближчих до нього сіл, а це означає, що в них більше можливостей в отриманні якісних освітніх та соціальних послуг, нижчий рівень безробіття. Щодо учасників із Козівського району, то тут ситуація була доволі специфічною. По-перше, усі вони проживали у віддаленій від райцентру та інших населених пунктів місцевості, а тому були позбавлені багатьох соціальних можливостей. По-друге, замкнутість та унікальність сільського життя за таких умов (низький рівень загальної освіченості, тотальна проблема безробіття, високий рівень алкогольної залежності серед чоловіків, багатодітність сімей тощо) сприяли формуванню у цих мешканців буденно спрощених ментальних поглядів на більшість проблем, що супроводжували їхню звичну життєдіяльність;

– у шести з опитаних було виявлено різні варіанти *дезадаптованості*, які в цілому характеризуються високим рівнем песимізму, незадоволеністю собою або й неприйняттям себе, заниженою самооцінкою, незадоволеністю власною діяльністю, а головне – спотвореним уявленням про власні можливості та високим рівнем тривожності. Такі люди надмірно агресивно або ж, навпаки, дуже пасивно

ставляться до всього, що їх оточує і частіше всього внутрішньо погоджуються із несприятливими обставинами своєї життєактивності та не прагнуть щось змінити на краще;

– і лише троє виявилися достатньо адаптованими (двоє показали *середній* і ще один учасник – *низький рівень адаптованості*). Ці учасники програми об’єктивно сприймали складні обставини свого життя, трактували їх як тимчасові, позитивно та з оптимізмом дивилися у майбутнє й адекватно реагували на більшість подій, що відбувалися навколо. Відтак у цьому разі доречно говорити про допустимий рівень порушення так званого психологічного комфорту, внутрішньої гармонії із собою чи з оточенням. Це незначним чином впливає на перебіг психічних процесів особистості і навіть відіграє позитивну роль, тому що стає рушійною силою розвитку і передумовою вдосконалення її поведінки і діяльності. Такі люди легко йдуть на контакт, відкриті до всього нового та виявляють готовність до змін.

Для підтвердження отриманих результатів було застосовано також діагностичну методику визначення рівня соціальної фрустрованості особи. *Фрустрація*, як відомо, – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці які центруються на об’єктивно непереборних чи суб’єктивно сприйнятих як нездоланні труднощах, що виникають на шляху до досягнення мети й посилюють розбіжність між реальністю та її очікуваннями. Отож фрустрація становить

Таблиця 2

Результати дослідження особистісної фрустрованості
(за методикою Л. І. Вассермана “Рівень соціальної фрустрованості”)
учасників програми психологічної допомоги організованої благодійним фондом
“Світ дитини”, отриманих у липні 2017 р.
(вибірка – 24 особи, жінки із сімей у складних життєвих обставинах)

Район	Кількість осіб	Рівень фрустрованості (%)				
		Відсутній	Низький	Середній	Помірний	Високий
Монастириський	12	1	1	61,3	24,5	12,2
Козівський	12	0	3,5	47,6	17,5	31,4

своєрідний емоційний стан, характерною ознакою якого є дезорганізація свідомості та діяльності в стані безнадійності, втрати перспективи. Цей стан зявляється переважно у результаті конфліктів особистості з іншими, особливо у групі (сім'ї), в якій особа не отримує підтримки, співчуття, порозуміння. При цьому найпомітнішими проявами її поведінки у стані фрустрації є апатія, агресія, регресія (поведінка, яка наближена до заохочення мінімальних людських потреб) та стереотипія (порушення власної працездатності і наслідування чийхось дій).

Методика Л.І. Вассермана фіксує ступінь задоволення чи невдоволення соціальними досягненнями в основних аспектах життєдіяльності: освітою, взаємовідносинами з членами родини (батьками, дітьми, найближчими родичами), друзями, знайомими, сусідами, колегами по роботі (навчанню), змістом своєї роботи (навчання), власним соціальним становищем у суспільстві, рівнем матеріального благополуччя, житлово-побутовими умовами, можливостями самореалізації, доступністю до різних видів соціального забезпечення. Загалом соціальна фрустрованість (СФ) вказує на емоційне ставлення людини до тих позицій, яку вона зуміла зайняти у житті. Наближення до одного з полюсів “задоволений чи незадоволений” свідчить про те, наскільки “влаштує” особу її оточення, і водночас те, чим вона займається і як сприймає світ навколо себе.

Отримані нами дані вказують на те (див. **табл. 2**), що для переважної більшості опитаних характерним є середній рівень фрустрованості, а це означає, що їх загальний стан невдоволення та емоційного напруження межує із так званою “внутрішньою згодою” з тими обставинами, які їх викликають. Трохи менше половини учасників мають високий рівень фрустрованості, себто для них так чи інакше звичним є стан підвищеної агресивнос-

ті, діяльність за інерцією та депресивні стани (сум, невпевненість, безсилля, відчай). І лише незначний відсоток опитаних продемонстрували низьку межу СФ, яка підтверджує їхнє загальне задоволення особистісним і соціальним статусами (станом здоров'я, стилем життя, довкіллям, взаєминами з іншими) і ще один учасник відчуває певний дискомфорт, пов'язаний із своєю позицією серед інших (помірний рівень пригнічення).

Другий зріз дослідження за тими ж методиками був здійснений наприкінці програми, після проходження усіма його учасниками лекційних, тренінгових та корекційних занять. Отримані результати вказали щонайменше на два емпіричні факти.

Перший. У цілому значно зросла психологічна грамотність учасників. Після проведення другої індивідуальної бесіди було з'ясовано, що кожен, хто пройшов програму, набагато краще орієнтувався у питаннях стосовно проблем налагодження взаємовідносин із дітьми (розуміння особливостей певного вікового періоду та складнощів, що його супроводжують, потреб і мотивів діяльності нащадка), з чоловіком чи дружиною (знання способів безконфліктного спілкування та вміння обирати правильну тактику і стратегію у ситуації, коли конфлікт уже виник), так званими “третіми особами” – близькими і далекими родичами, друзями і знайомими, які так чи інакше беруть участь у життєдіяльності родини, а також розуміння власного Я і знаходження оптимальних шляхів до внутрішнього комфорту. Так, дехто з учасників вказував на те, що йому вдалося за цей час налагодити рівні стосунки із тими, хто досі був основним джерелом конфліктів у сім'ї (чоловік, який регулярно вживав алкоголь після того як дружина, замість того щоб терпіти насильство, декілька разів уміло “дала відсіч”, після чого він став з обережністю проявляти демонстра-

Таблиця 3

Результати дослідження особистісної адаптованості
(за тестом-опитувальником “Наскільки Ти адаптований до життя?” А.В. Фурмана)
учасників програми психологічної допомоги організованої благодійним фондом
“Світ дитини”, отриманих у вересні 2017 р.
(вибірка – 24 особи, жінки із сімей у складних життєвих обставинах)

№ п/п	Район	Кількість тестованих	Рівні особистісної адаптованості										
			адаптованість					неадаптованість		дезадаптованість			
			макси-мальний	дуже високий	високий	середній	низький	неочевидна або псевдо-адаптованість	очевидна	ситуативна	стійка очевидна	критична	супер критична
1	Монастирський	12	-	-	-	4	2	2	2	2	-	-	-
2	Козівський	12	-	-	-	3	4	2	2	1	-	-	-
	Разом	24	-	-	-	7	6	4	4	3	-	-	-

тивні дії, чи сусіди, які постійно ображали дітей, у результаті зміни моделі поведінки з ними, стали більш толерантнішими та терпимішими).

Другий. На фоні цього вдалося дещо змінити і рівень соціально-психологічної адаптованості (див. **табл. 3**). Зокрема, учасники, у яких на початку були виявлені низькі показники останньої, по закінченню програми вже не так критично ставилися до всього, що їх оточує; фактично їм вдалося стати більш адаптованими й демонструвати нижчі показники фрустрованості (див. **табл. 4**).

Отже, отримані емпіричні дані свідчать, що запропонована і зреалізована програма психологічної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, дала змогу отримати позитивні результати та ще раз довести тісний взаємоз'язок ступенів психологічної грамотності із рівнями особистісної адаптованості та антифрустрованості особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дембицька Н.М. Теоретико-методологічні підходи до вивчення економічної соціалізації дитини в мало-забезпеченій сім'ї / Н.М. Дембицька, О.М. Новосядла // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія – Вип. 44. – К.: ТОВ-Видавництво “ЛОГОС”, 2016. – С. 25 – 31.
2. Колмогорова Л.С. Становление психологической культуры школьника // Вопросы психологии. – 1999. – № 1. – С. 83 – 91.
3. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання / А. Красун, Я. Турчин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип. 20. – С. 81-85.
4. Лібанова Е. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу / Е. Лібанова. – К., 2008. – 330 с.
5. Лучко М. Прямые иностранные инвестиции: движение и значение / М. Лучко // Экономист. – 2003. – №3. – С.22 – 33.

Таблиця 4

Результати дослідження особистісної фрустрованості
(за методикою Л. І. Васермана “Рівень соціальної фрустрованості”)
учасників програми психологічної допомоги організованої благодійним фондом
“Світ дитини”, отриманих у вересні 2017 р.
(вибірка – 24 особи)

Район	Кількість осіб	Рівень фрустрованості (%)				
		відсутній	низький	середній	помірний	високий
Монастирський	12	5,0	11,3	48,7	26,7	8,3
Козівський	12	1,1	2,8	45,7	28,1	21,3

6. Громада як осередок соціальної роботи з дітьми та сім'ями: [метод. матеріали для тренера] / О.В. Безпалько та ін.; під заг. ред. І.Д.Зверєвої. – К.: Наук. світ, 2004.

7. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації. Навчально-методичний комплекс; за заг. ред. І.Д.Зверєвої та Ж.В.Петроцької. – К., 2007.

8. Постанова Кабінету міністрів “Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)” від 21 листопада 2013 р. № 896 Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-2013->

9. Наказ головного управління освіти і науки Київської обласної державної адміністрації від 14.02.2011 № 53 “Про Порядок виявлення та здійснення заходів щодо підтримки дітей, які опинилися в складних життєвих обставинах”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bo.gov.ua/.../pro-poriadok-vyivlennia-zdiisnennia-zakhodiv-shchodo-pidtrym>

10. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'ями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/78710/sotsiologiya/kontrol_umovami_rozvitku_vihovannya_ditini.

11. Фурман А., Надвична Т. Діагностичний напрям у змістовленні діяльності психологічної служби університету / Анатолій В. Фурман, Тетяна Надвична // Психологія і суспільство. – 2014. – №3. – С. 69–101.

12. Фурман А. В., Надвична Т. Л. Основи гендерної рівності: навч. посібн. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. – 168 с.

13. Фурман А., Надвична Т. Психологічна служба університету: від моделі до технології / Анатолій В. Фурман, Тетяна Надвична // Психологія і суспільство. – 2013. – №2. – С. 80–104.

14. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості [наук. вид.] / А.В. Фурман. – Тернопіль: Екон. думка, 2000. – 63 с.

15. Фурман А.В. Розвивальна діагностика психологічної грамотності педагога. Тест “Хто підніме папірець?” / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2002. – №1. – С. 119–152.

16. Шеламова Г.М. Психологическая культура педагога / Г.М. Шеламова // Профессиональное образование. – 2004. – № 5. – С. 6.

REFERENCES

1. Dembytska N.M. Teoretyko-metodolohichni pidkhody do vyvchennia ekonomichnoi sotsializatsii dytyny v malozabezpechenii simi / N.M.Dembytska, O.M. Novosiadla // Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuks NAPN Ukrainy. Tom 1. Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia – Vyp. 44. – К.: TOV-Vydavnytstvo “LOHOS”, 2016. – S. 25–31.

2. Kolmogorova L.S. Stanovljenije psihologichjeskoj kul'tury shkol'nika // Voprosy psihologii. – 1999. – N° 1. – S. 83–91.

3. Krasun A., Turchyn Ya. Bidnist v Ukraini ta shliakhy yii podolannia / A. Krasun, Ya.Turchyn // Ukrainiska natsionalna ideia: realii ta perspektvy rozvytku. – 2008. –

Vyp. 20. – S. 81-85.

4. Libanova E. Bidnist naseleennia Ukrainy: metodolohiia, metodyka ta praktyka analizu. – К., 2008. – 330 s.

5. Luchko M. Prjamyje inostrannyje investicii: dvizhjenije i znachjenije / M. Luchko // Ekonomist. – 2003. – №3. – S.22–33.

6. Hromada yak oseredok sotsialnoi roboty z ditmy ta simiamy: [metod. materialy dlia trenera] / O.V.Bezpalko ta in.; pid zah. red. I.D.Zverievoi. – К.: Nauk. svit, 2004.

7. Intehrovani sotsialni sluzhby: teoriia, praktyka, innovatsii. Navchalno-metodychnyi kompleks; za zah. red. I.D. Zverievoi ta Zh.V. Petrochko. – К., 2007.

8. Postanova Kabinetu ministriv “Pro zatverdzhennia Poriadku vyivlennia simei (osib), yakii perebuvaiut u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh, nadannia yim sotsialnykh posluh ta zdiisnennia sotsialnoho suprovodu takykh simei (osib)” vid 21 lystopada 2013 r. № 896 Kyiv. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-2013->

9. Nakaz holovnoho upravlinnia osvity i nauky Kyivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii vid 14.02.2011 № 53 “Pro Poriadok vyivlennia ta zdiisnennia zakhodiv shchodo pidtrymky ditei, yakii opynyls v skladnykh zhyttievnykh obstavynakh”. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://bo.gov.ua/.../pro-poriadok-vyivlennia-zdiisnennia-zakhodiv-shchodo-pidtrym>

10. Tekhnolohii sotsialno-pedahohichnoi roboty z simiamy. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://pidruchniki.com/78710/sotsiologiya/kontrol_umovami_rozvitku_vihovannya_ditini.

11. Furman A., Nadvynychna T. Diahnostychnyi napriam uzmistovlennia diialnosti psykholohichnoi sluzhby universytetu / Anatolii V. Furman, Tetiana Nadvynychna // Psykholohiia i suspilstvo. – 2014. – №3. – S.69–101.

12. Furman A. V., Nadvynychna T. L. Osnovy hendernoii rivnosti: navch. posibn. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2006. – 168 s.

13. Furman A., Nadvynychna T. Psykholohichna sluzhba universytetu: vid modeli do tekhnolohii / Anatolii V. Furman, Tetiana Nadvynychna // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №2. – S. 80–104.

14. Furman A.V. Psykhodiahnostyka osobystisnoi adaptovanosti / Anatolii V. Furman. – Ternopil: Ekon. dumka, 2000. – 63 s.

15. Furman A.V. Rozvyvalna diahnostyka psykholohichnoi hramotnosti pedahoha. Test “Khto pidnime papirets?” / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2002. – №1. – S. 119–152.

16. Shelamova G.M. Psihologichjeskaja kul'tura pjedagoga / G.M. Shelayeva // Profjessional'noje obrazovanije. – 2004. – № 5. – S. 6.

АНОТАЦІЯ

Лучко Михайло Романович, Надвична Тетяна Лонгініна.

Психологічна допомога сім'ям за складних життєвих обставин.

У статті розкрито засадничі положення психологічної допомоги сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Проаналізовано та доведено, що до основних індикаторів, за якими визначають

кризовий стан таких родин, належать важке фінансове становище, загальна соціальна дезадаптованість, гострі конфліктні ситуації між подружжям, непорозуміння між батьками і дітьми, моральне і фізичне насилля, безвідповідальне батьківство, різноманітні девіації тощо. Проте ці індикатори – лише наслідок невіршених особистісних проблем, незнання та невміння розв'язувати складні життєві завдання чоловіком і дружиною, котрі перебувають у шлюбі. Відповідно до цього запропоновано переглянути загальноприйнятну модель роботи із такими сім'ями, зокрема ту складову, яка стосується надання психологічних послуг її членам. Відтак детально проаналізовані різноманітні варіанти залучення широкого кола фахівців, котрі оптимальним чином спроможні посприяти вирішенню існуючої низки проблем зазначеного суспільного формату. При цьому підкреслюється важлива роль різноманітних неурядових організацій та благодійних фондів, які надають не лише посильну фінансово-правову, а й соціально-психологічно допомогу сім'ям, які потрапили у скрутні умови життя. Основна увага при цьому зосереджується саме на підвищенні рівня освіченості та компетентності серед малозабезпечених та соціально незахищених верств населення. Зазначено, що достатня обізнаність громадянина щодо тих чи інших психічних процесів, які супроводжують процес формування і розвитку особистості, можуть значно знизити ризики виникнення різноманітних проблем індивідуального та міжособистого характеру і здатні попередити системні дезадаптаційні процеси, які стосуються усіх членів такої родини, особливо тих, хто причетний до виховання юного покоління. На матеріалі емпіричних даних, отриманих під час зреалізування розробленої авторської програми психологічної допомоги сім'ям, члени яких переживають життєві труднощі, доведена наявність взаємозв'язку ступенів їхньої психологічної грамотності із відповідними рівнями особистісної адаптованості та антифрустраваності.

Ключові слова: сім'я як соціальний інститут і мала група, складні життєві обставини, шлюбні і родинні взаємостосунки, психологічна допомога, особистісна дезадаптованість, фрустрація, психологічна грамотність.

ANNOTATION

Mykhailo Luchko, Tetyana Nadvynychna.
Psychological help for families in difficult life circumstances.

The article outlines the basic provisions of psychological assistance to families who were in difficult life circumstances. It has been analyzed and proved that the main indicators determining the crisis situation of such families include the difficult financial situation, general social disadaptation, sharp conflict situations between spouses, misunderstandings between parents and children, moral and physical violence, irresponsible parenthood, various deviations, etc. However, these indicators are only a consequence of unresolved personal problems, ignorance and inability to solve difficult life tasks by married men and women. Accordingly, it is proposed to review the generally accepted model of work with such families, in particular, the component that concerns the provision of psychological services to its members. Therefore, various options for attracting a wide range of specialists are analyzed in detail, which are optimally capable of helping to resolve the existing range of problems of the specified social format. An important role of various non-governmental organizations and charitable foundations is emphasized, which provide not only an affordable financial and legal, but also socio-psychological assistance to families who are in difficult living conditions. The main focus of this is to increase the level of education and competence among the poor and socially vulnerable groups of the population. It is noted that a sufficient awareness of a citizen regarding certain psychic processes that accompany the processes of formation and development of personality can significantly reduce the risks of emergence various problems of individual and interpersonal nature and can prevent systemic maladaptation processes that affect all members of such a family, especially who is involved in the upbringing of young generation. On the basis of empirical data obtained during the implementation of the developed author's program of psychological assistance to families whose members are experiencing life difficulties, the existence of the relationship between the levels of their psychological literacy with the corresponding levels of personal adaptation and anti-frustration is proved.

Key words: family as a social institution and a small group, difficult life circumstances, marital and family relationships, psychological assistance, personal disadaptation, frustration, psychological literacy.

Надійшла до редакції 30.07.2018.

Підписана до друку 31.08.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Лучко М., Надвигнича Т. Психологічна допомога сім'ям за складних життєвих обставин / Олена Васильків // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 224–233.

РАЦІОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОРГАНІЗОВАНОСТІ МЕДІА-ПРОЕКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анатолій А. ФУРМАН, Дар'я ФУРМАН

УДК 159.9.072.592 : 658.5

Anatoliy A. Furman, Darya Furman

RATIONAL-PSYCHOLOGICAL ORGANIZATIONS OF MEDIA-PROJECT ACTIVITIES

Актуальність теми дослідження. Питання регуляції професійних відносин соціогуманітарного спрямування є одним із центральних за вагомістю у соціальній психології, оскільки ця наукова дисципліна покликана не тільки досліджувати природу суспільних явищ і пояснювати закономірності перебігу усіх соціальних процесів, а ще й сприяти їхній підконтрольній позитивній трансформації. Стосовно суспільних реалій України вивчення закономірностей регуляції відносин і стосунків у фаховій площині “людина – людина” стає особливо нагальним у зв'язку зі складними процесами соціальних змін та війною на сході країни.

Водночас сучасний етап розвитку організації масових заходів у галузі шоу-програм чи медіа-контенту, основними характеристиками якого є гнучкість (лабільність), мінливість, висока інноваційна динаміка, диктує нові вимоги до претендентів на робочі місця (продюсерського, журналістського та акторсько-режисерського складу, технічного персоналу і т. д.) і вимагає високого рівня компетенцій від кастинг-менеджерів. Такими особистісними вимогами до управлінців, котрі спеціалізуються на відборі персоналу є: готовність до постійної самоосвіти, модернізації і застосуванні новітніх технічних засобів, підвищення професійної кваліфікації, ділової комунікації, використання нестандартних підходів до вирішення ситуаційних задач; здатність до прийняття відповідальних рішень, актуалізація критичного мислення, вміле керівництво власною поведінкою і діяльністю; компетентна робота з різними джерелами інформації; ефективна поведінка в конкурентному середовищі, в умовах стресогенних факторів (бойових дій, стихійних лих тощо).

У будь-якому разі на даному етапі питання кадрової політики у підборі персоналу до певного проекту (виступу, програми, шоу, цілеспрямованої передачі інформації, інтернет-трансляції і т. ін.) науковцями розглядаються більше в теоретичній площині, адже реальна практика, сучасні підходи до вивчення методів кастинг-менеджменту, передусім у психосоціальному плані їх зреалізування, є вельми проблемними через постійне (ситуаційне) оновлення вимог до актуальності і змістовності пропонованого контенту. Тому **основне призначення** цього дослідження полягає у віднаходженні базових рис-якостей, характеристик особистості фахівця з відбору персоналу, їх оформлення у чітку систему профільних орієнтирів, яка б дозволила з високим рівнем достовірності вказувати на їх ефективне впровадження саме на тлі здійснення певного цілісного медіа-проекту.

Тому практика реалізації підходів до підбору кадрів у цьому аналітичному форматі має характеризуватися поступовим переходом від концепції “керівництва персоналом” до системи “управління людськими ресурсами” із задіянням всіх відомих компонентів теоретичної моделі *соціально-психологічного менеджменту*. При цьому кастинг-менеджеру слід широко використовувати відомі економічні, організаційно-адміністративні, соціологічні, психологічні моделі й методи керівництва, які на сьогодні вимагають оновленого втілення ресурсними засобами сучасних антропотехнологій і психотехнік.

Мета дослідницької роботи: усистемлення психологічних знань довкола виявлення взаємозалежного набору форм, методів, засобів та інструментів прикладного методологування у царині створення та реалізації інноваційно

зорієнтованих медіа-проектів.

Мета дослідження конкретизується у таких завданнях:

а) окреслити засадничі мислєдіяльнісні функції й, відповідно, напрямки роботи фахівця з відбору персоналу;

б) означити шляхи теоретичної рефлексії та емпіричного синтезу з подальшим виокремленням раціонально-психологічного інструментарію організації медіа-проектної діяльності;

в) виділити особистісні риси-якості кастинг-менеджера та обґрунтувати оптимальний набір його психологічних профільних характеристик.

Об'єктом вивчення є психосоціальна сфера медіа-проектної діяльності у холистичному взаємодоповненні її структурних компонентів, функцій, способів і засобів здійснення.

Предмет дослідження становить комплекс оргформ (організованостей), професійних компетенцій і психологічних властивостей фахівця з кастингу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Широкого розповсюдження у сучасних наукових доробках здобула теорія, згідно з якою все розмаїття професійних властивостей фахівця з відбору персоналу (кастинг-менеджера зокрема) зводиться до чотирьох основних мислєдіяльнісних функцій: планування, організації, мотивування, контролю, а також до двох об'єднувальних або сполучних (додаткових) призначень – ухвалення рішення (аналіз та об'єктивна оцінка претендентів, найкраще готових до медіа-проекту) та безпосередня комунікація (бесіда, опитування, інтерв'ю). Останні спрямовані на узгодження базових функцій і відіграють роль інструментарію для досягнення стратегічних цілей усього проекту [28].

Призначення організаційної функції припускає вибір або створення певної системи, що впорядковує групи обопільно працюючих людей, а також саму їхню роботу. Завдання функції мотивування полягає в тому, щоб усі члени медіа-проекту виконували роботу відповідно до делегованих обов'язків й узгоджували свої дії з його загальним планом і цілями. Контроль – це процес забезпечення результативності вчинкових дій з досягнення головних цілей проекту, що передбачає встановлення певних стандартів, нормативів праці і подальшої можливої корекції відхилень від першочергового задуму. Ухвалення рішення у ролі “сполучної функції” – це вибір того, як і що планувати, мотивувати, організувати й виконувати. Саме це і становить основний зміст проектної мислєдіяльності кастинг-менеджера.

Комунікація – певна множина прийомів і способів взаємодії між людьми, що слугує обміну інформацією, опосередковується значеннєвим її наповненням, породжує смислове порозуміння між двома або більше особами. Без нього неможлива організація спільної психосоціальної діяльності. Отож важливою функцією організатора чи керівника кастингу є забезпечення системи ефективних комунікацій у конкретному проекті. Його афіліативні спонуки супроводжують трудову та освітньо-пізнавальну активність, характеризують стиль управління і ділових відносин, патерни поведінки в суспільних контактах та організації професійних взаємодій.

Для ґрунтовного розуміння змістового, функціонального і методичного наповнення роботи кастинг-менеджера варто звернутися до напрацювань принаймні двох методологій – системомислєдіяльнісної (Г.П. Щєдровицький і його філософська школа [5; 32; 33]) та вітакультурної, що центрується довкола науково-дослідницьких програм професійного методологування (А.В. Фурман і його школа [21–28]). Інтелектуальна проекція їх методологічних підходів, принципів, моделей, мислєсхем та інструментів мислєдіяльності і мислєвчинення на предметно-засобове поле медіа-проектної діяльності дає підстави констатувати, що *метою кастинг-менеджера* є реальне здійснення ним своїх функцій-діянь найбільш компетентно, рефлексивно, продуктивно, якісно. Натомість його *головне завдання* у психологічному вимірі інтелектуальних та особистих зусиль – холистично сприйняти картинні упредметнення проекту в цілому, у єдності складових її частин, які прямо й опосередковано взаємодіють одна з одною. Будь-яка організація і саме проектне забезпечення як система дій та операцій має свою внутрішню логіку, живе за власними взаємозалежними законами. Рефлексивне осмислення цієї системної організованості взаємодій є найважливішою умовою ефективної роботи кастинг-менеджера, а його психосоціотехнічна сторона, відповідно до принципів та вимог даного підходу, складається з низки підсистем, які повинні бути узгоджені як ієрархічно (субординаційно), так і координаторно (структурно всеохватно) (*табл. 1*). Інакше кажучи, системомислєдіяльнісний підхід – це розгалужена система принципів, методів, способів і процедур гармонійного поєднання актуалізованої теоретичної свідомості, рефлексивного мислення і конкретної повноцінної діяльності із проектування і реалізації кастинг-менедж-

Таблиця 1

Кастинг-проект як відкрита система (за А.В. Карповим [8])

Риси і властивості	Характеристика, обґрунтування
Цільові запити	Утворюється із цільових настанов, конкретної мети, цілей і завдань
Зв'язок (взаємовплив)	Актори, ведучий, режисерський склад, технічний персонал пов'язані між собою супідрядно (взаємозалежно)
Структура	Форми і методи взаємовпливу закріплені в організації та реалізації всіх локальних і глобальних задумів проекту
Процес реалізації	Зміни, що відбуваються у результаті внутрішньогрупових взаємодій або нових завдань і пріоритетів
Цілісність (холізм)	Згуртованість і всезагальність організації компонентів стосовно реалізації проекту
Ідентифікація	Властивості, на підставі яких можна ідентифікувати й відрізнити “продукт” (результат) окремого проекту від інших
Оточення (довкілля)	Унаявлено явищами, соціальними атитюдями, що істотно впливають на процес проектного забезпечення
Концептуалізм	Проект – це особлива форма цільових, ціннісних і смислових настанов-задумів впливу на аудиторію
Взаємодія із суспільним довкіллям	Результатом ефективної реалізації проекту є наскрізний, зворотний зв'язок із цільовою аудиторією

менту як діалектичне взаємодоповнення й ситуаційне уреальнення організації, керівництва та управління його безпосередніми виконавцями (див. [1; 8; 17; 23–25; 34]).

У роботі над конкретним медіа-проектом також використовується ситуаційний підхід, який є наскрізним вектором загальної методології, способу мислення у сфері організаційних проектних проблем і способів їх розв'язання. Його центральне положення розвиває одну з головних тез системного підходу взагалі, відповідно до якого будь-яка організація – це відкрита система, що перебуває в постійній взаємодії (інформаційній, енергетичній, антропній, матеріальній та інших) із зовнішнім середовищем. Підкреслимо, що поняттєве уявлення ситуації постає віховим засновком у

роботі кастинг-менеджера, де вона визначається як конкретний порядок обставин та умов, які найбільш істотно впливають на організацію і реалізацію вказаного проекту. М. Фоллет сформулювала “закон ситуації”, згідно з яким різні типи ситуацій вимагають різнопланово інваріантного знання, інструментарію і методів роботи. Відтак для ефективної реалізації медіа-проекту в усьому розмаїтті виборного спектру потрібен синтез неоднорідних знань, умінь та компетентність їх селекції залежно від специфіки конкретних обставин і подій [6].

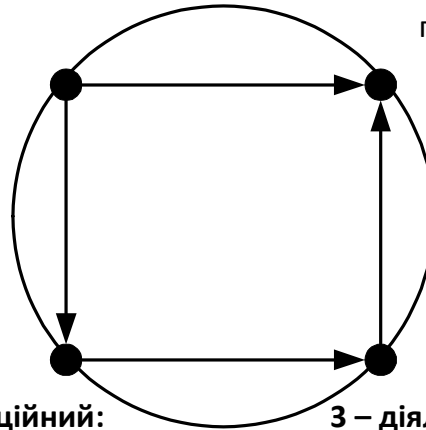
Ситуаційний підхід передбачає, що прийоми і способи для успішного досягнення кастинг-менеджером цілей повинні бути оптимальні, варіюватися і визначатися конкретними завданнями певного проекту. Відповідно

1 – ситуаційно-нормативний:

формування системи інструментального відбору респондентів до виконання певних завдань, оптимізація шляхів і засобів кастингу

4 – рефлексивно-координаційний:

узгодження обраних прийомів з конкретними умовами проекту на основі вимог максимізації позитивного і мінімізації негативного ефектів

2 – мотиваційно-антиципаційний:

передбачення можливих наслідків (як позитивних, так і негативних) від застосування концепцій або методів відбору претендентів, їхній порівняльний аналіз

3 – діяльно-інтерпретаційний:

адекватна інтерпретація рис і властивостей персоналу при його підборі, виділення головних чинників й оцінка ефективності прийомів кастингу

Рис. 1. Етапи підбору претендентів до медіа-проекту

до принципів та нормативів методології цього підходу процес підбору претендентів до медіа-проекту уміщує чотири основних етапи: ситуаційно-нормативний, мотиваційно-антиципаційний, діяльно-інтерпретаційний і рефлексивно-координаційний (рис. 1).

Важливою складовою в реалізації проекту є цільова настанова кастинг-менеджера у визначенні пріоритетів з підбору персоналу, що формується з урахуванням конкретних цілей режисерського задуму. Здебільшого класифікація цих цілей пов'язана з їхньою значущістю (нагальністю, вагомістю, впливовістю). Щодо цього виділяються три основних типи цілей – стратегічні, тактичні й оперативні. Саме цільові настанови дозволяють кастинг-менеджеру окреслити перспективну доцільність використання тих чи інших методів підбору персоналу і спрогнозувати кінцевий результат роботи. В даному разі передбачення є вирішальним чинником переходу від стратегії “пасивного реагування” на мінливі зовнішні умови чи актуальні вимоги щодо учасників проекту до стратегії “активного випередження” (превентивності) цих змін і своєчасної підготовки до них, а далі – до зреалізування заходів недопущення найбільш імовірно негативних наслідків.

У заданому аксіологічному полі мислення

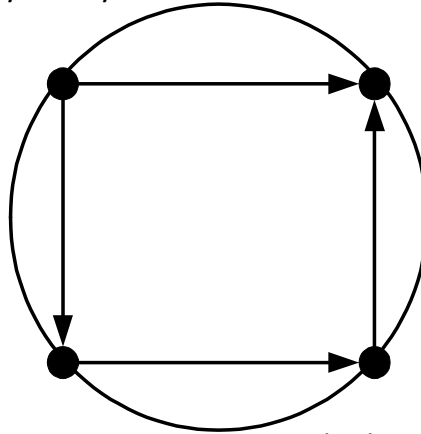
зовнішні планові припущення розподіляються на три групи: а) припущення щодо загального оточення, куди входять прогнозовані економічні, технологічні, політичні, соціальні й етнічні умови; б) гіпотетичні прогнози стосовно стану ринку продукції медіа-проектів (попиту, послуг, конкуренції); в) припущення, спрямовані на з'ясування стану ринку, його базових соціономічних вимог стосовно створення нового продукту (проекту).

На основі припущень, основних цілей і досвіду попередніх напрацювань у сфері розробки проектів, виникає система планувань, що розглядається як етап чи фаза управлінського циклу життя проекту [14]. Планування – це шерег заздалегідь ухвалених рішень, його сутність полягає в оптимальному узгодженні індивідуальних зусиль усіх учасників медіа-проекту для досягнення загальних цілей. Водночас аналіз діяльності кастинг-менеджера дозволяє встановити його специфічні, змістовні компоненти, які потрібно враховувати при плануванні, організації і реалізації проекту. Найпоширенішими є чотири основні види (рис. 2).

У цілому проведений аналіз мислеліальності керівника медіа-проекту виявив важливі особливості його змісту й організації:

1 – „паперова” робота, яка полягає у вивченні технологічної документації, складанні анкет, звітів, ознайомленні із резюме претендентів та ін.; здійснюється упродовж тривалого часу (в середньому 20–35% від загального часу), а її питома вага зростає через підвищення запитів до проекту і кількості задіяних у ньому фахівців

4 – вирішення повсякденних оперативно-організаційних завдань: конкретний зміст тут визначається предметною сферою організації проекту; здебільшого вони мають технічно-методичний характер

2 – телефонні переговори: неформальні і формальні комунікації кастинг-менеджера з різними категоріями спеціалістів проекту; даному виду роботи приділяється до 10% усього прожиткового часу

3 – особисті контакти: відрізняються від попереднього виду своїм конфіденційним характером, напрацьованою базою фахівців і налагодженням тісних неформальних зв'язків

Рис. 2.
Види умістовлення діяльності фахівця з кастингу

- насиченість ситуативними контактами з великою кількістю респондентів, переважно короткочасних;
- часті, систематичні втручання ззовні (режисер, оператор, продюсер);
- дуже широка мережа міжсуб'єктних контактів;
- суттєва перевага мовленнєвих взаємозв'язків (вербальних комунікацій);
- фрагментарність, уривчастість, незакінченість багатьох контактів;
- швидкий темп переключення від одних справ до інших;
- часте поєднання двох або й більше дій у конкретному часопросторі;
- систематичні пертурбації у зміні вимог до респондентів, виходячи з мінливості потреб ринку медіа-проектів.

У нинішніх умовах розвитку медіа-індустрії, зростання вимог до претендентів на участь у проекті визначає потребу якісного покращення усієї системи підбору кадрів. Одним із

важливих напрямків вирішення цього завдання є розвиток і вдосконалення системи роботи організатора чи керівника кастингу в напружених і лімітованих умовах всього проектного забезпечення. Загалом професійний відбір осіб, котрі освоюють вершини фахової майстерності в будь-якій людинознавчій сфері (зокрема медіа-проекті), покликані виявити на-самперед інтегральні риси-якості особистості: психологічну готовність до виконання нею завдань, чітко усвідомлений, постійний та зростальний саморозвиток і самовдосконалення, високі творчі запити і стратегічні цільові домагання.

Воднораз динаміка й осучаснення наявного медіа-простору породжує перед організаторами проекту низку проблемних питань, які вимагають їх швидкого та адекватного вирішення, з обґрунтуванням можливих зисків і негативних наслідків [9]. Досвід, інтуїція, почуття перспективи у поєднанні з актуальною інформацією допомагають їм під час проведення кастингу більш вдало обирати пріори-

1 – засновки психологічно компетентної медіа-проектної діяльності, що

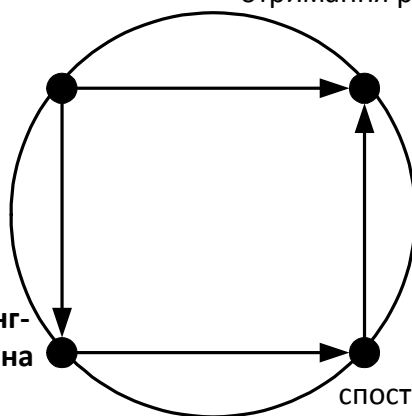
диференціюються на виконанні кастинг-менеджером шести обов'язкових професійних функцій, чотири з яких є базовими – планування, організація, мотивування, контроль і дві похідними – ухвалення рішення й безпосередня комунікація

4 – засоби та інструменти психологічно компетентного здійснення медіа-проектної діяльності, до яких належать усі відомі ресурси

(психологічні, соціальні, духовні, матеріальні, управлінські тощо) безпосередньої комунікації кастинг-менеджера із партнерами, претендентами на участь і дійсними учасниками проекту, що уможливають аргументоване ухвалення рішень на всіх етапах його впровадження – від ідеї до отримання реального продукту (результату) реалізації задуму

2 – форми взаємодії кастинг-менеджера і претендентів на участь у медіа-проекті, що

охоплюють повний діапазон засобів та прийомів вербального (словесно-логічного) і невербального (міміка, жести, пантоміміка тощо) контактування, серед яких базовими формоорганізованостями психосоціального змісту є усне опитування і співбесіда

3 – методи відбору до медіа-проекту, а саме опитування,

спостереження, самоспостереження, експеримент, вивчення резюме претендента, аналіз критичних ситуацій (кейс-метод), рефлексія результативності роботи, а також метод експертних оцінок у реалізації певного типу проекту (виступу, програми, шоу, стріму як покрокової передачі інформації, інтернет-трансляції тощо)

Рис. 3.

Раціонально-психологічні організованості кастинг-проектної діяльності

тетні цілі і напрямки їх підготовки і реалізації, знаходити найкращі варіанти вирішення складних технічних і психосоціальних завдань підбору персоналу до медіа-проекту.

Загалом, крім вище окреслених засновків організаційної побудови раціонально-психологічними ресурсами медіа-проектної діяльності, існує принаймні ще три її організованості: це *форми* взаємодії кастинг-менеджера і претендентів на участь у проекті, *методи* підготовки до нього і *засоби та інструменти*, що уможливають це здійснення методично, технологічно, вичерпно, зважаючи на повноту втілення у життя конкретних проектних задумів, завдань, зважаючи на умови проектного зреалізування (рис. 3).

До форм групової ділової взаємодії у системі “людина – людина”, як відомо, насамперед належать комунікативні: безпосереднє спілкування, діалог і полілог, дискусія, мозковий штурм та ін. У цьому широкому сенсі комунікація – це інтенсивний обмін різномірною інформацією між людьми, незважаючи на результати даних взаємодій, навіть якщо між ними не досягнуто порозуміння. Наслідком такого всеохопного формулювання є у змістовлення фактів, ситуацій, діянь, що описуються терміном “комунікативна взаємодія” та більш розлого інтерпретуються багатоманіттям визначень спілкування загалом. Тому потрібно чітко розмежовувати поняття-уявлення комунікації як інформативної насиченості обміну думками

і спілкування як інтерактивної, емоційно забарвленої, перцептивно означеної і духовно просякненої сторін чи аспектів міжособових стосунків, з виявленням їх сутнісних характеристик, що постають вагомим атрибутом професіоналізму (див. [2; 15; 29; 30]), зокрема й кастинг-менеджера. Винятково важлива роль тут належить знакам, за допомогою яких фіксується і передається інформація, що робить їх засобом ділового зв'язку. Немовні засоби (жести, міміка, ситуативні просторово-тимчасові сигнали) також мають велику вагомість у налагодженні контактів, адже без них неможливе адекватне розуміння численних контекстуальних елементів комунікативних ситуацій.

Теоретичні засновки соціальної психології акцентують увагу на трьох сутнісних характеристиках процесу обміну інформацією. По-перше, комунікація як загальне явище, дійство, що розгортається в організаційній системі на всіх її рівнях і у всіх структурах, причому не пов'язаних безпосередньо із самим менеджером. По-друге, комунікативна взаємодія як безпосереднє контактування кастинг-менеджера з окремими співробітниками чи проектними інститутами. По-третє, комунікація постає унікальною, своєрідною функцією скерування зусиль усіх учасників проекту на наскрізну його мету в множині супідрядних відносин у колективі. Своєю чергою, кожен із вказаних складників уміщує двовимірність реалізації комунікативної взаємодії – унормовано-організаторський і суб'єктивно-психологічний. Перший пов'язаний з об'єктивними організаційними формами комунікації, вимогами до ефективного її здійснення, системою оптимального здійснення самого процесу міжособової взаємодії, тоді як другий визначає сутність впливу на взаємини психологічних особливостей кожного з учасників кастингового процесу і дає змогу пояснити його ефективність і доцільність.

Підбір персоналу традиційно здійснюється шляхом вибору з потенційного резерву тих кандидатів, які за своїми діловими (професійними) та особистісними (психологічними) характеристиками найбільшою мірою задовольняють систему фахово-кваліфікаційних вимог до претендентів, задіяних у конкретному медіа-проекті. Тому він має комплексний характер й охоплює заходи як організаційного, так і психологічного плану. Організаційний відбір пов'язаний із вирішенням питання про професійну, культурну, загальноосвітню, ідеологічну й тому подібні відповідності кандидатів задекларованим вакантним посадам. Психологічний відбір центрується на профпридатності

претендентів відносно цих посад. Для підвищення продуктивності мислєдіяльності кастинг-менеджменту розробляються їх *психограми*. Психограма – це система вимог, які професія пред'являє до основних психологічних рис якостей особистості; надалі вона використовується як комплексний критерій професійного відбору кандидатів. При проведенні останнього досить широко, особливо за кордоном, застосовуються *методи тестування та співбесіди*, що надають повну картину психологічному обстеженню, за якого визначається загальна спрямованість особи, рівні її професійної, персональної і культурно-освітньої зрілості. Оволодіння техніками міжособової комунікації, так само як і врахування психологічних особливостей співрозмовника-кандидата, його стану в момент діалогу (співбесіди), дуже важливо для реалізації загальної кадрової функції кастинг-менеджера [15].

На етапі відбору (відсіювання) відбувається оцінка претендентів на робочі місця і відбір кращих із резерву, створеного в ході набору [1]. Кадри підбирають перш за все на базі вимог до конкретного медіа-проекту. Первинний відбір здійснюється за мінімальними формальними вимогами, що ставляться до претендентів для участі у проекті і вакантним робочим місцем до потенційного працівника. Рівень мінімальних вимог визначається для кожної конкретної посади відповідно до специфіки виконуваної низки функцій. Такими вимогами можуть бути: досвід, освіта, кваліфікація, окремі компетенції, навички, вік, зовнішній антураж, типологічні особистісні особливості та ін. Попередній відбір здійснюється кастинг-менеджером шляхом детального *аналізу резюме*, поданого претендентом.

Профвідбір персоналу проводиться поетапно (див. [20; 29]). Для першого етапу характерна обробка документів (резюме, анкети), котрі кандидати приносять із собою. Це дозволяє з'ясувати основні біографічні факти кандидата, його вже існуючі професійні досягнення, а також перевірити достовірність викладеної в них інформації. *Резюме* – це спосіб поінформування про найбільш важливі характеристики претендента на одержання ролі чи місця в конкретному проекті. Його мета – привернути увагу, зацікавити кастинг-менеджера у своїй кандидатурі, спонукаючи тим самим запросити кандидата до участі в наступному відборі. Тому резюме має містити якомога повнішу інформацію про придатність претендента до проекту, а його оформлення повинно бути лаконічним і стислим.

Залежно від досвіду роботи, кваліфікації претендента виділяють такі види резюме: а) хронологічне (послідовно наводиться інформація про кандидата, починаючи з останніх подій у професійній діяльності); б) функціональне (пишеться претендентами, які мають досвід роботи в окремих проектах, у ньому наводиться послідовний виклад напрямків фахової реалізації); в) професійне (зосереджується увага на фахових досягненнях претендента у певній сфері діяльності, важливих для успішної роботи саме у цьому медіа-проекті). На практиці найчастіше використовується комбінація перерахованих типів резюме [1]. Зрозуміло, що за наявності великої кількості претендентів використовується комп'ютерна обробка поданих резюме. Вона заснована на їхньому ранжуванні залежно від кількості ключових слів (професійних термінів, ролей, амплуа, досвіду роботи та ін.). При вивченні резюме варто звернути увагу на культуру та стиль викладу інформації.

Якщо резюме відсутнє, попередній відбір проводиться на стадії аналізу первинної анкети, що заповнюється претендентом під час першого відвідування медіа-проекту. Анкета розробляється кастинг-менеджером з урахуванням специфіки тих чи інших посад, ролей, функцій. На основі інформації, що міститься у первинній анкеті, здійснюється знайомство з кандидатом до проекту і відбувається відсіювання претендентів, котрі не відповідають вимогам за формальними характеристиками. Зважаючи на відомості, наведені в анкетах, здійснюється підготовка до проведення первинної співбесіди.

Другим етапом відбору є попередня (первинна) співбесіда, яка дозволяє кастинг-менеджеру з'ясувати в інтерв'юера його професійні якості та встановити їх відповідність даній вакантній посаді чи ролі, відсутність яких у подальшому унеможливить досягнення достатнього рівня функціональних зобов'язань. Також особі, котра претендує на отримання роботи у проекті, надається вся потрібна інформація про майбутню діяльність, що визначить ступінь її зацікавленості у пропонованій роботі. Проведення первинної співбесіди має на меті пілотажне знайомство з претендентом, що дозволяє визначити його придатність до виконання певних обов'язків, доцільність участі у проекті. Така співбесіда є також засобом реклами (промоції), що інформує про імідж, репутабельність учасників, продюсерів і режисерів підготовлюваного медіа-проекту.

Співбесіда, крім того, призначена для з'ясування певних професійних рис кандидата й особистого знайомства з ним. Перш за все мають бути виявлені знання фахівцем його справи, а конкретні узмістовлення – описом чи характеристикою можливого робочого місця. Перевіряється те, наскільки претендент розуміє подальшу роботу (функції, технології), володіє технічними засобами, спроможний вжитися у потрібне амплуа тощо [30]. Загалом така перевірка становить невід'ємну частину процесу відбору персоналу до певного проектного завдання, під час якого застосовується значна кількість професійних методів і прийомів, що допомагають надати максимально об'єктивної оцінки ступеню відповідності кандидата пропонованій йому посаді.

Головне завдання кастинг-менеджера, котрий проводить співбесіду – отримання якомога вірогідної і повної інформації з можливим її подальшим достеменним аналізом. Тому в кожній співбесіді треба прагнути поліпшити взаємодію з інтерв'юером: а) задіювати такі засоби постановки питань, щоб одержати найбільш розлогу інформацію про співбесідника; б) в ході бесіди визначати дієві маркери з оцінки одержаного масиву даних, що уможливають прийняття зважених рішень. Після оцінки всіх кандидатів на певну посаду чи роль варто скласти аналітичну таблицю, в якій записуються імена всіх претендентів і найвагоміші їх переваги. Такий підхід дозволяє привнести елемент об'єктивності у цей суто суб'єктивний процес.

Найдоцільнішим під час безпосереднього контакту з претендентами є застосування трьох різновидів співбесіди, що дозволить кастинг-менеджеру виявити потенціал кожного кандидата на участь у проекті, а саме – *бесіда за задалегідь розробленою схемою, слабоформалізоване інтерв'ю, довільна розмова*. За цих умов відбувається аналіз не тільки рівня професіоналізму претендента, а й його особистісних рис-якостей, до прикладу таких, як комунікабельність, обізнаність, конфліктність, ініціативність, відповідальність, креативність та ін. Але співбесіда не повинна створювати у кандидата до участі у проекті враження, що його опитують за задалегідь підготовленою схемою. Його слід всіляко заохочувати, щоб він більше розповідав про себе, про свій досвід, знання, ставив запитання і пропонував свої ідеї. На цих двох етапах відбувається первинний відбір персоналу. Їх мета – “відсіювання” кандидатів, які об'єктивно не відповідають вимогам медіа-проекту.

У процесі відбіркової співбесіди потрібно одержати інформацію за такими блоками [3]: а) життєвий шлях, автобіографічні дані; б) загальноосвітній рівень підготовки, спеціалізація; в) практичний досвід, професійні можливості, спеціальні навички та уміння; г) аналіз професійної реалізації у попередніх аналогічних проєктах; д) індивідуальні і суто особистісні характеристики. Особливу увагу треба приділити поведінковим реакціям кандидата під час співбесіди, спробувати сформулювати для себе припущення про його звичайну поведінку, інтелектуальні здібності, особистісні риси і властивості характеру, моральні властивості, рівень конфліктності, працездатності, ініціативності, спробувати з'ясувати, як він “впишеться” у даний проєкт і сам колектив. Вважається, що в ході відбіркової співбесіди 70 % часу повинен говорити кандидат і лише 30 % – кастинг-менеджер, що вимагає від нього уміння правильно і чітко формулювати питання.

Основні уміння та компетенції, якими повинен володіти кастинг-менеджер для проведення відбіркової співбесіди, є такі: а) ставити чіткі запитання; б) контролювати перебіг співбесіди; в) слухати (сприймати почуте, запам'ятовувати, аналізувати); г) уміння складати судження або приймати рішення. Існують різноманітні прийоми, що з більшою ефективністю дозволяють моніторити процес комунікації. Звісно, вони не належать до універсальних засобів, що гарантують успіх, але їх корисно застосовувати і випробовувати у практиці проведення співбесіди. Для того щоб кандидат найповніше висловився, по суті відповідав на запитання слід: 1) дивитися співрозмовнику прямо в очі й посміхатися; 2) не переривати його мовлення; 3) не вдаватися до довгих пауз; 4) задавати більш розлогі запитання; 5) займати активну позицію, розповідаючи про себе або висловлюючи свою думку [10].

Основною частиною співбесіди з відбору претендентів до медіа-проєкту залежно від його цілей і завдань можуть використовуватися наступні типи співбесід:

1. *Структурована*: під час її проведення менеджер використовує попередньо визначений перелік питань, занесених до спеціального бланку, що, хоча й не дає достатнього уявлення про кандидата, все ж має свої переваги при роботі з великою кількістю претендентів, коли немає можливості виділити достатньо часу на проведення первинної співбесіди.

2. *Напівструктурована*: заздалегідь готуються тільки основні питання, що забезпечують схематичність бесіди, тоді як відповіді

даються у довільній формі. Фахівець, який проводить загальну співбесіду, може зосереджувати увагу на окремих питаннях, пропонуючи претендентові відповіді на них більш детально. Проведення такого відбору вимагає спеціальної підготовки, заснованої на вивченні анкетних даних кандидата на місце у проєкті.

3. *Неструктурована*: співбесіда проводиться у вільній формі, передбачає лише попереднє визначення тем майбутньої бесіди. Її доцільно використовувати тільки досвідченим кастинг-менеджерам, тому що вільний перебіг бесіди може відволікти від теми, у результаті мета не буде досягнута повною мірою.

4. *Бесіда в емоційно напруженій обстановці* (в умовах спеціально змодельованої стресової ситуації).

5. *Групова*: бесіда з групою кандидатів, які одночасно беруть у ній участь і послідовно дають відповіді на запитання.

6. Бесіда один на один, тобто tet-a-tet, дозволяє досягти рапорту, або близького довірливого контакту.

При проведенні індивідуальної співбесіди з кандидатом доцільно використовувати основний набір тем, які варто структурувати, зважаючи на отриману інформацію, на враження від самого претендента, а також співвіднести їх із встановленими критеріями відбору: а) освіта і професійна підготовка; б) трудова діяльність; в) хобі; г) амбіції і мотивація; д) праця та її організація; е) спеціальні і технічні питання; ж) ерудиція й обізнаність у питаннях загальної тематики.

Співбесіда – це живий процес міжособової взаємодії, тому треба мати на увазі, що в ході її проведення завжди є *небезпека помилок*, властивих міжособистісному сприйняттю, зокрема існують: 1) хибна тенденції центральної позиції, яка виникає тоді, коли велика частина кандидатів оцінюється посередньо; 2) помилка поблажливості, коли більшість кандидатів отримує високі оцінки, що може призвести до задіяння у проєкті неналежних працівників; 3) похибка високої вимогливості, коли, навпаки, більшість кандидатів одержує низькі оцінки, що призводить до відсіювання потенційно придатних до проєкту кандидатів; 4) ефект ореолу: виникає тоді, коли кастинг-менеджер оцінює кандидата як гарного чи поганого, орієнтуючись на якусь одну характеристику, яка у його розумінні переважає всі інші; 5) помилка контрасту: посередній кандидат одержує високу оцінку, якщо він проходить співбесіду після декількох слабких претендентів, або низьку, якщо він проходить випробування після

декількох сильних; б) стереотипізація: тенденція порівнювати кандидата зі стереотипом “ідеального учасника медіа-проекту” [16].

На підґрунті системної інформації достеменного вивчення кандидатів для участі в конкретному проекті кастинг-менеджер формує “оперативний образ” як холистичну, осмислену й упорядковану систему знакових рис і властивостей, яка відображає узагальнену поінформованість про особливості претендентів на певну посаду. Оперативному образу-віддзеркаленню як специфічному свідомісному конструкту, відформатованому базовими механізмами перцепції, притаманна низка вагомих закономірностей. Головними серед них є цілісність, схематичність, лаконічність, прагматичність, функціональна деформація, динамічність, адаптивність (див. [3]).

1. *Цілісність* означає те, що оперативний образ – це завжди узагальнена система рис-якостей претендента на місце у медіа-проекті, окремі складники котрого таксономічно пов’язані і кристалізовані у певну системну якість, що спроможна організувати в холистичну панораму всі картинні упредметнення реалізації конкретного задуму.

2. *Схематичність* – оперативний образ являє собою дані і про певні специфікації організації кастингу, і про супідрядні взаємозв’язки у середині цієї системи, і про складноструктуровану план-карту дій для досягнення цілей проекту. Тому цей образ уміщує певну модель, унаочнену у вигляді схематичного відображення складників-компонентів, а його зміст спрощено, відсторонено від другорядних деталей.

3. *Лаконічність* – це та характеристика, яка виникає у процесі постійної взаємодії з респондентами; як образ має тенденцію ставати все більше компактним (простим), з яким легко працювати. Звідси й сам термін “оперативний”, що означає зручний, найбільш придатний для точного, швидкого й ефективного використання.

4. *Прагматичність*: формуючись під безпосереднім впливом основних завдань медіа-проекту і вимог до претендентів, оперативний образ підлаштовується під глобальні цілі цієї складної роботи.

5. *Функціональна деформація* – структура оперативного образу і його складники, що організуються в найбільш дієву систему при досягненні цілей з допомогою обрання пріоритетних шляхів сумісної діяльності всіх учасників проекту.

6. *Динамічність*: оперативний образ, відіграючи роль усталеного конструкту, одночасно

не має бути ригідним (шаблонним), а повинен допускати можливість трансформації при зміні зовнішніх умов, вимог чи самих завдань проекту.

7. *Адаптивність* – характеристика, що сприяє пристосуванню до ситуативних змін в умовах діяльності, загальних цілей і локальних завдань медіа-проекту.

Зазначені формовивияв комунікативної взаємодії кастинг-менеджера з потенційними учасниками проекту спираються на чіткі психологічні феномени і закономірності, що виникають об’єктивно при спілкуванні. Це – комунікативні явища, базовими серед яких є *зараження, навіювання, переконання, наслідування*. Кожне з них має свою сферу дії і свої специфічні закономірності (див. [15; 27]). Від того, наскільки повно й грамотно вибудована психотехніка комунікативної взаємодії з претендентом з боку кастинг-менеджера, залежить загальна ефективність реалізації проекту. Крім того, психологічні механізми використання ним зазначених комунікативних явищ пов’язані із функціонуванням специфічних психічних процесів і тих особистісних рис-якостей, які ними зумовлені. Це – процеси *емпатії, атракції, ідентифікації, афіліації*, що знаходять комплексний синергійний прояв у найбільш загальному й найбільш важливому комунікативному процесі – у *рефлексії*. Рефлексія – це унікальна здатність людини до самовідображення своєї психіки, що є засадовою властивістю життя-актуалізації свідомості, має найвищий рівень синергійної складності, інтегративності серед усіх відомих психічних процесів. Її результат полягає у виникненні самосвідомості як особистісного знання про знання, або як самоутримання особою думки про думку. Саме завдяки рефлексії особа спроможна усвідомлено, цілеспрямовано керувати всіма іншими психічними процесами, контролювати і скеровувати їх у русло гармонії і самовдосконалення.

Доцільність застосування для швидкого і якісного одержання інформації про претендента на участь у проекті, обґрунтування організаційних рішень, чітка і злагоджена робота всіх задіяних спеціалістів притаманна *методам експертизи або експертних оцінок*. Адже експерт є фахівцем, який глибоко розуміє змістовлення й особливості “вузького спрямування” спеціалізацій і можливості задіяння професіоналів вищого ґатунку до реалізації проекту [17; 20].

Методи групових експертних оцінок ґрунтуються на принципах виявлення колегіальної думки експертів про перспективи розвитку

об'єкта прогнозування (проекту). Підґрунтям застосування цих методів постає *гіпотеза* про наявність в експертів спроможності достатньо точно і прогностично вірогідно оцінити пріоритетність і значення досліджуваної проблеми, перспективність розвитку того чи іншого напрямку організації і забезпечення оптимальної реалізації проекту. Здебільшого основними завданнями при формуванні прогнозу за допомогою групи експертів є формування репрезентативної експертної команди, підготовка і проведення експертизи, статистична обробка отриманих даних, формування висновків і рекомендацій.

При угрупованні експертів для допомоги при підборі учасників проекту основними є питання визначення їх якісного і кількісного складу [19]. Тому оцінка їхньої кваліфікації розпочинається з питань, що організуються цільовими засновками конкретного медіа-проекту; надалі оприявнюється перелік осіб, компетентних в актуальній царині. Для отримання об'єктивного передбачення результатів зреалізування проекту члени експертної комісії повинні володіти щонайменше такими характеристиками: мати високий рівень загальної обізнаності та ерудиції, глибокі спеціалізовані знання в обстоюваному колі питань, спроможність адекватно оцінити тенденції розвитку досліджуваного об'єкта, внутрішній локус-контролю, чітку психологічну установку на майбутнє, академічну зацікавленість в оцінюванні проектних завдань за відсутності прагматичної складової самого фахівця, компетентність та емпіричність навичок у розглянутому сегменті діяльності.

Тут на допомогу приходить *анкетування* як узагальнювальна система опитування наявних претендентів на роль експерта, що сутнісно спроможне визначити основні маркери професійної відповідності кандидата стосовно завдань проекту, котрий готують кастинг-менеджер, продюсер і режисер. На доповнення до цього використовується прийом *самооцінки* компетентності експерта, коли він сам визначає міру своєї поінформованості в досліджуваному питанні. Обробка масиву анкетного матеріалу уможливорює одержання кількісної оцінки компетентності потенційного експерта.

Метод експертних оцінок – це прогностичний інструментарій зваженого об'єктивного погляду на потенційні результати діяльності з реалізації проекту, заснований на *припущеннях-гіпотезах* професіоналів “своєї справи” [19; 31]. При їх застосуванні здійснюється моніторинг спеціальної групи експертів (здебільшого у кількості п'яти-семи осіб) задля

змістовного опису деяких змінних, потрібних для об'єктивної оцінки нагальних питань організації і реалізації проекту. До складу експертів варто задіювати людей з різними типами мисленнєвої активності – ейдетичним (образним) та абстрактним (словесно-логічним), що слугує вдалому розв'язанню завдань облаштування проекту [22]. Задіяні експерти зазвичай формують автентичну позицію щодо оптимальних методів і технік мобілізації особистісних ресурсів кастинг-претендентів, добору інвестиційних програм, термінів реалізації наявних задач, індикаторів підбору найкращих варіантів вирішення питань медіа-проекту та ін.

Ефективність використання методів експертної оцінки неодмінно узгоджується з цілковитою обізнаністю (освіченістю) фахівця в конкретній сфері мислєдіяльності, його ерудованістю як передумовою прийняття швидких і плідних проектних рішень, спроможністю рефлексивного оцінювання тих чи інших ситуацій, явищ, фактів, подій. Окрім того, фахівець, який проводить експертизу, має характеризуватися неупередженістю думок (не мати практичного зиску) при вирішенні конкретних питань медіа-проекту. Склад експертної комісії обирається відповідно до принципів номінального фахового підпорядкування – статусності посади, наукового ступеня, досвіду роботи й т. ін. Тому комплектація групи експертів зазвичай уміщує високоефективних професіоналів, котрі мають значний досвід практикування у вказаній сфері проектного забезпечення [18].

У будь-якому разі саме високий рівень компетентності експертів є запорукою оптимальної реалізації всіх цілей проекту з допомогою методу експертної оцінки, що охоплює: 1) обґрунтування наскрізної мети і локальних завдань, їх конкретизацію на кожному етапі здійснення проекту; 2) компетентнісні якості експертів як систему незалежної оцінки предметного поля пошуку, проектування, рефлексії; 3) консенсусні рішення стосовно глобальних завдань, які приймаються колегіально всією групою експертів; 4) володіння членами експертної комісії актуальною інформацією стосовно результативності поетапного здійснення програми проекту, що спонукає їх до надання своєчасних висновків і рекомендацій; 5) оптимізацію доцільності застосування певного набору експертного інструментарію; 6) пряме висновування щодо результатів експертної оцінки певної робочої ситуації чи подієвого плину групової мислєдіяльності.

Метод експертних оцінок – принагідний шлях передбачення, прогнозу, ґрунтовним

індикатором якого є віднаходження консенсусу з-поміж представників окремої експертної комісії. Важливий результат експертизи – сформованість системи бінарної організації інформаційного простору проекту, завдяки чому вирішуються повсякчасні питання певних вагомості, нагальності, фундаментальності, обов'язковості на різних стадіях проектного зреалізування. На первинному рівні забезпечується інформативна співзалежність, супідрядність, каузальність, детермінація, що форматує взаємовідносини між учасниками проекту і сприяє віднаходженню способів підвищення ефективності діяльності, виявленню причин деструктивного використання ресурсного потенціалу та розробці методів їх подолання. Другою вагомою передумовою експертної організації підбору персоналу для проектного вчинення є *таксономія* інформації про можливі класи зв'язків певних явищ і процесів під час практичної реалізації кастингу.

Основними завданнями, які найчастіше вирішуються практично на матеріалі отриманої від експертів інформації, є:

- рангування (впорядкування, розміщення за значущістю або важливістю) чинників та відповідних характерологічних рис-якостей за їх ситуаційною вагомістю у процесі реалізації проекту;

- вибір пріоритетності претендентів на участь у проекті за рейтингом, заснованим на множині різноманітних чинників, що повномірно описують особистість можливого учасника проекту;

- попереднє зважене, рефлексивне оцінювання ступеня реалізації плану дій відповідно до чітких індикаторів успішності (скажімо, вдала промокампанія чи рекламна проектна акція).

Рефлексивна оцінка результативності методу експертних оцінок утримує декілька стадійних ланок: а) ухвалу глобальної мети, проміжних цілей і завдань медіа-проекту; б) визначення оптимального кількісного та якісного складу експертної комісії; в) створення експертного угруповання; г) ухвалу методів дізнання; д) розробку план-карти дослідження і створення анкетного аркуша; е) здійснення процедури дізнання; ж) типологізацію, систематизацію та аналіз одержаних експертних даних; з) узагальнення результатів експертизи і розробку гіпотетичних варіантів прийнятних рішень для досягнення поставленої мети.

Найявні методи експертних оцінок науковці класифікують за двома якісними характеристиками: персональні (індивідуальні): інтерв'ю, анкетування; групові (колективні):

метод експертної комісії або “круглого столу”, метод Делфі, об'єктивованої (відстороненої) оцінки, конференції ідей. У цьому аналітичному розрізі персональні методи – це застосування експертних висновків, що формулюються кожним учасником експертної комісії незалежно один від одного без урахування поглядів інших членів групи. До них традиційно належать інтерв'ю та анкетування. Сутнісне значення інтерв'ю позначається контурами наративної взаємодії кастинг-менеджера з експертом (головним оператором, фінансовим продюсером, бригадиром обслуговуючого персоналу, режисером проекту тощо), результатом чого є досягнення порозуміння у виробленні загальної стратегії роботи над проектом, визначенні можливих негативних чинників ситуаційних впливів на кожному з етапів його реалізації, прогнозуванні наслідків, незадіяних ресурсів, методів і технологій подолання ймовірних криз і конфліктів, доладної організації роботи для оптимізації проектного забезпечення й т. ін. [30].

Анкета як інструмент експертного аналізу й оцінки претендентів на роботу в рамках проекту сутнісно центрується довкола визначення фахівцем можливих мотивів і спонук певних відповідей респондентів на конкретні ситуації, описані в анкетах. Та все ж даний спосіб дізнання має деякі вади, адже експерт суб'єктивно оцінює відповіді респондентів, може упереджено ставитись і виявляти надмірну критичність до певних осіб. Базовими ж позитивами персональних оцінок експертами претендентів на участь у медіа-проекті є широта їх застосування, чіткість тлумачень з урахуванням рівня ерудиції і практичного досвіду самого експерта. Застережливим моментом при використанні анкетування може бути поверховість чи занижений рівень обізнаності експерта із певними сегментами новітніх знань. Тому значнішого використання у безпосередній практиці здобули методи колективних експертних оцінок (див. [29]).

Інструментарій колективної експертизи заснований на груповій взаємодії всіх членів експертної комісії, що закономірно впорядковує різнопланові думки, здогадки, висновування в єдину систему групового погляду стосовно претендента на певну посаду в обстоюваному проекті. Масив даних аналізується у форматі обопільних взаємодій фахівців-експертів для максимізації висновувального ефекту (такими, до прикладу, є рекомендаційно-висновки цілих рекрутингових агентств). Експерта оцінка групи незалежних фахівців

розподіляється на застосування висновків цілої комісії (конференції, круглі столи, семінари, диспути, дискусії, метод Делфі, відстороненого оцінювання, ярмарки ідей і т. ін.).

Часто-густо використання методів, які застосовуються спеціалізованою групою експертів, коли комісія обопільно (згуртовано, симбіотично, паритетно) вирішує те чи інше проектне питання з єдиною ціллю – налагодження порозуміння для максимізації результатів спільної діяльності, що узгоджуються з наскрізною метою проекту. Даний спосіб оцінки претендентів має суттєву ваду: експертний колектив при винесенні “вердикту” керується логічними узагальненнями щодо людської поведінки, діяльності, вчинення. Суттєва недолугість даного методу полягає в тому, що планування і передбачення наслідків сумісної діяльності всіх учасників медіа-проекту базуються на неоднорідному тлумаченні результатів опитування, анкетування чи тестування, що не дозволяє виробити одновекторну стратегію в реалізації наскрізної мети обстоюваного задуму. Виголошені різними фахівцями думки, позиції можуть бути діаметрально протилежними у груповій взаємодії, а оцінка характерологічних рис-якостей особистості як претендента на участь у проекті має суб’єктивне забарвлення, що засвідчує більшу чи меншу упередженість експертних висновків.

Грунтовна оцінка комісією проектних претендентів вимагає від експертів зваженої суголосної роботи, за якої множинність вибору тих чи інших кандидатів чітко узгоджується із загальною парадигматикою вибору найліпшого варіанту серед учасників кастингу, що здійснюється з урахуванням наскрізних цільових ідей медіа-проекту [34]. Неабиякого значення при застосуванні даного методу набуває *ерудованість* фахівців-експертів, що полягає у використанні широкого спектру знань із суміжних сегментів і сфер наукового знання з їх практичним подальшим вжитком. Деструктивність залишається лише у суб’єктивності суджень, шаблонності мислення і традиційності умовиводів.

Відсторонене оцінювання характеризується обранням кастинг-менеджером максимально зваженого шляху в формуванні об’єктивної оцінки претендентів на участь у проекті з низки виділених експертами рис-якостей особистості, котра найбільш вдало підходить до певної ролі чи функціонального призначення. Робота експертів у даному разі розмежовується за двома критеріями – за ідейною побудовою і за її рефлексивним аналізом, здійснюваним саме менеджером з організації медіа-проекту.

Структуратика Делфі – один з інструментів експертної оцінки фахівцями досліджуваного кола проблем, що упредметнюється у системі планомірного обрання у процесі опитування декількох груп спеціалістів з оцінки “якості” рис-якостей претендентів на проектне задіяння. Дана процедура здійснюється у кілька етапів (вміщують три-чотири тури) для обрання найліпшого результату. Метод Делфі чи Делфійського оракула походить від назви давньогрецького міста Дельфи, в якому жили оракули-провидці при храмі бога Аполлона. Висловлення головного оракула не піддавалось сумнівам, приймалося за істину та підлягало негайному виконанню. Наскрізною метою використання цього методу є сутнісне вдосконалення сукупної роботи групи експертів над оцінкою і вибором претендентів на певну роль і місце у проекті з об’єктивних рефлексивних позицій, що дозволяє максимізувати результативність їхньої діяльності та спрогнозувати подальші дії співробітників. Дана оцінка здійснюється відповідно до критичного ставлення кожного експерта до думок і поглядів інших фахівців, що подається без урахування безпосередніх контактів між самими експертами, себто анонімно, аргументовано та невимушено. В одному з інваріантів даного методу безпосередні висловлювання експертів не приймаються, а здійснюються у тестовій формі. Цей метод також може з успіхом використовуватись у комп’ютерному варіанті [31].

Згідно з методом Делфі, експерти висловлюють свої позиції, об’єктивно аргументуючи власні враження щодо кожного претендента на певну посаду в рамках проекту. На наступних етапах опитування їм видається нова, уточнена й більш деталізована інформація, що отримана за результатами висловлених думок, попередніх розмірковувань і висловлювань усіх фахівців за сумарними висновками, отриманими з масиву даних на попередніх стадіях сумісної роботи. Цей процес продовжується до майже повного збігу експертних висновків. Після цього фіксуються думки, які не збігаються. Цей метод досить рідко застосовується у роботі кастинг-менеджера, тому що має один істотний недолік: за лімітованості часу в підготовці медіа-проекту він є занадто ресурсномістким і нераціональним.

Конференція ідей подібна до мозкового штурму, але відрізняється від нього темпом проведення обговорення та дозволеною короткою доброзичливою критикою ідей у формі реплік і коментарів. При цьому стимулюється поєднання кількох пропозицій, фантазування,

що сприяє підвищенню якості ідей. Всі виго-лошені думки занотовуються у протоколі без вказування на їх авторів. До складу учасників ідейного дискурсу долучаються не лише спеціалісти, а й пересічні учасники проекту, оскільки мають не заангажовані – свіжі, нові, неординарні – підходи і міркування [10; 16].

Отже, методи експертних оцінок мають винятково важливе значення в організації (підготовці і проведенні) кастингу, а їх ви-нятковість найбільш потужна у стратегічному і функціонально-оцінному аналізі результатів проекту. Застосування вказаних методів дає змогу виявити оптимальні підходи у забезпе-ченні проекту всім потрібним (зокрема й люд-ським ресурсом) за умов обмеженої кількості інформації про претендентів та часового ліміту.

Окремо вкажемо на дієвість *соціально-психологічного тренінгу* як форми взаємодії організатора медіа-проекту з командою його учасників, тому що це поштовх до можливих особистісних змін кожного співробітника. Одержувані під час його проведення нові відомості про себе та інших, як правило, гостро емоційно опосередковані, спонукають заново переосмислити сформовані сегменти само-презентації та бачення довкілля, ініціюючи тим самим постановку проблемних завдань на особистісний саморозвиток. У тренінгових групах організатором кастингу як фахівцем-психологом створюється можливість вико-ристання всього розмаїття взаємостосунків, котрі виникають між учасниками проекту. У їх динамічному плині особистість має змогу об'єктивувати перед іншими вироблені у її досвіді ідеї, способи взаємодії із ситуаційним значущим загалом, зіставити їх з думками і формами порозумінь інших, підтвердити, зба-гатити або перепідпорядкувати те, що склалося у її індивідуальному ментальному досвіді.

ВИСНОВКИ

1. Професійна компетентність організатора медіа-проекту – це інтегральна характеристика його особистісних рис-якостей як фахівця, що передбачає наявність певного рівня знань, умінь, компетенцій, широти поглядів, переко-нань, суспільних домагань, які сукупно пра-цюють як ресурс на реалізацію цілей конкрет-ного задуму. Система професійних рис-якостей кастинг-менеджера уособлюється з успішністю в оволодінні і здійсненні ним певних видів діяльності, котрі ситуаційно зумовлені й діяль-нісно значущі, постають динамічним утворен-ням та формуються планомірно, холістично,

перманентно, містять супідрядні складники, що сутнісно виявляються на різних стадіях досягнення ним професійної майстерності.

2. Психологічні характеристики організа-тора медіа-проекту як професіонала та особис-тості поєднують: а) мисленнєві вміння швид-кого й точного відображення психологічних особливостей психодуховного стану інших людей; б) емоційну синхронність у розумінні акторських талантів та обдарувань претенден-тів для участі у проектній роботі; в) високу чутливість до опису психологічних рис інших людей; г) можливість швидко й адекватно характеризувати психологічні особливості людей, влучність, адекватність і стислість словесних їх визначень; д) відбір психолого-соціального типу за об'єктивними вимогами конкретного проектного контенту; е) вибіркова пам'ять і спостережливість, що яскраво виявляються й перевіряються у спостереженні, бесідах, у вирішенні організаторських завдань; ж) схильність до психологічних аналізу та синтезу, розкодування-витлумачення поведін-ки інших; з) здатність умоглядно прорахувати наслідки реалізації у проекті того чи іншого амплу персонажу.

3. Підбір персоналу впродовж кастингу здійснюється шляхом вибору з потенційного резерву тих кандидатів, які за своїми про-фесійними та особистісними характеристиками найбільшою мірою задовольняють систему фа-хово-кваліфікаційних вимог до претендентів, задіяних у конкретному проекті. Цей підбір має комплексний характер і містить заходи як організаційного, так і психологічного пла-ну. Звідси походить розмаїття професійних функцій кастинг-менеджера, у якому ос-новними є чотири: планування, організація, мотивування, контроль, а також дві похідні, поєднувальні – ухвалення рішення й безпо-середня комунікація. Останні спрямовані на узгодження базових функцій і відіграють роль інструментарію для досягнення у взаємодопов-ненні стратегічних, тактичних та оперативних цілей усього медіа-проекту.

4. Система професійних рис-якостей кас-тинг-менеджера – складноорганізоване психо-логічне утворення, що охоплює діяльнісно-рольовий (знання, норми, вміння, навички) та особистісний (найважливіші риси-якості, цінності, сутнісні характеристики) аспекти та забезпечує успішність його професійної мисле-діяльності. Кастинг-менеджер – фахівець, який професійно здійснює функцію відбору, первинної підготовки, керівництва у системі реалізації цільових задумів проекту, несе від-

повідальність за результативність роботи людей і підрозділів, задіяних у ньому. Підбір висококваліфікованих кадрів до медіа-проекту ефективний за умови адекватної складності завдань психологічного забезпечення, суть якого полягає в органічному поєднанні особистісно-індивідуального підходу до претендентів на участь у проекті та особистісних рис-якостей самого кастинг-менеджера.

5. Основними методами у кастинг-професіографії постають опитування, спостереження, самоспостереження, експеримент, а також допоміжні – аналіз резюме (короткого опису себе фахівцем), аналіз критичних ситуацій (кейс-метод), вивчення результатів безпосередньої роботи. Метод експертних оцінок – це прогностичний інструментарій зваженого об'єктивного погляду на шлях і засоби виконання та потенційні результати діяльності з реалізації проекту, заснований на гіпотезах-припущеннях професіоналів найвищого гатунку. Ефективність його використання неодмінно узгоджується з цілковитою обізнаністю та компетентністю фахівця у царині організації медіа-проекту, його ерудованістю як передумови прийняття швидких і плідних проектних рішень, спроможністю рефлексивного оцінювання робочих ситуацій, фактів, подій.

6. Підбір персоналу здійснюється з допомогою *процедури вибору* з наявного резерву тих кандидатів, які мають певний набір ділових та особистісних рис-якостей, що найбільш повно відповідають системі фахово-кваліфікаційних вимог, норм і цінностей до претендентів як особистостей. Тут важливими є як відповідність кандидата вакантній посаді, так і його профпридатність стосовно цієї посади. На етапі відсіювання претендентів відбувається оцінка кожного на місце у проекті і добір кращих зі створеного резерву, де основою слугує організація низки співбесід як форм вияву прямих комунікацій, за результатами яких створюються психограми для кожного учасника кастингу. Психограма – це система вимог і нормативів, які ця професія ставить до психологічного набору рис-якостей особистості, котра вирішила присвятити себе цьому виду складної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Валина В.* Методи адаптації персоналу. Управління персоналом. 1998. № 12. С. 32–39.
2. *Вацлавик П., Бивин Дж., Джексон Д.* Прагматика человеческих коммуникаций / пер. с англ. А. Суворовой. Москва: Апрель-пресс, 2000. 320 с.
3. *Вербець В. В.* Методологія та методика

соціологічних досліджень. Острог, 2001. 185 с.

4. *Виханский О. С., Наумов А. И.* Менеджмент: человек, стратегия, организация, процесс. Москва: Изд-во МГУ, 1995. 416 с.

5. *Георгий Петрович Щедровицкий* / под ред. П. Г. Щедровицкого, В. Л. Даниловой. Москва: Росс. полит. энц-я (РОССПЭН), 2010. 600 с.

6. *Грейсон Дж.К. мл., О'Делл К.* Американский менеджмент на пороге XXI века / пер. с англ., предисл. Б. Мильнер. Москва: Экономика, 1991. 319 с.

7. *Зимбардо Ф., Ляйппе М.* Социальное влияние. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 448 с.

8. *Карпов А. В.* Психология менеджмента: Учеб. пособие. Москва: Гардарики, 2005. 584 с.

9. *Карташова Л. В.* Управление человеческими ресурсами. Москва: Инфра-М, 2005. 235 с.

10. *Корнилова Т. М., Смирнов С. Д.* Методологические основы психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2006. 320 с. (Серия “Учебное пособие”)

11. *Кравченко А. И., Тюрина И. О.* Социология управления. Москва: Академический Проект, 2004. 1136 с.

12. *Луман Н.* Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновский. Москва: Изд-во “Логос”, 2004. 232 с.

13. *М'ясоїд П. А.* Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія. Київ: Либідь, 2016. 560 с.

14. *Мескон М. Х., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента / 3-е изд., испр. и доп.; пер. с англ. Москва: ООО И.Д. Вильямс, 2008. 672 с.

15. *Назаров М. М.* Массовая коммуникация в современном мире: методология анализа и практика исследований. Москва, 2000. 240 с.

16. *Попова І. М.* Соціологія. Пропедевтичний курс. Київ: Тандем, 1996. 270 с.

17. Предмет и метод психологии: Антология / под ред. Е. Б. Старовойтенко. Москва: Академпроект: Гаудеамус, 2005. 512 с. (Gaudeamus).

18. *Пругожин А. И.* Методы развития организации. Теория организации: Антология / сост. В.Л. Семикова. Москва: Академический Проект, 2005. С. 603–697.

19. Соціальна експертиза в Україні: методологія, методика, досвід впровадження / за ред. Ю.І. Саєнка. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2000. 194 с.

20. Управление персоналом организации: учебное пособие / под ред. А. Я. Кибанова. Москва: Инфа-М, 2005. 512 с.

21. *Фурман А. А.* Психология личности: ценностно-ориентационный вимір. Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 312 с.

22. *Фурман А. А.* Психология смысловитетового развития личности. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.

23. *Фурман А. В.* Методология парадигмальных исследований у социальной психологии. Київ: Институт политической и социальной психологии; Тернопіль: Економічна думка, 2013. 100 с.

24. *Фурман А. В.* Идея и зміст професійного методологування. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.

25. *Фурман А. В.* Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування. Психологія і суспільство. 2005. № 4. С. 40–69.

26. *Фурман А. В., Гіряк А. Н.* Психодіагностична експертиза модульно-розвивальних підручників. Тернопіль: Економічна думка, 2009. 312 с.

27. *Фурман О. Є.* Психологія впливу. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 304 с.

28. *Шандрук С. К., Фурман А. А.* Вчинкова організація пошукової пізнавальної активності осо-

бистості. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фахове вид. 2017. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_8

29. Шапиро С. А. Организационные коммуникации в целях эффективной работы компании. Москва: ГроссМедиа, 2007. 336 с.

30. Шарков Ф. И. Теория коммуникации: учебник, 2-е изд. Москва: "РИПЛ Холдинг", 2006. 215 с.

31. Шермерорн Дж., Хант Дж., Осборн Р. Организационное поведение / пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 636 с.

32. Щедровицкий Г. П. Избранные труды / ред.-сост. А.А. Пископель, Л.П. Щедровицкий. Москва: Шк. культ. политики, 1995. 760 с.

33. Щедровицкий Г. Методологічна організація сфери психології. Психологія і суспільство. 2000. № 2. С. 7–24.

34. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. Москва: Наука, 1978. 391 с.

REFERENCES

1. Valyna, V. (1998). Metody adaptatsii personal [Methods of adaptation of staff]. *Upravlinnia personalom – Personnel Management*, 12, 32–39 [in Ukrainian].

2. Vatslavik, P. & Bivin, Dzh. & Dzhekson, D. (2000). *Pragmatika chelovecheskih kommunikatsiy [Pragmatics of human communication]*. (Trans. Suvorova, A.). Moscow: Aprel-press, [in Russian].

3. Verbets, V. V. (2001). *Metodolohiia ta metodyka sotsiolohichnykh doslidzhen [Methodology and methods of sociological research]*. Ostroh [in Ukrainian].

4. Vihanskiy, O. S., Naumov A. I. (1995). *Menedzhment: chelovek, strategiia, organizatsiia, protsess [Management: people, strategy, organization, process]*. Moscow: Izd-vo MGU [in Russian].

5. Schedrovitskiy, P. G. & Danilova, V. L. (Eds.). (2010). *Georgiy Petrovich Schedrovitskiy [Georgiy Petrovich Shchedrovitskiy]*. Moscow: ROSSPEN [in Russian].

6. Greyson, D. K. jun. & O'Dell, K. (1991). *Amerikanskiy menedzhment na poroge XXI veka [American management on the eve of the 21st century]*. (Trans., ed. B. Milner). Moscow: Ekonomika [in Russian].

7. Zimbardo, F. & Lyayppe, M. (2001). *Sotsialnoe vliyanie [Social impact]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

8. Karpov, A. V. (2005). *Psihologiya menedzhmenta [Management psychology]*. Moscow: Gardariki [in Russian].

9. Kartashova, L. V. (2005). *Upravlenie chelovecheskimi resursami [Human resource management]*. Moscow: Infra-M [in Russian].

10. Kornilova, T. M. & Smirnov, S. D. (2006). *Metodologicheskie osnovyi psihologii [Methodological foundations of psychology]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

11. Kravchenko, A. I. & Tyurina, I. O. (2004). *Sotsiologiya upravleniya [Sociology of management]*. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].

12. Luman, N. (2004). *Obschestvo kak sotsialnaya sistema [Society as a social system]*. (Trans. Antonovskiy, A.). Moscow: Izd-vo "Logos" [in Russian].

13. Miasoid, P. A. (2016). *Psikhologichne piznannia: istoriia, lohika, psikholohiia [Psychological cognition: history, logic, psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

14. Meskon, M. H. & Albert, M. & Hedouri, F. (2008). *Osnovyi menedzhmenta [Fundamentals of management]*. Moscow: Vilyams, I. D. ltd. [in Russian].

15. Nazarov M. M. (2000). *Massovaya kommunikatsiia v sovremennom mire: metodologiya analiza i praktika issledovaniy [Mass communication in the modern world: analysis methodology and research practice]*. Moscow [in Russian].

16. Popova, I. M. (1996). *Sotsiolohiia. Propedevtychnyi kurs [Sociology. Propaedeutic course]*. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].

17. Starovoytenko, E. B. (Ed.). (2005). *Predmet i metod psihologii: Antologiya [Subject and method of psychology: Anthology]*. Moscow: Akademproekt: Gaudeamus [in Russian].

18. Prigozhin, A. I. (2005). *Metody razvitiya organizatsii [Methods of organization development]*. *Teoriya organizatsii: Antologiya – Organization theory: Anthology* (Ed. Semikova, B. L.). Moscow: Akademicheskii Proekt, 603–697 [in Russian].

19. Saienko, Y. I. (Ed.). (2000). *Sotsialna ekspertyza v Ukrayini: metodolohiia, metodyka, dosvid vprovadzhenia [Social expertise in Ukraine: methodology, methodology, implementation experience]*. Kyiv: In-t sotsiolohii NANU [in Ukrainian].

20. A. Y. Kibanova (Ed.) (2005). *Upravlenie personalom organizatsii [Organization personnel management]*. Moscow: Infa-M [in Russian].

21. Furman A. A. (2017). *Psikholohiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiinyi vymir [Psychology of personality: value-orientation dimension]*. Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

22. Furman, A. A. (2017). *Psikholohiia smyslozhytteivoho rozvytku osobystosti [Psychology of the meaning-life personality development]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

23. Furman, A. V. (2013). *Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psikhologii [Methodology of paradigm research in social psychology]*. Kyiv: Instytut politychnoi i sotsialnoi psikhologii; Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

24. Furman, A. V. (2016). *Ideia i zmist profesiinoho metodolohuvannia [Idea and content of professional methodologization]*. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].

25. Furman, A. V. (2005). *Modulno-rozvyvalna orhanizatsiia myslediialnosti – skhema profesiinoho metodolohuvannia [Modular-developing organization of mental activity – a scheme of professional methodologization]*. *Psikholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 40–69 [in Ukrainian].

26. Furman, A. V. & Hirniak, A. N. (2009). *Psikhodydaktychna ekspertyza modulno-rozvyvalnykh pidruchnykiv [Psychodidactic examination of modular-developing textbooks]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

27. Furman, O. Y. (2003). *Psikholohiia vplyvu [Psychology of influence]*. Ternopil: Ekonomichna dumka [in Ukrainian].

28. Shandruk, S. K. & Furman, A. A. (2017). *Vchynkova orhanizatsiia poshukovoi piznavalnoi aktyvnosti osobystosti [Practical organization of search cognitive activity of the individual]*. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Bulletin of the National academy of the state border guard service of Ukraine*. (Vol. 2.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_8 [in Ukrainian].

29. Shapiro, S. A. (2007). *Organizatsionnye kommunikatsii v tselyah effektivnoy raboty kompanii [Organizational communications for the effective work of the company]*. Moscow: GrossMedia [in Russian].

30. Sharkov, F. I. (2006). *Teoriya kommunikatsii [Communication theory]*. Moscow: "RIPL Holding" [in Russian].

31. Shermerorn, D. & Hant, D. & Osborn, R. (2004). *Organizatsionnoe povedenie [Organizational behavior]*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].

32. Schedrovitskiy, G. P. (1995). *Izbrannyye trudy [Selected works]*. (Eds. Piskoppel, A. A. & Schedrovitskiy, L. P.) Moscow: Shk. kult. politiki [in Russian].

33. Shchedrovitskiy, H. (2000). *Metodolohichna orhanizatsiia sfery psikhologii [Methodological organization of the sphere of psychology]*. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7–24 [in Ukrainian].

34. Yudin, E.G. (1978). *Sistemniy podhod i printsip deyatelnosti. Metodologicheskie problemy sovremennoy nauki [System approach and principle of activity. Methodological problems of modern science]*. Moscow: Nauka [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Анатолійович, Фурман Дар'я Андрійович.

Раціонально-психологічні організованості медіа-проектної діяльності.

На сучасному етапі розвитку медіа-індустрії зростають вимоги до претендентів на участь у проекті, що визначає потребу якісного покращення усієї системи підбору кадрів. Одним із важливих напрямків вирішення цього завдання є розвиток і вдосконалення системи роботи організатора кастингу в напружених і лімітованих умовах всього проектного забезпечення. Основне призначення чинного пошукування полягає у віднаходженні базових рис-якостей, характеристик особистості фахівця з відбору персоналу, в їх оформленні у чітку систему профільних орієнтирів, яка б дозволила з високим рівнем достовірності вказувати на їхнє ефективне впровадження саме на тлі здійснення певного медіа-проекту.

Організація масових заходів у галузі шоу-програм чи медіа-контенту, основними характеристиками якого є гнучкість, мінливість, висока інноваційна динаміка, диктує нові вимоги до претендентів на робочі місця і вимагає високого рівня компетенцій від кастинг-менеджера. Найактуальнішими серед них є: готовність до постійної самоосвіти, модернізація і застосування новітніх технічних засобів, підвищення професійної кваліфікації, ділова комунікація, використання нестандартних підходів до вирішення ситуаційних задач; здатність до прийняття відповідальних рішень, актуалізація критичного мислення, вмиле керівництво власною поведінкою і діяльністю; компетентна робота з різними джерелами інформації; ефективна поведінка в конкурентному середовищі чи стресогенних умовах.

Низка професійних властивостей фахівця з відбору персоналу зводиться до чотирьох основних мислєдіяльнісних функцій: планування, організації, мотивування, контролю, а також до двох об'єднувальних або додаткових призначень – ухвалення рішень та безпосередньої комунікації. Аналітичне їх осмислення ставить шерег вимог до кастинг-менеджера, що унаслідок у системі принципів, методів, способів і процедур гармонійного поєднання актуалізованої теоретичної свідомості, рефлексивного мислення і конкретної повноцінної діяльності із первинної підготовки, органі-

зації та реалізації цілей та основних задумів медіа-проекту.

Ключові слова: анкетування, бесіда, кастинг-менеджер, медіа-проект, методи підбору персоналу, метод експертних оцінок, опитування, раціонально-психологічні оргформи (організованості), резюме.

ANNOTATION

Anatoliy A. Furman, Darya Furman.

Rational-psychological organizations of media-project activities.

At the current stage of the media industry development, requirements for applicants for participation in the project are increasing, which determines the need for a qualitative improvement of the entire recruitment system. One of the important directions for solving this problem is the development and improvement of the system of the casting organizer work in a tense and limited conditions of the entire project support. The main purpose of the current search is to find the basic features of personality of the specialist in a selection of personnel, in their registration into a clear system of profile guidelines, which would allow with a high level of reliability to indicate on their effective implementation precisely against the background of the fulfilment of a certain media project.

Organization of mass events in the field of show programs or media content, the main characteristics of which are flexibility, variability, high innovation dynamics, dictates new requirements for job applicants and requires a high level of competence from the casting-manager. The most relevant among them are: readiness for constant self-education, modernization and application of the latest technical means, professional development, business communication, use of non-standard approaches to solve situational problems; ability to make responsible decisions, actualization of critical thinking, skillful leadership of own behavior and activity; competent work with different sources of information; effective behavior in a competitive environment or stressful conditions.

A number of professional properties of a recruiting specialist can be summarized into four main mental functions: planning, organization, motivation, control, as well as two combining or additional assignments – decision making and direct communication. Their analytical reflection raises a number of requirements for the casting-manager, which are manifested in a system of principles, methods, procedures of a harmonious combination of actualized theoretical consciousness, reflexive thinking and specific, full-fledged activity from the initial training, organization and implementation of goals and main ideas of the media project.

Key words: questionnaire, conversation, casting-manager, media project, methods of recruitment, method of expert assessments, rational-psychological organizational forms (organization), resume.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Москалець В.П.,
д. психол. н., проф. Томчук М.І.**

Надійшла до редакції 4.09.2018.

Підписана до друку 24.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.А., Фурман Д. Раціонально-психологічні організованості медіа-проектної діяльності / Анатолій А. Фурман, Дар'я Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 234–250.

ПОРАДНИК ІЗ СОНМА* (ДО 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ю.З. ГІЛЬБУХА)

Євген ВЕРЕЩАК

УДК 159.923

**Yevhen Vereshchak
ADVISOR FROM SONMA
(TO 90TH ANNIVERSARY OF YU.Z. HILBUKH'S BIRTHDAY)**

Мало хто доживає до такого поважного – 90-літнього – віку на цій грішній землі. Я знав лише одного вченого, чия доля була пов'язана з нашим Інститутом, який переступив поріг довгожителів. Це професор *Дмитро Федотович Ніколенко* (1899–1994). “Днів віку нашого сімдесят літ, а при силі – вісімдесят літ, і гордощі їхні марнота і праця, бо все швидко минає і ми відлітаємо. Навчи нас лічити отак наші дні, щоб ми набули серце мудре!” (Пс.90:10,12).

Ю.З.Гільбух трішки перекрив нижню Біблійну межу, залишивши цей світ на 73-му році життя. Але досягнув помітних успіхів у психології.

Ім'я Юрія Зіновійовича Гільбуха як особистості вченого відоме не лише у психолого-педагогічному середовищі України, а й в колишньому Союзі також. Одні знали його особисто як вченого, познайомившись на з'їздах психологів, наукових конференціях, семінарах, другі – завдяки його працям, треті запам'ятали його як керівника курсу лекцій з підвищення кваліфікаційного рівня шкільних

**Юрій Зіновійович ГІЛЬБУХ
(1928–2000)**

психологів, методистів, учителів.

Ю.З. Гільбух народився 30 березня 1928 року в м. Кременчук Полтавської області. З 1960 р. пов'язав свою долю з НДІ психології МО УРСР (пізніше Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України), вступивши до заочної аспірантури. У 1964 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Формування у підлітків уміння планувати свою працю в навчальних майстернях”. Надалі він широко висвітлює різноманітні питання загальної, педагогічної психології, психології праці. Проте основні наукові інтереси й здобутки Юрія Зіновійовича стосуються теоретичних і прикладних питань шкільної та професійної психодіагностики, які він узагальнив у дисертації “Метод психологічних тестів і шляхи його удосконалення”, й у 1987 р. здобув науковий ступінь доктора психологічних наук.

Найсуттєвіша риса Ю.З. Гільбуха – працездатність – всеохопна, виснажлива, вкрай продуктивна. З погляду стороннього спостерігача, Юрій Зіновійович сам себе прирік на

* В основу даної статті покладено матеріал попередніх публікацій (зокрема [1, с. 53–54]).

каторжну працю. Казав так: “Іншої долі не уявляю. Життя без творчої активності рівнозначне смерті”. І справді, він міг працювати 12, 14, 18-ть годин на добу, безперервно. Перепочивав, коли валився з ніг. Так десятиліттями.

Висока дисципліна мислення, відмінна тривала пам'ять, звичка піддавати різні факти, події, ситуації критично-логічному переосмисленню, майстерність психологічному аналізу життєвих ситуацій дозволяли Ю.З. Гільбуху постійно перебувати у належній творчо-науковій готовності, використовувати новітні знання точних, технічних, природничих, гуманітарних наук у своїй творчості. Його праці допомагало все, що він вивчав, читав, спостерігав, почув від школяра або академіка... “Якщо я маю написати чи сказати щось аудиторії на п'яти сторінках, то повинен спочатку опрацювати 500”, – казав Юрій Зіновійович науковцям-початківцям. Він вправно користувався логічними операціями: синтезом та аналізом, інтерпретацією, перенесенням знань з однієї галузі до іншої, узагальненням і, нарешті, формуванням наукових висновків та рекомендацій. Одержаний результат завжди був стартовим етапом глибшого дослідження, експериментування, повніших узагальнень, досконаліших практичних рекомендацій.

Вражала принциповість Ю.З. Гільбуха як науковця, начебто формальна пунктуальність, за якою насправді проглядалася висока методологічна культура. Актуальність науково-дослідної роботи, її об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотези, методи, наукову новизну дослідження, теоретичну і прикладну значимість він вважав за найнеобхідніше поза будь-яких указівок згори. Потребу вміти формулювати ці загальновідомі атрибути початківцю-досліднику він пояснював популярно: *що?* (хочеш сказати, пояснити, дослідити); *для чого?* (що з цього вийде, що дасть твій експеримент суспільству, науці, конкретній галузі знань, чи варто за це братися, чи знаєш, що зробили до тебе інші); *де?* (де знайде застосування майбутній результат, чи потрібний він комусь сьогодні, завтра? Чи, можливо, взагалі без нього можна обійтись?); *як?* (якими методами, прийомами, шляхами дослідження плануєш просуватися до поставленої мети?) і т.д.

Творчу діяльність Юрій Зіновійович завжди узгоджував із вимогами і принципами наукової організації праці. Себе він вважав не дуже організованим та акуратним науковцем, проте це скоріше пояснювалося скромністю і високою вимогливістю. Він добре організував

усе, починаючи від аналізу літератури, підготовки та проведення експерименту і закінчуючи обробкою емпіричного матеріалу, його систематизацією, оформленням результатів тощо. Належна увага приділялась картотеці, множильній техніці (навіть ручкам, олівцям, лінійкам, ножицям та іншому письмовому приладдю). “Поганий стержень мене дратує”, – казав учений. Тривалих, наукоподібних, нудних доповідей не любив. Інша річ – обговорення цікавої проблеми за “круглим столом”, наприклад, у складі лабораторії чи на семінарі молодих науковців. Зате міг багатогодинно просиджувати в бібліотеці чи вдома за читанням й аналізом літературних джерел.

Юрій Зіновійович не робив секретів зі своєї творчо-розумової “кухні”, не видавав себе за вченого з великим вродженим талантом, не приховував того, що успіх приходив до нього через титанічну працю. Так, консультуючи якомось автором статті на початку співпраці з математико-статистичного питання, він зауважив: “Ви думаєте, що це я сам по собі такий розумний? Нічого подібного, я не лише багато читаю, а й консультуюсь з різних питань із компетентними колегами. З Г.С. Костюком – само собою. А ще з Г.О. Баллом, М.В. Ричиком, Ю.І. Машбицем та іншими”. Під час одного із засідань лабораторії технологію свого мислення пояснив так: “Ви, шановні колеги, думаєте, що з подібним повідомленням, від якого, бачу, ви в такому захопленні, я зміг би виступити, якби зробив це першим? Нічого подібного, це я, вислухавши вас, до чогось додумався, переосмислив почуте, здогадався, по-новому проінтерпретував свої попередні погляди”. Або ще Юрій Зіновійович, аби трохи розбурхати творчо-потенційні сили колеги-початківця, говорив так: “Та що ви так боязко, з такою обережністю, від якої аж нудить, тут пишете? Беріть відразу “бика за роги!”. Ну то й що з того, що ви без базової психологічної підготовки? Зате ви добре знаєте школу і не по книгах, а з власної практики. Це дуже важливо”. Вчений знав, що говорив, бо й сам після закінчення ВНЗ пройшов педагогічний гарт на посаді викладача педучилища і директора школи в місті Чорткові Тернопільської області.

Ще цікаве свідчення з вуст Ю. З. Гільбуха: “Не було в мене спочатку ні великого запасу психологічних знань, ні значного досвіду, ні багато ідей. На потрібну цитату я накидався, як голодний звір. А тепер ідеї випирають з мене, шукаючи приводу реалізуватися в моїх працях або у працях колег”.

Аби мати повніше уявлення про особистість Юрія Зіновійовича як вченого, керівника лабораторії, наставника і порадирика аспірантів і здобувачів ученого ступеня, громадянина і просто людини зі своїм характером, досягненнями і труднощами в роботі, достоїнствами і слабкостями, автор звернувся свого часу до думки його колег, учнів, членів команди. Деякі погодилися доповнити психологічний портрет знаного науковця. Матеріал їхніх міркувань надруковано в статті, присвяченій 80-річчю Ю.З. Гільбуха [2, с. 66–70]. Трьох з них вже немає серед нас. Це Г.О. Балла, О.Т. Губка, С.Л. Коробко. Два роки тому, до речі, на 86-му році життя, померла й Фаїна Абрамівна (2015), вірна супутниця Юрія Зіновійовича. Вона пережила чоловіка на тринадцять років.

За два останні десятиліття в науку, зокрема, в її психологічний цех, прийшло багато молодих спеціалістів. Тому вважаємо доцільним пригадати деякі моменти з біографії вченого.

На початку своєї наукової діяльності Ю.З. Гільбух натикався на чималі труднощі. Зокрема при написанні кандидатської дисертації в нього “фрази виходили кострубаті, їх доводилось багаторазово переробляти... Хто б міг передбачити, що мене якихось півтора десятиріччя – і він стане одним із найбільш плідних, досконалих і широко знаних авторів серед психологів України і тогочасного Союзу. ...Сумлінною, наполегливою працею відповідав Юрій Зіновійович і на зовнішні перешкоди, яких надто багато було на його шляху: ...знищення створеної ним однієї з перших в СРСР і такої, що прекрасно працювала, лабораторії професійної психодіагностики, і блокування присудження йому докторського ступеня (коли протягом шести років успішно захищену дисертацію тримали, не розглядаючи, у ВАК СРСР), і ще багато чого. За цих умов Юрій Зіновійович спокійно, врівноважено й послідовно робив свою справу – зрештою виявився переможцем” [Там само, с. 66].

В нас є заперечення Г.О. Баллу на предмет “спокою” при тяжких переживаннях, стресах. ...Вийшовши з Ю.З. Гільбухом з Інституту після розпинання його на відкритих партзборах (1982) за “гріхи” – створення апаратних методик, за які нині одержують нагороду, я сказав йому: “Бачите, Юрію Зіновійовичу, не допомогла вам наша підтримка. Виступ Г.О. Балла, Л.О. Хурсіна і мій не змогли загальмувати ораву в сорок три голоси”. А він відповідав: “Допомогли, ще й як допомогли. Якби ще ви троє мене не підтримали, то я там на місці й

помер би”. І це – не перебільшення. Коли мене вночі підкидало немов трясця, то що вже говорити про страждання душі “винуватця”.

Дієслово **ПОРАДИТИ** означає: навчити, підказати, підтримати, наставити на добрий розум... [3, с. 579]. Приступивши за протекцією Юрія Зіновійовича на 42-му році життя до роботи в Інституті психології (1975), звернув увагу, що колеги під час їх нагород, ювілеїв, обрання на вищу посаду висловлюють за звичаєм вдячність наставникам-порадиникам (НП) в основному на фінішній прямій кар’єрного зростання. І виходить, що попередні НП нехай залишаються в затінку через нашу сором’язливість, забудькуватість, поспішність.

СОНМ – велика група, зібрання кого-небудь [4, с. 299]. Але ж – то справа Творця, кого з цього загалу вибрати, на яке місце поставити, яку роль доручити йому. “Одних Бог наставив, по-перше, апостолами, по-друге, пророками, по-третє, вчителями, потім дав дари творення чудес, також дари зцілення, допомоги, управління, різні мови” (1 Кор. 12 : 28). Часом на перехресті життєвих доріг людині достатньо найслабшого звуку когось із найменших НП, аби вийти на вірний життєвий шлях.

Поділюсь власним *хронологічним* досвідом вдячності людям, завдяки яким, з волі Божої, вдалося із злигоднів і темряви побачити промінчик світла.

1955: Миколі Новолаєву – солдатату командир дозволив заочно навчатися у восьмому класі (м. Тирасполь). Я признався другу: “Забув те, що й знав. Зокрема прості дробі...”. Отож повернись до натуральних чисел.

1956: Роман Поліщук – однокласник (після армії): “Поки-що заховай на рік права шофера і йди вчитися на тракториста-машиніста широкого профілю в училище механізації (УМ)”, м. Бердичів.

1957: Євгеній Баліцький: “Після УМ є шанс поступити в Харківський індустріально-педагогічний технікум (ХІПТ-2)”.

1958: Афанасія Полікарпівна Окунська, вчителька російської мови і літератури, наш керівник у 5–7 класах (1946–47) консультує мене зі свого предмета для вступного іспиту в ХІПТ-2, а також Василь Вербенець, учень 9-го класу і сусід дає мені репетиторські уроки з математики у полі (випасає корову під час літніх канікул) для цієї ж мети.

1963: Микола Дудка, новий мешканець квартири на Київській ГЕС, де жив автор з 1962 року (Є.В. провалився на вступних іспитах до технічного ВНЗ, м. Київ): “Навіщо

тобі рік втрачати, подавай документи до Київського інституту народного господарства. Я навчаюсь у ньому, перейшов на другий курс”.

1969: Геннадій – працівник і аспірант Центру наукової організації праці при Мінпромбудматеріалів – ділиться інформацією про аспірантуру, шлях здобувача наукового ступеня.

1970: Григорій Карпович Карман, методист РайВНО під час роботи автора вчителем трудового навчання в ЗОШ № 2 м. Вишгорода Київської області порекомендував мені звернутися до професора університету ім. Шевченка Грищенка з метою консультації із проблематики наукового дослідження.

1971: Грищенко порадив звернутися до завідувача лабораторії профорієнтації НДІ психології МО УРСР Зої Савівни Нечипорук, а вона – до Ю.З. Гільбуха, котрий запитав мене: чи я вивчав психологію?

– Так, я вивчав в технікумі педагогіку, психологію і методику виробничого навчання.

– Технікум не враховується. Але то не страшно, було б бажання. Я й сам не мав базової психологічної освіти. Я за фахом історик, але став кандидатом психологічних наук. Просто вам доведеться скласти іспит із загальної психології, тоді це прирівняється до вищої психологічної освіти.

Юрій Зіновійович запропонував мені прочитати декілька підручників із психології. А невдовзі за його пропозицією перший директор Інституту психології Г.С.Костюк підписав наказ про зарахування мене науковим кореспондентом і слухачем семінарів із загальної психології, які він проводив. Окрім того, я приймав участь у засіданні лабораторії. У підсумку більше сорока років я віддав науковій психології: із 6 листопада 1975 року по 5 січня 2018-го працював старшим науковим співробітником Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України.

Вкажемо на достоїнства Ю.З. Гільбуха: 1) здатність прогнозувати розв’язання наукової проблеми, прискіпливе ставлення до експерименту ще до його початку, продумування оргмоментів, пілотажного етапу, основної частини; 2) дослідництво розпочинав після чітко розробленої методики, її аргументованої викладки, апробованої інструкції для керівника (Кр.) і клієнта (Кл.); 3) постійне вимагання від себе і Кл. чіткої інтерпретації одержаних результатів дослідження, їх обговорення; 4) з набуттям Кл. досвіду, вимоги до нього не зменшувалися, а навпаки, збільшувалися; коли, скажімо, аспірант, співробітник “відбивався”

від шефа наявністю статті, підготовленої самостійно, то і це Юрія Зіновійовича не надто бентежило: “Ну то й що, як надрукували? А я на місці редактора забракував би...”, або: “Без мене – робить як знаєте, а те, що в мої руки попадає, я з виявленими огріхами не випущу”; 5) далекоглядність щодо когнітивних тенденцій у розвитку світової психологічної науки; так, коли в кінці 70-х років у газеті “Радянська освіта” Юрій Зіновійович прочитав статтю відомого московського психолога під назвою: “Тести? Слепа проба”, то він надто обурившись, сказав: “Бачили такого експерта? Ось розчищу поточні справи, то я йому покажу “сліпу” пробу. Весь цивілізований світ використовує цей прогресивний метод психодіагностики, а він ось так, огульно робить рознос... Хоча б спромігся розібратися у проблемі, а тоді вже виголошував свій вирок”. Неважко уявити собі, як Юрій Зіновійович порадив би нині, коли в освіті України вже не один рік діє незалежне оцінювання знань і компетенцій за допомогою тестування. Причому не лише школярів, студентів, а й представників масових робітничих професій [2, с. 66–67].

Ю.З. Гільбух не був кар’єристом, але й не вважав за нормальне борсання в науці самотужки. Завідування відділом або лабораторією [3] вважав оптимальним варіантом керівної діяльності, яка не переобтяжує вченого, а навіть корисна йому завдяки колективному обговоренню й апробації ідей, наукових проєктів тощо. Він не боявся, як деякі співробітники, чорнової роботи. Левову частку праці, і не лише творчої, він зазвичай звалював на свої плечі. При цьому міг, щоправда, зауважити: “Понаписували тут... А я маю колупатися в цій купі сміття, шукаючи перлину”. Коментуючи важливість долати численні бюрократичні перешкоди при організації науково-практичної роботи з диференційованого навчання молодших школярів, жартував: “Ми, подібно до бульдозера, спочатку прокладаємо дороги, розчищаємо майданчики, а тоді будемо – проводимо дослідження”.

У науковців, як відомо, і в радянські часи зарплата і гонорари (про останні сьогодні вже мало хто пам’ятає) кишеню не обтяжували. Проте висока інтелектуальна працездатність, хист до наукової діяльності дозволяли Юрію Зіновійовичу підтримувати певною мірою родинний бюджет гонорарами. Він навіть на одній із вчених рад, пам’ятаю, запропонував зменшити науковцям... зарплату, а гонорар збільшити. Це, мовляв, спонукало б наукову

молодь до наполегливішої і творчої праці, а невмільців і лінивців вимивало б з нелегкої наукової ниви. Що ж, кожен все міряє, як кажуть у народі, на свій аршин.

Лише в семи психологічних і педагогічних журналах Ю.З. Гільбух надрукував понад 70 статей. А всього в нього понад дві сотні публікацій, серед них книги і брошури, зокрема такі, як: “Психологический отбор летчиков” (1966, у складі колективу авторів), “Симбиоз людини і машини” (1968), “Психологія трудових взаємин” (1973), “Тренировочные устройства в профессиональном обучении” (1979), “Первое знакомство с инженерной психологией” (1982), “Психолого-педагогические основы индивидуального подхода к слабоуспевающим ученикам” (1985), “Психология трудового воспитания школьников” (1987, у співавторстві), “Психодиагностика в школе” (1989), “Внимание: одаренные дети” (1991), “Розумово обдарована дитина” (1993), “Темперамент и познавательные способности школьника” (1993). “Як учитися і працювати ефективно?” (1993), “Как стать надежным водителем?” (1993, у співавторстві), “Інноваційний експеримент в школі” (1994, у співавторстві), “Учитель і психологічна служба школи” (1994).

Ще одна, суто професійна риса Юрія Зіновійовича, – його ставлення до роботи колег. Незалежно від звання, посади, статусу того чи іншого автора, він прагнув дати його праці об’єктивну оцінку, “виловити” з неї все позитивне, до найменших подробиць. Робив це незалежно від особистих стосунків з автором. До цього елементарного, на перший погляд, порядку привчав і нас. “Чим ви більше знайдете у роботі автора позитивного при рецензуванні, тим більше морального права матимете для критики недоліків. Причому треба не лише формально зачитати написану вами рецензію, але поговорити з людиною, особливо мало знайомою, доброзичливо, аби не зачепити її гідності, не образити, не збити темп у подальшій роботі”, – радив молодим колегам Юрій Зіновійович. Та коли помічав, що науковець усе-таки невдоволений, тим більше, почував себе ображеним від зауважень у його роботі, то глибоко переживав, розмірковував над тим, як надалі уникнути подібних непорозумінь, просив вибачення. Іноді декілька разів, особливо в колег інших підрозділів.

Ю.З. Гільбух мав завидну впертість щодо “протаскування” напрацьованого матеріалу до друку. “У мене, – казав він, – такий принцип:

якщо моя праця не потрапила до одного видавництва, то я її, розділивши на частини, так доопрацюю, що вимушені будуть взяти в декількох місцях”. От і ще одна ознака просування до успіху розумом і потужною, ніби “бульдозером”, працею. Чим не приклад, вартий наслідування молодими науковцями? Факт: маємо генетичне коріння здібностей Юрія Зіновійовича, котре поза сумнівом. Батько – редактор обласної газети, в роки війни – кореспондент “дивізіонки” (перша замітка підлітка Юри побачила світ в “Комсомольской правде” у 1942 році). Син Євген – майстер пера у третьому поколінні. Закінчивши з відзнакою Інститут іноземних мов, став висококваліфікованим спортивним журналістом. Старша донька Євгена, Марина, також журналіст – четверте покоління. Вона понад 10 років працювала разом з батьком у спортивній газеті “Команда”.

Важливий чинник досягнень Ю.З. Гільбуха – тотальна економія часу. Посидіти двічі на рік за святковим столом було для нього великою розкішшю. Крім того, він був звільнений від домашніх обов’язків люблячими жінками: мудрою і доброю тещею Вірою Євсейною, турботливою дружиною – красунею Фаїною Абрамівною, а у випадку хвороби когось із дорослих – донькою-розумницею Лідою. Коли чоловік працював удома, Фаїна Абрамівна навшпиньках (аби не перервати стуком творчий процес) підходила і м’яким, оксамитовим та лагідним голосом промовляла: “Юра, пробач! Через скільки хвилин подавати сніданок (обід, вечерю. – Є.В.)?” Почувши відповідь, вона як вірна подруга і бездоганна помічниця в точно названий час ставила гарячу їжу на стіл. Юрію Зіновійовичу дозволялося принести з магазину сумку картоплі або овочів.

Відпустка Юрія Гільбуха відрізнялася від роботи лише тим, що він не приходив регулярно до Інституту й у кілька разів перевищував випуск творчої продукції. Як правило, “золотої” осені він з дружиною виїздив до якогось санаторію під Києвом, озброївшись кількома валізами книг та паперів, і там “відпочивав”. Тим часом засідання лабораторії переміщувались у таких випадках у Ворзель. Там же нерідко правилися і праці його колег. Для прогулянок з дружиною парковими алеями залишалося щоденно дві-три години при світлі ліхтарів.

Зовні Юрій Зіновійович був досить здоровий чоловік. Невисокий, але кремезний, груди

– колесом. Витривалий і невибагливий до умов життя: побутового комфорту, одягу, взуття, харчів. Працював зібрано, зосереджено, продуктивно і здебільшого натхненно та з великим задоволенням.

Ю.З. Гільбух наполегливо виховував висококваліфікованих фахівців-психологів. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації понад десять науковців, серед яких і автор цієї статті (“Психологічні чинники виховання працелюбства підлітків”, Київ, 1980). Загалом він був досить ерудованою людиною не лише в психології, а й у літературі, поезії, музиці, архітектурі, дизайні. Хоча, як сам визнавав, доводилося брати себе за горло і в усьому собі відмовляти заради психології. Але й психологія для нього – ціле розмаїття. Він і слухати не хотів доводів співробітників, які уникали окремих завдань, що, мовляв, не відповідали їх вузькій спеціалізації. “Психолог – фахівець універсальний”, – любив повторювати наш шеф. І важко було заперечувати, оскільки своєю власною діяльністю він цю тезу підтверджував повсюдно і вичерпно.

Мене з Юрієм Зіновійовичем єднало декілька спільних позицій. Зокрема в нас невелика вікова різниця (шість років), помірний інтерес до техніки. В обох нас обпалене війною дитинство, але мій батько не повернувся з війни, а його в 1941–45 був фронтовим кореспондентом, який на щастя повернувся живим з пекла, яке розпалюють грішники при владі. Я майже три роки жив на окупованій території і неодноразово з однолітками та зі старшими підлітками піддавав себе смертельній небезпеці, розбираючи “іграшки”, залишені фронтами воюючих сторін у 1941–44 роках. Адже немало моїх земляків-підлітків залишилися каліками, або й загинули. А Ю.З. Гільбух з мамою і маленькою сестричкою був евакуйований на Схід країни. Чотирнадцятирічний підліток працював у місцевому колгоспі Узбекистану. Перевозячи якимось на верблюді зерно з поля на тік (відстань 7 кілометрів), незнайома йому своєю поведінкою тварина вирішила показати хлопцеві свій характер. Вона вперлася і далі не хоче йти, хоч ти її вбий. Підліток Юрко “вмовляє” її, кричить, махає палицею, а верблюд і вухом не веде. Вже вечоріло, став і плаче, бо не знає, що йому робити в безкрайньому степу. Та й вовки могли напасти... Коли раптом їде на ішаку степовим шляхом якийсь узбек. Він підходить до верблюда, промовляє до нього якихось два слова незро-

зумілою мовою, і горбатий слухняно піднявся і поніс на собі нелегку ношу з золотим зерном пшениці, ніби нічого й не було, на тік.

Портрет Юрія Зіновійовича буде неповним, якщо не додати ще одного штриха. Незадовго до виїзду через сімейні обставини в Ізраїль (1995) хтось із педагогів Запоріжжя подарував йому Біблію для дітей. Я попросив у нього, щоб прочитати. “Тільки не надовго, – попередив він, – я хочу її взяти із собою”. Прочитавши Святу книгу, я під час прогулянки тихою і чарівною вуличкою Києва – Микільсько-Ботанічною, запитав у Юрія Зіновійовича: “Скажіть, будь-ласка, спочатку про ваше враження від цієї Книги”.

– Моїх атеїстичних переконань ця Свята Книга не похитнула. Але я жалкую, що вона не потрапила мені в руки у молоді роки. Я багато чого втратив від цього.

А могла не лише похитнути, але й повернути їх на діаметрально протилежні. Затримайся Юрій Зіновійович в Україні на декілька років або відмовся від еміграції, коли масовим потоком почали з’являтися духовно-християнські публікації різних спеціалістів, він би довго не втримався на атеїстичному “острівці”. Впевнений, що він, перечитавши б книги й малі публікації, написані українською, російською чи англійською мовами, взявся б глибоко вивчати в оригіналі і Слово Боже. Нижче пропонуємо публікації окремих авторів, у яких згадується творчість Юрія Зіновійовича і які побачили світ після його від’їзду до Ізраїлю. Серед них є праці й співробітників нашого Інституту, в тому числі автора, починаючи з 2001 року. Отже: Амоношвілі Ш.О. Сповідь батька синові. – Хмельницький, 2009. – С. 94; Боришевський М.Й. Етюди психолога Спогади (Ч. Духовність – оберіг української нації. – С. 185–204). – К., 2014. – С. 224; Бехтерева Н.П. Магія мозга і лабіринти життя. Дополн. изд. / Н.П. Бехтерева. – М.: Аст; СПб: Сова, 2007. – 383 с.; Верещак Є.П. Філософсько-християнські цінності і проблеми розвитку духовного потенціалу особистості / Є.П. Верещак // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К., 2009. – Вип. 37. – С. 102–116.; Макдауэлл Джош. Взаємосвязь с Отцом. – СПб.: Кайрос, 1998. – 201 с.; Опарин А. Тайны Библии и Глобальный кризис. – К., 2009. – 64 с.; Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття. – К., Либідь, 1998. – С. 990.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Верещак Є.П. Розумом і наполегливою працею (штрихи до портрету вченого / Є.П. Верещак // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – №3. – С. 53–54.
 2. Верещак Є.П. Особистість вченого очима колег та учнів. До 80-річчя від дня народження доктора психологічних наук, професора Гільбуха Юрія Зіновійовича (1928–2000) / Є.П. Верещак, Л.М. Манилова // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – №5. – С. 66–70.
 3. Гільбух Ю.З. Психологія трудових взаємин / Ю.З. Гільбух. – К.: Знання, 1973. – 46 с.
 4. Новий тлумачний словник укр. мови у 4-х томах. – Том 3. – К.: Аконтіт. – 1999. – С. 579.
 5. Новий тлумачний словник укр. мови у 4-х томах. – Том 4. – К.: Аконтіт. – 1999. – С. 299.

REFERENCES

1. Vereshchak Ye.P. Rozumom i napolehlyvoiu pratseiu (shtrykhy do portretu vchenoho / Ye.P. Vereshchak // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – 2001. – №3. – S. 53–54.
 2. Vereshchak Ye.P. / Ye.P. Vereshchak Manylova L.M. // Osobystist vchenoho ochyma koleh ta uchniv. Do 80-richehia vid dnia narodzhennia doktora psykholohichnykh nauk, profesora Hilbukha Yuriiia Zinoviiiovycha (1928–2000) // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – 2009. – №5. – S. 66–70.
 3. Hilbukh Yu.Z. Psykholohiia trudovykh vzaiemyn / Yu.Z. Hilbukh. – K.: Znannia, 1973. – 46 s.
 4. Novyi tлумachnyi slovnyk ukr. movy u 4-kh tomakh. – Tom 3. – K.: Akonit. – 1999. – S. 579.
 5. Novyi tлумachnyi slovnyk ukr. movy u 4-kh tomakh. – Tom 4. – K.: Akonit. – 1999. – S. 299.

Надійшла до редакції 10.09.2018.
 Підписана до друку 17.09.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Верещак Є. Порадник із Сонма / Євген Верещак // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 251–257.

Шановні колеги!
 Не забудьте передплатити наше видання у мережі "Укрпошта"
 на друге півріччя 2019 року
 Вартість – 154 грн 15 к.

ф. П-1			А Б О Н Е М Е Н Т									
	На <input type="text" value="21985"/>		журнал (індекс видання)									
	ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО											
	(найменування видання)		Кількість комплектів	1								
	на 2019 рік по місяцях											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
							X	X	X	X	X	X
	Куди: _____ (поштовий індекс) _____ (адреса)											
	Кому: _____ (прізвище, ініціали)											
	ДОСТАВНА КАРТКА-ДОРУЧЕННЯ											
ПВ місце літер		На <input type="text" value="21985"/>		журнал (індекс видання)								
ПСИХОЛОГІЯ І СУСПІЛЬСТВО												
(найменування видання)												
Вартість	передплати	154 грн. 15 коп.	Кількість комплектів	1								
	переадресування	_____ грн. _____ коп.										
на 2019 рік по місяцях												
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
						X	X	X	X	X	X	
поштовий індекс		місто		_____								
		село		_____								
код вулиці		область		_____								
		район		_____								
		вулиця		_____								
буд.	корп.	кв.	Прізвище, ініціали									

ПОКАЖЧИК СТАТЕЙ, надрукованих у журналі “Психологія і суспільство” в 2018 році

Методологія як сфера мислєдїяльностї

Гусельцева М.	Методологїї оновлення психологїчної науки	№1–2. – С. 27–37
Фурман А.А.,	Вчинкова буттєвїсть особистостї: вїд концепту до метатеорїї	№1–2. – С. 5–26
Фурман А.В.	(частина перша)	

Методологія і психологія свїдомостї

Болтївець С.,	Свїдомїсть новонароджених і немовлят: вїд задатків	№3–4. – С. 90–102
Гончар О.,	до показників розвитку	
Уралова Л.		
Деннет Д.	Пояснення “магїї” свїдомостї	№3–4. – С. 5–12
Гусельцева М.	Свїдомїсть як проблема психологїї: постнекласична інтерпретацїя	№3–4. – С. 51–66
Савченко О.	Свїдомїсть і рефлексїя у базисї психологїчного теоретизування	№3–4. – С. 67–89
Трач Р.	“Знайти себе” і “бути вїрним собї” як вектори самопїзнання	№3–4. – С. 112–119
Фурман А.В.	Метатеоретична мозаїка життя свїдомостї	№3–4. – С. 13–50
Шевченко Н.	Розвиток професїйної свїдомостї психолога: вїд концепцїї	№3–4. – С. 103–111
	О.М. Леонтьєва до авторської моделї	

Теоретична психологія

Лурка А.	Responsibility of personality in coordinates of psychological analysis	№1–2. – С. 109–117
Лурка М.	Peculiarities of the mutually caused development of personality self-consciousness and self-concept	№3–4. – С. 154–162
Бугерко Я.	Потенцїал як психодуховна данїсть особистостї	№1–2. – С. 68–82
Гїрняк А.	Деталїзацїя психолого-педагогїчного змїсту етапів модульно-розвивальної взаємодїї	№3–4. – С. 146–153
Гїрняк А.	Психологїчний аналіз і систематика стилів освїтньої взаємодїї	№1–2. – С. 118–126
Ревасевич І.	Особистїсна адаптованїсть як багатопараметричне психодуховне утворення	№3–4. – С. 132–145
Савчин М.	Моральне здоров'я особистостї як предмет психологїчного пїзнання	№3–4. – С. 120–131
Фурман О.	Я-концепцїя як предмет багатоаспектного теоретизування	№1–2. – С. 38–67
Хайрулїн О.	Психологїчні вимїри їгрового моделювання у вїйськовї справї	№1–2. – С. 83–108

Психодїдактика

Роменець В.	Виховання творчих здїбностей у студентів	№3–4. – С. 178–223
--------------------	--	--------------------

Диференцїальна психологія

Кузнєцова О.,	Життєвий шлях та основні напрямки наукової дїяльностї	№3–4. – С. 163–165
Орїщенко О.,	О.П. Саннїкової	
Черножук Ю.		
Саннїкова О.	Континуально-їєрархїчна модель особистостї	№3–4. – С. 166–177

Психологія здоров'я

- Relojo D.** Dimentions of improvement the physical health of people with mental illness №1–2. – С. 143–154
- Болтівець С.
Глива Є.** Українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії №1–2. – С. 127–130
Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину №1–2. – С. 131–142

Психологія творчості

- Ткачук О.,
Полисаєва О.** Структурно-функціональна модель формування художніх здібностей №1–2. – С. 187–194

Етнопсихологія

- Гончарук
(Чолач) Т.,
Джугла Н.** Етнопсихологічні інтенції осмислення українства у філософії Богдана Цимбалістого №1–2. – С. 155–162

Теорія і технології соціальної роботи

- Васильків О.** Понятійні виміри соціально-психологічної допомоги населенню №1–2. – С. 163–170

Психологія економічного життя

- Полунін О.** Поведінка платника податків: пропозиція із розширення моделі "слизького схилу" №1–2. – С. 171–186

Прикладна психологія

- Лучко М.,
Надвинична Т.
Фурман А.А.,
Фурман Д.** Психологічна допомога сім'ям за складних життєвих обставин №3–4. – С. 224–233
Раціонально-психологічні організованості медіа-проектної діяльності №3–4. – С. 234–250

Наукове життя

- Релоджо Д.** На шляху до істини №1–2. – С. 195–196

Ювілеї, спогади та пам'ятні дати

- Верещак Є.** Порадник із Сонма (До 90-річчя від дня народження Ю.З. Гільбуха) №3–4. – С. 251–257

НАШІ АВТОРИ

Деніел Клемент Деннет – американський філософ та когнітивіст, гуманіст року за версією Американської гуманістичної асоціації (2004), лауреат премій Річарда Докінза (2007) та Еразма (2012), дійсний член Європейської академії наук і мистецтв, Угорської академії наук, Американської академії мистецтв і наук та Асоціації з розвитку штучного інтелекту, професор філософії та співдиректор Центру когнітивних досліджень Університету Тафтса, м. Медфорд (США).

daniel.dennett@tufts.edu

ORCID: 0000-0003-1181-3093

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Олена Савченко – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ.

savchenko.elena.v@gmail.com

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

Олексій Гончар – доктор медичних наук, Заслужений лікар України, професор кафедри променевої діагностики Національної медичної академії післядипломної освіти імені Платона Шупика, м. Київ.

ogonchar42@gmail.com

Людмила Уралова – кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії, психотерапії та медичної психології Національної медичної академії післядипломної освіти імені Платона Шупика, м. Київ.

uralova.lyudmila@gmail.com

Наталія Шевченко – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри педагогіки та психології Запорізького національного університету, м. Запоріжжя.

shevchenko@mail.zp.ua

ORCID: 0000-0002-5297-6588

Роман Трач – американський учений-психолог українського походження, доктор філософії, професор, член Національної академії педагогічних наук України, член Американської психологічної асоціації (APA), член Асоціації гуманістичної психології (АНР), професор психології Національного університету “Кієво-Могилянська академія”, заслужений професор психології у Сент Джон Фішер коледжі, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ-А), постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, США.

roman_tratch@yahoo.com

Мирослав Савчин – доктор психологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Дрогобич.

msavchun@gmail.com

Ірина Ревасевич – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник редактора методологічного альманаху “Вітакультурний млин”, м. Тернопіль.

irynarevasevych@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0252-4858

ResearcherID: I-7323-2017

Андрій Гірняк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.hirniak@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Мар'яна Липка – магістр адміністративного менеджменту, аспірантка кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, англomовний літературний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

mari_anal@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0876-0365

Оксана Кузнєцова – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса.

OSAhappyland@gmail.com

Оксана Оріщенко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса.

OSAhappyland@gmail.com

Юрій Черножук – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса.

OSAhappyland@gmail.com

Ольга Саникіова – доктор психологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, почесний академік НАПН України, завідувачка кафедри загальної та диференціальної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, член редакційної колегії і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

OSAhappyland@gmail.com

Володимир Роменець (1926–1998) – доктор психологічних наук, професор, академік АПН України, лауреат премій АПН України імені М. Максимовича та імені Г. Челпанова Російської академії освіти, історик і теоретик психології, мислитель, автор теорії вчинку, м. Київ.

Михайло Лучко – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку в державному секторі економіки та сфері послуг Національного економічного університету, сертифікований аудитор, президент аудиторської фірми “Тер Аудит”, м. Тернопіль.

m.luchko@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-6499-4188

ResearcherID: H-3296-2017

Тетяна Надвигнича – кандидат психологічних наук, доцент, завідувачка лабораторії психологічної служби, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

t.nadvynychna@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-7286-2150

ResearcherID: G-5307-2017

Анатолій А. Фурман – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Дар'я Фурман – магістрантка кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Одеса.

foorman@meta.ua

Євген Верещак – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (1975–2015), м. Вишгород.

blessedisthemanvyshgorod@gmail.com

"PSYCHOLOGY & SOCIETY"

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University

Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of K yiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editors: Boltivets Serhiy, Furman Oksana

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board: Karpenko Zinoviya, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Panok Vitalii, Polunin
Oleksiy, Savchyn Myroslav, Sannikova Olha, Tatenko Vitaliy, Tomchuk Mykhaylo,
Shandruk Serhiy, Shevchenko Nataliya, Shcherban Tetiana, Yatsenko Tamara (Ukraine),
Guseltseva Marina (Russia), Racu Igor (Moldova), Tratch Roman (USA)**Editorial council:**Bakirov Vil', Danyliuk Ivan (Vice-chairman), Kuznetsov Yuriy, Pasichnyk Ihor,
Rybachenko Viktor, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman), Chebykin Oleksiy,
Yakovenko Yuriy**Adress:**

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua

[http:// journals.uran.ua/index.php/1810-2131](http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131)<http://pis.tneu.edu.ua>, psm.ucoz.ua

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online)

ISSN 1810-2131 (Print)

Subscription index: 21985

ISSN 1810-2131

9 771810 213003